

ΕΥΑΓΓΕΛΗ ΑΡ. ΝΤΑΤΣΗ

Η ΧΑΛΚΟΤΕΧΝΙΑ ΣΤΑ ΓΙΑΝΝΙΝΑ

ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΤΟΥ 1940

ΓΙΑΝΝΙΝΑ 1985

ΒΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000321424

Η ΧΑΛΚΟΤΕΧΝΙΑ ΣΤΑ ΓΙΑΝΝΙΝΑ

ΤΟ ΣΥΝΤΡΟΦΩ ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ

ΣΥΝΤΡΟΦΩ ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ

ΣΥΝΤΡΟΦΩ ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ

ΕΥΑΓΓΕΛΙ ΑΡ. ΝΤΑΤΣΗ

Στη μέση
του βίνυλ
με την αίσθηση

Η ΧΑΛΚΟΤΕΧΝΙΑ ΣΤΑ ΓΙΑΝΝΙΝΑ

ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΤΟΥ 1940

Οίω

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

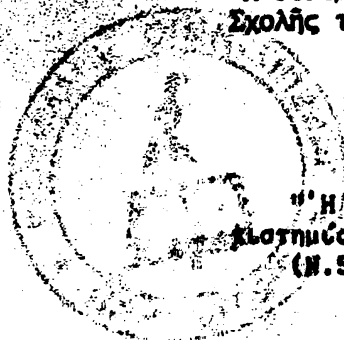
ΓΙΑΝΝΙΝΑ 1985

Είσηγητής: Ο καθηγητής της Λαογραφίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ.Μ.Γ.Μερακλής.

Η διατριβή εγκρίθηκε από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής
Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κατά τη συνεδρία αρ.15/21.6.85

Η Εγκριση διδακτορικής διατριβής υπό της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανε-
πιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει την αποδοχή των γνώμων του συγγραφέως".
(N.5343/32,άρθρ.202)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. ΟΙ ΧΡΗΣΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΩΝ ΧΑΛΚΙΝΩΝ ΣΚΕΥΩΝ	28
Α. Διατροφή	37
I. Προμήθεια νερού (άντληση καὶ μεταφορά)	37
II. Χρήση νερού σέ φυσική θερμοκρασία	39
III. Παρασκευή ζωμιού καὶ φαγητού	41
IV. Παρασκευή καὶ διάθεση διεγερτικών καὶ καταπραϋντικών ροφημάτων	49
Β. Μεταποίηση πρώτων ύλων	51
Γ. Καθαριότητα	52
Δ. Φωτισμός	57
Ε. Θέρμανση ἐσωτερικών χώρων	58
ΣΤ. Ἐκκλησιαστικά χάλκινα σκεύη	60
ΚΕΦΑΛΑΙΟ II. Η ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΧΑΛΚΙΝΩΝ ΣΚΕΥΩΝ	61
Α. Προμήθεια τῆς πρώτης ύλης	62
Β. Τά μέσα ἐργασίας	63
I. Οἱ χώροι τοῦ ἐργαστηρίου	64
II. Τά μέσα γιὰ τή θέρμανση τοῦ χαλκοῦ	65
III. Μέσα συγκόλλησης	66
IV. Μέσα καθαρισμοῦ	67
V. Χημικές οὐσίες	68
VI. Ἐργαλεῖα σφυρηλάτησης	68
Γ. Τεχνική	77
I. Γενικές τεχνικές γνώσεις	78
II. Εἰδικές τεχνικές γνώσεις	91
ΚΕΦΑΛΑΙΟ III. ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ	114
Α. Μαθητεία, Ἱεραρχία, ὀργάνωση ἐργαστηρίου	115
Β. Καταμερισμός - Συνεργασία	120
Γ. Ἡ διανομή τῆς ἀγορᾶς καὶ ἡ διακίνηση τῶν χάλκινων σκευῶν	124
Δ. Ἡ σχέση τῶν χαλκουργῶν μέ τούς κασσιτερωτές	130

Ε. Ἡ θέση τῶν χαλκουργείων στὴν ἀγορὰ τῆς πόλης	132
ΣΤ. Ἡ εἰκόνα τῆς ἀγορᾶς πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο τοῦ 1940	134
Ζ. Τὰ χαρακτηριστικά τῆς παρακμῆς	136

ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	141
---------------------------------------	-----

Σημειώσεις Εἰσαγωγῆς	146
Σημειώσεις Κεφαλαίου I	154
Σημειώσεις Κεφαλαίου II	165
Σημειώσεις Κεφαλαίου III	175

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ	184
-------------------------------	-----

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1	...	1
2	...	1
3	...	1
4	...	1
5	...	1
6	...	1
7	...	1
8	...	1
9	...	1
10	...	1
11	...	1
12	...	1
13	...	1
14	...	1
15	...	1
16	...	1
17	...	1
18	...	1
19	...	1
20	...	1
21	...	1
22	...	1
23	...	1
24	...	1
25	...	1
26	...	1
27	...	1
28	...	1
29	...	1
30	...	1
31	...	1
32	...	1
33	...	1
34	...	1
35	...	1
36	...	1
37	...	1
38	...	1
39	...	1
40	...	1
41	...	1
42	...	1
43	...	1
44	...	1
45	...	1
46	...	1
47	...	1
48	...	1
49	...	1
50	...	1
51	...	1
52	...	1
53	...	1
54	...	1
55	...	1
56	...	1
57	...	1
58	...	1
59	...	1
60	...	1
61	...	1
62	...	1
63	...	1
64	...	1
65	...	1
66	...	1
67	...	1
68	...	1
69	...	1
70	...	1
71	...	1
72	...	1
73	...	1
74	...	1
75	...	1
76	...	1
77	...	1
78	...	1
79	...	1
80	...	1
81	...	1
82	...	1
83	...	1
84	...	1
85	...	1
86	...	1
87	...	1
88	...	1
89	...	1
90	...	1
91	...	1
92	...	1
93	...	1
94	...	1
95	...	1
96	...	1
97	...	1
98	...	1
99	...	1
100	...	1

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ μικρή σέ ἀριθμό ἀντικειμένων ἀλλά ἀρκετά ἀντιπροσωπευτική συλλογή χάλκινων σκευῶν τοῦ Λαογραφικοῦ Μουσείου τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων ἦταν ἡ πρώτη ἀφορμή γιά τήν ἐπιλογή τοῦ θέματος αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

Στήν ἐξέλιξή της, ἡ ἐνασχόλησή μου μέ τή χαλκοτεχνία ἀκολούθησε τά παρακάτω στάδια: ἀρχικά, ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἐρευνητικῆς μου προσπάθειας ἀναλώθηκε στή συγκέντρωση καί ἀξιολόγηση φιλολογικῶν καί εἰκονογραφικῶν πηγῶν (ἀρχαίων, μεσαιωνικῶν καί νεότερων, ἰδιαίτερα λαογραφικῶν κειμένων). Ἡ ἔρευνά μου δηλαδή κινήθηκε μέσα στά θεωρητικά καί μεθοδολογικά πλαίσια ἐνός φιλολογικοῦ καί ἀρχαιολογικοῦ τρόπου προσέγγισης καί σπουδῆς τῶν λαογραφικῶν φαινομένων. Ἡ ἐργασία μου "Χάλκινα ὑδροφόρα σκεύη τῆς Ἠπείρου" ἐκφράζει ἀκριβῶς τό πνεῦμα ἐκείνου τοῦ τρόπου ἀντιμετώπισης τῆς χαλκοτεχνίας.

Ἐνα δεύτερο ἀποφασιστικό ἐρέθισμα ἀποτέλεσε ἡ συντηρούμενη παράδοση τῆς πόλης τῶν Γιαννίνων — πού ἀριθμοῦσε στό παρελθόν "χίλια ἀργαστήρια" —, ἡ ὁποία μέ τούς ἐπιζῶντες τεχνίτες (χαλκουρούς, ὀρειχαλκουρούς, ἀσημουρούς κλπ.) πρόσφερε στήν ἔρευνα μιά ζωντανή ἀκόμη πραγματικότητα τῶν παραδοσιακῶν παραγωγικῶν δραστηριοτήτων. Ἡ πραγματικότητα αὐτή, σέ συνδυασμό μέ νέα θεωρητικά διαβάσματα, ὑπῆρξε τό κίνητρο νέων ἀναζητήσεων. Ὁ "Κατάλογος τῶν ἀντικειμένων τοῦ Λαογραφικοῦ Μουσείου τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων" πού δημοσιεύτηκε τό 1981, ἐκφράζει τό πνεῦμα αὐτῶν τῶν ἀναζητήσεων, δεδομένου ὅτι ἡ κατάταξη τῶν ἀντικειμένων ἐγίνε μέ κριτήριο τή σχέση τους μέ τήν παραγωγή καί τήν κατανάλωση.

Τέλος, οἱ μεταπτυχιακές σπουδές πού πραγματοποίησα στό Πανεπιστήμιο τῆς Ρώμης μέ ἐκπαιδευτική ἄδεια κατά τό ἀκαδημαϊκό ἔτος 1982-83 βοήθησαν ἀποφασιστικά στήν ἀποκρυστάλλωση τῶν θεωρητικῶν καί μεθοδολογικῶν ἀρχῶν, ὅπως ἐκφράζονται στήν παρούσα ἐργασία. Οἱ ἀρχές αὐτές ἀναπτύσσονται στήν εἰσαγωγή καί ἐφαρμόζονται μεθοδικά στά ἐπόμενα κεφάλαια, μέ βάση τήν ἐπιτόπια ἔρευνα καί ἀντικείμενο μελέτης τά χάλκινα σκεύη καί τούς ὅρους παρα-

γωγής τους κατά τήν τελευταία φάση τῆς μακρόχρονης παρουσίας τους
στά Γιάννινα.

Λίσσθάνομαι τό χρέος νά ἐκφράσω καί ἀπό ἐδῶ τίς εἰλικρινεῖς
εὐχαριστίες μου στόν εἰσηγητή τῆς διατριβῆς καθηγητή κ.Μιχάλη Με-
ρακλή γιά τή συμπαράστασή του, καί ἰδιαίτερα γιάτί διάβασε μέ ἐν-
διαφέρον τά χειρόγραφα τῆς παρούσας ἐργασίας. Οἱ ἐποικοδομητικές
παρατηρήσεις καί ὑποδείξεις του, καθῶς ἐπίσης καί ἐκεῖνες τοῦ κα-
θηγητῆ κ.Νίκου Παναγιωτάκη, ὁ ὁποῖος εἶχε κατευθύνει τίς πρῶτες
ἐρευνητικές μου προσπάθειες, συντέλεσαν ἀποφασιστικά στή βελτίω-
ση τῆς μορφῆς τοῦ κειμένου της.

Εὐχαριστῶ ἀκόμη ὅσους ἀπό τούς κριτές τῆς διατριβῆς ἐπισή-
μαναν τυχόν λάθη ἢ παραλείψεις καί πρότειναν τή διόρθωσή τους, κα-
θῶς καί τήν Κωνσταντίνα Σπηλιωτοπούλου, πού συνέταξε τό εὐρετή-
ριο, καί τόν Γιάννη Διαμαντόπουλο, πού φιλοτέχνησε τά σχέδια τῶν
χάλκινων σκευῶν.¹

Τελειώνοντας ἐκφράζω τή βαθιά εὐγνωμοσύνη μου γιά τή συνερ-
γασία τους στούς χαλκουργούς Μιχάλη Καζαντζή, Χρίστο Ἀντωνίου,
Νίκο Ἀντωνίου καί ξεχωριστά στόν Βαγγέλη Σκόπα, ὁ ὁποῖος μέ ὑπο-
μονή καί ἀνιδιοτέλεια ζωντάνεψε τήν ἀτμόσφαιρα τοῦ προπολεμικοῦ
ἐργαστηρίου μέ τούς φτωχοῦς γιελακτιῆδες, τά σιωπηλά καί ὑπάκουα
τσιράκια, τούς καλωάδες-μαστόρους καί τούς μαστόρους-ἀφεντικά.

Εὐαγγελή Ἀρ.Νιδίση

1. Τά χάλκινα σκεύη ἀνήκουν, στήν πλειονότητά τους, στό Λαογραφικό Μου-
σεο καί Ἀρχεῖο τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, ἐκτός ἀπό τά ἑξῆς: Ἀπό τόν
κύν. 7 τό β καί ἀπό τόν κύν. 13 τό α, καθῶς καί ὅλα τά ἐργαλεῖα, ἀνήκουν στόν
χαλκουργό Βαγγέλη Σκόπα. Τό σκεῦος τοῦ κύν. 16 ἀνήκει στήν κ.Μιμῆκα Τόλη, τό
α τοῦ κύν. 19 στήν κ. Ἀναστασία Μαρκασέλη καί τό α τοῦ κύν. 20 στήν κ. Μαρία
Παπαβράνουση.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Χαλκοτεχνία είναι ή τέχνη τής κατεργασίας του χαλκού για τήν κατασκευή κυρίως χρηστικών αντικειμένων, καί ιδιαίτερα σκευών για οίικιακή καί επαγγελματική χρήση.

Η άσκηση του επαγγέλματος του χαλκουργού άπαιτούσε όρισμένες προϋποθέσεις καί συνεπαγόταν ένα πλέγμα σχέσεων.

Τά στοιχεία αυτά πού συνιστοῦσαν τήν οικονομική δραστηριότητα τής παραγωγής των χάλκινων σκευών, μπορούμε νά τά διακρίνουμε σέ τρεῖς κατηγορίες. Στήν πρώτη ανήκουν καθορισμένες πρακτικές ανάγκες μιᾶς συγκεκριμένης κοινότητας πού άπαιτοῦν τή λύση τους. Υπάρχει δηλαδή μιᾶ ζήτηση έκ των προτέρων για καθορισμένες μορφές χάλκινων σκευών. Στή δεύτερη κατηγορία ανήκουν οί υλικοί όροι τής παραγωγικής διαδικασίας: ό χαλκός ως πρώτη ύλη, τά εργαλεία, οί χημικές ουσίες, ή επαγγελματική στέγη. Στήν τρίτη, τέλος, ανήκει τό ανθρώπινο δυναμικό (οί μαστόροι, οί καλφάδες, τά τσιράκια κ.λπ.) καί οί σχέσεις πού τό συνδέουν μέ τό αντικείμενο τής δουλειᾶς του μέσα στό εργαστήρι, μέ τήν πελατεία καί γενικά μέ τόν ευρύτερο κοινωνικό χώρο πού καλύπτει ή παραγωγή του. Τά γνωρίσματα αυτά έντάσσουν τή χαλκοτεχνία στήν κατηγορία του παραδοσιακού πολιτισμοῦ πού χαρακτηρίζεται ως υλικός βίος.

Ο υλικός βίος γενικά, καί ιδιαίτερα οί επιμέρους παραγωγικές δραστηριότητες καί τά προϊόντα τους είναι από τους τομείς για τους όποιους ή λαογραφική έρευνα έδειξε ένα κάπως καθυστερημένο¹ ένδιαφέρον καί, θά λέγαμε, έκλεκτικά καί άσυστηματοποίητα².

Αυτό συναρτάται μέ όρισμένα συμπτώματα πού έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στήν αντιμετώπιση των υλικών όρων του παραδοσιακού πολιτισμοῦ από τήν εποχή του Νικολάου Πολίτη σχεδόν ως τίς μέρες μας. Από αυτά τά συμπτώματα δύο είναι, κατά τή γνώμη μου, τά σπουδαιότερα:

Πρώτο υπήρξε ή σχεδόν αποκλειστική προτεραιότητα³ πού δόθηκε έξαρχής στή μελέτη του "πνευματικού πολιτισμοῦ". Τά μνημεία

του λόγου⁴ (κυρίως δημοτικά τραγούδια, παραμύθια, παραδόσεις κ.λπ.) αποτέλεσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα τόν κύριο ἄξονα γύρω από τόν ὁποῖο στράφηκε ἡ ἔρευνα καί ἡ μελέτη τοῦ παραδοσιακοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Δεύτερο σύμπτωμα ὑπῆρξε ἡ ἐπίδραση πού ἄσκησε μία ἀπό τίς βασικές ἀρχές τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας,⁵ ἡ θεωρία τῶν πολιτισμικῶν ἐπιβιωμάτων (Survival in culture).⁶ Σύμφωνα μέ αὐτή ἕνα μεγάλο μέρος τῶν πολιτισμικῶν φαινομένων τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν (κυρίως ἡθῆ καί ἔθιμα) θεωρήθηκαν ὡς ὑπολείμματα προγενέστερων πολιτιστικῶν σταδίων, ὑπολείμματα – ἐγκαταλείμματα, κατά τήν ἀπόδοση τοῦ Νικολάου Πολίτη⁷ – τά ὁποῖα παραμένουν λίγο ἢ πολύ ἐνεργά καί στά ἐπόμενα πολιτιστικά στάδια, ἀνάλογα μέ ὅ,τι συμβαίνει στή βιολογική ἐξέλιξη τῶν ὀργανισμῶν.⁷

Ἡ θεωρία αὐτή ἀπό τό ἕνα μέρος ἐρμήνευε ἐπιστημονικά ὀρισμένα παραδοσιακά στοιχεῖα καί συμπεριφορές τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καί ἀπό τό ἄλλο ἐξυπηρετοῦσε τά ἐπιτακτικά ἐθνικά αἰτήματα τῆς ἐποχῆς, καθῶς ἀνῆγε τήν καταγωγή αὐτῶν τῶν πολιτισμικῶν φαινομένων καί τῶν φορέων τους στούς ἀρχαίους "Ελληνες.

Αὐτά τά δύο φαινόμενα, ἰσχυροποιημένα ἀκριβῶς μέσα στό πολιτικό καί ἰδεολογικό κλίμα πού κυριαρχοῦσε ἐκεῖνη τήν ἐποχή (ἀναζήτηση ἐθνικῆς ταυτότητας, ἑλληνοκεντρισμός, Μεγάλη Ἰδέα⁸) σημάδεψαν ἀποφασιστικά τίς ἀπαρχές τῆς ἐπιστήμης τῆς λαογραφίας καί τελικά καθόρισαν καί διαμόρφωσαν τόν διττό χαρακτήρα της: ἀπό τό ἕνα μέρος τή φιλολογική⁹ λαογραφία, μέ ἀντικείμενο ἔρευνας τά "μνημεῖα τοῦ λόγου", καί ἀπό τό ἄλλο μέρος τήν ἐθιμική λαογραφία, μέ ἀντικείμενο ἔρευνας τίς "κατά παράδοσιν πράξεις καί ἐνεργείας" τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.¹⁰

Τό ἐνδιαφέρον τῆς λαογραφικῆς ἔρευνας γιά τά στοιχεῖα τοῦ ὕλικου βίου διαμορφώθηκε βαθμιαῖα καί ὑλοποιήθηκε μέ διάφορους τρόπους. Στό διάστημα μεταξύ τῶν δύο μεγάλων πολέμων τό ἐνδιαφέρον αὐτό ἐγίνε πιά συγκεκριμένο¹¹ καθῶς ἀποσπάστηκε καί αὐτονομήθηκε ἀπό ἄλλες παρεμφερεῖς προσεγγίσεις (γλωσσολογικές ἢ ἀρχαιολογικές). Γενικά ὅμως ἡ ἔρευνα τῶν παραγωγικῶν δραστηριοτήτων καί τῶν σχέσεων πού αὐτές συνεπάγονται ἐντάχθηκε στή γενική κατηγορία τῶν "κατά παράδοσιν πράξεων καί ἐνεργειῶν", ἀπέτελεσε δηλ. μία ὑποκατηγορία τῆς ἐθιμικῆς λαογραφίας.

Ὅσотно, "αἱ κατά παράδοσιν πράξεις καί ἐνεργεῖαι", καθῶς

καί τά προϊόντα τῶν "πράξεων" καί τά ἀποτελέσματα τῶν "ἐνεργειῶν", ἀλλά καί γενικά τό σύνολο τῆς "λαογραφικῆς ὕλης" εἶναι δυνατό νά ἀντιμετωπιστοῦν μέ διαφορετική ὀπτική¹² καί νά διακριθοῦν στίς πρὸ κάτω τρεῖς κατηγορίες: α) Σέ ἐκεῖνες πού ἀποτελοῦν τοὺς ὑλικούς ὅρους τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας (πρῶτες ὕλεις, ἐργαλεῖα, τεχνικές κ.λπ.) καί τίς σχέσεις τῶν παραγωγῶν μεταξὺ τους κατὰ τὴν πορεία τῆς ἐργασίας τους. β) Σέ ἐκεῖνες πού ἀποτελοῦν τοὺς ὀικαιοπολιτικούς θεσμούς, σύμφωνα μέ τοὺς ὁποίους ἦταν ὀργανωμένα ἡ ζωὴ τῶν παραδοσιακῶν κοινωνιῶν, καί γ) σέ ἐκεῖνες πού ἐκφράζουν τό ἰδεολογικὸ περιεχόμενον τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ.

Καί οἱ τρεῖς κατηγορίες ἰσχύουν καί συνυπάρχουν ὡς σύνολα ἢ πλήρη συστήματα μέσα στοὺς δύο πρωταρχικούς κοινωνικούς σχηματισμούς πού διαμόρφωσε ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, δηλ. στὸ χωριὸ καί στὴν πόλη. Ἔτσι τίς "κατὰ παράδοσιν πράξεις καί ἐνεργείας" γιὰ μεθοδολογικούς σκοποὺς μπορούμε νά τίς διακρίνουμε: α) σέ ἐκεῖνες πού πραγματοποιοῦνται στὴν ὑπαιθρο καί περιλαμβάνουν τὴν γεωργία, τὴν κτηνοτροφία, τό κυνήγι κ.λπ. καί β) σέ ἐκεῖνες πού πραγματοποιοῦνται στὰ ἀστικά κέντρα καί περιλαμβάνουν τὰ τεχνικά καί ἄλλα ἐπαγγέλματα, ὀργανωμένα, τίς περισσότερες φορές, σέ συντεχνίες. Ἡ διάκριση αὐτὴ δέν ἔχει ἀπόλυτο χαρακτήρα, δεδομένου ὅτι ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δύο κατηγορίες δραστηριοτήτων ὑπῆρχε συνεχὴς ἀνταπόκριση.

Ἡ λαογραφικὴ ἐρευνα ἔδωσε σχεδόν ἀποκλειστικὴ προτεραιότητα στίς δύο τελευταῖες κατηγορίες τῆς πρώτης διάκρισης καί στὴν πρώτη κατηγορία τῆς δεύτερης διάκρισης. Τό ἐνδιαφέρον της δηλ. στράφηκε ἀπὸ τό ἓνα μέρος πρὸς τό πολιτισμικὸ ἐποικοδόμημα τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ (ἦθη καί ἔθιμα, λαϊκὴ τέχνη καί κυρίως τὰ "μνημεῖα τοῦ λόγου") καί ἀπὸ τό ἄλλο μέρος πρὸς ὀρισμένες παραγωγικὲς δραστηριότητες τοῦ ἀστικοῦ καί χωρικοῦ πληθυσμοῦ (βασικά δραστηριότητες πού τά προϊόντα τους χαρακτηρίστηκαν ὡς λαϊκὴ τέχνη: κεντητικὴ, χρυσοκεντικὴ, ξυλογλυπτικὴ, ἀργυροχοΐα κ.λπ.) καί δραστηριότητες τῆς ὑπαίθρου¹³ (καλλιέργεια τῆς γῆς, κτηνοτροφία κ.λπ.).

Ἡ προσέγγιση ἐξάλλου τῶν στοιχείων τοῦ ὑλικοῦ βίου πραγματοποιήθηκε στὰ πλαίσια τῆς ἐθνογραφικῆς θεωρίας καί μεθόδου. Σκοπὸς δηλ. αὐτῶν πού ἀσχολήθηκαν μέ ὀρισμένα φαινόμενα τοῦ ὑ-

λικοῦ βίου ἦταν ἡ ἀπλή περιγραφὴ αὐτῶν τῶν φαινομένων (ιδιογραφικός¹⁴ -idiographique- χαρακτήρας τῆς Ἑθνογραφίας) καὶ τρόπος συγκέντρωσης τοῦ ὕλικου, θεωρητικά τουλάχιστον, ἡ ἐπιτόπια ἐρευνα.¹⁵

Σημειώνουμε ὡστόσο ὅτι μὲ αὐτόν τόν τομέα τῆς λαογραφικῆς ἐρευνας ἀσχολήθηκαν οἱ ἐμπειρικοί,¹⁶ οἱ λεγόμενοι ἐρασιτέχνες, λαογράφοι (σέ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς¹⁷). Αὐτό εἶχε τίς θετικές, ἀλλὰ καὶ τίς ἀρνητικές πλευρές του.

Ἡ χαλκοτεχνία, καθὼς καὶ οἱ ἄλλες ἀστικές παραγωγικές δραστηριότητες, ἀπασχόλησε κατὰ καιροὺς, ἀλλὰ πάντοτε περιστασιακά, ὀρισμένους λαογράφους.

Ὁ Δημήτριος Λουκόπουλος¹⁸ καὶ ἡ Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη, πού εὐλόγα θεωροῦνται οἱ κατεξοχὴν ἐρευνητές τοῦ ὕλικου βίου, καὶ νεώτεροι ὅπως οἱ Κων. Φαλτάιτς, Κίτσος Μακρῆς, Δημ. Σταλίδης κ.ἄ. στὰ πλαίσια ἄλλων ἔργων τους, ἀναφέρονται, συνοπτικά πάντοτε, στίς μορφές καὶ στή χρῆση ἢ καὶ στοὺς τρόπους κατασκευῆς τῶν χάλκινων σκευῶν. Οἱ πληροφορίες πού προσφέρουν οἱ ἐργασίες τους σχετίζονται μὲ τοὺς συγκεκριμένους κοινωνικοὺς χώρους πού ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐρευνᾶς τους (Αἰτωλία, Σκύρος, Ἑδεσσα, Σαρακατσάνοι κ.λπ.).

Στὰ παραδοσιακά πλαίσια ἀσκήσεως τῆς ἐρευνας τοῦ ὕλικου βίου, ἀλλὰ μὲ ἀποκλειστικό ἀντικείμενο τὴ χαλκοτεχνία – στοιχεῖο πού ὑπαγορεύει τὴν ἰδιαίτερη μνεία της –, ἐντάσσεται ἡ ἐργασία τῆς Εὐδοκίας Μηλιατζίδου-Ἰωάννου, "Χαλκευτικὴ καὶ χάλκινα σφυρήλατα σκεύη".¹⁹ Θέμα αὐτῆς τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ χαλκοτεχνία ὅπως ἀσκήθηκε στή Θεσσαλονίκη μετὰ τὸ 1922, κυρίως ἀπὸ τοὺς Πόντιους πρόσφυγες. Αὐτὴ ἡ βασικὴ ἐργασία της πλασιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες²⁰ γιὰ εἰδικότερα θέματα τῆς χαλκοτεχνίας.

Μιά πρώτη συστηματικὴ καὶ ὁλοκληρωμένη ἀντιμετώπιση τῆς χαλκοτεχνίας ὡς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς δραστηριότητος ἀποτελεῖ ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Στέλιου Παπαδόπουλου, "Ἡ χαλκοτεχνία στὸν Ἑλληνικὸν ὡρο 1900-1975, κατὰ τίς προφορικές μαρτυρίες τῶν χαλκουργῶν". Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐργασία πού ἀκολουθεῖ τίς ἀρχές τῆς ἐθνογραφικῆς θεωρίας καὶ μεθόδου.²¹ Ὁ τίτλος της ὀρίζει τὰ τοπικά καὶ χρονικά ὄρια τῆς ἐρευνας, καθὼς καὶ τὴ μέθοδο συγκέντρωσης τοῦ ὕλικου. Οἱ τίτλοι τῶν κεφαλαίων, πού ἀπαρτίζουν τὸ

κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου, κατατοπίζουν γιά τίς πλευρές τῆς χαλκο-τεχνίας στίς ὁποῖες ἐντοπίστηκε τό ἐνδιαφέρον τοῦ συγγραφέα (κυρίως τό πλέγμα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, πού συνεπάγονται οἱ παραγωγικές σχέσεις) καί γιά τήν ὀπτική τῆς προσέγγισης τοῦ ὕλικου του. Τό γεωγραφικό ὅμως εὖρος τῆς ἐρευνάς του δέν ἐπέτρεψε, ἐξ ἀντικειμένου, τήν κατά τόπους καί κατά θέματα ἐξαντλητική καί σέ βάθος διερεῦνση βασικῶν συντελεστῶν τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας (μέσα καί σχέσεις ἐργασίας, ἀκριβῆς καθορισμός καί περιγραφή τῶν χρηστικῶν μορφῶν τῶν χάλκινων σκευῶν κ.λπ.).

Ἡ παρούσα μελέτη ἔχει ὡς ἀντικείμενο ἐρευνας μία ἀπό τίς παραγωγικές δραστηριότητες πού ἀποτελοῦσαν τήν οἰκονομική βάση τοῦ κοινωνικο-οἰκονομικοῦ σχηματισμοῦ τῆς πόλης τῶν Γιαννίνων στίς παραμονές τοῦ πολέμου τοῦ 1940. Διακρίνει τό σύνολο τῆς λαογραφικῆς ὕλης στίς τρεῖς βασικές κατηγορίες ὅπως ὀρίστηκαν πιο πάνω καί συγκεκριμένα: α) στά πολιτισμικά φαινόμενα πού συναπαρτίζουν τήν τεχνοοικονομική ὑποδομή τοῦ ὅλου κοινωνικοῦ συστήματος. Στήν κατηγορία αὕτη ἐντάσσονται οἱ παραγωγικές δυνάμεις (ἀντικείμενα ἐργασίας, πρῶτες ὕλες, μέσα ἐργασίας, τεχνικές κλπ.) καί οἱ παραγωγικές σχέσεις, δηλ. οἱ σχέσεις πού ἀναπτύσσονται μεταξὺ τῶν παραγωγῶν κατά τήν πορεία τῆς ἐργασίας, ὅπως εἶναι ἡ μαθητεία, ὁ τεχνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ἡ συνεργασία κλπ. β) Στά πολιτισμικά φαινόμενα πού ἀποτελοῦν τό δικαιοπολιτικό ἐποικοδόμημα. Ἐδῶ ἐντάσσονται οἱ θεσμοί καί οἱ κανόνες, σύμφωνα μέ τούς ὁποίους εἶναι ὀργανωμένη ἡ κοινωνική ζωή: τρόποι ἐπικοινωνίας, μορφές συγγένειας, θρησκευτικές καί ἰδεολογικές πρακτικές (γλώσσα, ἔθιμα πού συνοδεύουν τήν ὑλοποίηση αὐτῶν τῶν πρακτικῶν κλπ.), καί γ) στά πολιτισμικά φαινόμενα πού ἐκφράζουν τό ἰδεολογικό περιεχόμενο τοῦ κοινωνικοῦ ἐποικοδομήματος (θρησκεία, τέχνη κλπ.). Στά φαινόμενα τῆς πρώτης κατηγορίας, δηλ. στήν οἰκονομική βάση, ἀναγνωρίζεται οὐσιαστικός καί καθοριστικός ρόλος ὡς πρὸς τή διαμόρφωση τῶν φαινομένων πού χαρακτηρίζουν τίς δύο ἄλλες κατηγορίες.²²

Ὅρισμένα βασικά γνωρίσματα τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας τῶν χάλκινων σκευῶν, πού ἀπαιτοῦσαν προχωρημένο καταμερισμό ἐργασίας, συντέλεσαν ὥστε ἡ χαλκοτεχνία νά καταστεῖ μιά παραγωγική δραστηριότητα τῆς πόλης καί ὄχι τῆς ὑπαίθρου. Τά γνωρίσματα αὐτά

ήταν τά εξής: α) Ἡ πρώτη ὕλη. Ἡ προμήθεια τῆς πρώτης ὕλης τοῦ χαλκοῦ προϋπέθετε ἐμπορικές συναλλαγές, γιατί, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, τά κάθε εἴδους μεταλλεύματα δέν εἶναι ἐγκατεσπαρμένα σέ ὅλο τό ὑπέδαφος, γιά νά εἶναι προσιτή καί εὐκόλη ἡ ἐκμετάλλευση καί ἡ ἀξιοποίησή τους. β) Τά βασικά ἐργαλεῖα τῶν χαλκουργῶν ἦταν κατασκευασμένα ἀπό σίδηρο, ἦταν ἤδη, δηλαδή, προϊόντα μιᾶς προηγούμενης καί ἀνεξάρτητης παραγωγικῆς διαδικασίας. γ) Ἡ ἐκμάθηση τῆς τέχνης τοῦ χαλκουργοῦ ἦταν δύσκολη, ἐπιπονη καί μακροχρόνια. Ὑπῆρχε, τέλος, ἡ περιορισμένη ζήτηση, πού ὀφειλόταν σέ διάφορους λόγους, ὅπως π.χ. ἦταν οἱ οἰκονομική ἀδυναμία τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τῆς καταναλωτικῆς ἀγορᾶς, ἡ προβληματική συγκοινωνία, ἡ ἀντοχή τῶν χάλκινων σκευῶν κλπ. Κάθε νοικοκυριό ὄχι μόνο δέν ἀνανέωνε τόν ἐξοπλισμό του σέ χάλκινα σκεύη (ἐκεῖνο πού μποροῦσε νά κάνει ἦταν νά τόν ἐμπλουτίσει), ἀλλά τόν κληροδοτοῦσε στούς φυσικούς κληρονόμους του.

Τά Γιάννινα, ὅπως εἶναι γνωστό, ὑπῆρξαν ἓνα ἀπό τά κέντρα οἰκονομικῆς καί πολιτιστικῆς ἀκμῆς κατά τούς τελευταίους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας. Κατά συνέπεια, οἱ ἀντικειμενικοί ὁροι τῆς κοινωνικο-οἰκονομικῆς ὀργάνωσης ὄχι μόνο δέν ἦταν ἀρνητικοί γιά τήν εὐδοκίμηση μιᾶς κυρίως ἀστικῆς παραγωγικῆς δραστηριότητας, ὅπως ἦταν ἡ χαλκοτεχνία, ἀλλά ἀποτελοῦσαν καί σημαντική προϋπόθεση γιά τήν ἀνάπτυξή της σέ εὐρεῖα (ποσοτικά καί ἀνεπτυγμένη ποιοτικά) κλίμακα.

Ζωντανοί καί ἀδιάψευστοι μάρτυρες τῆς πλούσιας ἐντόπιας παραγωγῆς ὑπῆρξαν τά κάθε εἴδους χάλκινα σκεύη πού κατέκλυζαν ὡς πρὶν ἀπό λίγα χρόνια τά παλαιοπωλεῖα καί τίς ἀποθήκες τῶν χαλκουργείων τῆς πόλης. Ἐκεῖ μποροῦσε νά δεῖ κανεῖς συγκεντρωμένες, ὄχι μόνο τίς χρηστικές μορφές τῶν χάλκινων σκευῶν, πού κάλυπταν τίς βασικές βιοτικές ἀνάγκες, ἀλλά καί σκεύη πού προορίζονταν γιά πολύ εἰδικές χρήσεις, καθὼς ἐπίσης καί ἓναν πλοῦτο σχηματικῶν παραλλαγῶν τῆς πρωταρχικῆς χρηστικῆς μορφῆς ἐνός σκεύους. Τίς περισσότερες φορές τήν αἰσθητική ἐντύπωση τοῦ σχήματός τους ὀλοκλήρωνε ἡ χαρακτηριστική διακόσμηση.

Ἐκτός ὅμως ἀπό τά παλαιοπωλεῖα καί τά χαλκουργεῖα, πού σέ αὐτή τή μεταβατική φάση τῆς χαλκοτεχνίας λειτούργησαν ὡς "μετα-

πράτες" τῶν χάλκινων σκευῶν καί συγχρόνως τῆς παράδοσης πού αὐτά ἐκπροσωποῦσαν, ἡ θεά τους ἦταν γενικά προσιτή. Στά ἀστικά σπλῆτια τῆς πόλης τά χάλκινα σκεύη εἶχαν πάρει τή θέση τους στούς χώρους ὑποδοχῆς, ἐνῶ στά νοικοκυριά τῆς ἐνδοχώρας ἐξακολουθοῦσαν νά ἐξυπηρετοῦν τίς πρακτικές ἀνάγκες τῶν κατόχων τους.

Στά μουσεῖα ἐξάλλου τῆς πόλης προσφερόταν ἡ δυνατότητα νά δεῖ κανεῖς ὄχι μόνο χάλκινα σκεύη τοῦ πρόσφατου παρελθόντος ἀλλά καί τοῦ ἀπώτερου ἢ καί ἀπώτατου τῆς ἀρχαιότητος. Μία ἀπό τίς σπουδαιότερες ἐνότητες τῶν ἐκθεμάτων τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου²³ τῶν Γιαννίνων ἀποτελοῦν χάλκινα σκεύη καθημερινῆς χρήσης πού προέρχονται ἀπό τίς γύρω περιοχές (Δωδώνη, Βίτσα, Βοτονόσι). Ἡ θεά τους προκαλεῖ στόν ἐπισκέπτη τόν αὐθόρμητο συσχετισμό τους μέ τά νεώτερα χάλκινα ἀντικείμενα.

Οἱ παράγοντες αὐτοί, ἡ ἴδια δηλ. ἡ βιωματική πραγματικότητα τῆς πόλης, πού πρόσφερε στήν ἄμεση ἀντίληψη τοῦ κοινοῦ, ὄχι μόνο ἐπάρκεια δειγμάτων ἀπό χάλκινα σκεύη, ἀλλά καί τούς ζωντανούς φορεῖς τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, τούς ἐλάχιστους ἔστω χαλκουργούς, σέ συνδυασμό μέ τό γεγονός ὅτι ἡ χαλκοτεχνία, ὅπως ἀσκήθηκε στά Γιάννινα, δέν εἶχε ἀπασχολήσει συστηματικά τή λαογραφική ἐρευνα (αὐτό ἐγίνε μόνο περιστασιακά καί ἀποσπασματικά), ἦταν ἀπό τά κύρια ἐρεθίσματα γιά τήν ἐκλογή τοῦ θέματος αὐτῆς τῆς ἐργασίας καί τοῦ ἐντοπισμοῦ του στήν πόλη τῶν Γιαννίνων.

Χρονολογικός σταθμός τῆς χαλκοτεχνίας ὡς παραδοσιακῆς δραστηριότητος τῆς πόλης τῶν Γιαννίνων εἶναι τό ἔτος 1940, χρονολογία πού συνδέεται μέ τό γεγονός τοῦ Δευτέρου Παγκόσμιου Πολέμου. Στό σημεῖο αὐτό θά πρέπει νά ἀναφερθοῦμε ἀναλυτικότερα στή σχέση τῆς χαλκοτεχνίας μέ τήν ἔννοια τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου ὡς μακρά διάρκεια²⁴ (la longue durée) καί τή σχέση της μέ τήν ἔννοια τοῦ χρόνου ὡς σύντομη διάρκεια (temps court).

Ἡ χαλκοτεχνία, ὅπως σημειώθηκε πῶς ἀνω, ἀνήκει στίς παραδοσιακές δραστηριότητες πού ἀποτελοῦσαν τήν τεχνο-οἰκονομική ὑποδομή τοῦ ὑλικοῦ βίου. Ὁ ὑλικός βίος, κατά τόν εὐστοχο ὀρισμό τοῦ Γάλλου ἱστορικοῦ Fernand Braudel, δηλώνει "πράξεις πού ἐπαναλαμβάνονται, ἐμπειρικές διαδικασίες, παλιές μεθόδους καί λύσεις πού μᾶς ἐρχονται ἀπό ἀμνημόνευτους χρόνους, ὅπως τό χρῆμα ἢ ἡ αὐτονόμηση τῆς πόλης ἀπό τό χωριό. Εἶναι μιά στοιχειώδης ζωή, οὔτε ὀλοκληρωτικά παθητική οὔτε — καί προπαντός — ἀπόλυτα

στατική. Ὑπῆρξαν φάσεις ἐπιτάχυνσης καί κατά καιρούς ἐντυπωσιακές: ἐγκλιματίζονται νέα φυτά, τεχνικές βελτιώνονται καί διαδίδονται, ὅπως οἱ τεχνικές διαδικασίες πού χρησιμοποιοῦν οἱ χαλκούργοι, οἱ ὑφαντές, καί ἰδιαίτερα οἱ μεταλλουργοί καί οἱ κατασκευαστές πλοίων. Αὐτές οἱ ἀλλαγές συμβαίνουν ἀργά, ἀλλά σταθερά".²⁵

Τά βασικά λοιπόν στοιχεῖα, πού ἀποτελοῦν τήν ὅλη διαδικασία τῆς κατασκευῆς τῶν χάλκινων σκευῶν, κυρίως τά μέσα ἐργασίας: πρώτη ὕλη, ἐργαλεῖα καί τεχνική, εἶναι γνωρίσματα πού ἀνταποκρίνονται ἀπόλυτα στόν πιό πάνω ὀρισμό τοῦ ὕλικου βίου.

Πράγματι, μπορεῖ κανεῖς εὐκολά νά διαπιστώσει κοινές καί θεμελιώδεις τεχνικές λεπτομέρειες τῆς κατασκευῆς τῶν χάλκινων σκευῶν (τρόποι σύνδεσης λαβῶν: κινητές, σταθερές-τρόποι συνένωσης δύο τμημάτων: μονοκόμματα καί τμηματική κατασκευή-ἀκόμη καί ἐπιδιορθώσεις μέ μπάλωμα, κασσιτέρωμα κ.λπ.), παρατηρώντας χάλκινα σκεύη διάφορων ἐποχῶν, ἀκόμη καί τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιότητος. Σέ παρόμοια βραδύτατη ἐξέλιξη ὑπόκεινται καί οἱ χρηστικές μορφές τῶν χάλκινων σκευῶν.

Καθοριστικός παράγων τοῦ ἀργοῦ ρυθμοῦ τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου τῆς χαλκοτεχνίας ὑπῆρξε ἡ βασική κινητήρια δύναμη τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, πού ἦταν ἡ σωματική δύναμη τοῦ χαλκοτεχνίτη. Τά ὅρια αὐτῆς τῆς δύναμης προσδιόρισαν ὅλους τοὺς ὅρους τῆς παραγωγῆς. Π.χ. καί τά ἐργαλεῖα καί τήν τεχνική καί τή δυναμικότητα τῆς παραγωγῆς. Στά Γιάννινα μόλις τό 1950 ἐμφανίζεται ἡ πρώτη (καί μοναδική ὥς τώρα) ἐργαλειομηχανή: ὁ μασγαλότορνος.

Ἡ χαλκοτεχνία λοιπόν, μπορούμε νά ποῦμε, ἀπό τή φύση της ὡς οἰκονομική δραστηριότητα ἀνήκει στίς δραστηριότητες ἐκεῖνες πού πραγματοποιοῦνται σέ χρόνο περίπου ἀκίνητο, στό χρόνο τῆς μακρᾶς - μακρότατης - διάρκειας. Ὡστόσο ὁ χρόνος αὐτός δέν ὑπῆρξε βεβαίως, τελείως, στατικός. Οἱ διάφορες ἐπινοήσεις τῆς τεχνικῆς διαδικασίας, ἡ χρήση τῆς φωτιᾶς ὡς δραστικοῦ μέσου συγκόλλησης, ἡ ἐξειδίκευση τῶν ἐργαλείων, καί ἐκεῖνων πού χρησίμευαν ὡς σταθερή βάση (σιάμικο, νάης κ.λπ.) καί ἐκεῖνων μέ τά ὁποῖα σφυρηλατοῦσαν τόν χαλκό (ξύλινα καί σιδερένια σφυριά μέ μιά ποικιλία παραλλαγῶν τοῦ ἐνεργοῦ ἄκρου τους), ἡ χρησιμοποίηση χημικῶν οὐσιῶν, ὅπως εἶναι τό ἀμμωνιακό ἄλας, ὁ βόρακας, τό κασσιτέρωμα, ἀκόμη καί ἡ τμηματική κατασκευή τῶν περισσότερων σκευῶν,

είναι στοιχεία πού συνιστούν μιά εξέλιξη, είναι σταθμοί της διαχρονικής πορείας της χαλκοτεχνίας.

Συνεπώς μιά διαχρονική θεώρηση δέν θά ήταν καθόλου περιττή· αντίθετα θά διευκρίνιζε (στηριγμένη βέβαια καί στίς γραπτές πηγές) τήν τεχνολογική εξέλιξη αὐτῆς τῆς δραστηριότητας καί τῶν συναφῶν μέ αὐτή παραγωγικῶν καί κοινωνικῶν σχέσεων μέσα στό χρόνο.

Ἐκτός ὅμως ἀπό αὐτή τή σχέση τῆς χαλκοτεχνίας μέ τό μακρό χρόνο, μέσα στόν ὁποῖο ἐπιβίωσε καί ἐξελίχθηκε ἐπὶ αἰῶνες, ἕνα ἱστορικό γεγονός σύντομης -συντομότητας- διάρκειας,²⁶ ὁ πόλεμος τοῦ 1940, ὑπῆρξε γι' αὐτή τή δραστηριότητα ἀπόλυτα καθοριστικό. Τό γεγονός αὐτό ἐπιτάχυνε ὀρισμένες βασικές διαδικασίες τῶν παραδοσιακῶν προκαπιταλιστικῶν τρόπων παραγωγῆς καί διευκόλυνε τήν ἐπικράτηση τῶν βιομηχανικῶν, κεφαλαιοκρατικῶν τρόπων παραγωγῆς καί, στή συνέχεια, τό βαθύ μετασχηματισμό τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας.²⁷

Τό ὄριο αὐτό, πού συνιστᾷ ἡ ἱστορική πραγματικότητα τοῦ πολέμου τοῦ 1940, ἀποτελεῖ τή συγκεκριμένη χρονική παράμετρο τῆς ἐργασίας.

Οἱ ἴδιοι οἱ χαλκουργοί κατὰ τή διάρκεια τῆς ἐρευνάς μας ἐπανειλημμένα τόνιζαν πώς "αὐτά πού λέμε γίνονταν πρίν τόν πόλεμο". ἢ "τέχνη ἦταν ὡς τό '40, μετά πάει, πέθανε, ἡ τέχνη τοῦ χαλκουργοῦ": στή συνείδησή τους ὁ πόλεμος τοῦ 1940 ἦταν ἕνας ἀμετάκλητος *terminus ante quem*, τό ὄριο τοῦ τέλους.

Ἡ ἔλλειψη τῆς πρώτης ὕλης κατὰ τήν Κατοχή καί τά πρῶτα χρόνια τῆς ἀπελευθέρωσης, ἡ νέα πηγή ἐνέργειας, ὁ ἠλεκτρισμός, πού ἀντικατέστησε τά ξύλα καί τούς ξυλάνθρακες, ἔργα κοινῆς ὠφέλει-ας, ὅπως τό δίκτυο ὑδρεύσης καί ἡ "κατ'οἶκον" ὑδροδότηση, περιόρισαν στό ἐλάχιστο τή ζήτηση τῶν χάλκινων σκευῶν. Τίς βιοτικές ἀνάγκες, πού ἐξυπηρετοῦσε ἡ παραγωγή τῶν χαλκουργῶν, ἦρθαν νά καλύψουν νέα βιομηχανικά προϊόντα, ὄχι τῶν χεριῶν, ἀλλά τῆς μηχανῆς, καί ἀπό διαφορετικά καί πιά εὔχρηστα ὕλικά (άλουμίνιο, ἐπισμαλτωμένος σίδηρος, γυαλί, πλαστικό, τέλος ἀπό ἀνοξειδωτο ἀτσάλι). Τό γεγονός αὐτό συντέλεσε ὥστε πολλοί χαλκουργοί νά κλείσουν τά ἐργαστήριά τους καί νά ἀλλάξουν ἐπάγγελμα.

Ἔτσι ἡ χαλκοτεχνία ἔπαψε νά εἶναι ἕνας ὀργανικός κρίκος τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς πόλης καί ἐγινε μιά περιθωριακή καί λίγο "γραφική" δραστηριότητα. Τό μεγαλύτερο μέρος τῶν παραδοσι-

ακῶν σκευῶν μετὰ τὸν πόλεμο ἔπαψαν βαθμιαῖα νὰ κατασκευάζονται, μέ φυσική συνέπεια νὰ ξεχαστοῦν σιγά σιγά οἱ διαδικασίες τῆς κατασκευῆς καί, πολλές φορές, οἱ χρηστικές μορφές τῶν σκευῶν πού παρήγαν προπολεμικά τὰ ἐργαστήρια.

Ὡστόσο, ἡ κύρια πηγή ἀντλησης πληροφοριῶν, οἱ τελευταῖοι ἐπιζῶντες χαλκουργοί πού ἔμαθαν τὴν τέχνη καί βίωσαν ὅλο τὸ κλίμα τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας μέσα στὰ προπολεμικά ἐργαστήρια, πρόσφεραν τὴ δυνατότητα τῆς "ἀναδρομῆς" στίς προπολεμικές συνθήκες λειτουργίας τῶν χαλκουργείων, ὅταν ἡ χαλκοτεχνία ἀποτελοῦσε ἀκόμη ζωντανή οἰκονομική δραστηριότητα τῆς πόλης καί τὰ χαλκουργεῖα, ἀνταποκρινόμενα στὴ ζήτηση μιᾶς σταθερῆς ἀγορᾶς, κατασκεύαζαν ὅλα τὰ παραδομένα "ἀπὸ παλιά" χάλκινα εἶδη, καί οἱ σχέσεις μέσα στοῦ ἐργαστήρι ἦταν ὀργανωμένες καί ἱεραρχημένες σύμφωνα μέ τοὺς παραδοσιακοὺς συντεχνιακοὺς θεσμούς.

Αὐτὴ τὴ δυνατότητα προσπάθησε νὰ ἀξιοποιήσῃ ἡ παρούσα μελέτη: νὰ δώσῃ ὅσο γίνεται πληρέστερα τὴν εἰκόνα ὅλων τῶν στοιχείων (τίς παραγωγικὲς δυνάμεις καί τίς παραγωγικὲς σχέσεις) πού συναποτελοῦσαν τὴν παραγωγικὴ δραστηριότητα τῆς χαλκοτεχνίας στὴν τελευταία φάση τῆς λειτουργικῆς παρουσίας της στὴν πόλη τῶν Γιαννίνων.

Δόθηκε ἔτσι προτεραιότητα στὴ συγχρονικὴ διερεύνηση τοῦ θέματος, στὴν ἔρευνα δηλ. τῶν στοιχείων πού ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἐντοπίσῃ κανεὶς στὴν ἐπιφάνεια τῆς ὀριζόντιας²⁹ τομῆς τοῦ κορμοῦ τοῦ ἀντικειμένου αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Γιὰ τὴν ἐπιλογή αὐτὴ συνέτρεξαν δύο ἐξίσου οὐσιαστικοὶ λόγοι.

Καταρχὴν δεχόμαστε ὅτι εἶναι μεθοδολογικὰ ὀρθὴ ἡ ἀποψη ὅτι πρὶν ἀπὸ ὁποιαδήποτε διαχρονικὴ διερεύνηση ἐνός θέματος, θὰ πρέπει νὰ προηγεῖται ἡ διερεύνηση τῆς συγχρονικῆς³⁰ διάστασός του. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι αὐτῆς τῆς ἐργασίας θεωρήσαμε σκόπιμο: νὰ ἐπισημάνουμε καί νὰ περιγράψουμε πρῶτα μέ ἀκρίβεια ὅλο τὸ σύστημα τῶν φαινομένων πού σχετίζονται μ' αὐτὴ τὴν δραστηριότητα καί συνθέτουν τὴ φυσιογνωμία της στὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ στιγμή πού μᾶς ἐνδιαφέρει.

Καταβλήθηκε δηλ. προσπάθεια νὰ ἐπισημανθοῦν καί νὰ ὀριστοῦν τὰ ἐξῆς: ποιά εἶδη χάλκινων σκευῶν παρήγαν τὰ χαλκωματάδικα τῆς πόλης πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο τοῦ 1940 καί γιὰ ποιά χρῆση προοριζόταν τὸ καθένα· ποιά διαδικασία ἀκολουθοῦσε ἡ κατασκευὴ τους καί

ποιά ήταν τὰ κρίσιμα σημεία τῆς πορείας τῆς ἐργασίας· τί εἶδους ἐργαλεία χρησιμοποιοῦσαν οἱ χαλκουργοί καί γιά ποιές φάσεις τῆς κατασκευῆς· ποιὰ σκεύη καί γιά ποιούς λόγους κατασκευάζονταν μονοκόμματα καί ποιὰ τμηματικά· ποιές ήταν οἱ βασικές τεχνικές γνώσεις, πού ἔπρεπε νά κατέχουν οἱ χαλκουργοί, καί ποιές οἱ εἰδικές πού ἀφοροῦσαν τήν κατασκευή κάθε εἶδους σκεύους χωριστά· παοί ήταν οἱ ὅροι μαθητείας καί ἐργασίας, ἡ ἱεραρχία μέσα στό ἐργαστήρι καί οἱ ὅροι διακίνησης τῆς παραγωγῆς τους. Τά στοιχεῖα αὐτά πιστεύουμε ὅτι δίνουν μιά κατά τό δυνατό ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς ὀριζόντιας - συγχρονικῆς - τομῆς, γιά τήν ὁποία ἐγινε λόγος πῶς πάνω.

Ὁ δεύτερος σοβαρός λόγος, πού συνηγόρησε στό νά δοθεῖ προτεραιότητα στή συγχρονική διάσταση τοῦ θέματος, εἶναι τό γεγονός, ὅτι οἱ χαλκουργοί πού ἐπιζοῦν ἀκόμη εἶναι οἱ τελευταῖοι μάρτυρες "ἐμπειρικῶν διαδικασιῶν καί παραδοσιακῶν μεθόδων καί λύσεων πού μᾶς ἔρχονται ἀπό ἀμνημόνευτους χρόνους".³¹ Συνεπῶς ἡ ἀξιοποίησή της ὡς πηγῆς πληροφοριῶν ὑπῆρξε ἐπιτακτική καί ἐπείγουσα.

Βέβαια ἡ δυνατότητα τῆς χρησιμοποίησης ζωντανῶν φορέων ὡς πηγῆς πληροφοριῶν ἔχει τὰ χρονικά ὅριά της, πού καθορίζονται ἀπό τή μνήμη τῶν φορέων, ἀπό τόν πλοῦτο τῶν πληροφοριῶν πού εἶναι σέ θέση νά δώσουν (στοιχεῖο πού ἐξαρτᾶται καί ἀπό τή φυσική εὐφυΐα τους) καί ἀπό τό "βάθος" μέσα στόν παρελθόντα χρόνο, στό ὁποῖο μπορεῖ νά φτάσει ἡ μνήμη τους.

Στήν περίπτωση τοῦ ἀντικειμένου αὐτῆς τῆς ἐργασίας δέν θά πρέπει νά ξεχνᾶμε πῶς ἡ μαθητεία τῆς τέχνης ἀρχίζει πολύ νωρίς, συνήθως στήν ἡλικία τῶν 8 ἕως 12 χρόνων. Μέσα στό ἐργαστήρι, ὅπου ὁ τεχνικός καταμερισμός συνεπαγόταν καί κοινωνικό καταμερισμό, ὁ μικρός μαθητευόμενος εἶχε τή δυνατότητα κατά κανόνα μόνο νά "ἀκούει" καί νά μιλάει ἐλάχιστα.

Ἔτσι, γιά ὅσα χρόνια διαρκοῦσε ἡ μαθητεία του, μποροῦσε νά ἀκούει τοὺς μεγάλους νά ἀφηγοῦνται τήν ἱστορία ὄχι μόνο τοῦ ἀμεσου παρελθόντος, πού κάλυπτε συνήθως τήν προηγούμενη γενιά, ἀλλά καί τίς πῶς παλιές γενιές, μέ ἄλλα λόγια ὅλη τήν "ἱστορία" τῶν πατέρων καί τῶν παππούδων τῶν μαστόρων καί τῶν καλφάδων. Τό ἱστορικό αὐτό ὕλικό ἀποτελοῦσαν κάθε εἶδους διηγήσεις πού ἀφοροῦσαν τό ἐπάγγελμα: τεχνικές δυσκολίες καί λύσεις τους, μικρά

μυστικά τῆς κατασκευῆς, τὰ λάθη (π.χ. κατά τό "κόψιμο" ἢ τό "βράσιμο" κ.λπ.) καί οἱ ζημιές καθῶς καί ὁ τρόπος ἀντιμετώπισής τους· οἱ περιπέτειες στά ταξίδια τους μέ τὰ ἀλογα φορτωμένα χαλκῶματα γιά τὰ πανηγύρια, ἱστορίες γιά τή ζωή καί τὰ "πάθη" τῶν κασιτερωτῶν κ.λπ. Τίς περισσότερες φορές οἱ διηγήσεις γιά τὰ ἐπαγγελματικά θέματα παισιώνονταν καί ἀπό μνῆμες γιά τὰ ἱστορικά γεγονότα τῆς ἐποχῆς (π.χ. πόλεμος τοῦ '97, τοῦ 1913 κ.λπ.). Τό ἐργαστήρι δηλ. δέν ἦταν μόνο ὁ χῶρος, ὅπου ὁ μαθητευόμενος μάθαινε τήν τέχνη τοῦ χαλκουργοῦ, ἀλλά καί ὁ χῶρος ὅπου τοῦ μεταγγιζόταν, κυριολεκτικά, μιά περιουσία γνώσεων γύρω ἀπό τήν τέχνη καί τό ἐπάγγελμά του καί γενικά γιά τήν ἱστορία τοῦ τόπου, πού ἴσως δέν θά εἶχε τήν εὐκαιρία νά τίς γνωρίσει καί νά τίς βιώσει ὁ ἴδιος στή μετέπειτα ζωή του.

Ὡστόσο ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει ἄμεσα τήν ἐρευνά μας εἶναι οἱ ἐμπειρίες τοῦ ἴδιου τοῦ χαλκουργοῦ, δηλ. τί ὁ ἴδιος κατασκεύασε στό παρελθόν, πού τώρα πιά δέν τό κατασκευάζει, καί μέ ποιούς τρόπους καί τεχνικές πού τώρα πιά δέν χρησιμοποιοεῖ. Τό στοιχεῖο αὐτό περιορίζει τό "βάθος" μέσα στόν παρελθόντα χρόνο, στό ὅποιο μπορεῖ νά φτάσει ἡ προσωπική μαρτυρία τῶν ἐπιζώντων χαλκουργῶν.³²

Σύμφωνα μέ ὅσα ἐκτέθηκαν πιο πάνω, ἡ ἐργασία αὐτή δέν εἶναι ἱστορική³³ μελέτη, ἀλλά λαογραφική. Συνεπῶς ἡ κύρια πηγή ἀντλήσης τοῦ ὕλικου τῆς ἐρευνάς τῆς ὑπῆρξε κατά κύριο λόγο ἡ ζωντανή προφορική³⁴ παράδοση. Φορεῖς αὐτῆς τῆς παράδοσης εἶναι οἱ χαλκουργοί, ὅσοι ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νά ἐργάζονται (τρεῖς ὅλοι κι ὅλοι) καί ὅσοι "βγῆκαν στή σύνταξη" (ἄλλοι τρεῖς). Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά ὑπομνησθεῖ ὅτι ἡ χαλκοτεχνία ἦταν μιά τέχνη πού ἀπαιτοῦσε ἕναν ἐξαιρετικά προωθημένο καταμερισμό ἐργασίας καί ὅτι ἡ παραγωγικότητα τῶν χαλκουργεῶν αὐτορρυθμιζόταν, ἀκολουθώντας τήν περιορισμένη ἀλλά σταθερή, ὡς τόν πόλεμο τοῦ '40, ζήτηση τῶν προϊόντων τῆς. Ἀρκεῖ νά σημειωθεῖ ὅτι τὰ μέλη τῆς συντεχνίας τῶν χαλκουργῶν μαζί μέ τούς κασιτερωτές γιά ἐνάμισι αἰῶνα (1810-1950) κυμαίνονταν ἀνάμεσα στά δέκα ἕως εἴκοσι.³⁵ Τό στοιχεῖο αὐτό εἶναι ἐνδεικτικό τοῦ πολύ περιορισμένου ἀριθμοῦ τῶν

ατόμων πού μάθαιναν καί άσκούσαν τήν τέχνη του χαλκουργου. Συνεπώς, περίπου σαρανταπέντε χρόνια μετά τό όριο του πολέμου καί ένώ ό τομέας αυτός τής παραγωγής έχει σχεδόν ολοκληρωτικά άλωθει από τά προϊόντα των μεγάλων βιομηχανικών χωρών τής Εύρώπης, ό άριθμός των χαλκουργών πού έπιζούν καί πού προσφέρονται στήν έρευνα μπορεί νά θεωρηθεί ως σχετικά έπαρκής.

Όστόσο, οί χαλκουργοί αυτοί για διάφορους λόγους δέν υπήρξαν έξίσου προσιτοί καί άξιοποιήσιμοι. Κατά συνέπεια ή έρευνητική προσπάθεια για τήν άντληση του ύλικου στηρίχτηκε σ' έκείνους πού πρόθυμα προσφέρθηκαν νά βοηθήσουν τό έργο της, τίς πιο πολλές φορές θυσιάζοντας ένα μεγάλο μέρος του εργάσιμου χρόνου τους. Είναι οί χαλκουργοί Βαγγέλης Σκόπας, Μιχάλης Καζαντζής καί Χρίστος καί Νίκος Άντωνίου.³⁶ Όμως πολύ νωρίς έγινε άντιληπτό ότι ή "άναδρομή" πρός τίς παλιές προπολεμικές μέρες δέν ήταν εύκολο νά πραγματοποιηθεί μέ όδηγό ένα τυπικό έρωτηματολόγιο. Πολύ περισσότερο δέν ήταν εύκολο νά γίνει μιά σέ βάθος καί σέ πλάτος διερεύνηση του θέματος στα πλαίσια "στημένων" συνεντεύξεων, όπου ό χαλκουργός θά έπρεπε νά άνακαλεϊ στή μνήμη του μηχανικά τήν άπάντηση στό έρώτημα πού θά του άπευθυνόταν — μιά δουλειά πού θά τέλειωνε μέ 4-5 συνεντεύξεις.

Η έξαντλητική καί σέ βάθος έρευνα άπαιτούσε καταρχήν τήν κατά τό δυνατόν έξαφάνιση των ρόλων (άπό τό ένα μέρος ό "μορφωμένος" έπιστήμονας, πού "κατεβαίνει" τό εργαστήρι του χαλκωματά, άπό τό άλλο ό χαλκωματάς πού καθισμένος στον πάγκο του καί "άνακρινόμενος" "ξεθάβει" άπό τό βάθος τής μνήμης του τίς γνώσεις καί τίς έμπειρίες του). Άπαιτούσε άκόμη τή δημιουργία ένός κλίματος φιλίας καί έμπιστοσύνης, πού μπορεί ν' άναπτυχθεί σέ δυό άνθρώπους πού γνωρίζονται άπό παλιά, ή καλύτερα σέ δυό μαστόρους πού "τά λένε" ύστερα άπό πολλά χρόνια. Τό ύλικό πού άποτέλεσε τή βάση αυτού του βιβλίου συγκεντρώθηκε μέ αυτό τον τρόπο.

Επί τέσσερις μήνες, σχεδόν κάθε μέρα, ιδιαίτερα ό χαλκουργός Βαγγέλης Σκόπας (χαλκουργός τέταρτης γενιάς, πού μπήκε στήν τέχνη σέ ηλικία 11 χρόνων στό χαλκουργείο του πατέρα του Άντρέα Σκόπα — στήν όδό Άνεξαρτησίας) είχε τήν καλή θέληση καί τήν ύπομονή νά κουβεντιάζει μαζί μου επί ώρες για όλα τά θέματα πού είχαν σχέση μέ τήν χαλκοτεχνία. Άνθρωπος όξύνους καί εύάλσθητος

πλούτισε τίς μαρτυρίες του μέ πλήθος κρίσεις καί παρατηρήσεις γιά τά θέματα πού μᾶς ἀπασχολοῦσαν. Ἐτσι οἱ μαρτυρίες του, καθώς κάλυπταν σέ βάθος καί σέ πλάτος τό θέμα αὐτῆς τῆς ἐργασίας, ἀποτελέσαν τό σταθερό σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν ἐπαφῶν καί συζητήσεών μου καί μέ τούς ἄλλους χαλκουργούς.

Καί ἀπό τή θέση αὐτή αἰσθάνομαι τό χρέος νά ἐκφράσω πρὸς δόλους τούς χαλκουργούς πού βοήθησαν αὐτή τήν προσπάθεια τήν βαθειά εὐγνωμοσύνη μου.

Οἱ προφορικές μαρτυρίες πού, καθὼς προαναφέρθηκε, ἀποτελοῦν τόν βασικό κορμό αὐτῆς τῆς μελέτης, πολλές φορές ἐνισχύονται συμπληρωματικά ἀπό μιά πρόσθετη τεκμηρίωση γραπτῶν πηγῶν. Πρόκειται γιά τίς συλλογές σύμμεικτου κυρίως λαογραφικοῦ ὕλικου πού συγκέντρωσαν κατά καιροῦς μέ τήν ἴδια μέθοδο (χρησιμοποίηση προφορικῶν πηγῶν) οἱ ἐμπειρικοί λαογράφοι καί τό ὅποιο δημοσίευσαν εἴτε αὐτοτελῶς εἴτε στά λαογραφικά περιοδικά τῆς πρωτεύουσας καί τῆς ἐπαρχίας. Ἡ μελέτη αὐτή ἐπέμεινε σέ κείμενα πού ἀφοροῦσαν τήν Ἠπειρο καί τίς γειτονικές περιοχές.

Οἱ σποραδικές ἐξάλλου ἀναδρομές σέ ἄλλου εἴδους παλαιότερα κείμενα δέν εἶχαν ἄλλη ἐπιδίωξη παρά νά λειτουργήσουν ὡς νύξεις τῆς διαχρονικῆς διάστασης τοῦ θέματος καί τῆς δυνατῆς καί πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή διαπραγματεύσεώς του.

Τό ὕλικό ἀρθρώθηκε σέ τρεῖς ἐνότητες-κεφάλαια:

Τό πρῶτο κεφάλαιο ἔχει ὡς θέμα τά εἶδη τῶν χάλκινων σκευῶν πού τά μορφολογικά τους γνωρίσματα ἀνταποκρίνονται σέ καθορισμένες χρηστικές ἀνάγκες. Καταρχή διακρίνεται ἡ ἐννοια τῆς χρηστικῆς μορφῆς (form) τοῦ κάθε σκεύους ἀπό τό εἰδικό καί φορτισμένο μέ γνωρίσματα αἰσθητικοῦ χαρακτήρα σχῆμα πού μπορεῖ νά ἔχει ὡς τρισδιάστατο ἀντικείμενο. Στή συνέχεια συζητεῖται τό πρόβλημα τῆς κατάταξης καί τῆς ταύτισης τῶν τριῶν στοιχείων "ταυτότητας" τοῦ κάθε σκεύους, δηλ. τοῦ ὀνόματος, τῆς μορφῆς καί τῆς χρήσης του. Οἱ παραδομένες μορφές τῶν χάλκινων σκευῶν, μέ βασικό κριτήριον ταξινόμησης τό χρηστικό σχῆμα τους, διακρίνονται σίς ἐπόμενες ἑξι κατηγορίες: σκεύη διατροφῆς, μεταποίησης πρώτων ὑλῶν, καθαριότητος, φωτισμοῦ, θέρμανσης καί ἐκκλησιαστικῆς χρήσης. Γιά κάθε σκεῦος δίνεται ἡ περιγραφή τῆς μορφῆς του, τά λειτουργικά στοιχεῖα καί ὁ τρόπος χρήσης του. Ἡ περιγραφή τοῦ κά-

θε σκεύους συνοδεύεται και από γραμμικό σχέδιο της χρηστικής μορφής του.

Τό δεύτερο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στους τεχνικούς όρους της παραγωγής, στην τεχνολογία των χάλκινων σκευών. Έπισημαίνεται ότι ή πρώτη ύλη, τά μέσα εργασίας και ή τεχνική αποτελούν τους τρεις συντελεστές πού έπρεπε νά ενεργοποιήσει ή βούληση και ή σωματική δύναμη του χαλκότεχνίτη, για νά κατασκευάσει οποιαδήποτε μορφή χάλκινου σκεύους. Ίδιαίτερη φροντίδα και προσοχή δόθηκε στην επισημάνση των μέσων εργασίας. Ό χώρος πού υπήρχε τό καμίνι, τά σύνεργα του κασιτερώματος, καθώς και τά κάθε είδους εργαλεία,³⁷ υπήρξαν αντικείμενο επίμονης διερεύνησης και αναζήτησης του είδικου ρόλου πού είχε τό καθένα στην διαδικασία της κατασκευής. Στη συνέχεια εξετάζεται μέ κάθε δυνατή λεπτομέρεια ή τεχνική, ή θεωρητική δηλ. γνώση της κατασκευής των χάλκινων σκευών, και αναλύονται οί γενικές τεχνικές γνώσεις (τρόποι σφυρηλάτησης, τρόποι συνένωσης και συγκόλλησης δύο τμημάτων, τό σφύρισμα, τό δέντισμα, τό κασιτέρωμα κ.λπ.) και οί είδικές τεχνικές γνώσεις πού άφορούσαν την κατασκευή του κάθε σκεύους ξεχωριστά. Έρευνάται ή σχέση τεχνικής και μορφής και έπισημαίνεται ότι ή κατασκευή των σκευών πού είχαν κλειστή μορφή ήταν δυσκολότερη· τέλος, εξετάζεται ό τρόπος της κατασκευής όρισμένων κρίσιμων χαρακτηριστικών της μορφής του κάθε σκεύους, όπως π.χ. ή βάση-ποδαρικό, τό στόμιο, τό χεϊλος, ή λαβή κ.λπ.

Τό τρίτο κεφάλαιο έχει ως θέμα την σπουδή βασικών πλευρών των παραγωγικών σχέσεων των μελών των χαλκουργείων. Πρώτα εξετάζονται οί όροι μαθητείας και ή όργάνωση του παραδοσιακού εργαστηρίου. Παρακολουθείται διεξοδικά ή "μύηση" του μαθητευόμενου στην τέχνη χαλκουργού. Έπισημαίνονται οί κυριότεροι σταθμοί της μαθητείας, πού άρχιζε ως άμισθη προσφορά εργασίας μέσα στον χώρο της "παράγκας" και τελείωνε στον χώρο του κυρίως μαγαζιού, όπου δούλευαν οί μαστόροι (άφεντικό και καλφάδες). Άκολουθεί ή διερεύνηση των όρων του τεχνικού καταμερισμού της εργασίας και διαπιστώνεται ή στενή σχέση πού υπήρχε ανάμεσα στον τεχνικό καταμερισμό και στην ιεραρχία του εργαστηρίου. Διαπιστώνεται δηλ. ότι τά άνειδίκευτα άτομα (γιελακτοήδες) και τά μαθητευόμενα μέλη (τσιράκια) αποτελούσαν και τό κοινωνικά κατώτερο προσωπικό, ενώ οί φτασμένοι τεχνίτες, είτε αυτοί ήταν μαστόροι - υπάλληλοι

(καλφάδες) είτε μαστόροι-ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής (άφεντικά), αποτελούσαν τό άνώτερο προσωπικό, μέ αύθεντία πάντοτε τόν μάστορα-άφεντικό.

Στή συνέχεια διερευνάται τό θέμα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καί τῆς συνεργασίας. Ἐπισημαίνονται δύο μορφές καταμερισμοῦ, ἕνας κάθετος καί ἕνας ὀριζόντιος, πού καί οἱ δύο ὑπηρετοῦσαν τήν ποσοτική καί ποιοτική βελτίωση τῆς παραγωγῆς. Ἐξετάζονται ἀκόμη μερικές ἄλλες πλευρές τῆς χαλκοτεχνίας, π.χ. ὁ τρόπος διάθεσης τῶν προϊόντων της (στό μαγαζί, στά πανηγύρια) ἡ σχέση τῶν ρυθμῶν κατανάλωσης τῶν χάλκινων σκευῶν μέ τίς ἄλλες παραγωγικές δραστηριότητες καί τήν ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς καί ἐθιμικῆς ζωῆς, καθώς καί οἱ ὁροι τῶν ἀγοραπωλησιῶν· ἐπίσης ἐξετάζεται ἡ σχέση τῶν χαλκουργῶν μέ τούς κασιτερωτές, καί γενικά μέ τήν ἀγορά τῆς πόλης τῶν Γιαννίνων.

Τέλος, ἀναζητοῦνται καί συζητοῦνται τά αἷτια πού ὁδήγησαν τή χαλκοτεχνία στήν ὀλοσχερή παρακμή καί ἐπισημαίνονται οἱ σταθμοί αὐτῆς τῆς φθίνουσας πορείας πού διήρκεσε περίπου τριάντα χρόνια.

Ἡ παρούσα ἐργασία ἀντιμετώπισε τήν παραγωγική δραστηριότητα τῆς χαλκοτεχνίας ὡς μία ἀπό τίς δραστηριότητες πού ἀποτελοῦσαν τήν οἰκονομική ὑποδομή τοῦ οἰκονομικο-κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ τῆς πόλης τῶν Γιαννίνων πρίν ἀπό τό 1940. "Γιά νά προσδιορίσουμε ἕναν κοινωνικό καί οἰκονομικό σχηματισμό", γράφει ὁ Maurice Godelier, "θά πρέπει νά εἴμαστε σέ θέση νά διατυπώσουμε ἕναν σύνθετο ὀρισμό τῆς ἀκριβοῦς φύσης τῶν ἐπιμέρους διαφορῶν καί κοινῶν στοιχείων τῶν οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν σχέσεων πού χαρακτηρίζουν μιά κοινωνία, κατά τήν διάρκεια μιᾶς συγκεκριμένης ἐποχῆς".³⁸

Τό πρῶτο βῆμα πού θά πρέπει νά γίνει γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἡ διατύπωση αὐτοῦ τοῦ "σύνθετου ὀρισμοῦ" τῆς ἐννοίας τοῦ κοινωνικο-οἰκονομικοῦ σχηματισμοῦ εἶναι: "Ἡ ἐξακρίβωση τοῦ ἀριθμοῦ καί τῆς φύσης τῶν διάφορων τρόπων παραγωγῆς πού συνδυάζονται μέ ἕναν εἰδικό τρόπο σέ μιά συγκεκριμένη κοινωνία καί οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦν τήν οἰκονομική βάση αὐτῆς τῆς συγκεκριμένης ἐποχῆς".³⁹

Ἡ μελέτη αὐτή, ἐξ ἀντικειμένου, δέν ἦταν δυνατό νά ἐπισημάνει καί νά ἐξετάσει ἀναλυτικά ὅλες τίς παραγωγικές δραστηριό-

τητες πού υπήρχαν στά Γιάννινα πρίν από τόν πόλεμο τοῦ 1940 — καί ἐκεῖνες πού λειτουργοῦσαν μέ τούς παλιούς συντεχνιακοὺς ὁρους καί ἐκεῖνες πού εἶχαν ὑποχωρήσει κάτω ἀπό τήν πίεση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Πολύ περισσότερο, δέν εἶχε τήν ἀντικειμενική δυνατότητα νά ἐπισημάνει καί νά καθορίσει τά ποικίλα στοιχεῖα πού συνέθεταν τό κοινωνικό καί ἰδεολογικό ἐποικοδόμημα⁴⁰ κατά τήν ἐποχή πού μᾶς ἐνδιαφέρει, οὔτε τίς σχέσεις αὐτῶν τῶν στοιχείων μέ τίς διάφορες λειτουργίες τῆς οἰκονομικῆς βάσης.

Τά ὅρια τῶν δυνατοτήτων πού εἶχε, κάλυψαν τήν ἔρευνα καί τήν πραγμάτευση τῶν παραγόντων πού ἀποτελοῦσαν ἀναγκαῖα προϋπόθεση τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας τῶν χάλκινων σκευῶν. Πιό εἰδικά ἐρεῦνησε καί πραγματεύτηκε τά στοιχεῖα πού συνιστοῦσαν τίς παραγωγικές δυνάμεις (πρώτη ὕλη, μέσα ἐργασίας, τεχνική) καί τά στοιχεῖα πού συνιστοῦσαν τίς παραγωγικές σχέσεις (βασικά τίς σχέσεις τῶν μελῶν τοῦ ἐργαστηρίου κατά τήν πορεία τῆς ἐργασίας καί μερικές πλευρές τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού αὐτές συνεπάγονταν).

Τό ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας πού συνιστᾶ τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἐργασίας καλύπτει μόνο ἓνα ἀπό τά πολλά ζητούμενα, πού θέτει ἓνας "σύνθετος ὁρισμός" ὅλων τῶν παραγωγικῶν δραστηριοτήτων, καθὼς πραγματεύεται μόνο μία, ἐκείνη τῆς παραγωγῆς χάλκινων σκευῶν. Ἡ συμβολή της ἄς θεωρηθεῖ ὡς μιά πρώτη κατάθεση στή μελλοντική ἔρευνα πού θά διεξαγόταν μέσα στά ἴδια θεωρητικά καί μεθοδολογικά πλαίσια καί θά ἀποσκοποῦσε στή σύνταξη καί διατύπωση τοῦ "σύνθετου ὁρισμοῦ" τοῦ κοινωνικο-οἰκονομικοῦ σχηματισμοῦ τῆς πόλης τῶν Γιαννίνων πρίν ἀπό τό κρίσιμο ὄριο τοῦ πολέμου τοῦ 1940.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ I

ΟΙ ΧΡΗΣΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΩΝ ΧΑΛΚΙΝΩΝ ΣΚΕΥΩΝ

Σ'αυτό τό κεφάλαιο θά μᾶς ἀπασχολήσουν οί χρηστικές μορφές τῶν χάλκινων σκευῶν πού παρήγαν τά χαλκουργεῖα τῶν Γιαννίνων ὡς τήν δεκαετία τοῦ '40. Τά σκεύη αὐτά κάλυπταν ἕνα φάσμα βιοτικῶν ἀναγκῶν, πού προσδιορίζοταν κατά μεγάλο μέρος ἀπό τοὺς ὑλικούς ὁρους τῆς διαβίωσης καί τήν πολιτιστική παράδοση τῶν κατοίκων τῆς Ἠπείρου. Θά πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι τά σκεύη πού παρήγαν τά χαλκουργεῖα ἦταν καθορισμένα ὡς πρός τή μορφή τους καί περιορισμένα ὡς πρός τόν ἀριθμό τῶν μορφῶν τους. Ἡ πρωτοβουλία¹ τῆς δημιουργίας μιᾶς καινούργιας μορφῆς σκεύους δέν ἀνῆκε συνήθως στόν τεχνίτη χαλκουργό, ἀλλά ὑπαγορευόταν ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς κοινότητας πού θά τό χρησιμοποιοῦσε, ἀπό τήν καταναλωτική ἀγορά. Κάθε χρηστική μορφή ὁρίζεται ἀπό συγκεκριμένα καί σταθερά μορφολογικά γνωρίσματα, πού ἀνταποκρίνονται στίς συγκεκριμένες ἀπαιτήσεις τῆς εἰδικῆς χρήσης τους.

Μέ τόν ὁρο μορφολογικά γνωρίσματα ἐννοοῦμε:

- α) Τό γενικό σχῆμα² ἐνός ἀντικειμένου, πού εἶναι καί τό οὐσιαστικό καί πρωταρχικό γνώρισμα τῆς μορφῆς του (πλατύστομο, ὀριζόντια ἢ κάθετη ἀνάπτυξη κ.λ.π.).
- β) Τήν διακόσμηση τῆς ἐπιφάνειάς του (χαρακτή, πλαστική, ζωγραφική, ἐφυάλωση, κασιτέρωμα κ.λ.π.), πού ἀνήκει στά δευτερεύοντα μορφολογικά γνωρίσματα.

Ὁ ὁρος σχῆμα καλύπτει δύο βασικές κατηγορίες χαρακτηριστικῶν:

- α) Τήν ἰδιαίτερη χρηστική μορφή πού δίνεται σ'ἕνα ἀντικείμενο, γιά νά ἐξυπηρετήσῃ μιᾶ πρακτική ἀνάγκη.³
- β) Τό εἰδικό χαρακτηριστικό γνώρισμα πού δόθηκε στό σκεῦος ὡς τρισδιάστατο ἀντικείμενο, δηλαδή τό γεωμετρικό του σχῆμα (κωνικό, σφαιρικό), στοιχεῖο πού δέν ἐξαρτᾶται καί δέν ὑπαγορεύεται ἀπό τήν χρηστική σκοπιμότητα, ἀλλά εἶναι συνάρτηση αἰσθητικῶν καί τεχνοτροπικῶν παραγόντων.⁴

Τά γνωρίσματα αὐτά, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, ἀποτελοῦν τά στοιχεῖα ἀναγνώρισης, τήν ταυτότητα τοῦ κατασκευασμένου ἀντικειμένου. Πρὶν ὅμως ὑπάρξει τό ἀντικείμενο ὡς συγκεκριμένη ὑ-

λική κατασκευή, προηγήθηκαν δύο φάσεις προβληματικής, πού όδή-
γησαν στην κατασκευή του:

α) ή έπισήμανση μιās συγκεκριμένης βιοτικής ανάγκης (π.χ. με-
ταφορά νεροϋ, παρασκευή φαγητοϋ, μεταποίηση διάφορων προϊόντων
κ.λ.π.).

β) Ή λύση πού δόθηκε στό συγκεκριμένο πρόβλημα από τό έξειδι-
κευμένο⁵ γι'αυτή τή δραστηριότητα μέλος τής κοινότητας, δηλ. ό
τρόπος πού συνέλαβε τά χαρακτηριστικά τής μορφής καί ό τρόπος
πού τά ύλοποίησε (τεχνολογικά γνωρίσματα).

Ή πρώτη φάση αναφέρεται στις ανάγκες καί στις μορφές τής
χρήσης του, στά αίτια δηλ. πού προκάλεσαν τήν κατασκευή τοϋ άν-
τικειμένου: στις συνθήκες τοϋ φυσικοϋ περιβάλλοντος π.χ. είδος
πηγών (βρύσες, πηγάδια), στις παραγωγικές δραστηριότητες: κτη-
νοτροφία, γεωργία κ.λ.π. (γάλα-τυροκομία, άμπελουργία - οίνοποι-
ία κ.λ.π.).

Ή δεύτερη αναφέρεται στην τεχνολογία. Μέ τόν όρο έννο-
οϋμε τόν τρόπο παραγωγής αϋτοϋ τοϋ άγαθοϋ: τήν προμήθεια τής
πρώτης ύλης, τούς τρόπους έπεξεργασίας τοϋ χαλκοϋ, τούς τρόπους
κατασκευής τοϋ κάθε σκεϋους (έργαλεϊα, συγκολλήσεις, σφυρήλατα,
τροχήλατα, έπεξεργασία τής επιφάνειας κ.λ.π.).

Συνεπώς στη διαδικασία ύλοποίησης τής λύσης μιās συνειδη-
τοποιημένης κάθε φορά πρακτικής ανάγκης μπορούμε νά διακρίνου-
με τήν παρακάτω σειρά προτεραιοτήτων: πρωτοβάθμια χρηστική ά-
νάγκη, παραγωγή (τεχνική-μορφολογία), χρήση (πρωτοβάθμια καί
δευτεροβάθμια).

Τό πρόβλημα τής κατάταξης

Ή ύλική ύπόσταση τών σκευών πού μελετοϋμε, έπειδή αϋτά
δέν αποτελοϋν πιά ζωντανό πολιτισμικό στοιχείο τοϋ δικοϋ μας
κοινωνικοϋ παρόντος, τά μόνα αδιάσειστα καί πολύτιμα στοιχεία
πού μās προσφέρει γιά τή μελέτη τους, είναι τά μορφολογικά τους
γνωρίσματα, όπως τά όρίσαμε πιο πάνω. Ήστόσο οί βασικές μορ-
φές τών χρηστικών αναγκών πού υπαγόρευσαν τήν κατασκευή τών
σκευών παραμένουν στό μεγαλύτερο βαθμό άμετάβλητες⁶ καί μπο-
ροϋμε νά τίς καθορίσουμε μέ ακρίβεια. Είναι οί καθημερινές ά-
νάγκες τής συντήρησης καί τής άναπαραγωγής τών ανθρώπινων κοι-
νωνιών: ή παραγωγή τών πρώτων ύλων διατροφής, ή βελτίωση καί ή

συντήρησή τους, ή παραγωγή διάφορων άλλων υλικών αγαθών (ένδυματα κ.λ.π.).

Μπορούμε λοιπόν νά ακολουθήσουμε δύο τρόπους ταξινόμησης τών χάλκινων σκευών:

Α. Νά τά κατατάξουμε μέ βασικό κριτήριο ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα τής μορφής τους (γιά παράδειγμα τήν όριζόντια ή κάθετη ανάπτυξη, τό άνοιχτό ή κλειστό στόμιο, τήν ύπαρξη ή όχι λαιμού, τά κυρτά ή επίπεδα τοιχώματα τοῦ σώματός τους κ.λ.π.). Έτσι αν υιοθετήσουμε ως κριτήριο ταξινόμησης τό άνοιγμα τοῦ λαιμού καί μέ βάση μία από τίς τρεῖς ταξινομικές αρχές (τά γνωρίσματα πού αποκλείονται άμοιβαῖα), τίς μορφές τών παραδοσιακών χάλκινων σκευών μπορούμε νά τίς διακρίνουμε σέ δύο μορφολογικές κατηγορίες:

- α) Σέ σκεύη μέ άνοιχτή μορφή: κατά κανόνα έχουν όριζόντια ανάπτυξη, ή διάμετρος τοῦ στομίου τους εἶναι ἴση μέ τή διάμετρο τής βάσης ή παρουσιάζει μικρή διαφορά.
- β) Σέ σκεύη μέ κλειστή μορφή: κατά κανόνα έχουν κάθετη ανάπτυξη καί άνθρωπομορφική δομή, μέ διακριτικά άνθρωπομορφικά γνωρίσματα: βάση-πόδι, κυρίως σῶμα - κοιλιά, ὦμοι, κλειστός λαιμός.

Όμως μία αὔστηρά μορφολογική ἀνάλυση τών χάλκινων σκευών θά πρέπει νά καλύψει ἐκτός από τά βασικά γνωρίσματα τής χρηστικῆς μορφῆς τους, καί τά άλλα γνωρίσματά της, δηλ. τό σχῆμα καί ως τρισδιάστατη κατασκευή (τυπολογική κατάταξη)⁷ καί ως συνισταμένα αἰσθητικῶν χαρακτηριστικῶν (τή διακόσμησή της, τά ἰδιαίτερα τεχνοτροπικά γνωρίσματα) μέ ἀπώτερο σκοπό τόν ἐντοπισμό τών τοπικῶν ἐργαστηρίων κ.λ.π.

Ένα τέτοιο ἐγχείρημα ὅμως δέν εἶναι ἄμεσος στόχος αὐτῆς τῆς μελέτης, γιά δύο κυρίως λόγους: α) προσκρούει στήν ἀντικειμενική πραγματικότητα τῆς ἀνεπάρκειας τοῦ διαθέσιμου υλικοῦ (οἱ συλλογές χάλκινων σκευῶν πού ὑπάρχουν στά μουσεῖα εἶναι ἐλλιπεῖς ἀπό κάθε ἀποψη), β) βασική ἀρχή της εἶναι, μέ ἀφετηρία τά ἴδια τά σκεύη, νά προσεγγίσει καί νά διερευνήσει τό ἀντικείμενό της, μέσα στή διαδικασία τῆς παραγωγῆς καί τῆς χρήσης τους, μέσα στό κοινωνικό πλαίσιο πού τό δημιούργησε καί ὅχι ἡ μεταχρηστική μορφολογική καί τυπολογική ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος, ὁπτική πού θά προσιδίλαζε σέ μία μᾶλλον ἀρχαιολογική διαπραγμά-

πέμπουν στο αντικείμενο αυτής της μελέτης.

3. Τά Γιάννινα υπήρξαν επίσης σπουδαίο οικόνομικό - πνευματικό, καί συνεπώς καί πολιτιστικό, κέντρο κατά τούς τελευταίους αιώ-
νες της τουρκοκρατίας. Τεκμήρια αυτής της άκμης της πόλης καί
της ένδοχώρας της (Ζαγοροχώρια, χωριά Πωγωνίου) υπήρξαν τά κά-
θε λογής ύλικά αγαθά, ¹³ έντόπιας παραγωγής (ένδυμασίες, άστικές
καί χωρικές, κοσμήματα, ξυλόγλυπτα, χάλκινα σκεύη). Τά αγαθά
αυτά κυριολεκτικά έκποιήθηκαν κατά τίς τελευταίες δεκαετίες (του
'60 καί του '70) καί, φυσικά, μαζί τους "έκποιήθηκε" καί ή πα-
ράδοση πού αυτά άντιπροσώπευαν. Ένα τμήμα αυτής της περιουσί-
ας άποτελοῦσαν τά χάλκινα σκεύη. Από αυτά, άλλα, τά πιό βαριά
καί λαϊκά (κυρίως μαγειρικά καί σκεύη καθαριότητας, καζάνια κακ-
κάβια) κατέληξαν στά χαλκωματάδικα "μέ τό κιλό ως πρώτη ὕλη γιά
λιώσιμο". Ένα άλλο μέρος, τά πιό έλαφρά (γκιούμια, τσουκάλια
κ.λπ.) κατέληξαν στά παλαιοπωλεΐα, ως αυτόνομες αΐσθητικά κα-
τασκευές. Είναι άκριβώς τό κανάλι πού έφοδίασε μέ χάλκινα σκεύη
άφενός τά μουσεΐα (μέ τόν τρόπο καί τά κριτήρια πού άναφέραμε)
καί άφετέρου τίς ίδιωτικές συλλογές καί τίς περιστασιακές δια-
κοσμητικές άνάγκες τών σύγχρονων άστικῶν σπιτιῶν. Αὐτός άκρι-
βώς ό κοινωνικός χῶρος τών σύγχρονων άστικῶν νοικοκυριῶν προ-
σφέρει στήν έρευνα ένα σημαντικό αριθμό χάλκινων σκευῶν, καί
είδικά σκεύη μέ εξειδικευμένη χρήση π.χ. λεγενόμπρικο, τάσια κ.
λπ.

4. Η ένδοχώρα της πόλης τών Γιαννίνων, τά κοντινά χωριά, είναι
ή κύρια άγορά στήν όποία άπευθύνεται ή σύγχρονη παραγωγή τών
έργαστηρίων χαλκοτεχνίας, καί ό χῶρος πού συντηρεΐ γενικά πα-
ραδοσιακές πρακτικές· ή σύγχρονη χωρική παράλληλα μέ τή χρησι-
μοποίηση της ηλεκτρικῆς ένέργειας δέν έπαψε νά χρησιμοποιεΐ γιά
τίς καθημερινές άνάγκες (ζέσταμα νεροῦ, παρασκευή όρισμένων φα-
γητῶν, μεταποίηση πρώτων ὕλῶν) τήν παραδοσιακή καί οΐκονομική
πηγή ένέργειας, τά ξύλα.

5. Τέλος, λαογραφικά κείμενα (δημοτικά τραγούδια, παραμύθια) κ.
λπ. μέ τίς ρητές καί άπερίφραστες άναφορές τους στό όνομα καί
στή χρήση διάφορων σκευῶν έρχονται νά τεκμηριώσουν μέ τόν πιό
άσφαλή τρόπο τίς ὑποθέσεις καί τά συμπεράσματα της έρευνας. Π.χ.

νά πλένει τά ποδάρια της
καί τά δυό ξεράδια της.
σ' ένα χρυσό λεγένι
χαράμι νά της γένει¹⁴

"Υστερα φέρανε ένα λεγενόμπρικο μαλαματένιο για να νιφτεῖ, ὁ ένας ἐκράτειε τὸ λεγέني, ὁ ἄλλος ἔχυνε μέ τὸ μπρίκι καί ὁ ἄλλος τῆς ἔδωκε τὸ χρυσὸ μαντήλι καί σφονγίστηκε".¹⁵

Σύμφωνα λοιπόν μέ ὅσα ἀναπτύξαμε, ὑπάρχει ἡ ἀντικειμενική δυνατότητα τῆς ἐξακρίβωσης καί τοῦ καθορισμοῦ τῶν βασικῶν μορφῶν τῶν χάλκινων σκευῶν καί τῆς ἀντίστοιχης χρήσης γιά τήν ὁποία προορίζόταν τὸ καθένα.

Στήν ἐκπόνηση τῆς μελέτης αὐτῆς ἀκολουθήσαμε τὰ παρακάτω στάδια: 1) Ἐπισήμανση τῶν σκευῶν πού ἔχουν διαφορετικά μορφολογικά γνωρίσματα. 2) Ἐπίδειξη τῆς φωτογραφίας ἢ (ἂν ἦταν εὐκολὴ ἢ μεταφορά του στό ἐργαστήρι) τοῦ ἴδιου τοῦ σκεύους στόν χαλκουργό, μέ τὰ ἀνάλογα ζητούμενα: τὸ ὄνομα, τῇ χρήσῃ του, ἂν κατασκεύαζε ὁ ἴδιος παρόμοιο καί πότε γιά τελευταία φορά κ.λπ. 3) Διασταύρωση τῶν πληροφοριῶν του μέ πληροφορίες ἄλλων χαλκουργῶν καί ἀνθρώπων πού τὰ χρησιμοποιοῦσαν. Θά πρέπει νά τονίσουμε, ὅπως ἄλλωστε θά μᾶς δοθεῖ ἡ εὐκαιρία καί σέ ἐπόμενο κεφάλαιο, ὅτι οἱ μορφές τῶν χάλκινων σκευῶν ἦταν περιορισμένες ὡς πρός τόν ἀριθμό τους καί κατὰ κάποιον τρόπο ἀντικατοπτρίζουν τή λιτότητα τῶν ὁρῶν διαβίωσης τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ καί εἰδικά τοῦ ἡπειρωτικοῦ, κατὰ τήν τουρκοκρατία. Εἶναι τὰ σκεύη πού ἐκάλυπταν τίς στοιχειώδεις ἀνάγκες μιᾶς στοιχειωδῶς διαμορφωμένης καθημερινῆς ζωῆς. Ἐξάλλου τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τῶν χάλκινων σκευῶν ἀφορᾷ κυρίως τὰ σκεύη πού προορίζονταν γιά πολύ ἐξειδικευμένες χρήσεις καί ὅπωςδήποτε εἶχαν τὸ χαρακτήρα πολυτελῶν ἀντικειμένων, καί ὄχι στό κύριο σῶμα τῆς παραγωγῆς.

Μποροῦμε λοιπόν, ἀφοῦ λάβουμε ὑπόψη μας: 1) ὅτι κυριότερη πηγή ἐνέργειας ἦταν τὰ ξύλα¹⁶ καί οἱ ξυλάνθρακες καί 2) ὅτι δέν ὑπῆρχε "κατ'οἶκον" ὕδρευση,¹⁷ νά διακρίνουμε τίς παρακάτω κατηγορίες χρηστικῶν ἀναγκῶν τῆς παραδοσιακῆς ζωῆς, στίς ὁποῖες ἀντιστοιχοῦσαν τὰ ἀνάλογα σκεύη. Ἡ σειρά μέ τήν ὁποία ἀναφέρονται οἱ διάφορες κατηγορίες, ἀκολουθεῖ τὸ σχῆμα μιᾶς ὅπως-δήποτε "συμβατικῆς" προτεραιότητας:

Α. ΔΙΑΤΡΟΦΗ

I. Προμήθεια νεροῦ:

ἀντληση: σίκλος

μεταφορά, φύλαξη: γκιούμι

II. Χρήση νεροῦ σέ φυσική θερμοκρασία: πόση:

γκιούμι παρατραπέζιο

τάσι (άτομική χρήση)
τσουκάλι (όμαδική χρήση)
πλόσκα (μεταφορά πόσιμου
νερού κατά τίς μετακινή-
σεις).

III. Παρασκευή ψωμιού-φαγητού:

1. Προθέρμανση νερού

κακκάβι

2. Ψήσιμο ψωμιού

τσουκάλι φωτιᾶς

3. Παρασκευή φαγητού στή φωτιά
μέ νερό:

ταψιά

4. Παρασκευή φαγητού στή φωτιά
μόνο μέ λάδι:

κατσαρόλες

τσουμπλέκι

τηγάνι

άβγοτήγανο

βλαχοτήγανο

5. Παρασκευή φαγητού στό φούρνο

νταβάς

σινί

6. Κατανομή-διάθεση φαγητού

σουρωτήρια

κουτάλες

σαγάνια

άπλάδες

7. Μεταφορά φαγητού

κλειστή κατσαρόλα

μπραγάτσι

σεφέρ-τάσι

IV. Παρασκευή καί διάθεση διεγερτι- κῶν καί καταπραϋντικῶν ροφημά- των: καφές:

σαλέπι:

καράμπαμπας

μπρίκι

καφοτήγανο

κατσαρόλα

B. ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ ΠΡΩΤΩΝ ΥΛΩΝ

Παραγωγή τσίπουρου

ρακοκάζανο

Γ. ΚΑΘΑΡΙΟΤΗΤΑ

1. Θέρμανση νερού:

καζάνια

2. Έπιμέρους χρήσεις του ζεστού
νερού:

λεκάνη

λουτροτάσι

τάσι μαλλιών

μπρικολέγενο
λεγένι κουρείου

Δ. ΦΩΤΙΣΜΟΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Λυχνάρια

Ε. ΘΕΡΜΑΝΣΗ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Μαγκάλια

ΣΤ. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ

Κολυμπήθρα

Αυτές είναι σέ γενικές γραμμές οί βασικές μορφές, τά είδη τών χάλκινων σκευῶν πού παρήγαν τά χαλκωματάδικα τῆς Ἡπείρου, ἀκόμη κατὰ τήν τελευταία δεκαετία πρίν ἀπό τόν πόλεμο τοῦ 1940. Προσπαθήσαμε νά ἐπισημάνουμε ὅσο εἶναι δυνατόν πληρέστερα καί νά κατονομάσουμε ἐκεῖνα τά χάλκινα σκεύη πού τό καθενα ἀνταποκρινόταν σέ μιά ἤ, ἂν τό ἐπέτρεπαν τά μορφολογικά του γνωρίσματα, σέ περισσότερες χρηστικές ἀνάγκες. Ἐξάλλου ἐπειδή τό ὄνομα τοῦ κάθε σκεύους ἐκπροσωπεῖ μόνο θεωρητικά τήν ὕλική ὑπόστασή του (ὕλικο, μορφή, διακόσμηση), πιστεύουμε πώς ἐπιβάλλεται νά πλαισιωθεῖ τό ὄνομα τοῦ καθενός μέ δύο ἀκόμη ἀναγνωριστικά στοιχεῖα ταυτότητας: τήν περιγραφή τῆς πρωταρχικῆς χρηστικῆς μορφῆς του, καί τή σχεδιαγράφηση αὐτῆς τῆς μορφῆς ἀφήνοντας, πρὸς τό παρόν, κατὰ μέρος ὅλα τά ἄλλα τυπολογικά καί τεχνολογικά γνωρίσματα.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τό ἀκριβές ἐπιστημονικό σχέδιο (πού εἶναι ὁ νοητός σκελετός τῆς μορφῆς ἑνός σκεύους, πολλές φορές πιά ἀποκαλυπτικό καί ἀπό τό ἴδιο τό ἀντικείμενο ἢ τή φωτογραφία του, γιατί μᾶς ἀποκαλύπτει μέ ἀκρίβεια τοὺς προβληματισμούς καί τίς τεχνικές δυνατότητες καί ἀδυναμίες τοῦ κατασκευαστῆ) δέν χρησιμοποιήθηκε συστηματικά ἀπό μελετητές τοῦ ὕλικου βίου καί εἰδικά τῆς μεταλλοτεχνίας.¹⁸ Τό γεγονός αὐτό εἶναι κι ἕνας πρόσθετος λόγος πού συνηγορεῖ στό νά συνοδευθεῖ κάθε ἀπλή ἀναφορά τοῦ ὀνόματος τοῦ σκεύους μέ τήν ἀναλυτική περιγραφή τῆς μορφῆς του καί τή σχεδιαγράφησή του, στοιχεῖα πού θά βοηθήσουν οὐσιαστικά στήν ταύτιση τῶν τριῶν συστατικῶν πού προαναφέραμε: ὄνομα-μορφή-χρήση.

Ἄς δοῦμε ἀναλυτικά τίς συγκεκριμένες χρηστικές ἀνάγκες καί τὰ σκεύη πού τίς ἐξυπηρετοῦσαν:

Α. ΔΙΑΤΡΟΦΗ

Ι. ΠΡΟΜΗΘΕΙΑ ΝΕΡΟΥ (ΑΝΤΛΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΟΡΑ)

1. Ἀντληση νεροῦ: σίκλος (πίν.1α)

Στήν Ἡπειρο (γεωγραφικό διαμέρισμα μέ πολλά βουνά καί ἄφθονες βροχές) οἱ πηγές τοῦ νεροῦ ἦταν δύο εἰδῶν: φυσικές καί τεχνητές. Στίς φυσικές καταλέγονται ἡ βροχή, τὰ ποτάμια, οἱ λίμνες καί οἱ βρύσες. Στίς τεχνητές οἱ στέρνες καί τὰ πηγάδια. Τό βρόχινο νερό συλλεγόταν¹⁹ στίς στέρνες κυρίως γιά μακροπρόθεσμη χρήση (καλοκαιρινή) ἢ γιά ἄμεση σέ μεγάλα ξύλινα βαρέλια ἢ χάλκινα δοχεῖα (καζάνια, κακκάβια). Οἱ στέρνες καί τὰ πηγάδια ἄλλοτε ἦταν κοινόχρηστα²⁰ καί ἄλλοτε ἰδιωτικῆς χρήσης, ἐνταγμένα στό οἰκιστικό συγκρότημα τοῦ κάθε σπιτιοῦ (κύρια κατοικία, ἐξωτερικοί βοηθητικοί χώροι, περιτοιχισμένα αὐλή κ.λπ.).

Γιά τίς πόλεις καί τὰ χωριά πού ὑδρεύονταν ἀπό στέρνες καί πηγάδια, ἀναγκαία προϋπόθεση τῆς μεταφορᾶς τοῦ νεροῦ στό σπίτι ἦταν τό ἀνέβασμά του στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ἡ πράξη αὕτη γινόταν εἴτε μέ τή χρησιμοποίηση ἀπλῶν ἀνυψωτικῶν μηχανῶν²¹ εἴτε μέ τήν καταβολή μόνο ἀνθρώπινης δύναμης. Ὁ δεῦτερος βέβαια, πού εἶναι καί ὁ ἀπλούστερος, τρόπος χρησιμοποιοῦντο γιά αἰῶνες στίς διάφορες περιοχές τῆς Ἡπείρου. Τό δοχεῖο²² πού δινόταν στό πηγαδόσκοινο καί ριχνόταν στό βάθος τοῦ πηγαδιοῦ ἢ τῆς στέρνας μπορούσε νά εἶναι ξύλινο ἢ ἀπό δέρμα ζώου ἢ, συνηθέστερα, ὁ χάλκινος σίκλος.²³

Ὁ σίκλος ἦταν τό σκεῦος πού κατασκεύαζαν οἱ χαλκουργοί εἰδικά γιά τήν κάλυψη αὐτῆς τῆς πρακτικῆς ἀνάγκης.

Μορφολογικά γνωρίσματα: Ἐχει ὀριζόντια ἀνάπτυξη, πλατύ στόμιο, ὑπόκυρτη βάση καί σχῆμα ἡμισφαιρικό. Μία τοξοειδῆς λαβή μέ μεγάλη κινητικότητα εἶναι περασμένη σέ δύο θηλειές πού εἶναι καρφωμένες σταθερά σέ δύο ἀντικρυστά σημεῖα τοῦ στομίου προεξέχοντας κατακόρυφα ἀπό τό χεῖλος.

Λειτουργικά στοιχεῖα: Τό βάρος τοῦ μετάλλου, ἡ ὑπόκυρτη βάση, τό ἀνοιγμα τοῦ στομίου καί ἡ εὐκίνητη λαβή εἶναι τὰ μορφολογικά γνωρίσματα πού διευκόλυναν τό γρήγορο βύθισμα στό νερό.

2. Μεταφορά του νερού: γκιούμι (πίν.1β)

Γιὰ τὰ ἄλλα εἶδη ὑδάτινων πηγῶν τό πρόβλημα δέν ἦταν βέβαια ἡ ἀντλήση τοῦ νεροῦ ἀλλά ἡ μεταφορά του στό χῶρο τῆς χρήσης. Ἡ φυσική θέση τῆς πηγῆς (ποτάμι, λίμνη ἢ βρύση) προσδιόριζε πολλές φορές καί τήν ἀνάπτυξη τοῦ οἰκισμοῦ: ἀκτινωτή στήν περίπτωση πού ὑπῆρχε βρύση²⁴ καί ἀνεξάρτητη ἀνάπτυξη σέ μικρή ὅπωςδήποτε ἀπόσταση ἀπό τήν ὄχθη τοῦ ποταμοῦ ἢ τῆς λίμνης. Ἡ μεταφορά τοῦ νεροῦ ὑπῆρξε πάντοτε μεγάλο πρόβλημα²⁵ γιά τοὺς κατοίκους τῶν παραδοσιακῶν οἰκισμῶν.

Οἱ ἀνάγκες, πού ἀπαιτοῦσαν τή μεταφορά τοῦ νεροῦ μακριά ἀπό τό χῶρο τῆς πηγῆς του, ἦταν πολλές καί ποικίλες: γεωργικές -κτηνοτροφικές (πότισμα ζώων), οἰκοδομικές (ἀνέγερση σπιτιῶν ἢ ἄλλων κτισμάτων), κυρίως ὅμως οἰκιακές. Ἡ μεταφορά του γινόταν μέ διάφορα δοχεῖα: ξύλινα βαρέλια (σέ ποικίλα σχήματα καί μεγέθη, πάντοτε ὅμως μέ μικρό στόμιο), πήλινα ἀνοιχτά σέ διάφορα μεγέθη (πάντοτε μέ κλειστό στόμιο), χάλκινα γκιούμια²⁶ καί μέ διάφορους τρόπους: φορτωμένα μέ τριχιές στήν πλάτη τῶν ἀνθρώπων (γυναικῶν) ἢ ζώων (βαρέλια) ἢ κρεμασμένα στούς ὤμους ἢ στό σαμάρι κρατώντας τα μέ τό ἓνα χέρι στόν ὦμο (σταμνιά) ἢ κάτω (γκιούμια). Στή νότια Ἡπειρο (περιοχή Ἄρτας) τὰ ὅποιαδήποτε βάρη, ἀκόμη καί ἀνοιχτά σκεύη μέ νερό, μεταφέρονταν στό κεφάλι.²⁷ Τό γκιούμι ἦταν τό χάλκινο δοχεῖο πού κατασκεύαζαν μαζικά οἱ χαλκουργοί γιά τήν κάλυψη τῆς ἀνάγκης αὐτῆς.

Μορφολογικά γνωρίσματα. Ἀνθρωπομορφική δομή: ἔχει κάθετη ἀνάπτυξη, ψηλό, κλειστό καί κυλινδρικό λαιμό, ὤμους πού διαγράφονται ἔντονα, πλατειά ὑπόκυρτη βάση. Μία σταθερή λαβή (χάλκινη ἢ ὀρειχάλκινη) εἶναι προσαρμοσμένη μέ τό ἄνω ἄκρο της (πού ἀνοίγει ὀριζόντια σέ δύο φυλλόσχημα στελέχη) στό πάνω μέρος τοῦ στομίου καί μέ τό κάτω, χαμηλά στό τοίχωμα τοῦ σώματος. Τό κλειστό στόμιο κατὰ κανόνα σκεπάζεται μέ κινητό θολωτό καπάκι. Στά μεσαῖα καί μικρά μεγέθη στό χεῖλος τοῦ στομίου διαμορφώνεται ἀντίκρου ἀπό τή λαβή, μικρή ἐκροή (πίν.1γ).

Λειτουργικά στοιχεῖα: Ἡ κάθετη ἀνάπτυξη, ἡ σταθερή λαβή, ἡ πλατειά καί ὑπόκυρτη βάση διευκολύνουν τήν ἀνετη μεταφορά τοῦ νεροῦ. Ὁ κλειστός λαιμός καί τό καπάκι ἐμποδίζουν τό χύσιμο τοῦ νεροῦ κατὰ τή μεταφορά, ἡ πλατειά καί ὑπόκυρτη βάση τοῦ ἐξασφαλίζουν σταθερότητα, ὅταν δέν τό χρησιμοποιοῦν, καί τήν εὐ-

κολη χρήση του, κάθε φορά πού είναι ανάγκη νά μεταγγίσουν νερό σέ μικρότερο σκεῦος.

II. ΧΡΗΣΗ ΝΕΡΟΥ ΣΕ ΦΥΣΙΚΗ ΘΕΡΜΟΚΡΑΣΙΑ

1. Μεταφορά: παρατραπέζιο γκιούμι (πίν. 2)

Νέ τό ὄνομα γκιούμι στήν Ἰππειρο ὀνομάζεται καί ἓνα ἄλλο φορητό χάλκινο σκεῦος. Τό σκεῦος αὐτό χρησίμευε γιά νά μεταφέρεται νερό ἀπό ἓνα μεγαλύτερο σκεῦος ἢ μεγάλο γκιούμι στό τραπέζι, δέν ἦταν ἐπιτραπέζιο ἀλλά παρατραπέζιο.

Μορφολογικά γνωρίσματα. Ἀνθρωπομορφική δομή: κυριαρχοῦν ὁ πολύ κλειστός καί κυλινδρικός λαιμός καί ἡ σφαιρική ἢ ὠοειδούς κοιλιά. Τό σκεῦος αὐτό ἔχει τά βασικά μορφολογικά γνωρίσματα τοῦ κοινοῦ γκιουμιού (κάθετη ἀνάπτυξη, ψηλό καί κυλινδρικό λαιμό, κοιλιά, μιά σταθερή λαβή). Διαφέρει ὥστόσο σέ δύο σημεία: ὡς πρός τήν κλίμακα τῆς κατασκευῆς του, πού ἀντιστοιχοῦσε μέ τό πιό μικρό ἀπό τά τρία βασικά μελέθη, καί ὡς πρός τό γεωμετρικό σχῆμα του· αὐτό τό γκιούμι τό χαρακτήριζε ἡ καμπύλη γραμμή. Τό στοιχεῖο αὐτό ἐπειδή προϋπέθετε μεγαλύτερο κόστος παραγωγῆς, τό διαφοροποιοῦσε ἀπό τή σειρά τῆς κανονικῆς παραγωγῆς τῶν ἄλλων γκιουμιῶν, φορτίζοντάς το καί μέ ἄλλα στοιχεῖα (κοινωνικά, οἰκονομικά, αἰσθητικά).

2. Πόση: α) τάσι (πίν.3α) β) ἐπιτραπέζιο τσουκάλι (πίν.3β)

Ἡ πόση τοῦ νεροῦ, ἀνάλογα μέ τήν πηγή γινόταν μέ διάφορους τρόπους: εἴτε ἄμεσα ἀπό τήν πηγή (βρύση, ποτάμι),²⁸ εἴτε συνηθέστερα ἔμμεσα μέ κάποιο σκεῦος, γιά παράδειγμα μέ σῖκλο ἂν ἦταν πηγάδι ἢ στέρνα, μέ τάσι, ἂν ὑπῆρχε δεμένο στήν κοινόχρηστη βρύση, καί κατά κανόνα μέ τό τσουκάλι στό χῶρο τοῦ σπιτιοῦ. Τά δύο χάλκινα σκεύη πού προορίζονταν γι'αὐτή τή χρήση ἦταν τό τάσι (ἀτομική χρήση) καί τό ἐπιτραπέζιο τσουκάλι (ὁμαδική χρήση). Τό πρῶτο ἦταν σκεῦος φορητό (συνήθως ἦταν ἐξάρτημα τῆς ἐνδυμασίας), ἐνῶ τό δεύτερο ἐπιτραπέζιο.

Μορφολογικά γνωρίσματα: α) τάσι: ἔχει ὀριζόντια ἀνάπτυξη, σχῆμα ἡμισφαιρικό μέ ὑπόκυρτη βάση καί πολλές φορές, ὅταν ἦταν κοινόχρηστο, μέ μικρή σταθερή λαβή. Ἦταν ἡ πιό ἀπλή καί ἡ πιό μικρή κατασκευή τῶν χαλκουργῶν. β) τσουκάλι: ἔχει ἀνθρωπομορ-

φική δομή με κλειστό λαιμό, σφαιρική κοιλιά, ξεχωριστή κυκλοτερή βάση και σταθερή λαβή προσαρμοσμένη με τό πάνω άκρο της στό χείλος του στομίου και με τό κάτω στήν άκμή της κοιλιάς.

Λειτουργικά στοιχεία: τό τάσι προορισμένο για άτομική χρήση έξυπηρετούσε μόνο τή στιγμαία ανάγκη νά πιει κάποιος νερό ή κρασί, καθώς ή υπόκυρτη βάση του και τό άνοιχτό στόμιο δέν επέτρεπαν τήν έπιτραπέζια χρήση του. Άντίθετα τό τσουκάλι με τίς ύπολογισμένες με άκρίβεια αναλογίες του, επέτρεπε τό άνετο πιάσιμό του, τό μέτριο βάρος του διευκόλυνε τή χωρίς μεγάλη προσπάθεια μεταφορά του στό ύψος του στόματος και ή διάμετρος του στομίου του τήν άνετη πόση, καθώς με τήν κλίση είσχωρούσε ή άνάλογη ποσότητα του άέρα πού ρύθμιζε τή ροή του. Ήταν τό πιο διαδομένο χάλκινο σκεύος σ'όλη τήν Ήπειρο. Τό τσουκάλι του νερού δέν έχει στό στόμιο έκροή και κούπωμα, γνωρίσματα πού είχαν τά τσουκάλια για άλλες επιμέρους χρήσεις του νερού.

3. Μεταφορά νερού κατά τίς μετακινήσεις έξω από τό σπίτι: πλόσκα (πίν.4)

Στίς παραδοσιακές κοινότητες οί μεταφορές ύπαγορεύονταν από ποικίλες ανάγκες και γίνονταν με διάφορα μεταφορικά²⁹ μέσα. Οί μετακινήσεις των ανθρώπων μπορούσε νά είναι σύντομες αλλά και πολύωρες ή πολυήμερες, ανάλογα με τίς απόστάσεις.

Στίς μετακινήσεις μικρής κλίμακας, μέσα στά όρια του χωρικού οίκισμού ή μεταξύ δύο οίκισμών, μπορούμε νά έντάξουμε:

α) Τίς ανάγκες της παραγωγής: γεωργία³⁰ (καλλιέργεια, συγκομιδή κ.λπ.), κτηνοτροφία (στάνες³¹ κ.λπ.). Οί μετακινήσεις αυτές μπορούσαν νά γίνονται χρονικής ή νά έχουν έποχιακό χαρακτήρα. Τίς πραγματοποιούσαν συνήθως με τά πόδια ή με ζώα (στά όρεινά) ή με τροχοφόρα όχήματα (στίς πεδινές περιοχές).

β) Τίς ανάγκες επικοινωνίας των κοινωνικών ομάδων: στά πανηγύρια (θρησκευτικά και έμπορικά)³² σέ άπομακρυσμένα μοναστήρια έξωκλήσια, στους γάμους μέσα στόν οίκισμό ή σέ γειτονικό κ.λπ.

γ) Έπαγγελματικές ανάγκες: αυτή ή μορφή μετακινήσεων άφορούσε τίς έτήσιες ή έποχιακές μετακινήσεις ατόμων ή ομάδων πού άσκοούσαν διάφορα επαγγέλματα μακριά από τόν τόπο διαβίωσής τους (χτίστες³³, χαλκωματάδες, καλαντζήδες, χρυσικοί, ζωγράφοι κ.λπ.).

Στήν ίδια κατηγορία έντάσσονται οί πολυήμερες μετακινήσεις των

νομάδων τῆς Ἠπείρου (βλάχοι, σαρακατσαναῖοι).³⁴

δ) Ἐμπορικές ἀνάγκες: εἶναι οἱ μετακινήσεις τοῦ ὀργανωμένου ἐμπορίου πού γίνονταν μέ ταλίκες,³⁵ πού στάθμευαν στά χάνια, καί ἀκολουθοῦσαν τίς μεγάλες ἐμπορικές ἀρτηρίες τῶν Βαλκανίων³⁶ ὡς τήν Ρουμανία.

Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις μετακίνησης ἦταν ἀπαραίτητο γιά τούς ταξιδιωτές νά ἔχουν ἐφοδιαστεῖ μέ νερό ἢ καί κρασί. Ἀκριβῶς γι' αὐτό τό σκοπό προορίζονταν, ἐκτός ἀπό τά ξύλινα³⁷ σχῆμα τύμπανου ἢ ἀχλαδόσχημα βαρέλια, καί ἡ χάλκινη πλόσκα.³⁸

Μορφολογικά γνωρίσματα: Ἔχει σχῆμα συμπιεσμένου τύμπανου μέ ἐπίπεδες ἢ ἐλαφρά κυρτές τίς μεγάλες καί ἔντονα κυρτές τίς μικρές ἐπιφάνειες. Στό ἄνω ἄκρο σχηματίζεται πολύ μικρό στόμιο (διάμετρος 3-4 ἐκ.) πού κλείνει ἐρμητικά μέ φορητό κούπωμα. Στό κάτω ἄκρο διαμορφώνεται κυκλοτερῆς βάση σέ σχῆμα ἔντονης ἑλλειψῆς. Σέ ἴση ἀπόσταση δεξιὰ καί ἀριστερά ἀπό τό στόμιο εἶναι σταθερά καρφωμένοι δύο κρίκοι-θηλειές, στίς ὁποῖες προσαρμόζεται σιδερένια ἀλυσίδα. Ἀπό τήν ἀλυσίδα αὕτη τό σκεῦος κρεμιάται στόν ὦμο ἢ στό σαμάρι τοῦ μεταφορικοῦ ζώου ἢ τοῦ ὀχήματος (κάρρου). Λεπτότερη καί μικρότερη ἀλυσίδα, περασμένη σέ μία ἀπό τίς δύο θηλειές, κρατοῦσε τό κούπωμα τοῦ σκεύους στή θέση του.

Λειτουργικά στοιχεῖα: Τό κυκλικό σχῆμα καί οἱ σχεδόν ἐπίπεδες ἐπιφάνειες πού ἀποτελοῦν τίς δύο πλευρές τοῦ σκεύους καί τό μικρό ἀπόβαρο, ἐξαιτίας τῶν λεπτῶν τοιχωμάτων πού ἐπέτρεπε ἡ μεταλλική κατασκευή του, καθιστοῦσαν εὐχερέστερη τήν πολύωρη ἢ πολυήμερη μεταφορά του.

III. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΨΩΜΙΟΥ ΚΑΙ ΦΑΓΗΤΟΥ

Ἡ δίαιτα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατά τήν μακροχρόνια τουρκική κυριαρχία ἀλλά καί μετά τήν ἀπελευθέρωση, σχεδόν ὡς τόν Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, βασίστηκε κυρίως στίς φυσικές πρωτεΐνες (σιτάρι, καλαμπόκι, ὁσπρία, λαχανικά)³⁹ καί λιγότερο στίς ζωικές (κρέας, γαλακτοκομικά προϊόντα κ.λπ.). Ἀπό τούς δημητριακοὺς καρπούς, τό σιτάρι καί τό καλαμπόκι χρησίμευαν γιά τήν παρασκευή ψωμιοῦ· τό ψωμί ὑπῆρξε ἡ βάση τῆς καθημερινῆς διατροφῆς ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν καί ἡ ἑλληνική παροιμία "ὅλα εἶναι ὑφάδια τῆς κοιλιᾶς καί τό ψωμί στημόνι" ἐπαληθεύει ἐπι-

γραμματικά τόν χαρακτηρισμό τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ὡς πολιτισμοῦ τοῦ σταριοῦ καί τοῦ καλαμποκιοῦ.⁴⁰

Οἱ διάφορες τροφές (φυτικές καί ζωικές) καταλαμβάνονται κατὰ μικρότερο ποσοστό ὥμές καί κατὰ τό μεγαλύτερο "μαγειρευτές". Κατὰ τό μαγείρεμα οἱ πρῶτες ὕλεις ὑποβάλλονται (μέ τήν ἐπίδραση δραστικῆς θερμικῆς ἐνέργειας καί ἄλλων στοιχείων π.χ. νερό κ.λπ.) σέ μιὰ διαδικασία ἐπεξεργασίας γιά νά καταστοῦν περισσότερο προσλήψιμες καί ἀφομοιώσιμες ἀπό τόν ἀνθρώπινο ὀργανισμό.

Τό μαγείρεμα ἐξάλλου μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ βραχυπρόθεσμη μεταποίηση τῶν πρῶτων ὑλῶν διατροφῆς, πού πρέπει νά καταναλωθοῦν μέσα σέ μικρό χρονικό διάστημα, ἐνῶ μακροπρόθεσμη "μεταποίηση" συνιστᾷ ἡ συντήρησή τους (ἀποξήρανση, ἐφαλάτωση, κονσερβοποίηση κ.λπ.).

Γιά νά πραγματοποιηθεῖ τό πρῶτο (βραχυπρόθεσμη μεταποίηση) εἶναι ἀπαραίτητα ὀρισμένα σκεύη ἀπό ὑλικό πού νά ἀντέχει στήν ἐπαφή μέ τή φωτιά⁴¹ καί φυσικά μέ τά ἀνάλογα γιά κάθε χρήση μορφολογικά γνωρίσματα. Ἡ πρώτη ὕλη πού κατεξοχὴν χρησιμοποιήθηκε στήν Ἠπειρο γιά τήν κατασκευή μαγειρικῶν σκευῶν, ὑπῆρξε ὁ χαλκός. Γιά κάθε διατροφικό παρασκεύασμα (ψωμί, φαγητό κ.λπ.) πού ἔπρεπε νά γίνεи στή φωτιά, ἦταν ἀπαραίτητη καί ἡ χρησιμοποίηση καί κάποιου διαφορετικοῦ χάλκινου σκεύους.

1. Προθέρμανση

Γιά τήν προετοιμασία τῆς ζύμης τοῦ ψωμιοῦ καθὼς καί γιά ὀρισμένα φαγητά, πού ἔβραζαν μέ πολύ νερό (χορταρικά, ὀσπρια), ἢ γιά ἄμεσες ἀνάγκες χρήσης ζεστοῦ νεροῦ (τσάι, χαμομήλι), ἦταν ἀπαραίτητη ἡ προθέρμανση ὀρισμένης ποσότητας νεροῦ. Ἡ προθέρμανση αὐτή γινόταν μέ δύο σκεύη πού προορίζονταν πρωτοβάθμια γι' αὐτή τή χρήση καί δευτεροβάθμια καί γι' ἄλλες χρήσεις ἐξίσου ἀναγκαῖες: τό κακκάβι⁴² καί τό μαυροτσούκαλο.

α) Κακκάβι. Μορφολογικά γνωρίσματα: εἶναι σκεῦος πλατύστομο· ὁ ὀρθογώνιος τύπος (πίν. 5α) (διάμετρος στομίου ἴση μέ τή διάμετρο τῆς βάσης) ἔχει ὀριζόντια ἀνάπτυξη καί ὁ ὀξυγώνιος τύπος (πίν. 5β) (διάμετρος στομίου μικρότερη ἀπό τή διάμετρο τῆς βάσης) ἐλαφρῶς κάθετη ἀνάπτυξη· κοινό γνώρισμα καί στούς δύο τύπους εἶναι ἡ κινητή τοξοειδῆς λαβή, πού ἐνώνει δύο ἀντικριστά σημεῖα τοῦ στομίου καί ἀπό τήν ὁποία τό σκεῦος κρεμιέται μέ ἀλυσίδα στό ἐσωτερικό τῆς ἐστίας, πάνω ἀπό τή φωτιά.

Λειτουργικά στοιχεία: ή τοξοειδής λαβή επέτρεπε τό μόνοι-
μο κρέμασμα του κακκαβιου πάνω από τή φωτιά καί τήν εξασφάλιση
ζεστοῦ νεροῦ γιά τίς καθημερινές μικροανάγκες· παράλληλα τό ά-
νοιχτό στόμιο καθιστοῦσε τό σκεῦος κατάλληλο γιά τό βράσιμο τῶν
χόρτων καί διάφορων δημητριακῶν. Τό κακκάβι ἦταν σκεῦος έσωτε-
ρικήσ χρήσης (ένῳ ένα άλλο έξίσου βασικό καί άπαραίτητο γιά τή
θέρμανση του νεροῦ, τό καζάνι, τό χρησιμοποιοῦσαν έξω από τό
σπίτι) καί προοριζόταν κυρίως γιά τόν χωρικό πληθυσμό όλης τῆς
ήπειρωτικῆς υπαίθρου (άφθονα ξύλα, κέντρο καθημερινῆς ζωῆς, ί-
δίως τόν χειμῶνα, τό τζάκι).

β) Τσουκάλι τῆς φωτιάς (πίν.6α) (μαυροτσούκαλο).Μορφολογι-
κά γνωρίσματα:σκεῦος μέ κλειστό στόμιο καί κάθετη άνθρωπομορφική δο-
μή· κυκλική επίπεδη βάση πάντοτε χωρίς στεφάνι ποδαρικοῦ, τοί-
χωμα του κυρίως σώματος επίπεδο, ὤμοι εύδιάκριτοι, σέ λοξή φο-
ρά, κυλινδρικός λαιμός, μία σταθερή κατακόρυφη λαβή καί κινητό
κούπωμα, σέ σχῆμα μανιταριοῦ, μέ κουμπί-λαβή στήν κορυφή καί έ-
σωτερικό κάθετο στεφάνι (ὑψος 1 εκ.) πού κατά τό κλείσιμο έφαρ-
μοζε τό στόμιο του σκεύους. Ἡ κλίμακα τῆς κατασκευῆς του ἦταν
μικρή· κατασκευαζόταν σέ τρία μεγέθη.

Λειτουργικά στοιχεία: ή κάθετη άνάπτυξη, ή επίπεδη βάση,
ή σταθερή λαβή, τό έφαρμοστό καπάκι έξυπηρετοῦσαν τίς προθέσεις
του κατασκευαστῆ καί τίς άνάγκες του χρήστη του. Ἦταν πάντοτε
τοποθετημένο δίπλα στή φωτιά. Πολλές φορές τό χρησιμοποιοῦσαν
γιά νά βράζουν ὅσπρια (πολύωρο βράσιμο).

2. Παρασκευή καί ψήσιμο ψωμιού - ταψιά (πίν.6β)

Ἡ παρασκευή του ψωμιού συνήθως άκολουθοῦσε τρία στάδια:
τό "πιάσιμο" τῆς ζύμης, τό ζύωμα, συνήθως σέ ξύλινη σκαφίδα⁴³
καί τό ψήσιμο στό φούρνο.

Κατά τό τρίτο στάδιο τῆς παρασκευῆς του, ή ζύμη έπιμερι-
ζόταν σέ ψωμιά-καρβέλια πού ή ζυμώτρια τά τοποθετοῦσε στά τα-
ψιά.⁴⁴ Στά χωριά τό ψήσιμο γινόταν κυρίως στους ίδιωτικούς πλιν-
θόκτιστους φούρνους⁴⁵ πού διέθεταν ὅλα σχεδόν τά νοικοκυριά.
Στίς κωμοπόλεις καί στίς πόλεις υπῆρχαν ίδιωτικοί φούρνοι,⁴⁶ κοι-
νῆς χρήσης. Οί φούρνοι αυτοί είχαν διαφορετική κατασκευή (ή φω-
τιά έμπαινε από κάτω, σέ ειδικό άγωγό πού θέρμαινε τήν "πλάκα"
τους, χωρίς νά γεμίζει στάχτες, ὅπως συνέβαινε μέ τούς άλλους)
πού επέτρεπε τό ψήσιμο του ψωμιού καί χωρίς τή χρήση χάλκινων
ταψιών.

Μορφολογικά γνωρίσματα: Έχουν οριζόντια ανάπτυξη, σχήμα κυκλικό με επίπεδη βάση και χαμηλό τοίχωμα-κόθρο ύψους 4-5 εκ.

Λειτουργικά στοιχεία: ή μεγάλη επίπεδη βάση και τό χαμηλό τοίχωμα ήταν τά μορφολογικά γνωρίσματα τών ταψιών πού έξασφάλιζαν τό ψήσιμο τοῦ ψωμιού σέ προθερμασμένο κλειστό θάλαμο, όπως ήταν ό φούρνος.

3. Παρασκευή φαγητού

Μπορούμε νά διακρίνουμε δύο βασικούς τρόπους παρασκευής φαγητού:

α) Στή φωτιά (άμεση έπαφή τοῦ σκεύους μέ τήν πηγή τής θερμότητας: τό σκεῦος δηλ. τοποθετείται πάνω από τή φωτιά) μέ νερό και άλλα υλικά ή μόνο μέ λάδι. β) Στό φούρνο ή στή γάστρα (τό σκεῦος και τό περιεχόμενό του δέν έρχονται σέ άμεση έπαφή μέ τή φωτιά, αλλά μέ τό "κλειστό" περιβάλλον ή τό ειδικό αντικείμενο πού προθερμάνθηκε μέ τήν επίδρασή της).

Στήν πρώτη περίπτωση χρησιμοποιούσαν τά παρακάτω βαθιά και ρηχά χάλκινα σκεύη: γιά τά φαγητά πού βασικό στοιχείο τής παρασκευής τους ήταν τό νερό, τό κακκάβι και τό τσουκάλι τής φωτιάς (περιστασιακά), οί κατσαρόλες (άνοιχτές, όπως ήταν οί κουσενέδες, και κλειστές) και, σέ ειδικές περιπτώσεις, τό τσουμπλέκι. Γιά τά φαγητά πού βασικό στοιχείο τής παρασκευής τους ήταν τό λάδι, χρησιμοποιούσαν τά τηγάνια σέ τρεῖς κύριες μορφές: τό κανονικό, τό βλαχοτήγανο και τό άβγοτήγανο.

Στή δεύτερη περίπτωση, γιά τά φαγητά φούρνου, οί χαλκουργοί κατασκεύαζαν σέ μαζική⁴⁷ παραγωγή τά ταψιά, σέ μεγάλη ποικιλία μεγεθών και στους παρακάτω τύπους: τούς νταβάδες γιά φαγητό στό φούρνο, και τά σινιά μέ διπλή χρήση: γιά τό ψήσιμο τής πίτας (διαίτημα πολύ διαδομένο στήν άγωνα Ήπειρο) και ως τραπεζί φαγητού τοποθετημένο σέ χαμηλή σιδερένια βάση.

Στά άστικά και ήμιαστικά κέντρα γιά τήν παρασκευή τοῦ φαγητού χρησιμοποιούσαν κατσαρόλες δύο τύπων: τούς κουσενέδες⁴⁸ και τίς άνοιχτές κατσαρόλες και σέ πολύ ειδικές περιπτώσεις (κυνήγι) τό τσιουμπλέκι.

α) Κατσαρόλες. Μορφολογικά γνωρίσματα: διακρίνουμε δύο τύπους: ό ένας είναι πλατύστομο κυλινδρικό σκεῦος μέ έμφανή τήν ύπεροχή τής κάθετης διάστασης, είναι δηλ., κατά τήν όρολογία

τῶν χαλκουργῶν, σκεῦος ἀνοιχτό καί ὀρθό (πίν.7α). Ὁ ἄλλος τύπος, ὁ λεγόμενος κουσενές⁴⁸ εἶναι πλατύστομο σκεῦος μέ σαφή ὀριζόντια ἀνάπτυξη καί ἡμισφαιρικό σχῆμα μέ συμπιεσμένη ἐπίπεδη κυκλική βάση (πίν.7β). Καί οἱ δύο τύποι συνοδεύονται ἀπό ἀνεξάρτητο κούπωμα πού χρησιμοποιεῖται κατά βούληση. Τό κούπωμα ἔχει ἀνοιχτό κωνικό σχῆμα μέ δύο ἢ τρία (ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ σκεύους) ἐπάλληλα φθίνοντα ἐπίπεδα πού καταλήγουν στήν κορυφή σέ κυκλοτερές κάθετο στεφάνι (ὑψος 1-2 ἐκ.), ἓνα εἶδος ἐνσωματωμένης λαβῆς, ἀπό τήν ὁποία τό μετακινοῦν. Ἀπό τούς δύο τύπους, ὁ δεύτερος δέν εἶχε ποτέ λαβές, ἐνῶ ὁ πρῶτος (ὁ κυλινδρικός) μερικές φορές εἶχε σταθερά προσαρτημένες, σέ δύο ἀντικρυστά σημεία τοῦ στομίου, ὀρειχάλκινες ὀριζόντιες λαβές. Ἡ μετακίνησή τους κατά τή διαδικασία τῆς παρασκευῆς τοῦ φαγητοῦ γινόταν μέ προστατευτικές, ὑφασμάτινες, "πιόστρες".

Λειτουργικά στοιχεῖα: καί οἱ δύο τύποι ἀνταποκρίνονταν σίς προδιαγραφές μιᾶς πιάς εἰδικῆς χρήσης· στόν πρῶτο μαγειρεύονταν συνήθως "βραστά φαγητά" ἐνῶ στόν ἄλλο φαγητά "τσιγαριστά" (κληρονομιά τῆς μακροχρόνιας τουρκικῆς συμβίωσης), πού ἀπαιτοῦσαν συνεχή ἐπιτήρηση. Ἐξάλλου ἡ θολωτή κατασκευή τοῦ κουπώματος καί τό ἄνετο κάθισμά του στήν εἰδική ὑποδοχή τοῦ στομίου εἶχαν ὡς προορισμό νά "καταστέλλουν" τό φούσκωμα τοῦ φαγητοῦ κατά τό βράσιμό του.

β) Μερικά διατροφικά προϊόντα (π.χ. τό κυνήγι) ἀπαιτοῦσαν εἰδικό μαγείρεμα καί ἂν ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα καί εἰδικό ἐπίσης σκεῦος γιά τήν παρασκευή τους. Τέτοιο σκεῦος ἦταν τό χάλκινο τσιουμπλέκι. (πίν.8α).

Μορφολογικά γνωρίσματα: ἔχει κάθετη ἀνάπτυξη, ἐπίπεδη κυκλική βάση, κλειστό λαιμό πού ἀνοίγει πρός τά κάτω σχηματίζοντας τό ὀξυγώνιο σῶμα του. Πάντοτε συνοδευόταν ἀπό ξεχωριστό ἐλαφρά κυρτό καπάκι μέ πλατύ (2 ἐκ.) τοίχωμα, πού κατά τό κλείσιμο ἀγκάλλιαζε ἐφαρμοστά τό στόμιο τοῦ σκεύους.

Λειτουργικά στοιχεῖα: τό κλειστό στόμιο μέ τό ἐφαρμοστό κάλυμμα ἐξασφάλιζε τό σιγανό καί χωρίς ἐξαερισμό μαγείρεμα τοῦ σκληροῦ, κατά κανόνα, κρέατος τοῦ κυνηγιοῦ.

β) Παρασκευή φαγητοῦ στή φωτιά μόνο μέ λάδι: τηγάνι, ἀβγοτήγανο, βλαχοτήγανο.

Μέ σκέτο λάδι μαγειρεύονταν φαγητά "στιγμιαίας παρασκευ-

ἥς", τὰ λεγόμενα τηγανητά. Ἡ ἄμεση ἐπαφή μέ τή φωτιά τοῦ μεταλλικοῦ (σιδερένιου ἢ χάλκινου) σκεύους, καθὼς καί ἡ δραστική ἐπενέργεια τῶν εὐάγωγων στή θερμότητα φυτικῶν ἢ ζωικῶν λιπῶν, καθιστοῦσαν, μέσα σέ πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, βρώσιμες τίς τροφές πούμποροῦν νά μαγειρευτοῦν μέ αὐτόν τόν τρόπο. Διακρίνουμε τρεῖς ξεχωριστούς τύπους: τό κανονικό τηγάνι,⁴⁹ τό ἀβγοτήγανο καί τό βλαχοτήγανο.

Μορφολογικά γνωρίσματα: α) Τηγάνι (πίν. 8β): εἶναι ρηχό σκεῦος μέ ὀριζόντια ἀνάπτυξη καί ἐπίπεδη βάση. Τό χαμηλό τοίχωμα ἀναπτύσσεται ἀπό τή βάση σέ λοξή (πρός τήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια) φορά καί καταλήγει σέ μικρό ὀριζόντιο χεῖλος. Μία μακριά σταθερή λαβή προφυλάσσει τόν χρήστη ἀπό τίς φλόγες τῆς φωτιᾶς. β) Ἀβγοτήγανο⁵⁰ (πίν. 9): ἔχει ἴδια μορφολογικά γνωρίσματα μέ τό κανονικό μέ μιᾶ ἰδιομορφία: ὁ πυθμένος του δέν εἶναι ἐπίπεδος, ἀλλά ἔχει συμμετρικά διαταγμένα ἡμισφαιρικά βαθουλώματα, τίς γοῦβες. γ) Βλαχοτήγανο (πίν. 10α): ὀριζόντια ἀνάπτυξη, κάθετο καί σχετικά ψηλό τοίχωμα (ὑψος 8-10 ἐκ.), ἐπίπεδη βάση καί σπαστό μπρούτζινο χερούλι. Τό σκεῦος αὐτό εἶναι κάτι ἀνάμεσα στό τηγάνι καί στόν νταβά. Τό βλαχοτήγανο τό χρησιμοποιοῦσαν κυρίως οἱ νομάδες (βλάχοι, σαρακατσάνοι) κατά τίς μετακινήσεις τους.

Λειτουργικά στοιχεῖα: καί οἱ τρεῖς τύποι τηγανιῶν ἀνταποκρίνονται στίς προδιαγραφές τῆς ἄμεσης παρασκευῆς φαγητοῦ: τό χαμηλό τοίχωμα ἐπέτρεπε τήν ἀνετη ἐπίβλεψη καί τό ἀνακάτεμα τοῦ φαγητοῦ πού ἀπαιτοῦν οἱ ὑψηλές θερμοκρασίες, στίς ὁποῖες μαγειρεύονται τὰ τηγανητά, καί ἡ πολύ μακριά λαβή προφύλασσε ἀπό τυχόν ἐγκαύματα. Στά βαθουλώματα τοῦ ἀβγοτήγανου ὅπου συλλεγόταν μεγαλύτερη ποσότητα λαδιοῦ ἔψηναν ἀβγά, τηγανίτες κ.λπ. Ἐξάλλου ὁ διπλός χρηστικός ρόλος τοῦ βλαχοτήγανου μέ τό σπαστό χερούλι ἐξυπηρετοῦσε τό νομαδικό τρόπο ζωῆς τῶν χρηστῶν του.⁵¹

γ) Φαγητό στό φούρνο

Ἐκτός ἀπό τὰ κανονικά ταψιά, πού προορίζονταν γιά τό ψήσιμο τοῦ ψωμοῦ, οἱ χαλκουργοί κατασκεύαζαν, ὅπως ἀναφέραμε, καί ἄλλους δύο τύπους ταψιῶν: α) τοὺς νταβάδες (γιά φαγητό) καί β) τὰ σινιά (γιά πίτες).

Μορφολογικά γνωρίσματα: α) νταβάς (πίν. 10β)⁵²: ἔχει ὀριζόντια ἀνάπτυξη, κυκλικό σχῆμα, ἐπίπεδη βάση, κάθετο καί σχετικά ψηλό τοίχωμα καί πολλές φορές δύο ὀρειχάλκινες σταθερά καί ὀριζόντια

τοποθετημένες λαβές. Τίς περισσότερες φορές συνοδεύεται από κούπωμα.β) Σινί(πίν.11α): διακριτικό γνώρισμα τῆς μορφῆς του τό πολύ χαμηλό τοίχωμα (2-3 ἐκ. ὕψος).

Λειτουργικά στοιχεῖα: Τό ἄρκετά ψηλό τοίχωμα τοῦ νταβᾶ καί τό κούπωμά του ἐξυπηρετοῦσαν τό μαγείρεμα τοῦ κρέατος στό φούρνο, ἐνῶ τὰ χερούλια του τή μεταφορά του ἀπό τό σπίτι στόν κοινόχρηστο φούρνο (σκεῦος ἀστικό)· τό χαμηλό τοίχωμα τοῦ σινιοῦ καθόριζε τό "πάχος" τῆς πίτας, πού δέν ἔπρεπε νά ὑπερβαίνει τὰ δύο τό πολύ τρία ἑκατοστά, ἐνῶ ἡ πλατειά καί ἐπίπεδη βάση του ἐξασφάλιζε τό σωστό ψήσιμο στό φούρνο ἢ στή γάστρα.

γ) Σινί-τραπέζι (σοφράς). Πρίν περάσουμε στά σκεύη μέ τὰ ὁποῖα γίνονταν ἡ διάθεση καί ἡ κατανάλωση τῆς μαγειρεμένες τροφῆς, θά πρέπει νά σημειώσουμε πώς τό σινί, ἀνοιχτή καί ἐπίπεδη ἐπιφάνεια μέ πολύ χαμηλό τοίχωμα, εἶχε πλατειά χρήση (τοποθετημένο σέ χαμηλή βάση) ὡς τραπέζι⁵³ φαγητοῦ. Τά σινιά πού προορίζονταν γι'αὐτό τό σκοπό ἦταν πάντοτε "κεντημένα".

4. Κατανομή-διάθεση φαγητοῦ

Γιά τήν κατανομή καί κατανάλωση τοῦ φαγητοῦ, οἱ χαλκουργοί κατασκεύαζαν τὰ παρακάτω εἰδικά σκεύη: τὰ σουρωτήρια, τίς κουτάλες, τὰ σαγάνια, τίς ἀπλάδες καί τίς κουβάτες. Τά σουρωτήρια χρησίμευαν γιά τό στράγγισμα, τό ξεχώρισμα δηλ. τῶν στερεῶν στοιχείων τῆς τροφῆς (χόρτα κ.λπ.). Μέ τίς κουτάλες ἐπιμέριζαν τό ἔταιμο φαγητό ρυθμίζοντας τήν "ποσότητα" καί τό μέτεφεραν σέ ἄλλα μικρότερα σκεύη: σαγάνια, ἀπλάδες κ.λπ.

Μορφολογικά γνωρίσματα: Σουρωτήρια(πίν.11β): εἶναι πλατύστομα σκεύη μέ ὀριζόντια ἀνάπτυξη. Ἡ ἐπιφάνειά τους εἶναι διάτρητη μέ μικρά κυκλικά ἀνοίγματα γιά νά φεύγουν τὰ ὕγρά στοιχεῖα. Κατασκευάζονταν σέ διάφορα μεγέθη καί σχήματα· ὁ πιό συνηθισμένος τύπος ἔχει ἡμισφαιρικό σχῆμα. Κουτάλες(πίν.11γ): ἔχουν ἡμισφαιρικό σχῆμα καί μακριά σταθερή λαβή. Σαγάνια⁵⁴(πίν.12α): εἶναι κυκλικά ρηχά σκεύη μέ ὀριζόντια ἀνάπτυξη καί μικρό ὀριζόντιο χεῖλος. Συνοδεύονται ἀπό θολωτό κούπωμα μέ μικρό σφαιρικό "κουμπί"-λαβή στήν κορυφή. Ἀπλάδες⁵⁵(πίν.12β): εἶναι ρηχά πιάτα, κατά κανόνα μεγαλύτερης κλίμακας ἀπό τὰ σαγάνια, μέ πλατύ ὀριζόντιο χεῖλος. Ἡ κουβάτα⁵⁶(πίν.12γ), τέλος, ἦταν τό σκεῦος πού προοριζόταν γιά τήν τροφή τῶν ζώων. Μέσα σ'αὐτό, πού χρησίμευε καί ὡς μέτρο, ὁ κτηνοτρόφος τοποθετοῦσε τήν ἀνάλογη τροφή γιά τὰ οἰκόσιτα ζῶα. Τό σχῆμα τῆς

ήταν ήμισφαιρικό μέ πλατιά επίπεδη βάση και χαμηλό τοίχωμα.

Λειτουργικά στοιχεία: όλα τά σκεύη αυτής της σειράς (επί μέρους κατανομή) είναι σκεύη μικρής κλίμακας και τά ιδιαίτερα μορφολογικά τους γνωρίσματα ανταποκρίνονται στις ειδικές ανάγκες πού οδήγησαν στην κατασκευή τους. Από τά σκεύη αυτά τά σαγάνια (πού όπως και όλα τά χάλκινα σκεύη, κατασκευάζονταν σε διάφορα μεγέθη, συνήθως τρία) προορίζονταν για άτομική χρήση, ενώ οι άπλάδες ή για όμαδική (στεγνό φαγητό) ή ως σκεύος μέσα στο όποιο τοποθετούσαν κόλλυβα ή, άκόμη, και ως δίσκος για τά κέρματα στην έκκλησία.

5. Μεταφορά φαγητού

Οι ήμερήσιες (για γεωργική και κτηνοτροφική άπασχόληση) και οι όλιγοήμερες ή πολυήμερες μετακινήσεις, πού παρακολουθούσαν τόν άργό ρυθμό του ανθρώπινου βηματισμού ή τόν πιο γρήγορο των μεταφορικών ζώων, καθιστούσαν άπαραίτητο τόν έφοδιασμό των ανθρώπων πού έπρεπε να μετακινηθούν, μέ έπαρκείς ποσότητες διαφορών ειδών διατροφής, "στεγνές" (τυρί, έλιές, ψωμί κ.λπ.) για τίς πολυήμερες ή και κανονικό φαγητό για τίς ήμερήσιες. Έκτός από τά ξύλινα σκεύη μεταφοράς, τά κλειδοπίνακα, πού ήταν και τά πιο διαδομένα, ή κλειστή κασαρόλα, τό μπραγάτσι⁵⁷ και τό χάλκινο σεφέρ-τάσι έξυπηρετούσαν αυτή την άνάγκη.

Μορφολογικά γνωρίσματα: α) Κλειστή κασαρόλα (πίν. 13α): έχει κάθετη άνάπτυξη, σχετικά κλειστό στόμιο, υπόκυρτη βάση, έλαφρά κοίλο τοίχωμα στομίου (χωρίς λαιμό), μία τοξοειδή λαβή και πάντοτε βαθύ καπάκι, πού χρησίμευε και ως πιάτο φαγητού. β) Μπραγάτσι (πίν. 13β): έχει κάθετη άνάπτυξη, κλειστό στόμιο πού στενεύει έλαφρά σχηματίζοντας ύποτυπώδη λαιμό για ν' άνοίξει σε σφαιρική κοιλιά ή βάση του είναι κυκλική χωρίς ξεχωριστό στεφάνι ποδιού. Μία τοξοειδής κινητή λαβή, πού καταλήγει σε κλειστές σπειρες, ένώνει δύο άντικρουστά σημεία⁵⁸ του στομίου του. γ) Σεφέρ-τάσι (πίν. 14): είναι σύνθετο σκεύος· βασική συνθετική μονάδα άποτελεί τό τάσι, πού είναι κυκλικό σκεύος μέ χαμηλό κάθετο τοίχωμα. Τό σεφέρ-τάσι άποτελείται από τρία ή τέσσερα τέτοια τάσια τοποθετημένα τό ένα πάνω στο άλλο. Τό τάσι της βάσης έχει ένσωματωμένους στην έξωτερική επιφάνεια, σε δύο άντικρουστά σημεία του τοιχώματός του, δύο σταθερούς κρίκους· τό ίδιο συμβάλνει και μέ τό κούπωμα πού

κλείνει τό τελευταῖο ἐπάνω τάσι. Οἱ κρίκοι, ὅταν τό σκεῦος εἶ-
ναι ἔτοιμο γιά μεταφορά, ἐνώνονται ἀνά δύο, κατακόρυφα μέ με-
ταλλικά ἐλάσματα καί ἐξασφαλίζουν τή σταθερή μετακίνηση τοῦ
σκεύους. Στό ἐλαφρό καμπύλο κούπωμα εἶναι προσαρμοσμένη μικρή
τοξοειδῆς κινητή λαβή.

Λειτουργικά στοιχεῖα: Τό σεφέρ-τάσι ἀνταποκρίνεται ἀπό-
λυτα στό χρηστικό ρόλο του: στά ἐπάλληλα κινητά καί ἀνεξάρτητα
τάσια του ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νά μεταφέρεται μιά στοιχειώδους
ποικιλία εἰδῶν διατροφῆς. Στήν κλειστή καταρόλα καί στό μπρα-
γάτσι μπορούσαν νά μεταφέρουν ἕνα μόνο εἶδος φαγητοῦ ἢ ἄλλη ὑ-
γρά τροφή, π.χ. γάλα. Ἀπό τήν τοξοειδή λαβή τους μπορούσαν νά
τά κρεμοῦν π.χ. στό δέντρο κατά τήν ὥρα τῆς δουλειᾶς.

IV. ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΔΙΑΘΕΣΗ ΔΙΕΓΕΡΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑΠΡΑΪΗΤΙΚΩΝ ΡΟΦΗΜΑΤΩΝ

α) Καφές: καφοτήγανο, μπρίκι, καράμπαμπας

Θά πρέπει κατ'ἀρχήν νά σημειώσουμε πώς τό ρόφημα τοῦ κα-
φέ, γιά λόγους κυρίως οἰκονομικούς, δέν ἦταν ἰδιαίτερα διαδο-
μένο στήν προπολεμική Ἡπειρο καί πολλές φορές ἡ λέξη "καφοκού-
τι" λεγόταν γιά νά δηλώσει ἄνθρωπο "περασμένο στά χρόνια", ἀφοῦ
"καφέ ἐπιναν συνήθως οἱ γέροι".⁵⁹

Γιά τήν παρασκευή λοιπόν τοῦ καφέ, οἱ χαλκουργοί κατα-
σκεύαζαν τρία σκεύη, πού προορίζονταν εἰδικά γι'αυτό τό σκοπό.
Τά σκεύη αὐτά ἦταν: τό καφοτήγανο, τό μπρίκι καί ὁ καράμπαμπας.
Τά δύο πρῶτα εἶχαν κυρίως οἰκιακή χρήση, τά χρησιμοποιοῦσαν γιά
τήν ἄμεση παρασκευή τοῦ καφέ, ἐνῶ τό τρίτο εἶχε χρήση ἐπαγγελ-
ματική, ἦταν σκεῦος τοῦ καφενεῖου, καί χρησίμευε γιά τή θέρ-
μανση τοῦ νεροῦ πού προοριζόταν γιά τήν παρασκευή τοῦ καφέ.

Μορφολογικά γνωρίσματα: α) Καφοτήγανο (πίν. 15): τό δεύτερο συνθε-
τικό τῆς λέξης μᾶς ἀνάγει στά μορφολογικά γνωρίσματα τοῦ κανο-
νικοῦ μαγειρικοῦ τηγανιοῦ. Τό πρῶτο συνθετικό τῆς λέξης εἶναι
τό στοιχεῖο πού διαφοροποιεῖ ἕνα ἐπιμέρους γνώρισμα τοῦ σκεύ-
ους καί τό καθιστᾷ μιά ξεχωριστή χρηστική μορφή. Τό γνώρισμα αὐ-
τό εἶναι τό χεῖλος τοῦ στομίου, τό ὁποῖο στό καφοτήγανο διαμορ-
φώνεται ὅπως ἀκριβῶς στά μαγειρικά σκεύη πού συνοδεύονται ἀπό
φορητό καπάκι, καί ἕνα ἐπιπλέον ἰδιαίτερο γνώρισμα: τή μικρή γω-
νιώδη ἐκροή τοῦ στομίου. Τά καφοτήγανα ἦταν κατά κανόνα σκεύη

μικρῆς κλίμακας.β) Τό μπρίκι (πίν. 16α) : εἶναι σκεῦος μικρῆς κλίμακας μέ κάθετη ἀνάπτυξη, κυκλική ἐπίπεδη βάση καί σχετικά κλειστό στόμιο μέ μικρή ἐκροή· συνοδεύεται πάντοτε ἀπό μακρύ ὀριζόντιο χερούλι, τήν οὐρά.γ) Ὁ καράμπαμπας (πίν. 16β) : εἶναι σκεῦος πλατύστομο μέ ὀριζόντια ἀνάπτυξη, σέ σχῆμα ὠσειδές καί μέ ἐπίπεδη βάση. Ἐπίπεδο εἶναι καί τό σχετικά ψηλό τοίχωμά του. Συνοδεύεται πάντοτε ἀπό ἐπίπεδο καπάκι, μέ μπρούτζινη λαβή στήν κορυφή, καί ἐσωτερικό κάθετο στεφάνι πού ἐφάρμοζε στήν ἐσωτερική ἐπιφάνεια τοῦ στομίου τοῦ σκεύους. Δύο σταθερές λαβές τοποθετημένες ἀντικριστά στό τοίχωμα τοῦ στομίου ἐξυπηρετοῦσαν τή μεταφορά του. Στό κέντρο τῆς μιᾶς ἀπό τίς μεγάλες πλευρές τοῦ σκεύους, λίγο πάνω ἀπό τόν πυθμένα, ἔχει ἐνσωματωμένη μικρή ὀρειχάλκινη "βρύση", ἀπό τήν ὁποία ὁ καφετζής ἀντλοῦσε τήν ἀνάλογη ποσότητα ζεστοῦ νεροῦ πού χρειαζόταν κάθε φορά.

β) Κατσαρόλα γιά τό σαλέπι (πίν. 17α)

Τό σαλέπι ἦταν πολύ δημοφιλές καταπραϋντικό ρόφημα πού συνηθιζόταν στήν πόλη τῶν Γιαννίνων ὡς τά τελευταῖα χρόνια. Γιά τήν παρασκευή του χρησιμοποιοῦσαν ἀποξηραμένες ρίζες τοῦ φυτοῦ σαλέπι. Ἡ διαδικασία τῆς προετοιμασίας τῆς πρώτης ὕλης καί τῆς παρασκευῆς τοῦ ροφήματος ἦταν ἐξαιρετικά ἐπίπονη ("στούμπισμα" σέ πέτρινα γουδιὰ κ.λπ.). Γιά τή διάθεσή του στήν κατανάλωση, οἱ χαλκουργοί κατασκεύαζαν μιά εἰδική γι' αὐτό τό σκοπό κατσαρόλα.

Μορφολογικά γνωρίσματα: εἶναι σκεῦος μέ κάθετη ἀνάπτυξη, κυκλική ἐπίπεδη βάση, πολύ σφαιρικό σῶμα μέ διαμορφωμένο λαιμό πού ἀνοίγει σέ σχετικά ἀνοιχτό στόμιο. Ἡ ἔντονα σχηματισμένη γωνιώδης ἐκροή τοῦ στομίου χρησίμευε ὡς ὑποδοχή τῆς κουτάλας μέ τήν ὁποία ὁ σαλεπάς ἢ σαλεπιντζής τοποθετοῦσε τό περιεχόμενο στό ποτήρι. Μία τοξοειδής λαβή ἐπέτρεπε τή μεταφορά του, ἐνῶ τό ἐφαρμοστό στό στόμιο καπάκι προφύλασσε τό περιεχόμενο ἀπό τίς σκόνες· μέ δύο βίδες, πού ἦταν τοποθετημένες ἀντικριστά στό κάτω μέρος τοῦ σώματός του, στερεωνόταν σέ εἰδική μεταλλική φουφού. Τό σαλέπι δέν ἦταν ρόφημα τοῦ σπιτιοῦ, ἀλλά τοῦ καφενεῖου καί τῆς ἀγορᾶς. Ὁ σαλεπιντζής τίς πρωινές ὥρες κυρίως κρατώντας τή φορητή φουφού (πίν. 17β) καί τό σκεῦος μέ τό σαλέπι, διαλαλοῦσε στήν ἀγορά τό προϊόν του, ἐνῶ οἱ καταστηματαρχές καί οἱ περαστικοί, ἔσπευδαν νά τό ἀγοράσουν "μία δραχμή τό ποτήρι".

Β. ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ ΠΡΩΤΩΝ ΥΛΩΝ

Ἡ μεταποίηση καί ἡ ἐπεξεργασία ὀρισμένων προϊόντων μποροῦσε νά ἐπιτευχθεῖ μόνο μέ τή χρησιμοποίηση θερμικῆς ἐνέργειας (φωτιά ξύλων). Συνεπῶς ἡ χρήση χάλκινων σκευῶν γιά τή διεκπεραίωση αὐτῶν τῶν διαδικασιῶν ἦταν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν ὁποιαδήποτε ἀξιοποίηση τῶν πρώτων ὑλῶν.

Μέ χάλκινα σκεύη γινόταν ἡ μεταποίηση κυρίως τῶν κτηνοτροφικῶν προϊόντων (ἰδιαίτερα τοῦ γάλακτος καί τοῦ μαλλιῶ) καί ὀρισμένων γεωργικῶν, ὅπως τῶν σταφυλιῶν, τοῦ βαμπακιῶ, τῶν κουκουλιῶν τοῦ μεταξοσκῶληκα κ.λπ.

Στήν Ἡπειρο, περιοχή κατεξοχήν κτηνοτροφική, ἡ μεταποίηση τῶν κτηνοτροφικῶν προϊόντων εἶχε οἰκοτεχνικό καί βιοτεχνικό χαρακτήρα καί περιλάμβανε τίς παρακάτω δραστηριότητες: τυροκομία, οἶνοποιία καί τήν πρωτοβάθμια (πλύσιμο καί βάψιμο)⁶⁰ ἐπεξεργασία τῶν πρώτων ὑλῶν κλωστοῦφαντικῆς (μαλλί, βαμπάκι, μετάξι κ.λπ.).

Τά σκεύη πού χρησιμοποιοῦνταν γιά τίς σχετικές διαδικασίες ἦταν κυρίως τά καζάνια (ὀρθογώνια καί ὀξυγώνια) καί μερικά βοηθητικά, ὅπως μικρά κακκάβια, τρυπητές κουτάλες γιά τό τράβηγμα ὑποπροϊόντων τοῦ γάλακτος (μυζήθρα κ.λπ.) ἡ συμπληρωματικά ἐξαρτήματα, ὅπως τό θολωτό κούπωμα τοῦ ρακοκάζανου γιά τήν ἐξαγωγή τοῦ ρακιῶ (τσιπούρο). Τό ρακί εἶναι ὑποπρόϊόν τῶν σταφυλιῶν καί παράγεται μέ τή δευτεροβάθμια ἐπεξεργασία τῶν στερεῶν ὑπολειμμάτων τῶν σταφυλιῶν,⁶¹ τῶν τσιπούρων δηλ. πού προέρχονται ἀπό τήν πρωτοβάθμια ἐπεξεργασία τους (παραγωγή κρασιῶ).

Τό καζάνι ἦταν ἐπίσης τό σκεῦος, μέσα στό ὁποῖο μπορούσαν νά θερμάνουν μεγάλη ποσότητα νεροῦ, διαδικασία ἀπαραίτητη, γιατί τό ζεστό (καί σέ ἄλλες περιστάσεις τό βραστό) νερό ἦταν ἡ καθοριστική προϋπόθεση γιά τόν καθαρισμό καί τό βάψιμο τοῦ μαλλιῶ.

Τό βασικό λοιπόν καί ἀπόλυτα ἀναγκαῖο σκεῦος γιά τήν ἀξιοποίηση τῶν κτηνοτροφικῶν προϊόντων ἦταν τό καζάνι, τοῦ ὁποῖου τά διακριτικά μορφολογικά γνωρίσματα δίνονται παρακάτω, στή σειρά τῶν σκευῶν καθαριότητας.

Τό ρακοκάζανο (ἡ σύνθετη λέξη δηλώνει τό παραγόμενο προϊόν-ρακί καί τό σκεῦος πού τό παρήγαγε-τό καζάνι) ἀποτελεῖται

από δύο εξαρτήματα: τό καζάνι (όξυγώνιο τύπο) καί τό κούπωμά του (πλν.18)

Μορφολογικά γνωρίσματα: Τό κούπωμα του ρακοκάζανου έχει κάθετη ανάπτυξη καί κυλινδρικό σῶμα πού καταλήγει σέ θολωτή κορυφή. Τό άνοιγμα του στομίου του πρέπει πάντοτε νά εἶναι ἴδιο μέ τό άνοιγμα του στομίου του καζανιού καί νά εφαρμόζει σ'αυτό. Στο σημείο πού άρχίζει νά διαγράφεται ή καμπύλη του θόλου, καί σχεδόν ὡς τήν κορυφή του, ὑπάρχει βαθύ κατακόρυφο κυκλικό άνοιγμα, στο ὁποῖο προσαρμόζεται βραχύς σωλήνας, τό κοντολούλι (φαρδύτερος, σχεδόν φουσκωτός, στο σημείο τής προσαρμογής του καί στενότερος στο άκρο του). Ένας άλλος σωλήνας (1 μ. 50 εκ.) εφαρμόζεται ὁριζόντια στο άκρο του ένσωματωμένου σωλήνα, δημιουργώντας ένα μακρύ κανάλι τό ὁποῖο στενεύει προοδευτικά καί καταλήγει σέ μικρό κυκλικό άνοιγμα. Στην κορυφή δεξιά καί άριστερά από τήν "άκμή της" εἶναι καρφωμένες δύο τετραγωνισμένες λαβές, πού χρησίμευαν γιά τή μεταφορά του.

Λειτουργικά στοιχεία: Τό ὑλικό κατασκευής, ή πλατύστομη μορφή, οἱ δύο λαβές καί ή μεγάλη κλίμακα τής κατασκευής τῶν καζανιῶν ἦταν τά μορφολογικά γνωρίσματα πού άνταποκρίνονταν στις πολλαπλές χρηστικές άνάγκες τής μεταποίησης βασικῶν πρώτων ὑλῶν. Γιά τήν άπόσταξη του ρακιού (δυνατό οἶνοπνευματώδες ποτό), ὁ τρόπος κατασκευής του κουπώματος καί ὁ τρόπος χρήσης του (άφου γέμιζαν τό καζάνι μέ τά τσίπουρα καί λίγο νερό, εφαρμόζαν στο στόμιο τό κάλυμμα μέ τόν σωλήνα-λουλά, καί γιά περισσότερη ασφάλεια κάλυπταν τό σημείο εφαρμογής μέ ένα μείγμα-είδικό ζυμαρί- ὥστε νά εἶναι αεροστεγῶς κλεισμένο· στή συνέχεια τό τοποθετοῦσαν στή φωτιά) ἦταν οἱ παράγοντες πού καθιστοῦσαν ἐφικτό τό ἐπιδιωκόμενο αποτέλεσμα: τήν ὑγροποίηση δηλ. του ατμοῦ κατά τήν ἐπαφή του μέ τά ἐσωτερικά τοιχώματα τής κορυφής καί του σωλήνα, πού πολλές φορές περνοῦσε μέσα από κρύο νερό, καί τό "στάξιμό" του σέ εἰδικό δοχεῖο, πού ἦταν τοποθετημένο στήν άκρη του σωλήνα.

Γ. ΚΑΘΑΡΙΟΤΗΤΑ

Οἱ διαδικασίες καθαριότητας, δηλ. ή άτομική περιποίηση καί ὑγιεινή (καθημερινού ή περιοδικού χαρακτήρα), καθῶς καί ή γενική καθαριότητα του οἰκιακοῦ περιβάλλοντος (καθαρισμός χώ-

ρων διαβίωσης, πλύσιμο ποικίλου ρουχισμού κ.λπ.) καθημερινού ή περιοδικού χαρακτήρα (πλύσιμο σκευών διατροφής ή ρούχων), άπαι-
τούσαν, εκτός από την καταβολή εξαιρετικά σημαντικού έργου, καί
ειδικά σκεύη τόσο για τή θέρμανση όσο και για τίς επιμέρους εί-
δικές χρήσεις του νερού.

Η θέρμανση του νερού, ιδιαίτερα, δεν μπορούσε νά γίνει
παρά μόνο σέ χάλκινο σκεῦος· συνεπώς, αν για μερικές από τίς
άλλες πρακτικές ανάγκες τό ὑλικό κατασκευής μπορούσε νά έναλ-
λάσσεται ανάλογα μέ τίς κοινωνικές καί οίκονομικές συντεταγμέ-
νες (πηλός, ξύλο κ.λπ.), για τή θέρμανση μεγάλης ποσότητας νε-
ρού ή χρησιμοποίηση χάλκινων σκευών ήταν απόλυτα αναγκαία.

α) θέρμανση μεγάλης ποσότητας νερού: καζάνια

Τά καζάνια ήταν τά σκεύη πού κατασκεύαζαν οί χαλκουργοί
για τήν έξυπηρέτηση τόσο τῆς πρωτοβάθμιας ανάγκης, πού ήταν ή
θέρμανση του νερού, όσο καί για τήν κάλυψη δευτεροβάθμιων αλλά
έξίσου σημαντικῶν δραστηριοτήτων, ὅπως ήταν π.χ. ή ἀπολύμανση
του ρουχισμού⁶² (καθαρτικό βράσιμο κ.λπ.) ή ή έπεξεργασία πρώ-
των ὑλῶν (πλύσιμο-βάψιμο μαλλιῶν, μεταξιοῦ κ.λπ.).

Τά χάλκινα καζάνια ἀποτελοῦσαν ποσοτικά τό κύριο σῶμα τῆς
παραγωγῆς χάλκινων σκευῶν. Πολλές οίκογένειες χαλκουργῶν πῆραν
τό ὄνομά τους ἀπό αὐτό τό πρωταρχικῆς σημασίας καί χρήσης σκεῦ-
ος, για παράδειγμα Καζαντζής (-ίδης, -άκης).

Μορφολογικά γνωρίσματα:Εἶναι σκεῦος πλατύστομο, μέ ὀριζόντια
ἀνάπτυξη· τό ἄνοιγμα του στομίου του ἄλλοτε εἶχε ἴση διάμετρο μέ τή
βάση (πίν. 19α) (ὀρθογώνιο ὀρθό, κατά τήν ὀρολογία τῶν χαλκουργῶν) καί
ἄλλοτε ήταν 2-4 ἐκ. μικρότερο (ὀξυγώνιος τύπος καζανιοῦ-κλειστό)
(πίν. 19β). Ἡ ὀριζόντια ἀνάπτυξη καί τό πολύ ἀνοιχτό στό-
μιο καθῶς καί τό μέγεθος του σκεύους, ἐπέβαλλαν τή λύση τῶν δύο
κινητῶν λαβῶν. Ἡ μεταφορά του, ὅταν ήταν γεμάτο, γινόταν ἀπό
δύο ἄτομα. Ὅταν ήταν ἄδειο, τό τοποθετοῦσαν πάνω στόν αὐτο-
σχέδιο πέτρινο τρίποδα καί στή συνέχεια τό γέμιζαν μέ ἄλλο μι-
κρότερο σκεῦος (σίκλο, τσουκάλι). Τά καζάνια ήταν ἀπό τίς με-
γαλύτερες σέ ὄγκο καί βάρος κατασκευές τῶν χαλκουργείων. Κατα-
σκευάζονταν σέ τρία βασικά μεγέθη, ἀπό τά ὁποῖα τά πιά μεγάλα
τά χρησιμοποιοῦσαν στήν τυροκομία. Γενικά ήταν σκεύη στατικά,
καθῶς ή μετακίνησή τους ήταν ἐξαιρετικά δυσχερής.

Λειτουργικά στοιχεία: Τό ύλικό κατασκευής του, τό μεγάλο μέγεθος, τό άνοιχτό στόμιο καί οί δύο λαβές έκαναν τό καζάνι μοναδικό καί άναντικατάστατο γιά τίς άνάγκες τής πολλαπλής χρήσης του.

β) Έπιμέρους χρήσεις τοῦ νεροῦ

1.Λεκάνη(πίν.20α):Τό πλύσιμο τῶν ρούχων καί τό λουτρό άτομικής καθαριότητας μπορούσαν νά γίνουν σέ ξύλινες μονοκόμματα ή κατασκευασμένες από σανίδες παραλληλόγραμμες σκαφίδες ή σέ μεγάλες χάλκινες λεκάνες.

Μορφολογικά γνωρίσματα: ή λεκάνη είναι σκεῦος πλατύστομο, μέ όριζόντια άνάπτυξη, σχήμα ήμισφαιρικό καί διάμετρο στομίου μεγαλύτερη από τή διάμετρο τής επίπεδης βάσης. Τό τοίχωμα, χαμηλό καί έλαφρά κοίλο, στό ὕψος τοῦ στομίου άνοίγει πρὸς τά έξω σχηματίζοντας ὑποτυπῶδες όριζόντιο χεῖλος. Τή λεκάνη αὐτή χρησιμοποιούσαν κυρίως γιά τό πλύσιμο ρούχων, πράξη πού διευκολυνόταν από τήν καμπύλη τοῦ τοιχώματος. Ἡ λεκάνη πού χρησίμευε ὡς μπανιέρα λουτροῦ δέν είχε ήμισφαιρικό σχήμα. Ἡ βάση της γιά περισσότερη εὐστάθεια ἦταν επίπεδη, καθὼς καί τό τοίχωμά της πού σχημάτιζε μέ τόν πυθμένα έλαφρά άμβλεία γωνία.

Λειτουργικά στοιχεία: ή πλατιά επίπεδη βάση, τό κύκλικό σχήμα, τό χαμηλό (20-25 εκ.) τοίχωμα διευκόλυναν τόσο τό πλύσιμο τῶν ρούχων ὅσο καί τό λουτρό άτομικής καθαριότητας.

2.Λουτροτάσι(πίν.20β):Οί έπιμέρους είδικές χρήσεις τοῦ ζεστοῦ νεροῦ γίνονταν μέ μικρότερα σκεῦη, έπινοημένα γιά ν'άνταποκρίνονται σέ όρισμένες είδικές χρηστικές άνάγκες. Τό λουτροτάσι ἦταν ένα από αὐτά τά σκεῦη.

Μορφολογικά γνωρίσματα: Είναι σκεῦος πλατύστομο μέ όριζόντια άνάπτυξη· έχει σχήμα ήμισφαιρικό μέ συμπιεσμένη επίπεδη βάση καί μία χαρακτηριστική ιδιομορφία: αντί γιά ένθετη λαβή στό κέντρο τοῦ πυθμένα του σχηματίζεται ὀμφαλός. Τό στοιχείο αὐτό τό διαφοροποιεῖ από τό, ίδιαις κλίμακας, τάσι νεροῦ.

Λειτουργικά στοιχεία: ή άνοιχτή μορφή του, τό μικρό μέγεθος καί ὁ ὀμφαλός, ὑποκατάστατο τής λαβῆς (ὅπωςδῆποτε τό πιάσιμό του είναι πολύ πιό άνετο καί άμεσο σέ σύγκριση μέ τό πιάσιμο ενός κυπέλλου μέ μικρή ήμικυκλική λαβή) ἦταν τά μορφολογικά γνωρίσματα πού τό καθιστοῦσαν έξαιρετικά εὔχρηστο σκεῦος

μέ τό όποίο ό λουόμενος μπορούσε νά ρίχνει πάνω του τό νερό πού έπαιρνε από κάποιο άλλο μεγάλο σκεύος.

γ) Χτένισμα μαλλών - τάσι (πίν.20γ)

Γιά τό χτένισμα τών κατά παράδοση μακριών μαλλιών τών γυναικών προοριζόταν ένα άλλο σκεύος,⁶³ πού κατασκεύαζαν οί χαλκουργοί είδικά γι'αυτό τό σκοπό.

Μορφολογικά γνωρίσματα: Έχει όριζόντια άνάπτυξη, επίπεδη βάση, χαμηλό κάθετο τοίχωμα χωρίς χειλος. Πολλές φορές ή διάμετρος του στομίου είναι μικρότερη από τή διάμετρο τής βάσης.

Λειτουργικά στοιχεία: ή επίπεδη βάση έξασφάλιζε στό σκεύος άπόλυτη εύστάθεια, ένώ τό άνοιχτό στόμιο επέτρεπε στή γυναίκα πού τό χρησιμοποιούσε νά βουτά τή χτένα της μέσα καί νά χτενίζεται, βρέχοντας συγχρόνως τά μαλλιά της.

δ) Νίψιμο χειρών - μπρικολέγενο

Στήν κατηγορία τών είδικών σκευών καθαριότητας είδικής χρήσης ανήκει καί τό σύνολο τών σκευών, μέ τό όποίο έπλεναν τά χέρια, τό λεγενόμπρικο.⁶⁴

α) Τό μπρίκι (πίν.21α). Μορφολογικά γνωρίσματα: Έχει κάθετη άνάπτυξη καί άνθρωπομορφική δομή: ό ψηλός καί μικρού διαμετρήματος λαιμός του είναι στενότερος στό σημείο πού ένώνεται μέ τούς πολύ χυτούς ώμους πού διαγράφονται έλαφρά καί φαρδύτερος στό στόμιο. Τό κυρίως σώμα του σχηματίζει έντονη κοιλότητα, ή όποία στό κάτω μέρος "μαζεύεται" διαμορφώνοντας επίπεδη κυκλική βάση. Ή βάση στηρίζεται σέ χωριστό κυκλοτερές στεφάνι (-ποδαρικό) (ύψος 2-2,5 εκ.). Μία σταθερή κατακόρυφη λαβή έξυπηρετεί τή μεταφορά του. Τό στόμιο καλύπτεται μέ θολωτό κάλυμμα. Ή μορφή του συμπληρώνεται από άλλο ένα γνώρισμα, τήν προχοή. Είναι ό ξεχωριστός σωλήνας πού ξεκινάει από τό σημείο όπου "φθίνουν" οί ώμοι καί άνοίγει ή κοιλιά του κυρίου σώματος, άναπτύσσεται κατακόρυφα καί περίπου παράλληλα πρός τόν κεντρικό άξονα του σκεύους, γιά νά καταλήξει μέ έλαφρά έκτίναξη πρός τά πάνω καί κάμψη πρός τήν έξωτερική του πλευρά.

Λειτουργικά στοιχεία: ή σταθερή λαβή, τό κάλυμμα πού έφάρμοζε άπόλυτα στό στόμιο, τό κοίλωμα του σώματος πού άναπτυσσόταν πρός τά κάτω καί ό λεπτός σωλήνας τής προχοής ήταν τά γνω-

ρίσματα τῆς μορφῆς του πού ὑπηρετοῦσαν τόν χρηστικό ρόλο του: εἶχε εὐστάθεια, μεταφερόταν εὐκολα (φυσικά κι ἐξαιτίας του μεγέθους του) χωρίς νά χύνεται τό νερό κατά τή μεταφορά του καί μέ τήν καταβολή μικρῆς μυικῆς δύναμης τοῦ ἐνός χεριοῦ ἐλεγχόταν καί ρυθμιζόταν ἡ ροή τοῦ νεροῦ.

β) Λεγένι (πίν. 21β). Τό ἐξάρτημα αὐτό ἦταν τό σκεῦος πού δεχόταν τά ἀπονίματα ἢ τά ἀποπλύματα τῶν χεριῶν.

Μορφολογικά γνωρίσματα: δύο στοιχεῖα συνιστοῦν τή μορφή του· τό κοίλωμα μέ τή σχετικά πλατιά βάση, πού συνήθως στηρίζεται σέ κυκλοτερές στεφάνι (ποδαρικό) καί τό πλατύτατο (8 - 15 ἐκ.) ὀριζόντιο χεῖλος μέ ἐλαφρά ὁμῶς κλίση πρός τό ἐσωτερικό τοῦ σκεύους, γιά νά κυλοῦν τά νερά πρός τό κοίλωμα.

Λειτουργικά στοιχεῖα: Τό λεγένι, μαζί φυσικά μέ τό μπρίκι, τό χρησιμοποιοῦσαν στόν κατεξοχήν κοινωνικό χῶρο τοῦ σπιτιοῦ, στό χῶρο ὑποδοχῆς. Τό πλατύ ὀριζόντιο χεῖλος ἐξασφάλιζε τήν κατά τό δυνατόν πλατιά ἐπιφάνεια περισυλλογῆς τῶν νερῶν ὥστε νά μήν πέφτουν στόν γύρω χῶρο. Τό κοίλωμα εἶχε ἀρκετά μεγάλη χωρητικότητα καί ἡ μικρή διάμετρος τοῦ στομίου περιόριζε τήν ὁρατή ἐπιφάνεια τοῦ κοίλου τοῦ σκεύους, τῆς ὁποίας τό περιεχόμενο, γιά εὐνόητους λόγους, δέν ἔπρεπε νά φαίνεται.

γ) Τό κάλυμμα τοῦ λεγενοῦ-καφάσι. Τό καφάσι ἦταν τό ἀπαραίτητο ἐξάρτημα πού ὁλοκλήρωνε τό μπρικολέγενο ὡς σύστημα τριῶν ἀνεξάρτητων σκευῶν, πού ἡ χρήση τους ὁμῶς ἦταν ταυτόχρονη.

Μορφολογικά γνωρίσματα: τό καφάσι ἔχει σχῆμα μανιταριοῦ. Στήν κορυφή του διαμορφώνεται μικρό, κάθετο στό σῶμα τοῦ ἐξαρτήματος στεφάνι, πάνω στό ὁποῖο ἐναπόθεταν τό σαποῦνι κατά τή χρήση του ἢ τό μπρίκι, ὅταν δέν τό χρησιμοποιοῦσαν. Ἡ ἐπιφάνειά του εἶναι διάτρητη ἀπό μικρές κυκλικές τρύπες ἢ ἀπό διάφορα δαντελωτά σχέδια.

Λειτουργικά στοιχεῖα: μέ αὐτό τό ἐξάρτημα καλυπτόταν τό στόμιο τῆς λεκάνης κατά τή διάρκεια τῆς χρήσης τοῦ συστήματος, γιά νά μή φαίνονται τά ἀπονίματα.

ε) Λεγένι κουρέλου

Γιά τήν περισυλλογή τῶν διαφόρων "λυμάτων" (σαπουνάδας κ.λπ. τοῦ ξυρίσματος), οἱ χαλκουργοί κατασκεύαζαν μιά εἰδική λε-

κάνη, πού μορφολογικά έμοιαζε μέ τό λεγένι τοῦ μπρικολέγενου.

Μορφολογικά γνωρίσματα: εἶναι σκεῦος μέ ὀριζόντια ἀνάπτυξη, ἡμισφαιρικό κοίλωμα, μέ πλατύ ὀριζόντιο χεῖλος, πού συγκλίνει πρὸς τό ἐσωτερικό τοῦ σκεύους, καί ἓνα διακριτικό γνώρισμα: τό ὀριζόντιο χεῖλος στή μιά πλευρά του ἔχει ἓνα βαθύ ἡμικυκλικό κόψιμο, μιά "λαιμόκοψη".

Λειτουργικά στοιχεῖα: τό κοίλωμα, τό πλατύ χεῖλος καί ἡ λαιμόκοψη ἐξυπηρετοῦσαν τήν εἰδική χρήση του: τήν τοποθέτησή του στό ὕψος τοῦ λαιμοῦ, κάτω ἀπό τό πρόσωπο, ὥστε οἱ σαπουνάδες καί τά ἀποπλύματα τοῦ ξυρίσματος νά πέφτουν μέσα στό λεγένι.⁶⁵

Δ. ΦΩΤΙΣΜΟΣ

Ένας ἀπό τοὺς παραδοσιακοὺς τρόπους φωτισμοῦ τῶν ἐσωτερικῶν χώρων ἦταν αὐτός πού γινόταν μέ ὑγρή καύσιμη ὕλη (λάδι, πετρέλαιο), τοποθετημένη σέ ἀνοιχτό (θεατή ἢ καύσιμη ὕλη) ἢ κλειστό (ἀθέατη) σκεῦος μικρῆς κλίμακας, πού μποροῦσε νά εἶναι πήλινο, χάλκινο ἢ, κατὰ τά τελευταῖα χρόνια, τσίγκινο. Τά χάλκινα λυχνάρια ἦταν τά σκεύη πού κατασκεύαζαν οἱ χαλκουργοί γιά τήν κάλυψη αὐτῆς τῆς ἀνάγκης.

Μορφολογικά γνωρίσματα: Τά χάλκινα λυχνάρια εἶναι ἀνοιχτά σκεύη μέ ὀριζόντια ἀνάπτυξη, ἐπίπεδη βάση καί κάθετο χαμηλό τοίχωμα, σέ διάφορα σχήματα, συνήθως κυκλικό (πίν.23) ἢ ὠοειδές (πίν.24). Σ' ἓνα ἢ σέ δύο σημεῖα τοῦ στομίου εἶναι ἐνσωματωμένος μικρός διαμπερῆς σωλήνας, στόν ὁποῖο στερεώνεται τό φωτίλι. Καί οἱ δύο τύποι μεταφέρονται καί κρεμιοῦνται στόν τοῖχο ἀπό μία "δισυπόστατη" λαβή πού ἀποτελεῖται ἀπό δύο τμήματα: ἓνα ἔλασμα (πλάτος 1-2 ἐκ.) σταθερά ἐνσωματωμένο μέ κατακόρυφη φορά σ' ἓνα σημείο τοῦ στομίου (κυκλικό σχῆμα) ἢ ἔλασμα σέ σχῆμα κεφαλαίου Π, τοῦ ὁποίου οἱ δύο κεραῖες προσαρμόζονται σταθερά στίς δύο πλευρές τοῦ σκεύους (ὠοειδές σχῆμα). Τό κινητό τμήμα τῆς λαβῆς εἶναι κυλινδρικό συμπαγές μεταλλικό ἐξάρτημα· τό ἓνα ἄκρο του εἶναι περασμένο σέ τρύπα πού βρίσκεται στήν κορυφή τοῦ σταθεροῦ ἐλάσματος καί τό ἄλλο καταλήγει σέ ἀνοιχτό ἄγκιστρο, ἀπό τό ὁποῖο κρεμιέται.

Λειτουργικά στοιχεῖα: Ἡ ἀνοιχτή μορφή αὐτῶν τῶν σκευῶν

συνιστά ένα μεταβατικό σταθμό στην εξέλιξη της μορφής των φωτιστικών αντικειμένων, ενώ ο μικρός σταθερός σωλήνας αποτελούσε μία εξέλιξη καθώς εξασφάλιζε ένα σταθερό στήριγμα στο φωτίλι, το οποίο έπρεπε κάθε τόσο να τραβιέται προς τα επάνω και να καθαρίζεται από το καμμένο (και άχρηστευμένο) τμήμα του. Έπσης θετικό λειτουργικό στοιχείο των αντικειμένων αυτών ήταν το είδος της μεικτής λαβής, της οποίας το σταθερό τμήμα εξασφάλιζε κατά τίς μετακινήσεις του μία σχετική σταθερότητα και στο άνοιχτό σώμα του σκεύους, που περιείχε την καύσιμη ύλη.

Ε. ΘΕΡΜΑΝΣΗ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Τό πρόβλημα της θέρμανσης των έσωτερικών χώρων της κατοικίας κατά την χειμερινή περίοδο, που για τίς βόρειες περιοχές της Ήπειρου διαρκούσε τέσσερες και πέντε μήνες, αντιμετώπιζόταν κυρίως μέ τζάκια (καύσιμη ύλη: ξύλα), μέ μαγκάλια (καύσιμη ύλη: ξυλοκάρβουνα, προϊόν είδικής καύσης των ξύλων) και στά νεώτερα χρόνια μέ σόμπες (καύσιμη ύλη: ξύλα, πριονίδι κ.λπ.).

Τά μαγκάλια λοιπόν ήταν τά χάλκινα σκεύη που κατασκεύαζαν οί χαλκουργοί, μέ αποκλειστικό σκοπό τή χρησιμοποίησή τους για τή θέρμανση των έσωτερικών χώρων του σπιτιού. Σημειώνουμε πώς τά χάλκινα μαγκάλια προορίζονταν κυρίως για τόν άστικό και ήμιαστικό πληθυσμό και ότι σέ περιοχές χαμηλής οίκονομικής και πολιτιστικής στάθμης (όπως ήταν τά λεγόμενα καμποχώρια ή τά χωριά των Τζουμέρκων κ.λπ.) τά σκεύη αυτά και άρκετά άλλα έξειδικευμένης χρήσης ήταν άγνωστα. Καταρχήν θά πρέπει νά διακρίνουμε δύο τύπους μαγκαλιών: της τάβλας και τά πολίτικα.⁶⁶ Τά πρώτα ήταν τά "καθαυτό γιαννιώτικα" και προορίζονταν για τό μεγαλύτερο μέρος του άστικού πληθυσμού, ενώ τά πολίτικα (τό πρότυπο συνηθιζόταν στην Πόλη) προορίζονταν για τήν μεγαλοαστική τάξη της πόλης.

Μορφολογικά γνωρίσματα: α) Μαγκάλι της τάβλας (πίν. 25α): τό χάλκινο έξάρτημα αυτού του τύπου μαγκαλιού, που λεγόταν και τάσι, είναι πλατύστομο σκεύος, μέ όριζόντια ανάπτυξη. Τή μορφή του τή συγκροτούν δύο στοιχεΐα: τό κάτω τμήμα (τό κοίλωμα δηλ., μέσα στο όποιο τοποθετούσαν τήν καύσιμη ύλη), που έχει σχήμα κωνικό μέ κοφτή επίπεδη κυκλική βάση, και τό επάνω τμήμα που τό άποτελει τό πλατύ καμπυλόσχημο και διαμορφωμένο σέ δύο ή τρία έ-

πίπεδα χεῖλος, πού πλαισιώνει τό ἄνοιγμα τοῦ στομίου τοῦ σκεύους. Σέ δύο ἀντικριστά σημεία τοῦ σώματός του εἶναι σταθερά προσαρτημένες δύο μπρούτζινες κινητές λαβές. Τό χάλκινο τάσι τοῦ μαγκαλιού τό τοποθετοῦσαν σέ ξύλινο τραπέζι (συνήθως τετράγωνο) χαμηλοῦ ὕψους, πού εἶχε στό κέντρο του κυκλικό ἄνοιγμα - ὑποδοχή γιά τό τάσι. β) Τό πολίτικο μαγκάλι (πίν. 25β) μπορούμε νά ποῦμε πώς τό χαρακτήριζε μορφολογική καί χρηστική αὐτονομία· εἶναι σκεῦος μέ κάθετη ἀνάπτυξη καί ἀποτελεῖται ἀπό τά ἐξῆς ἑξαρτήματα: τή βάση, τό τάσι καί τό καπάκι. Ἡ βάση-ποδαρικό ἔχει σχῆμα κωνικό. Τό πλατύ ἄνοιγμά της ἐξασφαλίζει σταθερότητα στό σκεῦος, ἐνῶ ἡ κορυφή της σχηματίζει λαιμό, στόν ὁποῖο ἀρθρώνεται τό ἐπάνω τμήμα τοῦ ἑξαρτήματος πού χρησίμευε ὡς ὑποδοχή γιά τό τάσι. Αὐτό τό τμήμα τῆς βάσης χαρακτηρίζεται ἀπό τό πλατύ ὀριζόντιο χεῖλος, πού πλαισιώνει τό ἄνοιγμα μέσα στό ὁποῖο τοποθετοῦσαν τό τάσι. Τό τάσι τοῦ πολιτικού μαγκαλιού μοιάζει μέ τό τάσι τῆς τάβλας, ἐνῶ διαφέρει κατά τό ὅτι δέν ἔχει καμπυλόσχημο πλατύ χεῖλος, ἀλλά κάθετο στό σῶμα χαμηλό τοίχωμα (σάν ταψί). Τά πολιτικά μαγκάλια συνήθως συνοδεύονταν ἀπό θολωτό καπάκι σέ ἐπάλληλα ἐπίπεδα πού ἔφθιναν πρός τήν κορυφή. Ἐνα μικρό μπρούτζινο ἑξάρτημα, πολλές φορές σέ σχῆμα πουλιοῦ, χρησίμευε ὡς λαβή τοῦ καλύμματος. Τό πολίτικο μαγκάλι εἶχε δύο ζεύγη κινητῶν ὀρειχάλκινων λαβῶν· δύο τό τάσι, ἀπό τίς ὁποῖες τό μέτεφεραν γιά νά ἀνανεώσουν τήν καύσιμη ὕλη κ.λπ., καί δύο πιάμεγáλες, σταθερά προσαρτημένες στό κυρίως σῶμα τοῦ σκεύους, λίγο κάτω ἀπό τό πλατύ ὀριζόντιο χεῖλος. Μ'αὐτές τίς λαβές μπορούσαν νά μεταφέρουν τό σκεῦος μέσα στό χῶρο τῆς χρήσης του.

Τό μαγκάλι ὑπῆρξε σκεῦος πού τό χρησιμοποιοῦσαν κυρίως σέ χώρους ὑποδοχῆς καί σέ ὥρες ἀνάκαμψης ἀπό τόν καθημερινό μόχθο καί μπορούμε νά ποῦμε πώς εἶχε τόν χαρακτήρα ἐπίπλου. Οἱ χαλκουργοί κατασκευαστές του, ὅταν συνηγοροῦσαν καί ἄλλοι παράγοντες (οἰκονομικοί κυρίως), ἐπλάθαν τό σχῆμα του μέ ἐξαιρετική ἐπινοητικότητα καί εὐαισθησία.

Λειτουργικά στοιχεῖα: Ἡ σταθερή βάση καί τό φορητό τάσι μέ τό ἀνοιχτό στόμιο καί τίς λαβές του ἦταν τά γνωρίσματα τῆς μορφῆς του πού ἐξυπηρετοῦσαν τίς χρηστικές ἀνάγκες πού ὑπαγόρευαν τήν κατασκευή του.

ΣΤ. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΧΑΛΚΙΝΑ ΣΚΕΥΗ

Τό βάπτισμα - κολυμπήθρα (πίν.25γ).

Τό σκεῦος πού κατασκεύαζαν οί χαλκουργοί γιά τήν πρακτική ἀντιμετώπιση τῆς συμβολικῆς πράξης τοῦ βαπτίσματος ἦταν ἡ κολυμπήθρα.

Μορφολογικά γνωρίσματα: Τῇ μορφῇ αὐτοῦ τοῦ σκεύους τῇ διακρίνουν δύο δομικά στοιχεῖα: ἡ βάση-ποδαρικό καί τό κυρίως σῶμα. Ἡ βάση ἔχει σχῆμα κωνικό, μέ πλατύ ἀνοιγμα, πού ἐξυπηρετεῖ τήν εὐστάθεια τοῦ σκεύους. Τό κυρίως σῶμα του ἔχει ψηλό, ἄλλοτε ἐπίπεδο καί ἄλλοτε καμπυλόσχημα τοίχωμα, πού "μαζεύει" στό κάτω μέρος σχηματίζοντας σφαιρικό πυθμένα. Δύο κινητές λαβές τοποθετημένες ἀντικριστά στό τοίχωμα τοῦ σώματος διευκολύνουν τή μεταφορά τοῦ σχετικά μεγάλου σέ ὄγκο σκεύους.

Λειτουργικά στοιχεῖα: Ἡ κάθετη ἀνάπτυξή του, τό πλατύ στή βάση του καί ψηλό ποδαρικό καί τό μεγάλο κοίλωμα πληροῦν τούς ὁρους τοῦ "νηπιοβαπτισμοῦ". Τό σκεῦος δηλ. εἶναι ἄρκετά ψηλό ὥστε ὁ ἱερέας νά μπορεῖ νά βαπτίζει τό νήπιο σκύβοντας ἐλαφρά, ἐνῶ ἡ πλατιά βάση ἐξασφαλίζει τήν ἀπόλυτη εὐστάθειά του.

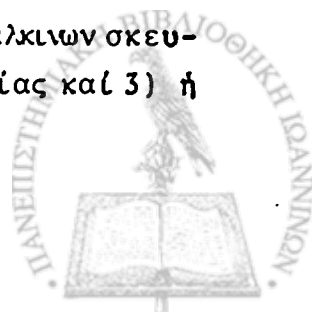
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΧΑΛΚΙΝΩΝ ΣΚΕΥΩΝ

Ἡ πρώτη ὕλη (στήν προκείμενη περίπτωση ὁ χαλκός τοῦ "ἐμπορίου"), τὰ μέσα ἐργασίας (ἐργαλεῖα, φωτιά, χημικὲς οὐσίες) καὶ ἡ τεχνικὴ, ὁ τρόπος δηλ. μὲ τὸν ὁποῖο τὰ χρησιμοποιοῦσε ὁ χαλκοτεχνίτης καταβάλλοντας σωματικὴ δύναμη, εἶναι τὰ στοιχεῖα πού συνιστοῦν τὸ τεχνολογικὸ στάδιο τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς τῶν χάλκινων σκευῶν.¹ Ὅπως προαναφέραμε, στήν Ἑπειρο δέν ὑπῆρξαν καί δέν λειτούργησαν ποτέ μεταλλεῖα χαλκοῦ.² Κατὰ συνέπεια, ὁ χαλκός δέν θά μᾶς ἀπασχολήσῃ ὡς ἀντικείμενο ἐργασίας, ἀλλὰ σέ μιὰ ἐπόμενη φάση τῆς διαδρομῆς του πρὸς τὴν παραγωγή καὶ τὴν κατανάλωση (ἀφοῦ ἔχει προηγηθεῖ μιὰ στοιχειώδης ἐπεξεργασία του, ὅπως γιὰ παράδειγμα πλύσιμο,³ καθαρισμός ἀπὸ ἄλλες προσμίξεις - χῶμα, ἄλλα μέταλλα κ.λπ.), δηλ. ὡς πρώτη ὕλη. Κάθε πρώτη ὕλη εἶναι ἀντικείμενο ἐργασίας, κάθε ἀντικείμενο ἐργασίας ὅμως δέν εἶναι πρώτη ὕλη. Πρώτη ὕλη εἶναι τὸ ἀντικείμενο ἐργασίας μόνο ὅταν ἔχει κιόλας ὑποστῇ κάποια ἀλλαγὴ, μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς ἐργασίας.⁴

Τὰ κάθε εἶδους ἐργαλεῖα καθὼς καὶ διάφορα ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως ἡ θερμικὴ ἐνέργεια (φωτιά, ξυλοκάρβουνα κ.λπ.) καὶ χημικὲς οὐσίες (ἀμμωνιακὸ ἄλας κ.λπ.), εἶναι τὰ ὑλικά μέσα πού ἐπινόησαν τὰ ἐξειδικευμένα μέλη κάθε ἀνθρώπινης κοινότητος κατὰ τὴν μακραίωνη ἐνασχόλησή τους μὲ τὴν χαλκοτεχνία, γιὰ νὰ κυριαρχήσουν στὸ μέταλλο καὶ νὰ τοῦ δώσουν συγκεκριμένη χρηστικὴ μορφή, ἀποβλέποντας στήν κάλυψη βασικῶν ἀναγκῶν τῆς καθημερινῆς ζωῆς τους. Σ' αὐτὰ τὰ ὑλικά μέσα μπορούμε νὰ προσθέσουμε τὴ θεωρητικὴ γνῶση, τὴν ἐμπειρία πού κληροδοτεῖται ἀπὸ τὴ μιὰ γενιὰ στήν ἄλλη, γιὰ τὴν "συμπεριφορὰ" τοῦ μετάλλου, τὰ μικρά μυστικά τῆς ἐπεξεργασίας του, τὴν χρῆση τοῦ κάθε ἐργαλείου, τὴν καλύτερη καὶ οἰκονομικότερη ἀξιοποίηση τῆς πρώτης ὕλης καὶ τοῦ ἐργάσιμου χρόνου κ.λπ.

Βασικοὶ λοιπὸν συντελεστές τῆς παραγωγῆς τῶν χάλκινων σκευῶν εἶναι: 1) Ὁ χαλκός ὡς πρώτη ὕλη. 2) Τὰ μέσα ἐργασίας καὶ 3) ἡ

τεχνική (ή θεωρητική γνώση για τή χρησιμοποίηση τῶν παραπάνω δεδομένων). Τά στοιχεῖα αὐτά μπορούμε νά τά χαρακτηρίσουμε ὡς στατικά, ἐνῶ ἡ κινητήρια δύναμη πού τά δραστηριοποιεῖ εἶναι ἡ βούληση γιά κατανάλωση σωματικῆς δύναμης, ἡ ἐργασία δηλ. τοῦ κάθε χαλκουργοῦ.

Α. Η ΠΡΟΜΗΘΕΙΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΥΛΗΣ

Τά χαλκουργικά ἐργαστήρια, ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική ἐθ-
ρωστία τους προμηθεύονταν καί τή σχετική ποσότητα χαλκοῦ ἀπό τά
κέντρα εἰσαγωγῆς του στήν Ἑλλάδα⁵ (Ἀθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα
κ.λπ.) ἢ ἀπευθείας ἀπό τά κέντρα ἐξαγωγῆς του (Ἀγγλία, Γερμα-
νία κ.λπ.). Τό ἐμπόριο διακινούσε τόν χαλκό ὡς πρώτη ὕλη⁸ μέ τή
μορφή τετράγωνων ἐλασμάτων (1 X 2 μ.), τίς φασκίές, κατὰ τήν ὀ-
ρολογία τῶν χαλκουργῶν, ἢ μέ τή μορφή κυκλικῶν ἐλασμάτων, φουρ-
λίδια⁷, σέ ποικίλα μεγέθη. Τά ὀρθογώνια ἐλάσματα προορίζονταν γιά
τήν κατασκευή τῶν ἐπίπεδων ἐπιφανειῶν τῶν σκευῶν μέ ψηλό τοίχω-
μα, π.χ. γιά τά πλευρά τους (καζάνια, κακκάβια, γκιούμια κ.λπ.).
Τά κυκλικά ἐλάσματα, πού ἐβγαίναν σέ ἀρκετά μεγάλη κλίμακα με-
γεθῶν, προορίζονταν γιά τήν κατασκευή κυκλικῶν σκευῶν μέ χαμηλό
τοίχωμα (ταψιά, σαγάνια, σίκλος κ.λπ.) ἢ διαφόρων τμημάτων καί
ἐξαρτημάτων τους, ὅπως εἶναι ὁ πυθμένας τῶν περισσότερων σκευῶν
(κακκάβια, καζάνια, γκιούμια κ.λπ.). Ἡ χρησιμοποίηση τῶν ὀρθο-
γώνιων ἐλασμάτων γιά τήν κατασκευή κυκλικῶν σκευῶν ἢ τμημάτων
τους γινόταν μόνο σέ περιπτώσεις ἑκτακτης ἀνάγκης, ὅταν ὁ ἐφο-
διασμός μέ πρῶτες ὕλες ἦταν ἀδύνατος ἢ δυσχερής (ἐμπόλεμες κα-
ταστάσεις κ.λπ.). Ἄρα μπορούμε νά δεχθοῦμε ὡς δεδομένο ὅτι τά
χαλκουργεῖα τῶν Γιαννίνων προμηθεύονταν τήν πρώτη ὕλη τους ἐπε-
ξεργασμένη σέ ἀρκετά προχωρημένο στάδιο. Μέ τά κυκλικά ἐλάσματα
κατασκευάζονταν τά ρηχά κυκλικά σκεύη καί ἕνα βασικό τμήμα (ὁ πυ-
θμένας κι ἕνα μικρό τμήμα τοῦ πλευροῦ) τῶν περισσότερων σκευῶν.
Γιαυτό τό λόγο ἡ χρησιμοποίηση τῶν ὀρθογώνιων ἐλασμάτων ἦταν ἀ-
σύμφορη καί ἀντιοικονομική καί ὡς πρός τό κόστος τῆς πρώτης ὕ-
λης (εἶχε "φύρα" γιατί ἀχρηστεύονταν πολλά κομμάτια χαλκοῦ) καί
ὡς πρός τό κόστος ἐργασίας (ἀπαιτοῦσε περισσότερη ἀπασχόληση τοῦ
τεχνίτη, μέτρημα, κόψιμο κ.λπ.).

Β. ΤΑ ΜΕΣΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Τά ύλικά μέσα εργασίας, τά όποια χρησιμοποιούσε ό χαλκοτεχνίτης γιά νά κατασκευάσει τίς ποικίλες μορφές τών χάλκινων σκευών, μέ πρότυπο καί όδηγό τίς είδικές τεχνικές γνώσεις πού κατείχε σέ μικρό ή μεγάλο βαθμό, ήταν, όπως άναφέραμε πío πάνω,τά έξής: α) Μέσα γιά τή θέρμανση του χαλκού, β) χημικές ουσίες καί γ) εργαλεία σφυρηλάτησης.

Αυτά τά ύλικά μέσα παρεμβάλλονταν άνάμεσα στήν πρώτη ύλη, τόν χαλκό, καί στόν χαλκοτεχνίτη, ό όποιος τά χρησιμοποιούσε γιά νά "περάσει", νά διοχετεύσει μέσα άπό αυτά, σταδιακά, μέ προκαθορισμένη άκολουθία τίς θεωρητικές τεχνικές γνώσεις του (π.χ. πρώτα θέρμανση, έπειτα σφύρισμα κ.λπ.), πού τίς είχε άποκτήσει κατά τή διάρκεια μακρόχρονης καί επίπονης μαθητείας. Αυτή ή διαδικασία, ή κατάλληλη δηλ. χρησιμοποίηση τών μέσων εργασίας μέ προκαθορισμένη άυστηρή προτεραιότητα, είχε ως άποτέλεσμα τήν παραγωγή μιās συγκεκριμένης κάθε φορά μορφής σκεύους, ενός αυτόνομου χρηστικού αντικειμένου, πού δέν είναι παρά μιá "φυσική ύλη, πού μέ τήν άλλαγή τής μορφής της έχει προσαρμοστεί στίς άνάγκες του άνθρώπου".⁹ Τό χρηστικό αυτό αντικείμενο θά θυμίζει στους χρήστες του τούς ύλικούς όρους τής κατασκευής του,μόνο όταν δέν θά λειτουργεί σωστά. Οί τυχόν άτέλειές του (τρέξιμο του υγρού περιεχομένου κ.λπ.) θά παραπέμπουν στόν χαλκοτεχνίτη καί στήν κακή χρήση τών εργαλείων του.¹⁰

Η χρησιμοποίηση τής θερμικής ενέργειας, τών χημικών ουσιών καί τών εργαλείων σφυρηλάτησης άνταποκρινόταν σέ καθορισμένες φάσεις τής διαδικασίας παραγωγής τών χάλκινων σκευών: πρώτα πύρωμα καί έπειτα σφύρισμα, πρώτα καθάρισμα καί γιελάκι καί μετά κασσιτέρωμα κ.λπ. Καθεμιά άπό αυτές τίς διαδικασίες, καθώς καί ή χρησιμοποίηση τών κατάλληλων κάθε φορά ύλικών μέσων εργασίας δέν γινόταν ταυτόχρονα άπό τόν ίδιο τεχνίτη, ούτε στόν ίδιο χώρο. Ύπηρχε δηλ. μιá ιεράρχηση διαδικασιών, πού ύπαγορευόταν άπό τίς τεχνικές άναγκαιότητες, καί ένας καταμερισμός δραστηριοτήτων άνάλογα μέ τό επίπεδο γνώσης τής τεχνικής, πού διεξάγονταν σέ χωριστούς χώρους του εργαστηρίου.

Ι. ΟΙ ΧΩΡΟΙ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ

Οἱ χώροι αὐτοί ἦταν βασικά δύο. Ὁ ἕνας βρισκόταν στήν πρόσοψη τοῦ μαγαζιοῦ, στόν ἐμπορικό δρόμο, ὅπου ἦταν συγκεντρωμένα τά χαλκωματάδικα τῆς πόλης. Ὁ χώρος αὐτός εἶχε τριπλή χρήση: α) Ἦταν τό ἐμπορικό τμήμα τοῦ μαγαζιοῦ¹¹ καί οἱ τοῖχοι του ἦταν καλυμμένοι μέ ράφια, πάνω στά ὁποῖα ἦταν ἐκτεθειμένα τά ἔτοιμα, γιά πούλημα, χάλκινα σκεύη. β) Ἐδῶ βρίσκονταν οἱ πάγκοι ἐργασίας καί τά ἐργαλεῖα σφυρηλάτησης. γ) Ἐδῶ ἐργαζόταν ὁ "πρωτομάστορας" πλαισιωμένους ἀπό τοὺς ἄλλους μαστόρους, πραγματοποιώντας τίς δυσκολότερες ἀπό τεχνική ἀποψη φάσεις τῆς διαδικασίας παραγωγῆς τῶν χάλκινων σκευῶν (μέτρημα, κόψιμο, σφύρισμα κ.λπ.). Στό χώρο αὐτόν κυριαρχοῦσε ὁ ἦχος τοῦ σφυριοῦ.

Ὁ δεύτερος χώρος τοῦ ἐργαστηρίου, ἡ "παράγκα", κατά κανόνα συνεχόμενος, ἀναπτυσσόταν πρός τό βάθος, πρός τήν ἐσωτερική αὐλή, μακριά ἀπό τά βλέμματα τῶν περαστικῶν καί τῶν πελατῶν. Ἐδῶ στεγάζονταν τά μέσα ἐργασίας πού εἶχαν σχέση μέ τρεῖς βασικές, πρωταρχικές ἢ τελικές, φάσεις τῆς διαδικασίας παραγωγῆς τῶν χάλκινων σκευῶν: μέ τό πύρωμα (θέρμανση) τοῦ χαλκοῦ, τό βράσιμο (συγκόλληση) καί τό καλάισμα (κασσιτέρωμα). Καί αὐτός ὁ χώρος εἶχε πολλαπλή χρήση, καθῶς φιλοξενοῦσε: α) Τόν χώρο πού ἀναβε ἡ φωτιά, τό καμίνι, μέ ὅλα τά βοηθητικά σύνεργα. β) Τόν χώρο ὅπου καθαρίζονταν κυρίως τά μεταχειρισμένα σκεύη ἀπό τά ἐπιχρίσματα τοῦ κασσίτερου, πού ὀνομαζόταν γιελάκι. γ) Τή βούτα καί δ) τό ἀμόνι τοῦ χαλκουργοῦ. Ἐπειδή στό μέρος αὐτό τοῦ ἐργαστηρίου κυριαρχοῦσε ἡ φωτιά¹² ὡς μέσο ἐργασίας, οἱ χαλκουργοί τό ὀνόμαζαν ἐκτός ἀπό παράγκα καί καμίνι. Σημειώνουμε πῶς στό καμίνι διεκπεραιώνονταν μερικές ἀπό τίς πιό ἐπίμοχθες φάσεις τῆς διαδικασίας παραγωγῆς τῶν χάλκινων σκευῶν, ὅπως ἦταν τό καθάρισμα στό γιελάκι, τό βράσιμο (συγκόλληση στή φωτιά) κ.λπ., καί πῶς αὐτές τίς βαριές δουλειές τίς ἐπωμίζονταν τά μαθητευόμενα στελέχη τοῦ ἐργαστηρίου, οἱ δοῦλοι.

Ἄς δοῦμε ἀναλυτικότερα τά ὑλικά μέσα ἐργασίας ἀρχίζοντας, μέ βάση τίς προτεραιότητες τῆς διαδικασίας παραγωγῆς, ἀπό τά μέσα τῆς θέρμανσης τοῦ χαλκοῦ, τά μέσα συγκόλλησης, τά μέσα καθαρισμοῦ καί κασσιτερώματος, πού ἐπρεπε νά βρίσκονται στό χώρο τῆς παράγκας ὅπου λάβαινε χώρα καί ἡ χρήση τους, καί στή συνέχεια τά ἐργαλεῖα σφυρηλάτησης.

II. ΜΕΣΑ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΡΜΑΝΣΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Σύμφωνα μέ τούς φυσικούς νόμους πού ρυθμίζουν τή συμπεριφορά τῶν μετάλλων, ὁ χαλκός, ὅπως καί τά περισσότερα μέταλλα, γιά νά μαλακώσει ὥστε νά εἶναι ἐφικτή ὁποιαδήποτε ἐπεξεργασία του, πρέπει πρῶτα νά θερμανθεῖ σέ ὀρισμένους βαθμούς, νά πυρωθεῖ, κατά τήν ὁρολογία τῶν χαλκουργῶν. Κατά τή θέρμανσή του, τά μόριά του πού διαστέλλονται καί διογκώνονται δέν ἐπαναποκτοῦν τή φυσική συνοχή τους, παρά μόνο μέ τό σφυρηλάτισμα, δηλ. τά πυκνά καί μεθοδικά χτυπήματα μέ σφυρί πού δέχεται σέ ὅλη τήν ἐπιφάνειά του κατά τή διαδικασία, κατά τήν ὁποία ὁ χαλκοτεχνίτης δίνει μορφή καί συγκεκριμένο σχῆμα στήν ἄμορφη πρώτη ὕλη πού τήν πλάθει. Συνεπῶς προϋπόθεση γιά τό "σφυρηλάτισμα" ἑνός χάλκινου σκεύους εἶναι τό πύρωμα τοῦ χαλκοῦ. Τά ὑλικά μέσα πού χρησιμοποίησε ὁ χαλκοτεχνίτης γι' αὐτό τό σκοπό ἦταν τά ἑξῆς: τό καμίνι, ἡ καύσιμη ὕλη (γυφτοκάρβουνα),¹³ τά ἄσκιᾶ (φουσητήρες) καί ὀρισμένα βοηθητικά σύνεργα, ὅπως ἦταν τά δρένια, οἱ τσιμπίδες, ἡ πυροστιᾶ καί ἡ βούτα. Ἄς δοῦμε τά μορφολογικά τους γνωρίσματα.

Γιά νά λειτουργήσῃ ἕνα ἐργαστήριο χαλκοτεχνίας, ἔπρεπε νά διαθέτῃ κάποιον εἰδικό χῶρο ὅπου θά ἄναβε συνέχεια φωτιά. Ὁ χῶρος αὐτός ἦταν τό καμίνι. Τό καμίνι, χτιστός πάγκος ἐργασίας, στό ὕψος ὀρθίου ἐργαζόμενου ἀνθρώπου, χτιζόταν σύρριζα σ' ἕναν ἀπό τούς τοίχους τοῦ ἐργαστηρίου, σέ σχῆμα ὀρθογώνιο. Ὁ χῶρος ὅπου ἄναβε ἡ φωτιά, ἡ πάνω ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τοῦ πάγκου, ὀνομαζόταν τεζιάχι.¹⁴ Ἡ καύσιμη ὕλη (τά γυφτοκάρβουνα), οἱ φουσητήρες καί ὁ δοῦλος (ὁ μαθητευόμενος χαλκουργός), πού θά ἄναβε καί θά συντηροῦσε τή φωτιά δουλεύοντας τά ἄσκιᾶ, ἦταν ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιά τή λειτουργία τοῦ καμινιοῦ. Οἱ φουσητήρες¹⁵ προμήθευαν στή φωτιά τήν ἀπαραίτητη ποσότητα ὀξυγόνου γιά νά διατηρεῖ ἔντονη φλόγα. Τά ἄσκιᾶ ἦταν στερεωμένα¹⁶ μέ κατακόρυφη σανίδα σέ μιά ἀπό τίς πλευρές τοῦ κτιστοῦ πάγκου τοῦ καμινιοῦ. Ἐνας σωλήνας, τό προφύσι,¹⁷ ἐνσωματωμένος στό καμίνι, κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνειά του, συνέδεε τόν μηχανισμό τῶν φουσητήρων, πού διοχέτευε τόν ἀέρα, μέ τό σημεῖο τῆς ἐστίας ὅπου ἄναβε ἡ φωτιά. Τά βοηθητικά σύνεργα μέ τά ὁποῖα ὁ χαλκουργός κρατοῦσε τό σκεῦος πάνω ἀπό τή φωτιά περιστρέφοντάς το συνεχῶς, ἦταν τά δρένια (πίν. 26α), δηλ. σιδερένιες βέργες (μήκους 40 ἐκ.). Τό ἐνεργό ἄκρο τους (2 ἐκ.) σχηματίζει μέ τόν κορμό τοῦ ἐργαλείου ὀρθή γωνία. Χρησιμοποιοῦσαν

πάντοτε δύο, από ένα στο κάθε χέρι. Με τά δρένια πύρωναν τό χάλκινο σκεῦος ἢ τό τμήμα του πού ἐπρόκειτο στή συνέχεια νά σφυριστεί από τόν μάστορα.

Οἱ τσιμπίδες (πίν.26β) ἀποτελοῦνται ἀπό δύο σιδερένια ἐλάσματα (μήκους 30-40 ἐκ. καί πλάτους 2 ἐκ.) καί συνδέονται μεταξύ τους μέ ἀπλό μηχανισμό πού ἐξασφαλίζει τό ἀπρόσκοπτο ἀνοιγόκλειμα τοῦ σύνεργου (ὅπως ἓνα ψαλίδι). Τό ἐνεργό ἄκρο καί τῶν δύο στελεχῶν ἀμέσως μετά τόν μηχανισμό ἀνοίγει, σχηματίζοντας ἡμικύκλιο (μάγουλο: διάμετρος 5-6 ἐκ.), γιά νά ξανακλείσει σέ πλατύ (2 ἐκ.) ράμφοι. Ὁ κύκλος πού σχηματίζει τό ἐνεργό ἄκρο μπορεῖ νά εἶναι καί ἑλλειψη, ἀνάλογα μέ τό ἀνοιγμα πού ἀπαιτοῦσε τό ἀντικείμενο πού ἔπρεπε νά πιάσουν καί νά μετακινήσουν μέ τίς τσιμπίδες. Οἱ χαλκουργοί ἐπιάναν τά πυρωμένα χάλκινα σκεύη ἢ τμήματά τους, τά βύθιζαν τή βούτα γιά νά μετριάσει κάπως ἡ θερμοκρασία τους καί στή συνέχεια τά μετέφεραν στόν πάγκο ἐργασίας.

Ἡ πυροστιά (πίν.27α) εἶναι σιδερένιος τρίποδας σέ σχῆμα ἰσοπλευρου ἢ ἰσοσκελοῦς τριγώνου. Βρίσκεται τοποθετημένη, ὅπως καί τά ἄλλα βοηθητικά σύνεργα τοῦ πυρώματος, πάντοτε πάνω στό τεζιάχι στή φωτιά. Πάνω στήν πυροστιά τοποθετοῦνται τά χάλκινα σκεύη κατά τή διαδικασία τοῦ πυρώματός τους, καί ἰδιαίτερα τά μεγάλα σκεύη πού ἦταν ἀδύνατο, λόγω τοῦ βάρους τους, νά κρατηθοῦν μέ τά χέρια.

Ἡ βούτα ἦταν μεγάλο ξύλινο σκεῦος σέ σχῆμα σκάφης (ὀρθογώνια ἐπίπεδη βάση μέ λοξά ἀνοιχτά τοιχώματα), πάντοτε γεμάτο νερό καί συνήθως τοποθετημένο δίπλα στό καμίνι. Στή βούτα βύθιζαν τά πυρωμένα χάλκινα σκεύη ἢ τμήματά τους, γιά νά μετριάζε-ται ἡ ὑψηλή θερμοκρασία τους καί νά ἐπισπεύδεται μ'αὐτόν τόν τρόπο ἡ πιό πέρα διαδικασία τῆς παραγωγῆς.

III. ΜΕΣΑ ΣΥΓΚΟΛΛΗΣΗΣ

Οἱ τρόποι τῆς συρραφῆς καί τῆς συγκόλλησης δύο χάλκινων ἐλασμάτων γιά τήν τμηματική κατασκευή τῶν χάλκινων σκευῶν θά μᾶς ἀπασχολήσουν πιό κάτω. Ἐδῶ θά ἀναφέρουμε μόνο τά σύνεργα πού χρησίμευαν γιά τήν προετοιμασία τοῦ κολλητικοῦ μείγματος καί γιά τή διαδικασία τῆς ἐπικόλλησης. Σημειώνουμε πώς ἡ συγκόλληση δύο χάλκινων ἐλασμάτων, μέ τή βοήθεια πάντοτε χημικῶν οὐσιῶν, μποροῦσε νά πραγματοποιηθεῖ μόνο μέ τή δραστική ἐνέργεια τῆς φω-
τιᾶς.

Στόν τοίχο, πού βρισκόταν πάνω από τό καμίλι ανάμεσα στά σύνεργα πού χρησίμευαν γιά τό πύρωμα καί τό κασσιτέρωμα τῶν χάλκινων σκευῶν, κρεμόταν καί τό κολλητήρι (πίν. 273). Ἀποτελεῖται ἀπό μία σιδερένια βέργα (μ. 30 ἐκ.), πού στό ἕνα ἄκρο της εἶναι στερεωμένο ἕνα συμπαγές κομμάτι χαλκοῦ σάν βαριοπούλα, ἀλλά μέ αἰχμητό τό ἐνεργό ἄκρο. Μέ τό κολλητήρι γινόταν ἡ κόλληση μέ καλάι. Τό πέτρινο γουδί μέ τό γουδοχέρι (πίν. 27γ) εἶναι τό σκεῦος, μέσα στό ὁποῖο θρυμμάτιζαν πυρωμένο ἀλάτι καί μπουράζο (βόρακα), μεῖγμα πού χρησίμευε γιά τό βράσιμο τῆς μπρουτζοκόλλησης.

IV. ΜΕΣΑ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ

Στό χώρο τοῦ ἐργαστηρίου ὅπου ἦταν τό καμίλι, συνήθως στόν ἀπέναντι τοίχο, ὑπῆρχε τό γιελάκι. Ἦταν ἕνα σκόμμα στό ἔδαφος σέ ὀρθογώνιο σχῆμα. γεμάτο ἄμμο. Στόν τοίχο στό ὕψος τῆς μέσης τοῦ ἀνθρώπινου σώματος ἦταν στερεωμένη ξύλινη μπάρα (μῆκος ἕνα μέτρο), στήν ὁποία στηριζόταν ὁ γιελακτοῆς, κατά τή διαδικασία τοῦ καθαρισμοῦ ἐνός χάλκινου σκεύους. Στό γιελάκι γινόταν ὁ καθαρισμός κυρίως τῶν μεταχειρισμένων καί κασσιτερωμένων χάλκινων σκευῶν. Ἦταν μιά φάση, ἀπό τήν ὁποία ἔπρεπε νά περάσουν ὅλα τά σκεῦη πρίν ἀπό τό κασσιτέρωμά τους. Τό τρίψιμο τῆς κασσιτερωμένης ἐπιφάνειας γινόταν μέ ἄμμο, νερό καί τριμμένη στοურναρόπετρα, καί μέ τό τσιουβρέμι¹⁹ (δέρμα ζώου πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἄσκι γιά τυρί). Τό καλάι κωλοῦσε μόνο ὅταν ἡ ἐπιφάνεια τοῦ χαλκοῦ ἦταν ἀπόλυτα καθαρή.

Γιά τό δεύτερο στάδιο τῆς διαδικασίας τοῦ κασσιτερώματος ὁ χαλκουργός χρησιμοποιοῦσε τά ἐξῆς βοηθητικά σύνεργα, πού βρίσκονταν κι αὐτά πάνω στό καμίλι: τό παλάσι, τά μάσια καί τόν ταβλά. Τό παλάσι εἶναι μιά ποσότητα (ἕνα πλόχερο) βαμπακιοῦ καί τά μάσια (πίν. 27δ) σιδερένιες βέργες (μ. ὡς 40 ἐκ.), πού τό ἕνα ἄκρο τους καλύπτεται (σέ βάθος 10 ἐκ.) μέ βαμπάκι. Καί τά δύο σύνεργα οἱ χαλκουργοί τά χρησιμοποιοῦσαν γιά νά "ἀπλώνουν", νά ἀλείφουν τό λωμένο καλάι στήν ἐπιφάνεια πού ἤθελαν νά κασσιτερώσουν. Μέ τό παλάσι κασσιτέρωσαν τίς ἀνοιχτές ἐπιφάνειες, μέ τά μάσια τήν ἐσωτερική ἐπιφάνεια τῶν κλειστῶν σκευῶν, ὅπως π.χ. τά τσουκάλια καί τά γκιούμια. Ὁ ταβλάς εἶναι χάλκινο ταψί, κυκλικό σκεῦος μέ ἐπίπεδη βάση καί χαμηλό τοίχωμα. Ὅταν τό χρησιμοποιοῦσαν, τό τοποθετοῦσαν πάνω στό τεζιάχι, δίπλα στή φωτιά, γιά νά περισυλλέ-

γει τὰ κυβισέδια, τίς σταγόνες τοῦ λιωμένου κασσίτερου πού ἔσταζε, καθώς ὁ χαλκουργός μέ ἐπιδέξεις καί γρήγορες κινήσεις ἀλειψε τό χάλκινο σκεῦος. Ὅταν δέν τό χρησιμοποιοῦσαν, τό τοποθετοῦσαν στό εἰδικό ὀρθογώνιο ἀνοιγμα σάν ὑποδοχή συρταριοῦ, πού βρισκόταν εἰδικά γι' αὐτό τό σκοπό στόν μπροστινό τοῖχο τοῦ καμινιοῦ.

V. ΧΗΜΙΚΕΣ ΟΥΣΙΕΣ

Γιά τή συγκόλληση δύο χάλκινων αἰτημάτων, γιά τό ἀποτελεσματικό κασσιτέρωμά καί, τὰ τελευταῖα χρόνια, γιά τό καθάρισμα ἀπό τὰ ὑπολείμματα τοῦ κασσίτερου, ἐκτός ἀπό τή φωτιά οἱ χαλκουργοί χρησιμοποιοῦσαν καί τρεῖς χημικές οὐσίες: τόν βόρακα πού προαναφέραμε, ἀνακατεμένον μέ ἀλάτι, τό ἀμμωνικό ἄλας (νισιατήρι)²⁰ καί τό σπέρτο. Τόν βόρακα, ὅπως ἀναφέρθηκε πιο πάνω, τόν προμηθεύονταν σέ κρυσταλλική μορφή. Προτοῦ τόν χρησιμοποιήσουν, τόν κοπάνιζαν μαζί μέ ἀλάτι στό πέτρινο ουδί. Τό ἀμμωνικό ἄλας τό προμηθεύονταν σέ μορφή σκόνης. Τό σπέρτο σέ ὑγρή μορφή. Ἡ χρῆση τους ἦταν ἐμπειρική.

Μέσα στό χῶρο τοῦ καμινιοῦ ὑπάρχει τό ἀμόνι τοῦ χαλκουργείου (πίν.28). Εἶναι κατασκευασμένο ἀπό συμπαγές σίδηρο.

Μορφολογικά γνωρίσματα: Τό σχῆμα του θυμίζει τό γράμμα T μέ κοντές κεραίες. Ἡ πάνω ὀριζόντια (πλάτους 5 ἐκ.) εἶναι ἐπίπεδη καί καταλήγει ἀπό τό ἓνα σέ μυτερό ἄκρο καί ἀπό τό ἄλλο σέ τετράγωνο. Ἡ κατακόρυφη κεραία του καταλήγει σέ μυτερό ἄκρο. Τό ἀμόνι ἦταν στερεωμένο σέ ξύλινη ὑποδοχή στό ὕψος πάγκου ἐργασίας ὀρθίου ἀνθρώπου. Πάνω στήν ὀριζόντια ἐπιφάνεια τοῦ ἐνεργοῦ ἄκρου τοῦ ὁ χαλκουργός διαμόρφωνε διάφορα σιδερένια ἤ μπρούτζινα ἐξαρτήματα τῶν χάλκινων σκευῶν (λαβές, θηλειές κ.λπ.).

Τό σίδηρο τοῦ λουλά: Εἶναι μακρύ συμπαγές σίδηρο (μῆκος 1 μ. καί 20 ἐκ.), σέ σχῆμα ἐλαφρά κωνικό. Τό σύνεργο αὐτό τό χρησιμοποιοῦσαν ὡς μοντέλο γιά νά σχηματοποιήσουν τόν φορητό σωλήνα (λουλά) τοῦ ρακοκάζανου.²¹

VI. ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΣΦΥΡΗΛΑΤΗΣΗΣ

Τὰ ἐργαλεῖα μέ τὰ ὁποῖα οἱ χαλκουργοί τῶν Γιαννίνων δοῦ-

λευαν τόν πυρωμένο χαλκό, μπορούμε νά τά διακρίνουμε στίς παρακάτω πέντε ομάδες: α) Τόν πάγκο εργασίας. β) Τά σιδερένια έργα-λειά, πάνω στά όποια στήριζαν τόν χαλκό κατά τά διάφορα στάδια τής έπεξεργασίας του. γ) Τά σφυριά (ξύλινα καί σιδερένια) μέ τά όποια χτυπούσαν, σφυρηλατούσαν, τήν άμορφη πρώτη ύλη του χαλκού γιά νά τής δώσουν τά έπιδικώμενα κάθε φορά μορφολογικά γνωρίσματα. δ) Τίς ξύλινες σφήνες καί τήν ξύλινη διχάλα, βοηθητικά έξαρτήματα, μέ τά όποια ό χαλκουργός στερέωνε στόν πάγκο εργασίας τά κάθε είδους σιδερένια έργα-λειά, καί ε) τόν διαβήτη, τά ψαλίδια, τόν ζουμπά καί τό μέτρο (συνήθως έντσόμετρο), μέ τά όποια διεκπεραιώνονταν όρισμένες προκαταρκτικές φάσεις τής κατασκευής τών χάλκινων σκευών (μέτρημα, κόψιμο κ.λπ.).

Άς δοϋμε αναλυτικότερα τά μορφολογικά γνωρίσματα τών έργα-λειών πού άπαρτίζουν τήν κάθε ομάδα:

α) 'Ο πάγκος εργασίας.

'Ο πάγκος εργασίας σουφάς²² (πίν. 29) κατά τήν όνομασία τών χαλκουργών, είναι όρθογώνιο τραπέζι²³ (ϋψος 80 εκ.), κατασκευασμένο από σκληρό ξύλο, κατά προτίμηση από πουρνάρι ή δρύ. Τέσσερα λειασμένα καθρόνια μέ άποστρογγυλεμένες γωνίες σχηματίζουν τόν σκελετό τής επάνω όριζόντιας επιφάνειάς του. Τό υπόλοιπο τμήμα της σχηματίζεται μέ χοντρές σανίδες σέ χαμηλότερο (5 εκ.) επίπεδο. 'Η επιφάνεια δηλ. του πάγκου δέν είναι ένιαία, αλλά διαμορφώνεται σέ δύο επίπεδα.

Στό καθρόνι τής πρόσωσης, περίπου στό κέντρο του, είναι άνοιγμένη, σέ σχήμα τετραγωνισμένου κύκλου, μία διαμπερής κατακόρυφη τρύπα. Στό τμήμα του καθρονιού πού βρίσκεται πρός τά άριστερά του κατακόρυφου ανοίγματος έχουν σκαφτεί δύο βαθουλώματα (γούβες), τό ένα σέ σχήμα τέταρτου σφαίρας, τό άλλο πιο ρηχό σέ σχήμα έλλειψης. Στό άλλο τμήμα του καθρονιού (στήν επάνω όριζόντια επιφάνεια) είναι διαμορφωμένο ένα άλλο κυκλικό ρηχό βαθούλωμα. Τό πλαϊνό καθρόνι (ή μικρή πλευρά του όρθογώνιου) είναι διάτρητο, σέ κανονικά διαστήματα, μέ κατακόρυφα μικρά κυκλικά ανοίγματα. Τά πόδια του πάγκου (σέ ϋψος 25 εκ. από τό έδαφος) είναι "δεμένα" μέ τέσσερες γερές σανίδες.²⁴

Λειτουργικά στοιχεία: 'Ο σουφάς είναι ένα ολοκληρωμένο εργαστήριο. Έντυπωσιάζει ή λιτή οίκονομία καί ή έπινοητικότητα μέ τήν όποία ό ξυλουργός κατασκευαστής του, σέ συνεργασία φυσικά

καί μέ τίς ὑποδείξεις τοῦ χαλκουργοῦ-χρήστη του, ἀξιοποίησε στό ἔπακρο κάθε ἐπιφάνεια τοῦ πάγκου, καθιστώντας τον ἀπό ἀπλό τραπέζι ἕνα πολυεργαλεῖο. Τό προστατευτικό πλαίσιο τοῦ σκελετοῦ πού περιβάλλει τήν ὀριζόντια ἐπιφάνεια τοῦ σουφᾶ, χρησιμεύει γιά νά ἐμποδίζει τά ἐργαλεῖα ἀπό τυχόν πτώση τους κατά τό διάστημα πού ὁ χαλκουργός ἐργάζεται πάνω στόν σουφᾶ. Στό μεγάλο διαμπερές κατακόρυφο ἄνοιγμα στερεώνεται κατακόρυφα, μέ τίς ξύλινες σφήνες, τό εἰδικό κάθε φορά σιδερένιο ἐργαλεῖο, πού ἀπαιτεῖ ἡ διαδικασία τῆς τεχνικῆς ἐπεξεργασίας. Τά σιδερένια ἐργαλεῖα πού δέν χρησιμοποιοῦνται κατακόρυφα ἀλλά ὀριζόντια τοποθετοῦνται ξαπλωτά πάνω στόν σουφᾶ, μέ τό ἐνεργό ἄκρο τους ἀκουμπισμένο στή διχάλα, πού ἐντωμεταξύ τοποθετεῖται πάνω στό μεγάλο ἄνοιγμα καί καλύπτει μέ τό ἐξάρτημα τῆς βάσης της τό κατακόρυφο ἄνοιγμα. Τά δύο βαθουλώματα οἱ χαλκουργοί τά χρησιμοποιοῦσαν γιά νά γουβώνουν, νά δίνουν μορφή στίς κοῖλες καί κυρτές ἐπιφάνειες, ἀνάλογα πάντοτε μέ τό ἄνοιγμα, τό βάθος καί τό σημεῖο τοῦ σκεύους (κοιλιά, λαιμός κ.λπ.). Οἱ πολυάριθμες τρύπες τῆς στενῆς πλευρᾶς χρησίμευαν ὡς θήκη γιά τά κάθε λογῆς σφυριά. Τίς σανίδες πού ἔδεναν στή βάση τους τά τέσσερα πόδια τίς χρησιμοποιοῦσαν ὡς θήκη γιά τά μακρύσωμα σιδερένια ἐργαλεῖα· τά τοποθετοῦσαν ὀριζόντια, μέ τό ἐνεργό ἄκρο τους ἀκουμπισμένο στή μπροστινή σανίδα, ὅλα στή σειρά.

Τέλος ὁ σουφάς ἦταν τό κάθισμα, πάνω στό ὁποῖο καθόταν καί δούλευε ὁ χαλκουργός.²⁵ τό "ἀνέβασμα στόν σουφᾶ" ἦταν ἄλλωστε ὁ τελικός στόχος, τό ἐπιστέγασμα τῆς μακροχρόνιας καί ἐπίπονης μαθητείας τοῦ μαθητευόμενου χαλκοτεχνίτη. Ὁ μάστορας καθόταν πάνω στόν σουφᾶ μέ δύο τρόπους: Ἄν τό σκεῦος ἦ ἕνα τμήμα του ἔπρεπε νά δουλευτεῖ σέ κατακόρυφα στερεωμένο ἐργαλεῖο, ὁ μάστορας καθόταν πίσω ἀκριβῶς ἀπό τό ἄνοιγμα μέ τό στερεωμένο ἐργαλεῖο, μέ τό ἕνα πόδι διπλωμένο σταυροπόδι ἢ τεντωμένο πάνω στό σουφᾶ καί τόν ἄλλο κρεμασμένο μπροστά στόν πάγκο. Ἄν τό σκεῦος ἦ ἕνα τμήμα του ἔπρεπε νά δουλευτεῖ σέ ὀριζόντια τοποθετημένο ἐργαλεῖο, τότε ὁ μάστορας καθόταν ἱππαστί πάνω στό ἐργαλεῖο, ἔχοντας μπροστά του τό ἐνεργό ἄκρο τοῦ ἐργαλείου. Μέ τό ἀριστερό του χέρι μπορούσε νά φτάνει ὅλα τά σφυριά πού ἦταν τοποθετημένα στίς ἐπάλληλες τρύπες τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ πάγκου ἐργασίας. Μέ ἐλαφρό σκύψιμο τοῦ κορμιοῦ του μπορούσε νά παίρνει καί νά χρησι-

μποιεί τὰ ἐργαλεία, πού ἦταν τοποθετημένα στό κάτω μέρος τοῦ σουφᾶ. Τά ἐργαλεία του δηλ. ἦταν τοποθετημένα στήν ἀκτίνα δράσης τῶν χεριῶν του, καί μποροῦσε νά τά ἐναλλάσσει χωρίς νά ἐνοχλεῖ τούς ἄλλους συνεργάτες του.

β) Τά σιδερένια ἐργαλεία.

Τά ἐργαλεία πάνω στά ὁποῖα οἱ χαλκουργοί ἀκουμποῦσαν τὰ χάλκινα σκεύη κατά τὰ διάφορα στάδια τῆς κατασκευῆς τους ἦταν κατασκευασμένα ἀπό σίδηρο. Τά ἐργαλεία αὐτά χρησίμευαν ὡς σταθερή βάση, ἱκανή νά ἀντιστέκεται γερά καί νά ἀντέχει στά χτυπήματα τοῦ χαλκουργοῦ, χωρίς νά ὑποχωρεῖ καί νά ἀλλοιώνεται τό ἐνεργό ἄκρο τους. Τό καθένα εἶχε διαφορετικά μορφολογικά γνωρίσματα καί προοριζόταν γιά μιὰ εἰδική χρήση²⁶ (σέ ἄλλο ἔπρεπε νά "σφυριστεῖ" ὁ πυθμένας, σέ ἄλλο ὁ λαιμός κ.λπ.). Ὅλα ἦταν φορητά καί θυμίζουν σιδερένιο λοστό, πού τό ἓνα ἢ καί τὰ δύο ἄκρα του εἶναι διαμορφωμένα ἀνάλογα μέ τήν εἰδική ἀνάγκη χρήσης γιά τήν ὁποία προορίζονταν.

Τά ἐργαλεία²⁷ αὐτά εἶναι συνολικά πέντε, τὰ ἐξῆς: τό σιάμικο, ὁ νάης, ὁ μισονάης, τό γρύμικο καί τό λιγγίρι ἢ λιγγίτι. Ἀπό αὐτά, τό σιάμικο (σέ ὅλες τίς παραλλαγές καί τὰ μεγέθη του) κατά τή χρήση του στερεωνόταν μέ τίς σφήνες κατακόρυφα στό ἄνοιγμα τοῦ σουφᾶ, προεξέχοντας ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ πάγκου ἕως 20 ἐκ., ἀνάλογα μέ τή σωματική διάπλαση τοῦ χαλκουργοῦ. Τόν νάη καί τόν μισονάη τὰ τοποθετοῦσαν ὀριζόντια πάνω στόν σουφᾶ, μέ τό ἐνεργό ἄκρο τους στερεωμένο πάνω στή διχάλα. Τό λιγγίτι, τοῦ ὁποίου καί τὰ δύο ἄκρα εἶναι ἐνεργά, το τοποθετοῦσαν κι αὐτό ὀριζόντια, μέ τό ἓνα ἄκρο πάνω στή διχάλα καί τό ἄλλο ἀγκιστρωμένο στό δεύτερο διαμπερές ἄνοιγμα τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας τοῦ πάγκου. Τό γρύμικο, τοῦ ὁποίου καί τὰ δύο ἄκρα χρησίμευαν γιά εἰδικές ἐπεξεργασίες, τό στερέωναν κι αὐτό μέ τόν ἴδιο τρόπο πάνω στόν σουφᾶ, ἔτσι ὥστε νά ἔχει κάθε φορά ἐλεύθερο καί διαθέσιμο τό ἐνεργό ἄκρο πού ἔπρεπε νά χρησιμοποιήσουν.

Ἄς δοῦμε τὰ ἰδιαίτερα μορφολογικά γνωρίσματα τοῦ κάθε ἐργαλείου χωριστά. Τό σιάμικο (πίν.3) εἶναι κατασκευασμένο ἀπό συμπαγές σίδηρο, μέ τετραγωνισμένο τόν κυρίως κορμό του. Τό κάτω τμήμα του καταλήγει σέ μυτερό ἄκρο. Τό ἐπάνω ἐνεργό ἄκρο διαμορφώνεται κατά δύο τρόπους· ὑπάρχουν δηλ. δύο τύποι σιάμικου, πού χαρακτηρίζονται ἀνάλογα μέ τό σχῆμα τῆς σιάμικο στρογγυλό (πίν.3α) καί σιά-

μικο ίσιο(πίν. 303). Τό ένεργό άκρο τοῦ στρογγυλοῦ τύπου ἔχει σχῆμα σφαιρικό, μέ βραχύ λαιμό, ένῶ τοῦ ίσιου ἔχει σχῆμα κυκλικό, μέ έλαφρά κυρτότητα, πού μόλις διαγράφεται. Σημειώνουμε πώς ὑπῆρχε καί γιά τούς δύο τύπους μία κλίμακα μεγεθῶν (συνήθως δύο), ανάλογα πάντοτε μέ τή δυνατότητα τοῦ ἐργαστηρίου.

Τό σιάμικο ἦταν ἀπό τά πρωταρχικά ἐργαλεῖα, ἦταν ἡ "βάση" πάνω στήν ὁποία δουλεύονταν τά πιό ἀναγκαῖα εἶδη σκευῶν, ὅπως εἶναι τά κακκάβια, τά καζάνια κ.λπ. Τό σιάμικο δεχόταν τήν πίεση μεγάλης δύναμης, καί ἀπό τό βάρος τοῦ μετάλλου πού στηριζόταν ἐπάνω στό ένεργό άκρο του καί ἀπό τά χτυπήματα τοῦ σφυριοῦ πού μετέφερε στό χαλκό τήν ἀνθρώπινη δύναμη συσχετισμένη κάθε φορά μέ τό ὑλικό τοῦ ένεργοῦ ἐξαρτήματος τοῦ σφυριοῦ· ὅταν δηλ. ὁ χαλκουργός "σφύριζε" μέ ξύλινο σφυρί, ἡ δύναμη ἦταν μεγαλύτερη ἀπό ἐκείνη πού κατέβαλλε ὅταν χτυποῦσε τόν χαλκό μέ σιδερένιο σφυρί. Τό καλό σιάμικο ἔπρεπε νά παραμείνει ἀναλλοίωτο, ἡ ἐπιφάνειά του νά εἶναι στιλπνή καί λεία, χωρίς καμιά ἀνωμαλία, ιδιότητες πού τίς ἀποκτοῦσε κατά τήν κατασκευή του μέ τήν χαλυδοποίηση, τό βάψιμο,²⁸ τοῦ ένεργοῦ άκρου του. Κάθε πάγκος ἐργασίας ἔπρεπε νά εἶναι ἐφοδιασμένος καί μέ τούς δύο τύπους σιάμικου.

Ὁ νάης(πίν 31α) εἶναι κατασκευασμένος ὁπό σίδηρο· ἀποτελεῖται ἀπό τόν μακρύ παραλληλόγραμμο καί ὀρθογώνισμένο κορμό, μέ ἐπίπεδες καί τίς τέσσερες ἐπιφάνειες, καί καταλήγει ἀπό τό ἓνα μέρος σέ μυτερό άκρο καί ἀπό τό ἄλλο σέ ένεργό άκρο. Τό ένεργό άκρο τοῦ νάη διακρίνεται έντονα ἀπό τόν ὑπόλοιπο κορμό τοῦ ἐργαλείου καί ὡς πρὸς τό μέγεθος καί ὡς πρὸς τά μορφολογικά του γνωρίσματα. Τό σχῆμα του ἐγγράφεται σέ τραπέζιο μέ μερικές ιδιομορφίες, πού τίς ὑπαγόρευαν οἱ εἰδικές ἀνάγκες τῆς χρήσης του. Ἀπό τίς τέσσερες ἐπιφάνειες πού συνιστοῦσαν τό σχῆμα του, ἡ ἐπάνω ὀριζόντια, πού εἶναι καί ἡ μεγαλύτερη, διαγράφει έλαφριά καμπύλη· ἡ παράλληλη πρὸς αὐτή, ἡ βάση, εἶναι πολύ μικρή καί σχηματίζει μέ τόν κορμό ὀρθή γωνία (ἓνα μικρό δόντι). Τά καθ'αυτό ένεργά σημεῖα τοῦ ἐργαλείου τά ἀποτελοῦν οἱ ἄλλες δύο παράλληλες πρὸς τόν κορμό ἐπιφάνειες. Ἀπό αὐτές, ἡ μία (ὀρθογώνιο παραλληλόγραμμο 8 X 3 ἐκ.) συνδέει τή βάση μέ τήν ἐπάνω ἐπιφάνεια. Πάνω σ'αὐτή ὁ χαλκουργός σφυρηλατεῖ καί διαμορφώνει τίς μεγάλες ἐπιφάνειες μεγάλης κλίμακας σκευῶν (πλευρά καζανιῶν κ.λπ.). Τό ἄλλο ένεργό σημεῖο τῆς κεφαλῆς τοῦ νάη σχηματίζεται ἀπό τήν ἐπιφάνεια, πού ξε-

κινάει από τό ἄκρο τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας καί, διαγράφοντας ἑλα-
φράκαμπύλη, σχηματίζει ὀξύ γωνιώδες ράμφος, γιά νά "χωνέψει" στό
ὑψος τῆς βάσης στόν κορμό τοῦ ἐργαλείου. Τό ράμφος αὐτό, πού οἱ
χαλκουργοί τό ὀνόμαζαν κουρούνα, τό χρησιμοποιοῦσαν γιά νά δια-
μορφώνουν τίς γωνιώδεις ἐπιφάνειες τῶν μεγάλων σκευῶν. Ὁ νάης,
ὅπως καί τό σιάμικο, ἦτάν ἀπό τά μεγαλύτερά σέ κλίμακα καί ἀπό
τά πιό βαρειά φορητά ἐργαλεῖα τοῦ χαλκουργείου καί κατασκευάζον-
ταν σέ διάφορα μεγέθη (συνήθως τρία). Ὅταν τό μεταχειριζόταν ὁ
μάστορας, τό τοποθετοῦσε ὀριζόντια στήν ἀγκυλιά τῆς διχάλας (πού
ἐκκλίνει τό διαμπερές ἀνοιγμα τοῦ σουφῶ); ἔχοντας ἐλεύθερη, ἀνά-
λογα μέ τό σκεῦος καί τό στάδιο τῆς διαδικασίας τῆς κατασκευῆς,
τή μιά ἢ τήν ἄλλη πλευρά τοῦ ἐνεργοῦ ἄκρου τοῦ ἐργαλείου καί δού-
λευε καθισμένος πάνω του "ἵππαστί".

Ὁ μισονάης (πίν.31β). Τό ὄνομα δηλώνει δύο γνωρίσματα τοῦ ἐργαλείου
αὐτοῦ: α) τήν μορφολογική καταρχή συγγένεια μέ τόν νάη καί β) τήν
ἀπλούστερη, σέ σχέση μέ αὐτόν, μορφή του. Εἶναι κατασκευασμέ-
νος ἀπό σίδηρο. Ἀποτελεῖται ἀπό τόν παραλληλόγραμμο κορμό, πού
τό ἕνα μέρος του καταλήγει σέ ὀρθογώνιο ἄκρο καί τό ἄλλο στό ἐ-
νεργό ἄκρο· τό ἐνεργό ἄκρο τοῦ μισονάη δέν ξεχωρίζει, δέν ἀντι-
τίθεται στόν κορμό τοῦ ἐργαλείου, ἀλλά ἀποτελεῖ στοιχεῖο τοῦ ἱ-
δίου τοῦ κορμοῦ. Οἱ δύο στενές καί παράλληλες ἐπιφάνειες τοῦ κορ-
μοῦ του πρίν ἀπό τήν κατάληξή τους σχηματίζουν ἀνοιχτή καμπύλη·
στό σημεῖο αὐτό τό ἐνεργό ἄκρο τοῦ μισονάη θυμίζει χέρι ἀνθρώ-
που κομμένο σύρριζα. Αὕτή ἡ τομή εἶναι ἡ ἐπιφάνεια πού χρησιμο-
ποιοῦσε ὁ χαλκουργός, τοποθετώντας κι αὐτό τό ἐργαλεῖο, ὅπως καί
τόν νάη, ὀριζόντια, γιά νά σφυρηλατήσει τά ἀνάλογα κάθε φορά ἐ-
ξαρτήματα τῶν χάλκινων σκευῶν.

Τό λιγγίρι ἢ λιγγίτι (πίν.32α) οἱ χαλκουργοί τό ἀποκαλοῦσαν συ-
νήθως τό "λιγγίρι ἀπό τόν πάτο", προσδιορίζοντας ἔτσι καί τήν εἰδική
χρήση του. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπό σίδηρο. Ἀποτελεῖται ἀπό τόν
ὀρθογώνιο κορμό, πού καταλήγει καί ἀπό τίς δύο πλευρές σέ ἐνε-
ργά ἄκρα· τό ἕνα σχηματίζει μέ τόν κορμό ὀξύ γωνιώδες ράμφος σάν
ἀγκίστρι, ἐνῶ τό ἄλλο σχηματίζει τριγωνική ἀπόληξη. Τό λιγγίτι
εἶναι μικρῆς κλίμακας ἐργαλεῖο (μ. 40 ἐκ.). Κατά τή χρήση του ὁ
χαλκουργός τό τοποθετοῦσε ὀριζόντια, πάνω στή διχάλα, ἔχοντας
μπροστά του τό ἄκρο πού χρειαζόταν κάθε φορά. Στό λιγγίτι ὁ μά-
στορας ἔδινε μορφή σέ εἰδικά μορφολογικά γνωρίσματα τῶν χάλκι-

νων σκευῶν, ὅπως π.χ. στό στεφάνι τοῦ πυθμένα, στό στεφάνι ντου-
ρούκι, τοῦ κουπώματος τῶν ντεντζερédων κ.λπ.

Τό γρύνικο (πίν. 32β) εἶναι κατασκευασμένο ἀπό σίδηρο καί στήν
ἴδια κλίμακα μεγέθους μέ τό προηγούμενο. Διαφέρει μορφολογικά ἀπό
τά ἄλλα ἐργαλεῖα πού περιγράψαμε πιά πάνω, τά ὅποια λίγο-πολύ δια-
μορφοποιοῦνται μεταξύ τους μόνο ὡς πρός τή μορφή τοῦ ἐνεργοῦ ἄ-
κρου τους καί τό μέγεθος κατασκευῆς τους. Τό ἐργαλεῖο αὐτό σχη-
ματίζει τήν μέ ἄνισες τίς ὀριζόντιες κεραῖες. Καί οἱ τρεῖς κε-
ραῖες του καταλήγουν σέ ἐνεργά ἄκρα. Ἡ μεγάλη κεραία τοῦ Τ σχη-
ματίζει γωνιῶδες ράμφος μέ κομμένη τήν ὀξεῖα γωνία· οἱ ἄλλες δύο
κεραῖες τοῦ Τ σχηματίζουν εἰδικά διαμορφωμένες ἐγκοπές. Καί τά
τρία ἄκρα τοῦ γρύνικου ὁ χαλκουργός τά χρησιμοποιοῦσε γιά νά σχη-
ματίζει διάφορες μορφολογικές λεπτομέρειες, κυρίως σκευῶν μι-
κρῆς κλίμακας. Γιά παράδειγμα, μέ τό ἓνα ἄκρο τῆς μεγάλης κε-
ραίας δούλευε τόν λαιμό τοῦ γκιουμιού, μέ τό ἄλλο τό τσουκάλι
τοῦ νεροῦ, καί μέ τό ἄκρο τῆς κάθετης κεραίας τό τσουκάλι τῆς
φωτιᾶς.

Ἴσως δέν πρέπει νά παραλειφθεῖ ἡ ἀναφορά ἐνός ἄλλου πο-
λυεργαλείου, πού τό χρησιμοποιοῦσαν οἱ γυρολόγοι καλαντζήδες,
γιά νά ἐπιδιορθώνουν ἐπὶ τόπου μικροζημιές τῶν χάλκινων σκευῶν,
τό καλατζιάμενο (πίν. 33). Εἶναι κι αὐτό ἀπό σίδηρο. Τό ἓνα ἄκρο του
ἔχει σχῆμα σφαιρικό καί τό ἄλλο καταλήγει σέ γωνιῶδες ράμφος. Τό ἐρ-
γαλεῖο αὐτό πού λέγεται καί ἀμόνι τοῦ καλαντζῆ, ὁ γυρολόγος γα-
νωτής, ἀφοῦ ἐξασφάλιζε τό ἀμικτικό²⁹ (τόν ξενώνα πού θά μπορούσε
νά στήσει τό πρόχειρο ἐργαστήρι του), προσπαθοῦσε νά τό στερεώ-
σει στό ἔδαφος.

γ) Τά σφυριά.

Τά σφυριά εἶναι τά ἐργαλεῖα-ἀγωγοί, μέσα ἀπό τά ὅποια ὁ
μάστορας περνοῦσε, διοχέτευε μέ τή μορφή ἐπιδέξιων χτυπημάτων
τήν τεχνική του. Ἡ τεχνική αὐτή ἦταν καρπός ὄχι μόνο τῆς δικῆς
του μακροχρόνιας μαθητείας καί ἐμπειρίας, ἀλλά καί καρπός μιᾶς
συλλογικῆς ἐμπειρίας, συσσωρευμένης ἀπό αἰῶνες, πού ἡ μιά γενιά
τῶν χαλκουργῶν τήν κληροδοτοῦσε στήν ἄλλη. Κατά μεγάλο μέρος ἡ
παράδοση μεταβιβαζόταν μέ τή μίμηση τῆς πράξης καί ἐλάχιστα μέ
τήν προφορική διδασκαλία, καί φυσικά καθόλου μέ τή μορφή γραπτοῦ
λόγου, γιατί δέν ὑπῆρξε ποτέ ἓνα ἐγχειρίδιο κωδικοποιημένων γνώ-
σεων χάλκοτεχνίας.

Τό σφύρισμα ήταν τό πιό "ρευστό" στάδιο τῆς διασικασίας τῆς κατασκευῆς τῶν χάλκινων σκευῶν, καί γι' αὐτό ἀπό τά δυσκολότερα. Ήταν ἡ φάση ἐκείνη πού δουλευόταν στόν σουφᾶ, τό ὑψηλότερο στάδιο στήν ἱεραρχία τῆς τεχνικῆς τοῦ χαλκουργείου. Γιά τήν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς διαδικασίας, οἱ χαλκουργοί τῶν Γιαννίνων χρησιμοποιοῦσαν δύο εἰδῶν σφυριά: τά ξυλόσφυρα, δηλ. σφυριά πού, ἐκτός ἀπό τήν ξύλινη λαβή τους, καί τό ἐνεργό ἄκρο τους ἦταν κατασκευασμένο ἀπό ξύλο, καί τά κανονικά σφυριά, πού εἶχαν ξύλινη λαβή καί σιδερένιο τό ἐνεργό ἄκρο τους.

Τά ξυλόσφυρα (πίν.34): Κατασκευάζονται ἀπό σκληρό ξύλο, πουργήρι ἢ δρύ. Τό ἐνεργό ἄκρο τους (περ. 15 ἐκ. μῆκος καί διάμετρο 4-6 ἐκ.) ἔχει σχῆμα κυλινδρικό. Κατά τούς χαλκουρούς, τό 70% τῆς δουλειᾶς, δηλ. τό πλάσιμο τοῦ σχήματος ἑνός σκεύους, ὁ μάστορας τό δούλευε μέ τά ξύλινα σφυριά. Ἡ ἔνταση τοῦ χτυπήματος, ἡ δύναμη δηλ. μέ τήν ὁποία ὁ χαλκουργός χτυποῦσε τόν χαλκό, ἐπαιζε σπουδαῖο ρόλο.³¹ Καθώς τά μόρια τοῦ μετάλλου ἦταν διογκωμένα ἀπό τό "πύρωμά" του στή φωτιά, τό πλάσιμο τῆς πρώτης ὕλης τοῦ χαλκοῦ ἐξαρτιόταν τόσο ἀπό τήν ἔνταση τοῦ χτυπήματος, ὅσο καί ἀπό τό ὑλικό τοῦ ἐνεργοῦ ἄκρου. Κάθε χτύπημα τοῦ χαλκουργοῦ ἐπανέφερε ὡς ἓνα βαθμό τά μόρια τοῦ χαλκοῦ στήν πρίν ἀπό τό πύρωμα συνοχή τους, καθιστώντας τό σημείο πού δεχόταν τό χτύπημα σκληρό καί δύσκαμπτο. Ἐνα ἄσκοπο ἢ δυνατό χτύπημα μποροῦσε νά ἔχει ἀρνητικό ἀποτέλεσμα, ὅποτε ὁ χαλκός ἔπρεπε νά ξαναπυρωθεῖ. Τά ξύλινα σφυριά εἶναι ἀπό τά πιό ἀπλά ὡς πρός τή μορφή καί τά πιό φτηνά ὡς πρός τό κόστος τῆς παραγωγῆς τους ἐργαλεῖα τοῦ χαλκουργείου.

Τά σιδερένια σφυριά (πίν.35-36): Αὐτά, ὅπως ἀναφέραμε πιό πάνω, ἀποτελοῦνται ἀπό τήν ξύλινη λαβή καί τό κάθετο σ' αὐτή σιδερένιο ἐνεργό ἄκρο. Ὑπάρχει ἀρκετά μεγάλη ποικιλία σφυριῶν,³² τά ὁποῖα χρησιμοποιοῦσαν οἱ χαλκουργοί ἀνάλογα μέ τό εἶδος τοῦ σκεύους καί τό εἶδος τοῦ ἐξαρτήματος πού ἔπρεπε κάθε φορά νά δουλέψουν. Μερικά ἀπό αὐτά ἦταν ἐπώνυμα. Τέσσερα εἶχαν ἰδιαίτερο ὄνομα: τό πατερίτσι, τό μπρούμενο, τό δίκοπο καί ὁ ἀρῆς, ἐνῶ ἄλλα τέσσερα προσδιορίζονταν ἀνάλογα μέ τήν εἰδική χρήση τους: γιά σφύρισμα, γιά πατούρα, γιά πάτημα, γιά τό λιένι.

δ) Οἱ σφῆνες καί ἡ διχάλα.

Οἱ σφῆνες(πίν.37α) κατασκευάζονταν ἀπό σκληρό ξύλο ὅπως καί τὰ ἄλλα ξύλινα ἐργαλεῖα τοῦ χαλκουργείου.Εἶναι ἀπλά κομμάτια ἀπό ξύλο (ὕψος 15 ἐκ.), πού τό ἐνεργό ἄκρο τους ἔχει σχῆμα μυτερό μέ λειασμένες ἐπιφάνειες. Μέ τίς σφῆνες ὁ χαλκουργός γέμιζε τό κενό πού ᾤωνε γύρω του τό ἐργαλεῖο (σιάμικο κ.λπ.) κατά τήν κατακόρυφη τοποθέτησή του στό διαμπερές ἄνοιγμα τοῦ σουφᾶ, πετυχαίνοντας μ'αὐτό τόν τρόπο τῆς ἀπόλυτη σταθεροποίησής του.

Ἡ διχάλα(πίν.37β) εἶναι κι αὐτή κατασκευασμένη ἀπό σκληρό ξύλο. Ἡ μορφή της ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς στίς χρηστικές ἀνάγκες πού ὑπαγόρευαν τήν κατασκευή της. Ἀποτελεῖται ἀπό τήν κυκλική βάση (ὕψος 3 ἐκ., διάμετρος 6 ἐκ.) καί τό κάθετο σ'αὐτή τμήμα της (μονοκόμματα κατασκευασμένο), πού εἶναι ἐπίπεδο σέ ὀρθογώνιο σχῆμα, καί μικρό κάθετο τοίχωμα στίς δύο παράλληλες μικρές πλευρές του. Ὅταν τήν χρησιμοποιοῦσε ὁ χαλκουργός, τήν τοποθετοῦσε μέ τήν κυκλική βάση της στό ἄνοιγμα τοῦ σουφᾶ, σάν πῶμα, ἐνῶ στό ἐπάνω ὀριζόντιο τμήμα της ἀκουμποῦσε τό ἐνεργό ἄκρο τῶν ἐργαλείων πού χρησιμοποιοῦσε σέ ὀριζόντια θέση (νάης, λιγγίτι κ.λπ.).

ε) Διαβήτης, μέτρο (ἰντσόμετρο), ψαλίδια, ζουμπᾶς.

Ἀπό τά σύνεργα τῆς πέμπτης ὁμάδας, ὁ διαβήτης περγέλι καί τό ἰντσόμετρο προέρχονταν συνήθως ἀπό τήν εὐρωπαϊκή ἀγορά (Ἀγγλία, Γερμανία). Ἦταν δηλ. βιομηχανικά προϊόντα.

Τά ψαλίδια καί ὁ ζουμπᾶς κατασκευάζονταν, ὅπως καί ὅλα τὰ ἄλλα ἐργαλεῖα, ἀπό τοὺς σιδηρουργούς, σέ στενή πάντοτε συνεργασία μέ τοὺς χαλκουργούς.Τά ψαλίδια(πίν.38α) τῶν χαλκουργῶν εἶναι ἀπό τὰ δυσκολότερα στήν κατασκευή τους καί ἀπό τά ὠραιότερα σιδερένια ἐργαλεῖα. Τό ἐνεργό ἄκρο τους μοιάζει μέ τό πλατύ ράμφος τῶν ὀδρόβιων πουλιῶν (πελαργοῦ π.χ.). Καί τά δύο στελέχη τῆς λαβῆς τους παρακολουθοῦν τήν ἀνατομία τοῦ χεριοῦ καί τόν τρόπο λειτουργίας τῆς παλάμης. Καθώς ὁ μάστορας πιάνει τό ψαλίδι καί τό δουλεύει, τά στελέχη τῆς λαβῆς του παρακολουθοῦν τοὺς κυματισμούς πού διαγράφουν οἱ μυῶνες τῆς παλάμης. Ἄν ἡ ἐφαρμογή του δέν ἦταν τέλεια, ἡ χρήση του θά ἦταν σχεδόν ἀδύνατη, γιὰτί ὁ χαλκουργός μέ τό ψαλίδι ἔκοβε τά φύλλα χαλκοῦ (πάχος 1-3 χιλιοστά) στό προκαθορισμένο σχῆμα, πού εἶχε σχεδιάσει πάνω τους μέ τό διαβήτη καί τό μέτρο. Τό κόψιμο ἔπρεπε νά γίνεται μέ ἀπόλυτη ἀκρί-

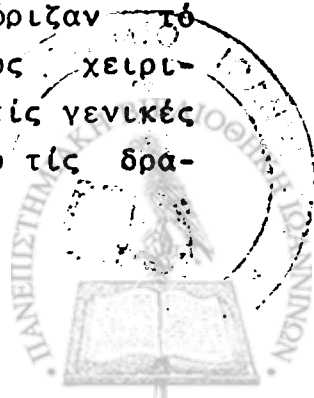

βεια, καί γιά λόγους τεχνικούς καί λόγους οίκονομικούς, καί γι' αὐτό αὐτή ἡ διαδικασία ἀνήκει σχεδόν στήν ἀποκλειστική ἀρμοδιότητα τῶν μαστόρων. Τά ψαλίδια κατασκευάζονταν σέ διάφορα μεγέθη.

Ὁ ζουμπᾶς (πίν. 383), ὅπως καί τά ψαλίδια, εἶναι μικρῆς κλίμακας (μῆκος 15 ἐκ.) σιδερένιο ἐργαλεῖο. Πολλές φορές οἱ χαλκουργοί σέ δύσκολες περιστάσεις "μεταμόρφωναν" σέ ζουμπᾶ τό ρινί, πρισματικό ἐργαλεῖο μέ ὀδοντωτές ἐπιφάνειες, κόβοντας τό κάτω ἄκρο του καί δίνοντάς του κυκλικό σχῆμα.³³ Τόν ζουμπᾶ τόν χρησιμοποιοῦσαν γιά νά ἀνοίγουν μικρές τρύπες στό σῶμα τῶν χάλκινων σκευῶν γιά νά κολλήσουν σ' αὐτό λαβές ἢ καί νά ἐνώσουν δύο τμήματα μέ καρφιά. Τόν ζουμπᾶ, ὅπως καί τά περισσότερα ἐργαλεῖα σφυρηλάτησης, οἱ χαλκουργοί τά χρησιμοποιοῦσαν σέ συνδυασμό μέ ἄλλα ἐργαλεῖα. Γιά νά ἀνοίξει δηλ. μιᾶ τρύπα στό χάλκινο ἔλασμα ὁ χαλκουργός, ἐκτός ἀπό τόν ζουμπᾶ χρειαζόταν καί μιᾶ σιδερένια βάση κι ἓνα σφυρί μέ σιδερένιο ἐνεργό ἄκρο.

Γ. ΤΕΧΝΙΚΗ

Καταρχήν θά πρέπει νά διακρίνουμε δύο κατηγορίες τεχνικῶν γνώσεων πού ἔπρεπε νά κατέχει ὁ χαλκουργός. Ἡ πρώτη περιλάμβανε τίς γενικές γνώσεις τῆς χρησιμοποίησης τῶν μέσων ἐργασίας καί τήν μεταχείριση τοῦ ἀντικειμένου ἐργασίας, τῆς πρώτης ὕλης (σχεδιασμός καί κόψιμο, τρόπος θέρμανσης, τρόποι σφυρηλάτησης, συγκολλήσεις, κασιτιέρωμα κ.λπ.). Ἡ δεύτερη ἀφοροῦσε τήν ἐφαρμογή τῶν γενικῶν αὐτῶν τεχνικῶν γνώσεων γιά τήν κατασκευή τοῦ κάθε σκεύους χωριστά. Ὁ χαλκουργός ἔπρεπε νά γνωρίζει πῶς θά κατασκευάσει ἓνα χάλκινο σκεῦος μέ προκαθορισμένα μορφολογικά γνωρίσματα, πῶς θά δώσει στήν ἄμορφη πρώτη ὕλη μιᾶ συγκεκριμένη μορφή πού τό σχῆμα της προϋπῆρχε κιόλας νοητά³⁴ μέσα του. Ὑπῆρχαν κατασκευές ἀπλές καί κατασκευές δύσκολες, στάδια ἐργασίας πιό εὔκολα ἀπό τεχνική ἀποψη, ἀλλά πιό ἀπαιτητικά σέ σωματικό μόχθο, καί στάδια ἐργασίας πιό δύσκολα ἀπό τεχνική ἀποψη, ἀλλά λιγότερο κοπιαστικά. Ὁ ὄγκος τοῦ σκεύους, τό εἶδος τοῦ σχήματος (πλατύστομο ἢ μέ κλειστό στόμιο), τά εἰδικά μορφολογικά γνωρίσματα (π.χ. προχοή κ.λπ.) εἶναι μερικά στοιχεῖα πού προσδιόριζαν τό εἶδος τῆς κατασκευῆς καί ἀπαιτοῦσαν καί τοὺς ἀνάλογους χειρισμούς τῆς πρώτης ὕλης. Πιό κάτω θά ἀναφερθοῦμε: α) Στίς γενικές τεχνικές γνώσεις, πού μαζί μέ τήν σωματική δύναμη πού τίς δρᾶ-

στηριοποιούσε και τις εφαρμόζε στην πράξη, αποτελούσαν τα δύο παραγωγικά στοιχεία που διέθετε ο ειδικομενος εργάτης της χαλκοτεχνίας, ο μάστορας, όταν δεν διέθετε άλλα μέσα εργασίας (επαγγελματική στέγη, πρώτες ύλες, εργαλεία κ.λπ.), και β) στην κατασκευή ορισμένων τμημάτων ή εξαρτημάτων των χάλκινων σκευών, που αποτελούσαν τους αρμούς, τις αρθρώσεις της χρηστικής μορφής τους (πυθμένας, στόμιο, λαιμός, προχοή κ.λπ.).

Ι. ΓΕΝΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΓΝΩΣΕΙΣ

Τα χάλκινα σκεύη μπορούσαν να κατασκευαστούν με δύο τρόπους: 'Από ένα φύλλο χαλκού - μονοκόμματη κατασκευή, και β) 'Από περισσότερα κομμάτια χαλκού - τμηματική κατασκευή. Κατά τις διαβεβαιώσεις των χαλκουργών, ένας καλός μάστορας, θεωρητικά, μπορούσε να κατασκευάσει με ένα φύλλο χαλκού οποιαδήποτε μορφή χάλκινου σκεύους. Πρακτικά όμως, η μονοκόμματη κατασκευή δεν εύνοουσε τη μαζική παραγωγή όλων των τύπων των σκευών, όπως ήταν τα καζάνια, τα κακκάβια, τα γκιούμια κ.λπ. 'Η μορφή κάθε σκεύους προσδιόριζε και τον τρόπο κατασκευής του.

Τις τριανταεπτά μορφές των χάλκινων σκευών που παρήγαγ τα χαλκουργεία της 'Ηπείρου μπορούμε να τις διακρίνουμε στις παρακάτω τέσσερες μορφολογικές κατηγορίες, ανάλογα με το είδος του στομίου (άνοιχτό-κλειστό) και το ύψος του τοιχώματος (πλευρού). α) Σκεύη πλατύστομα, με οριζόντια ανάπτυξη και πολύ χαμηλό τοίχωμα (σαγάνια, τηγάνια, ταψιά, τάσια κ.λπ.). β) Σκεύη πλατύστομα με ήμισφαιρικό σχήμα (σίκλος, κατσαρόλα, κουσενές). γ) Σκεύη πλατύστομα με οριζόντια ανάπτυξη και ψηλό τοίχωμα (καζάνια, κακκάβια, κατσαρόλες ανοιχτές κ.λπ.). δ) Σκεύη με κλειστό στόμιο, κάθετη ανάπτυξη και ανθρωπομορφική δομή (γκιούμια, τσουκάλια για τη φωτιά, μπρίκια κ.λπ.).

Τα σκεύη που ανήκαν στις δύο πρώτες κατηγορίες κατασκευάζονταν από ένα φύλλο χαλκού. Τα σκεύη που ανήκαν στην τρίτη μορφολογική κατηγορία κατασκευάζονταν από δύο φύλλα χαλκού. Τα σκεύη της τέταρτης κατηγορίας κατασκευάζονταν από τρία κομμάτια χαλκού. Το καπάκι (φορητό ή προσαρτημένο μόνιμα με μηχανισμό στο τοίχωμα του στομίου) κατασκευαζόταν από ξεχωριστό κομμάτι χαλκού.

Και για τους τέσσερις τύπους σκευών, το πρώτο βήμα που δ-

φειλε νά κάνει ό χαλκουργός, ήταν νά μετρήσει τό μέγεθος καί νά σχεδιάσει τό σχήμα τοῦ σκεύους ἢ τοῦ τμήματός του (στήν περίπτωση πού ἡ κατασκευή του θά γινόταν τμηματικά) πάνω στό ἔλασμα τοῦ χαλκοῦ. Ὅπως σημειώθηκε πιό πάνω, τήν πρώτη ὕλη τοῦ χαλκοῦ τά γιαννιώτικα χαλκουργεῖα τήν προμηθεύονταν μέ τή μορφή κυκλικῶν ἢ ὀρθογώνιων ἐλασμάτων. Τά κυκλικά ἐλάσματα, τά φουρλίδια, οἱ εἰσαγωγεῖς χαλκουργοί μπορούσαν νά τά παραγγέλλουν σέ μεγάλη ποικιλία μεγεθῶν. Συνεπῶς γιά πολλά σκεύη ἢ τμήματά τους πού εἶχαν κυκλικό σχήμα ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα τῆς ἄμεσης ἀξιοποίησης τῶν κυκλικῶν ἐλασμάτων. Ὄταν ὁμως δέν ὑπῆρχε αὐτή ἡ δυνατότητα, τότε ὁ χαλκουργός, στίς περιπτώσεις πού χρειαζόταν κομμάτια μέ μικρότερη διάμετρο, ἔπρεπε νά σχεδιάσει μέ τόν διαβήτη τοῦς κύκλους ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν σκευῶν πού μπορούσε νά κατασκευάσει ἀπό τό κάθε ἔλασμα.

Τά σκεύη ἢ τμήματά τους πού εἶχαν ὡς βάση τό κυκλικό σχήμα ἀνήκουν στίς ἐπόμενες μορφολογικές κατηγορίες, ὅπως τίς ὀρίσαμε πιό πάνω: α) Τά κυκλικά σκεύη μέ πλατιά ἐπίπεδη βάση, μέ χαμηλό κάθετο στή βάση τοίχωμα (ταψιά, τηγάνια κ.λπ.). β) Τά σκεύη μέ ἡμισφαιρικό σχήμα (σίκλος, κατσαρόλα, κουσενές, τάσια νεροῦ, λεκάνες κ.λπ.). γ) Ὁ πυθμένας ὁλῶν τῶν ἄλλων σκευῶν μέ ἓνα μικρό τμήμα τοῦ πλευροῦ, καί πολλές φορές μέ διαμορφωμένη ξεχωριστή κυκλοτερή βάση (κακκάβια, κατσαρόλες ἀνοιχτές, γκιούμια, τσουκάλια κ.λπ.) καί δ) ὅλα τά εἶδη τῶν κουπωμάτων. Συνεπῶς τό βασικό σχήμα μέ τό ὅποιο κατασκευάζονταν περίπου τό 80% τῶν χάλκινων σκευῶν ἦταν ὁ κύκλος· "στρογγυλό εἶναι καί τό φεγγάρι", λένε οἱ χαλκουργοί.

Τά ὀρθογώνια ἐλάσματα τοῦ χαλκοῦ χρησίμευαν γιά τήν κατασκευή τοῦ πλευροῦ, τοῦ κατακόρυφου δηλ. τοιχώματος, πού μαζί μέ τόν πυθμένα ἀποτελοῦσαν τό σῶμα τοῦ σκεύους. Γιά ὅλα τά σκεύη πού κατασκευάζονταν τμηματικά (κατσαρόλες ἀνοιχτές, καζάνια, γκιούμια κ.λπ.) ἦταν ἀπαραίτητη προϋπόθεση ἡ χρησιμοποίηση ὀρθογώνιων ἐλασμάτων. Ἀνάλογα λοιπόν μέ τήν κλίμακα τοῦ σκεύους καί τό εἶδος τοῦ τμήματός του (πλευρό, λαιμός), πού ἤθελε νά κατασκευάσει ὁ χαλκουργός, μετροῦσε μέ τό ἰντσόμετρο πάνω στό ὀρθογώνιο ἔλασμα τοῦ χαλκοῦ καί σχεδίαζε τό τμήμα ἢ τά τμήματα (ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν σκευῶν πού ἐπρόκειτο νά κατασκευάσει), καί στή συνέχεια τά ἔκοβε μέ τό ψαλίδι. Τό μέτρημα καί τό κόψιμο ἦταν

ἀποκλειστική ἀρμοδιότητα τῶν μαστόρων. Τόσο τό μέτρημα ὅσο καί τό κόψιμο ἀπαιτοῦσαν μεγάλη ἀκρίβεια καί σταθερό, ἐμπειρο χέρι. Τά λάθη, σέ ὅλες τίς φάσεις τῆς παραγωγῆς τῶν χάλκινων σκευῶν, ἦταν ἀσυγχώρητα, γιατί ἦταν ἀδύνατη ἡ διόρθωσή τους. Τό μόνο πού μπορούσαν νά κάνουν ἦταν νά ξανακόψουν ἄλλο κομμάτι.³⁵

Ἐνα πρόβλημα πού προέκυπτε γιά τά σκεύη, πού ἡ κατασκευή τους γινόταν τμηματικά, ἀμέσως μετά τό κόψιμο τοῦ πυθμένα, τοῦ πλευροῦ καί τοῦ λαιμοῦ, καί ἀπαιτοῦσε ἄμεση ἀντιμετώπιση, ἦταν ἡ συρραφή τοῦ ὀρθογώνιου τμήματος πού θά σχημάτιζε τό κυρίως σῶμα τοῦ σκεύους. Ἐρχόμαστε ἔτσι στό πρόβλημα τῆς συρραφῆς καί τῆς συγκόλλησης τῶν διαφόρων τμημάτων πού ἀποτελοῦσαν ἕνα σκεῦος καί πού γίνονταν σέ διάφορες φάσεις τῆς διαδικασίας τῆς κατασκευῆς. Θά περιγράψουμε τούς τρόπους καί τίς περιπτώσεις συρραφῆς καί, στή συνέχεια, τῆς συγκόλλησης, πού ἔπρεπε νά πραγματοποιηθεῖ μέ ἀκρίβεια ὁ χαλκουργός, ὡς ἀπόλυτα ἀπαραίτητες διαδικασίες τῆς πορείας τῆς ἐργασίας.

α) Συρραφή.

Ὁ πιό διαδομένος καί ὁ πιό εὐχρηστος τρόπος συρραφῆς δύο χάλκινων ἐλασμάτων ἦταν ἡ ἔνωσή τους μέ νύχια ἢ κλειδιά. Ὁ μάστορας, κατά μήκος τοῦ ἄκρου τοῦ ἑνός ἀπό τά δύο τμήματα πού ἐσκόπευε νά συρράψει, ἔκοβε μέ τό μεγάλο ψαλίδι, σέ βάθος ἑνός πόντου, παράλληλα σέ λοξή φορά, σάν μισό ψαροκόκκαλο, τά νύχια ἢ κλειδιά.³⁶ Τό καθένα ἔπρεπε νά ἔχει φάρδος, ἀνάλογα, φυσικά, καί μέ τό μέγεθος τοῦ σκεύους, 1 ἐκ. ἢ καί λιγότερο. Καί κυρίως ἔπρεπε νά εἶναι ὁμοιόμορφα, νά ἔχουν ὅλα τό ἴδιο μήκος καί πλάτος καί τήν ἴδια φορά. Ἡ ἀμέσως ἐπόμενη ἐνέργεια ἦταν ἡ κάμψη τους, τό λύγισμά τους, ἐναλλάξ, τό ἕνα ἀπό τή μιά πλευρά καί τό ἄλλο ἀπό τήν ἄλλη. Μ'αὐτόν τόν τρόπο σχηματιζόταν μιά ὑποδοχή, σάν αὐλάκι· σ'αὐτήν τήν ὑποδοχή ὁ χαλκουργός τοποθετοῦσε κατά μήκος, καί σέ βάθος ἀνάλογο μέ τό μήκος τοῦ νυχιοῦ, τό ἄκρο τοῦ τμήματος πού ἤθελε νά ἐνώσει. Στή συνέχεια γινόταν τό πάτημα. Ὁ μάστορας δηλ. τοποθετοῦσε τή συρραφή πάνω στό ἐνεργό ἄκρο (τήν ὀρθογώνια ὀψη) τοῦ νάη καί μέ σιδερένιο σφυρί χτυποῦσε ἕνα ἕνα τά νύχια καί τά ἐπανάφερε στήν πρώτη τους θέση, κλείνοντας ἐρμητικά ἀνάμεσά τους καί τό ἄκρο τοῦ ἄλλου τμήματος.

Αὕτῃ τῇ διαδικασίᾳ οἱ χαλκουργοί τήν ὀνόμαζαν κλείδωμα ἢ τσιτάτισμα.³⁷ Ἐπισημαίνουμε πώς τό κλείδωμα ἀπαιτοῦσε μεγάλη προ-

σοχή καί άσκημένο χέρι, τόσο κατά τό προηγούμενο στάδιο (μέτρημα καί κόψιμο· τά δύο τμήματα πού έπρόκειτο νά ένωθοϋν έπρεπε νά έχουν άκριβώς τό ίδιο μήκος), όσο καί κατά τό κλείδωμα, γιατί ύπηρχε ό κίνδυνος νά ξετσιατιστεί,³⁸ νά σπάσει ή νά ξεφύγει κανένα νύχι. Μέ τόν τρόπο αυτό γίνονταν οί συρραφές τών πλευρών τών μεγάλων καί άνοιχτών έπιφανειών τών χάλκινων σκευών (τά δύο άκρα του πλευρού, ή ένωση του πλευρού μέ τό ύπερυψωμένο τοίχωμα του πυθμένα κ.λπ.).

Ένας δεύτερος τρόπος συνένωσης δύο έπιφανειών ήταν ή τοποθέτηση τής μιās έπιφάνειας πάνω στην άλλη καί ή άμοιβαία επικάλυψή τους σέ βάθος 1 εκ. Μέ τόν τρόπο αυτό οί χαλκουργοί συνένωναν δύο κυλινδρικά (μικρού διαμετρήματος) έξαρτήματα ενός σκεύους, όπως για παράδειγμα τόν λαιμό του γκιουμιού, τήν προχοή του μπρικιού κ.λπ. Κύριος συντελεστής για τήν έπιτυχία αυτού του τρόπου ένωσης ήταν ή άπόλυτη έφαρμογή πού έπρεπε νά έχουν κατά τήν έπαφή τους τά δύο έξαρτήματα. Ό τρόπος αυτός τής συνένωσης ήταν πιο έξειδικευμένος σέ σχέση μέ τόν προηγούμενο. Άλλά όπωςδήποτε έπιβαλλόταν για τίς συγκεκριμένες περιπτώσεις πού αναφέραμε.

Υπήρχε καί ένας τρίτος τρόπος συνένωσης δύο χάλκινων έξαρτημάτων. Σύμφωνα μ'αυτόν, ό χαλκουργός τοποθετούσε τήν άκρη του ενός έξαρτήματος δίπλα στην άκρη του άλλου έξαρτήματος, χωρίς δηλ. κλειδιά καί χωρίς άλληλοεπικάλυψη τών άκρων. Μ' αυτόν τόν τρόπο συνένωναν κυρίως τίς δύο άντικριστές πλευρές ενός στενού χάλκινου έλάσματος, για νά σχηματίσουν σωλήνα μικρού διαμετρήματος, όπως για παράδειγμα τή σωληνωτή προχοή του μπρικιού, τά δύο τμήματα τής πλόσκας κ.λπ. Σημειώνουμε πώς αυτός ό τρόπος συρραφής είχε άκόμη πιο είδική καί περιορισμένη έφαρμογή συγκριτικά μέ τούς δύο προηγούμενους.

Μέ αυτούς τούς τρείς έναλλακτικούς τρόπους όλοκληρωνόταν τό πρώτο στάδιο τής συνένωσης δύο όποιωνδήποτε έξαρτημάτων τών χάλκινων σκευών. Τό δεύτερο στάδιο, πού ήταν καί τό πιο αποφασιστικό άφου θά είχε ως άποτέλεσμα τή μόνιμη συνένωση δύο άνεξάρτητων χάλκινων έξαρτημάτων σ'ένα σώμα, ήταν ή διαδικασία τής συγκόλλησης, τής ραφής στή φωτιά, τό βράσιμο, κατά τήν όρολογία τών χαλκουργών.

β) Συγκόλληση.

Ἡ ἐργασία αὐτή διεκπεραιωνόταν στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ ἐργαστηρίου, στήν παράγκα, ὅπως ἀναφέραμε πιο πάνω, ὅπου ὑπῆρχε τὸ καμίνι. Γιά τὴν ἐπίτευξή της ὁ χαλκουργός, ἐκτός ἀπὸ τὰ μέσα ἐργασίας πού θά χρησιμοποιοῦσε (φωτιά καί κατάλληλα ἐργαλεῖα, χημικὲς οὐσίες κ.λπ.), ἔπρεπε νά ὑπολογίζεи, μέ σχετικὴ ἀκρίβεια, τὴ χρονικὴ³⁹ διάρκεια, πού ἔπρεπε νά κρατήσσει πάνω ἀπὸ τὴ φωτιά τὴ συρραφή μέ τὸ μεῖγμα⁴⁰ τῆς κόλλησης, καθὼς ἐπίσης καί τὴ χρονικὴ στιγμή πού τὸ μεῖγμα θ' ἄρχιζε νά ρευστοποιεῖται κι ὁ χαλκός νά μαλακώνει τόσο, ὥστε νά γεμίζουν οἱ πόροι καί τὰ τυχόν κενὰ πού θά ὑπῆρχαν κατὰ μῆκος τῆς συρραφῆς. Ἄν τὸ σκεῦος ἦταν ἀνοιχτό, ὁ χαλκουργός εἶχε τὴ δυνατότητα νά παρακολουθήσει τὴν πορεία τῆς συγκόλλησης καί νά ἀντιληφθεῖ πότε ἀκριβῶς "κινάει ἡ κόλληση", πότε δηλ. λιώνει καί κυλάει γεμίζοντας τοὺς πόρους καί τὰ κενὰ τῆς συρραφῆς. Ὅμως στὰ κλειστά σκεύη δέν ὑπῆρχε αὐτὴ ἡ δυνατότητα. Στὶς περιπτώσεις αὐτές ὁ μόνος ὁδηγός, "μπούσουλας", ἦταν τὸ χρῶμα,⁴¹ πού ἔπαιρνε ὁ χαλκός κατὰ τίς διάφορες φάσεις τῆς θέρμανσός του. Τὸ βράσιμο τῶν μεγάλων σκευῶν ἦταν δύσκολο νά τὸ πραγματοποιήσσει ἓνα μόνο ἄτομο, γιὰ δύο λόγους: Πρῶτον, γιὰτὶ ἡ ἔνταση τῆς φωτιᾶς ἔπρεπε νά εἶναι σταθερὴ, νά μὴν αὐξομειώνεται (ἀπαιτοῦσε μόνιμο χειριστὴ τῶν φυσητήρων) καί δεύτερο ἐξ αἰτίας τοῦ βάρους πού εἶχαν τὰ μεγάλα σκεύη. Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους στὴ διαδικασία τῆς συγκόλλησης συμμετεῖχαν δύο ἢ τρία ἄτομα. Σέ εἰδικὲς περιπτώσεις (μεγάλα στρογγυλά καζάνια ζαχαροπλαστικῆς) χρησιμοποιοῦσαν τὸ κάρφωμα.

Πρωταρχικὸ ὅμως ρόλο ἔπαιζαν ὁ μάστορας πού εἶχε τὴν εὐθύνη τῆς συγκόλλησης καί ὁ μαθητευόμενος χαλκουργός-ὁ δοῦλος πού δούλευε τὰ ἀσκιὰ καί ρύθμιζε τὴν ἔνταση τῆς φωτιᾶς. Ἡ συνεργασία τους ἦταν ἀπόλυτη κατὰ τὴ διαδικασία τοῦ βρασίματος. Δούλευαν καί οἱ δύο ἀμίλητοι καί προσηλωμένοι στὸ ἀντικείμενο τῆς δουλειᾶς τους· ὁ βοηθός παρακολουθοῦσε μέ ἔνταση τὴν προσπάθεια τοῦ μάστορα καί ἀπὸ τὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου του προσπαθοῦσε νά μαντέψει τὴν πορεία τῆς συγκόλλησης, ὥστε νά ρυθμίσει ἀνάλογα (ἐνισχύοντας ἢ ἐλαττώνοντας μέ τὰ χέρια του τὴ λειτουργία τῶν φυσητήρων) τὴν ἔνταση τῆς φωτιᾶς. Αὐτὴ ἡ στιγμή ἦταν ἀπὸ τίς πιο κρίσιμες στὴ διαδικασία παραγωγῆς τῶν χάλκινων σκευῶν. Ἡ συρραφή δέν ἔπρεπε νά "χωνέψει"⁴² κατὰ τὸ βράσιμο, νά χάσει δηλαδὴ ὁ

χαλκός σ'αυτό τό σημείο τήν πυκνότητά του, καί νά καεῖ. Αυτό θά ἦταν καταστροφικό.

γ) Πύρωμα.

Τό "πύρωμα στή φωτιά", ή θέρμανση δηλ. τοῦ χαλκοῦ, ἦταν τό στάδιο πού ἀκολουθοῦσε ἀμέσως μετά τό κόψιμο, στήν περίπτωση τῶν σκευῶν πού ή κατασκευή τους ἦταν μονοκόμματα· καί ἀμέσως μετά τό βράσιμο, στίς περιπτώσεις πού ἔπρεπε πρῶτα νά προηγηθεῖ μία στοιχειώδης σχηματοποίηση ἑνός τμήματος τοῦ σκεύους —κυρίως τοῦ πλευροῦ — πρίν ἀπό τήν συνένωσή του μέ τό ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ πυθμένα. Τό πύρωμα δέν γινόταν μόνο μία φορά. Ἀνάλογα μέ τίς δυσκολίες πού συναντοῦσε ὁ μάστορας στήν προσπάθειά του νά δώσει στήν πρώτη ὕλη τοῦ χαλκοῦ τήν ἀπαιτούμενη χρηστική μορφή, μποροῦσε κατά τό διάστημα πού διαρκοῦσε ή σφυρηλάτηση νά "πυρώνει" πολλές φορές τό τμήμα πού δούλευε κάθε φορά. Αυτό ἐξαρτιόταν καί ἀπό τήν δεξιότητα τοῦ τεχνίτη, ἀλλά καί ἀπό τήν δυσκολία τῆς μορφῆς. Γιά παράδειγμα, τό τσουκάλι τοῦ νεροῦ πυρωνόταν τρία χέρια, τό λιγένη-ἐξάρτημα τοῦ λεγενόμπρικου — πέντε-ἕξι χέρια.

Ὁ χαλκός, ὅπως σημειώσαμε καί πιό πάνω, μέ τήν θέρμανση μαλάκωνε, γινόταν εὐλύγιστος καί ἄρα εὐπλαστος. Καί σκληραίνει ἀνάλογα μέ τήν ἔνταση τοῦ χτυπήματος πού δεχόταν καί ἀνάλογα μέ τό ὕλικό τοῦ ἐνεργοῦ ἄκρου τοῦ σφυριοῦ (ξύλο ἢ σίδηρο). Αὕτῃ ή θεμελιακή ιδιότητα τοῦ μετάλλου τοῦ χαλκοῦ καθόριζε τήν τεχνική δραστηριότητα τοῦ μάστορα σ'αὐτά τά δύο στάδια τῆς κατασκευῆς τῶν χάλκινων σκευῶν, δηλ. κατά τό πύρωμά τους καί τό πλάσιμό τους. Ἀξίζει νά τονίσουμε πῶς τό βύθισμα τοῦ πυρωμένου ἐξαρτήματος τοῦ χαλκοῦ στό κρύο νερό τῆς βούτας, τό κρύωμά του δηλαδή, δέν ἐπανέφερε τά μόρια τοῦ χαλκοῦ στήν πρίν ἀπό τό πύρωμα συνοχή τους, ἀλλά ἀπλῶς ἐπέσπευδε τή διαδικασία τῆς πιό πέρα ἐπεξεργασίας του.

δ) Σφυρηλάτηση.

Μποροῦμε νά θεωρήσουμε τά στάδια ἐργασίας τῆς κατασκευῆς τῶν χάλκινων σκευῶν πού ἀναφέραμε ὡς τώρα (μέτρημα-κόψιμο, πύρωμα, βράσιμο) ὡς προκαταρκτικά, καί τό σφυρηλάτισμα ὡς τήν κατεξοχήν διαδικασία, κατά τήν ὁποία ὁ πρωτομάστορας, καθισμένος στόν σουφᾶ του καί χρησιμοποιώντας ὡς σταθερή βάση —ἀμόνι— τά σιδερένια ἐργαλεῖα ή τίς "μητρες" πού ἦταν ἐνσωματωμένες στόν σουφᾶ (θά τά χαρακτηρίζαμε παθητικά ἐργαλεῖα), προσπαθοῦσε νά δώσει

μορφή καί σχῆμα στήν πρώτη ὕλη, νά δώσει ἀντικειμενική ὑπόσταση στούς ὅρους παραγωγῆς καί νά δημιουργήσῃ ἓνα αὐτόνομο χρηστικό ἀντικείμενο, μιά ἀξία χρήσης.

Τό σφυρηλάτισμα, ἀνάλογα μέ τή μορφή καί τό μέγεθος τοῦ σκεύους, μπορούσε νά μοιραστεῖ καί νά συντελεστεῖ διαδοχικά ἀπό δύο κατασκευαστές, νά γίνῃ δηλ. σέ δύο στάδια.

Στό πρῶτο ὁ χαλκουργός προσπαθοῦσε νά δώσει στό κυκλικό καί ἐπίπεδο ἔλασμα τοῦ χαλκοῦ μιά πρώτη μορφή. Γιά παράδειγμα, τό φύλλο πού προοριζόταν γιά κάποιο ἡμισφαιρικό σκεῦος (σίκλος, λεκάνη, κατσαρόλα, κουσενές), μέ τό κατάλληλο μάσιμο⁴³ ἔπαιρνε ἀρχικά τό σχῆμα πολύ ἀνοιχτοῦ κώνου. Ἡ φάση αὕτη ἀπαιτοῦσε τήν καταβολή μεγάλης σωματικῆς δύναμης — οἱ χαλκουργοί συνήθιζαν νά λένε "δῶσε τοῦ χαμάλη νά μαζεῦει κουσενέδες" — καί ὅταν στό ἐργαστήριό ὑπῆρχε ἡ ἀντικειμενική δυνατότητα, ἡ ἐργασία αὕτη ἦταν ἔργο τῶν μαθητευομένων. Τό μάσιμο ἀποκάλυπτε τήν ἀδεξιότητα (ἀτζαμοσύνη) τοῦ τεχνίτη, πού φαινόταν ἀπό τίς πολλές διπλωμάδες πού προκαλοῦσε στό ἐπίπεδο ἔλασμα τοῦ χαλκοῦ κατά τό φορμάρισμα, τήν μετατροπή δηλ. τῆς ἐπίπεδης ἐπιφάνειάς του σέ κυρτή, μέ τελικό στόχο τό κυρτό σχῆμα τοῦ κατασκευαζόμενου σκεύους. "Ὅσο ἀτζαμής εἶναι, τόσο περισσότερες διπλωμάδες κάνει", ἦταν ἡ φράση-κριτήριο τοῦ βαθμοῦ τεχνικῆς ὠριμότητας, πού φαινόταν ἂν ὁ τεχνίτης κατάφερνε νά δώσει στό ἔλασμα τοῦ χαλκοῦ τό ἐπιδιωκόμενο σχῆμα, "πλάθοντας καί χωνεύοντας" τά περισσεύματα τοῦ χαλκοῦ καί ὅχι δημιουργώντας ἀναδιπλώσεις.

Κατά τό δεῦτερο στάδιο, ὁ μάστορας πάντοτε, ἔδινε στό σκεῦος τόσο τά ἀνάγνωριστικά χαρακτηριστικά, πού ἀνταποκρίνονταν στή συγκεκριμένη χρήση του, ὅσο καί τά τεχνοτροπικά γνωρίσματα (ἐξιδιαιτέρω σχῆμα, ἐλαφρές ἀποκλίσεις ἀπό τά παραδομένα πρότυπα κ.λπ.).

Κατά τή σφυρηλάτηση, κατά τό πλάσιμο δηλ. τῆς μορφῆς, ὁ χαλκουργός χρησιμοποιοῦσε κυρίως τά ξύλινα σφυριά, ἐνῶ μέ τά σιδερένια σταθεροποιοῦσε, ἔκανε ὀριστικό, ὅ,τι εἶχε διαμορφώσει μέ τά ξυλόσφυρα. Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου τύπου σφυριοῦ καθοριζόταν καί ἀπό τό πάχος τοῦ χαλκοῦ πού ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθεῖ γιά ἓνα εἶδος σκεύους ἢ τμήματός του. Γιά παράδειγμα, ὁ σίκλος κατασκευαζόταν ἀπό ἔλασμα πάχους 2 χιλιοστών, τό ἑξὶ καί ὁ πυθμένος τῶν καζανιῶν. Ἄν ὁ χαλκουργός κατά τή σφυ-

ρηλάτηση δέν χρησιμοποιούσε τό κατάλληλο σέ βάρος σφυρί,"ὁ χαλκός δέν ἄκουγε τά σφυρίσματα", παρέμενε δηλ. ἀνάγωγος, δέν πειθαρχοῦσε στήν ἀγωγή πού τοῦ ἐπέβαλλε ὁ μάστορας. Ἡ διαδικασία αὐτή διαρκοῦσε ἄρκετά σέ σύγκριση μέ τίς ἄλλες ἐργασίες. Τό σφυρηλάτισμα ἀπαιτοῦσε τόν περισσότερο χρόνο, γιατί αὐτή καθαυτή ἡ μορφοποίηση ἀνάγκαζε τόν χαλκοτέχνητη νά συναλλάζει τά κατάλληλα κάθε φορά ἐργαλεῖα, νά ἀλλάζει ὁ ἴδιος στάση πάνω στόν πάγκο ἐργασίας, νά μετακινεῖται στό χῶρο, μεταβαίνοντας ἂν ἦταν ἀνάγκη ὁ ἴδιος στό καμίνι γιά τό πύρωμα ἢ γιά τό βράσιμο στή φωτιά τοῦ σκεύους πού δούλευε κάθε φορά. Ἀλλά ἀπαιτοῦσε περισσότερο χρόνο, κυρίως γιατί αὐτό τό στάδιο ἐργασίας ἦταν πῶς ρευστό, ὁ χαλκοτέχνητης δέν ἐπενεργοῦσε σ' ἓνα εἰδικό σημεῖο τοῦ σκεύους καί μέ συγκεκριμένο καί "ἐξειδικευμένο" σκοπό, γιά παράδειγμα τό κόψιμο τῶν κλειδιῶν μέ τό ψαλίδι, τό "βράσιμο" τῶν συρραφῶν κ.λπ. Κατά τό σφυρηλάτισμα ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κατασκευαζόμενου σκεύους ἔπρεπε νά περάσει κάτω ἀπό τό σφυρί: καί ἐκεῖνα τά χάλκινα ἐλάσματα πού δέν ἔχαναν τελείως τήν ἐπίπεδη μορφή τους, ὅσα δηλ. προορίζονταν γιά τίς ἐπίπεδες ἐπιφάνειες (πλευρά ἀνοιχτῆς κατσαρόλας, γκιούμια κ.λπ.) καί ἐκεῖνα πού θά ἄλλαζαν τελείως μορφή, ὅσα δηλ. προορίζονταν γιά τίς ὑπόκυρτες καί κοῖλες ἐπιφάνειες τῶν διάφορων σκευῶν (σίκλος, μπρίκι, θολωτά καπάκια κ.λπ.). Τό πλάσιμο τῆς μορφῆς τοῦ κάθε σκεύους ἦταν ἡ τεχνικότερη φάση τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς τῶν χάλκινων σκευῶν καί συγχρόνως, ὅπως δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά ἐπισημάνουμε καί πῶς πάνω, ἡ ὑψηλότερη βαθμίδα στήν ἱεράρχηση τῆς τεχνικῆς ἐπεξεργασίας. Τό "σφυρί" ἦταν ἔργο τοῦ πρωτομάστορα καί διεκπεραιωνόταν πάνω στό σουφᾶ ἢ φράση "σιγά μή σέ βάλω καί στόν σουφᾶ", πού λεγόταν σέ ὅποιον περιαιτολογοῦσε, δηλώνει τόν οὐσιαστικό ρόλο πού διαδραμάτιζε στήν ὅλη διαδικασία αὐτό τό στάδιο τῆς τεχνικῆς, καθώς καί τόν ὑψηλό βαθμό τεχνικῆς κατάρτισης πού προϋπέθετε.

Τό μέτρημα καί τό κόψιμο, οἱ συρραφές, οἱ συγκολλήσεις καί τό σφυρηλάτισμα ἦταν τά βασικά στάδια ἐργασίας, οἱ ἀναγκαῖοι σταθμοί στήν πορεία τῆς κατασκευῆς, πού ἔπρεπε νά διεκπεραιωθοῦν μέ ἀκρίβεια καί μέ προκαθορισμένες προτεραιότητες. Οἱ προτεραιότητες αὐτές εἶχαν τόν χαρακτήρα τεχνικῶν προδιαγραφῶν, καί ἔπρεπε νά τηρηθοῦν μέ ἀπόλυτη ἀκρίβεια σέ ὅλα τά στάδια κατασκευῆς, ἀπό τά πῶς ἀπλά (κόψιμο τῶν τμημάτων τοῦ σκεύους, κόψιμο τῶν κλει-

διῶν) ὥς τὰ πιά δύσκολα (ὅπως τό βράσιμο καί τό σφυρηλάτισμα). Μέ βασική προϋπόθεση τή βαθιά γνώση αὐτῶν τῶν τεχνικῶν προδιαγραφῶν κατασκευάζονταν τόσο τὰ μονοκόμματα σκεύη, ὅσο καί ἐκεῖνα πού ἡ κατασκευή τους ἦταν τμηματική.

Οἱ ἀναγκαῖες συνενώσεις ἐπρεπε νά γίνουιν μέ προκαθορισμένη προτεραιότητα καί σέ σχέση μέ τό σφυρηλάτισμα (ἀν ἦταν, φυσικά, ἀπαραίτητο γιά ὀρισμένα τμήματα). Γιά παράδειγμα, γιά νά κατασκευάσει ὁ χαλκουργός μιὰ ἀπλή "ἀνοιχτή κατσαρόλα", χρησιμοποιοῦσε δύο κομμάτια χαλκοῦ: ἕνα κυκλικό γιά τόν πυθμένα (πάτο) καί ἕνα ὀρθογώνιο γιά τό πλευρό. Μετά τό κόψιμο καί τῶν δύο τμημάτων, ἀκολουθοῦσε ἡ συρραφή καί τό "βράσιμο" τοῦ πλευροῦ, καί ἀμέσως ἔπειτα τό δούλεμά του στόν σουφᾶ μέ τό σφυρί, γιά νά πάρει τή μορφή του. Κατόπι μέ τόν ἴδιο τρόπο δουλεύονταν ὁ πυθμένας, στή συνέχεια γινόταν ἡ συρραφή καί τό βράσιμο τῶν δύο τμημάτων, καί ξανά τό δούλεμα μέ τό σφυρί γιά τήν τελειοποίηση τοῦ σχήματος τοῦ ἐνιαίου πιά σκεύους. Ἄν ὅλα πηγαινάν καλά, τό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς πορείας τῆς ἐργασίας πού διεκπεραιωνόταν μέ κύριο πρωτεργάτη τόν μάστορα καί συνεργάτη τόν μαθητευόμενο χαλκοτεχνίτη, ἦταν ἄλλοτε μόνο τό σῶμα τοῦ σκεύους, χωρίς τὰ βοηθητικά του ἐξαρτήματα (λαβές, καπάκια κ.λπ.), ἀπαραίτητα ὥστόσο γιά τή χρησιμοποίησή του, καί ἄλλοτε τό σκεῦος ὀλοκληρωμένο. Καί στίς δύο περιπτώσεις τὰ χάλκινα σκεύη σ' αὐτή τή φάση τῆς κατασκευῆς τους ἔφευγαν ἀπό τόν σουφᾶ μέ ἐμφανῆ τὰ ἴχνη τῆς σκληρῆς κατεργασίας. Τά ἀλλεπάλληλα πυρώματα στή φωτιά, τὰ ἀνελέητα χτυπήματα τῶν σφυριῶν, ἡ χρησιμοποίηση τῶν χημικῶν οὐσιῶν, ὅλα αὐτά ἀποτυπώνονταν στήν ὄψη τοῦ σκεύους, τή μαύριζαν καί τήν καθιστοῦσαν ἀνώμαλη, γεμάτη μικροεξογκώματα καί καψίματα ἀπό τό μπουράζο. Τό ἐπόμενο βῆμα λοιπόν ἦταν τό καθάρισμα τοῦ σκεύους ἀπό ὅλες αὐτές τίς "ἀσχήμιες". Αὐτό γινόταν μέ τό σφάρισμα.

ε) Τό σφάρισμα.

Σφάρισμα οἱ χαλκουργοί τῶν Γιαννίνων ἀποκαλοῦσαν τόσο τή διαδικασία τοῦ καθαρίσματος τοῦ σκεύους ἀπό τὰ ἐντονα ἴχνη πού ᾤωναν στήν ἐπιφάνειά του τὰ μέσα ἐργασίας, ὅσο καί τό μείγμα μέ τό ὁποῖο πραγματοποιοῦσαν τήν ἀπαλλαγὴ τῆς ἀπό αὐτά. Τό μείγμα αὐτό, τό σφάρισμα, δέν τό προμηθεύονταν ἔτοιμο στήν ἀγορά, ἀλλά τό παρασκεύαζαν οἱ ἴδιοι στό χῶρο τοῦ καμινιοῦ. Γιά τόν σκοπό αὐτό χρησιμοποιοῦσαν: τὰ ἀποκαΐδια τοῦ ταβλᾶ, πού ἦταν καμμένα

βαμπάκια "νοτισμένα" από τὰ ὑλικά τοῦ κασσιτερώματος (ἀμμωνιακό ἄλας-νισιατήρι καί καλάι), τὰ ὁποῖα κατά τό κασσιτέρωμα ἔπεφταν μέσα στόν ταβλᾶ. Προτοῦ νά τὰ χρησιμοποιήσουν, τὰ "ἀποστράγγιζαν", τὰ καθάριζαν δηλ. ἀπό τυχόν μικρά καί συμπαγή κομμάτια ἀπό καλάι ("γιατί τό καλάι ἄμα τό βάλεις στόν χαλκό τόν τρυπάει, σάν ὑδράργυρος"), φυσικά καί μέ τήν ἐπενέργεια τῆς φωτιάς. Ἐπειτα ἀπό κάθε κασσιτέρωμα ἑνός σκεύους, τὰ "ἀποκαΐδια τοῦ ταβλᾶ" δέν τὰ πετοῦσαν ἀλλά τὰ συγκέντρωναν σέ ἓνα μέρος, γιατί τὰ χρησιμοποιοῦσαν στό σφάρισμα. Μαζί μέ τὰ ἀποκαΐδια τοῦ ταβλᾶ τοποθετοῦσαν σέ μιά κατσαρόλα ἀλάτι καί νερό καί τό ἔβραζαν πολλή ὥρα. Τό προϊόν αὐτῆς τῆς μείξης ἦταν τό σφάρισμα. Μ'αὐτό ἄλειφαν τήν ἐπιφάνεια τοῦ σκεύους καί τό ξαναπήγαιναν στή φωτιά γιά λίγο. Τό μεῖγμα καί ἡ φωτιά ἐπενεργοῦσαν δραστικά, ἔτσι ὥστε ἓνα μεγάλο μέρος τῆς "σκουριάς" νά ξεκολλᾷ σάν "φλοιός", νά κόβεται καί νά ἀποκαλύπτει τό φυσικό ρόζ χρῶμα τοῦ χαλκοῦ. Ὅπως λένε οἱ χαλκουργοί, "τό σφάρισμα ξεκαχτίζει τή σκουριά".⁴⁴ Ἀμέσως μετά τό ξαναπήγαιναν στή βούτα, τό βύθιζαν στό νερό, καί στή συνέχεια στό γιελάκι, ὅπου τό ἔτριβαν μέ καθαρό νερό καί καθαρή ἄμμο, καί μετά τό στέγνωναν. Τό σκεῦος ἦταν ἔτοιμο νά παραδοθεῖ ξανά στόν μάστορα γιά τίς δύο τελευταῖες φάσεις τῆς τεχνικῆς ἐπεξεργασίας του, τό ὀντισμα καί τό σφύρισμα. Ἄν τό σκεῦος δέν εἶχε καθαριστεῖ τέλεια, ὁ μάστορας "τό ξανάστελνε πίσω" στό γιελάκι. Σ'αὐτή τή φάση, πρίν δηλ. ἀπό τό ὀντισμα, ἡ μορφή τοῦ ἀντικειμένου ἔπρεπε νά ἔχει ἀποκτήσει τὰ ὀριστικά καί διακριτικά τῆς γνωρίσματα καί ἡ ἐπιφάνειά του τήν στιλπνότητα, τό φυσικό ἀνοιχτό ρόζ χρῶμα τοῦ χαλκοῦ.

Τό ὀντισμα⁴⁵ γινόταν μέ τὰ ξύλινα σφυριά καί εἶχε δύο στόχους. Πρῶτα νά ἐλέγξει τή λειτουργικότητα τοῦ σκεύους, νά ἐπισημάνει καί νά διορθώσει μικροατέλειες τῶν κρίσιμων σημείων τῆς κατασκευῆς του, γιά παράδειγμα τίς περιοχές τῶν συρραφῶν γιά τυχόν τρύπες παραθύρια, ἀπό τίς ὁποῖες, ἂν ὑπῆρχαν, θά "ἔτρεχε" τό ὑγρό περιεχόμενο· ἀκόμη νά ἐλέγξει τήν εὐστάθεια τοῦ σκεύους, ἀνάλογα μέ τό εἶδος τῶν πυθμένων (ὑπόκυρτοι ἢ ἐπίπεδοι) κ.λπ. Παράλληλα ὁμως τό ρῆμα ὀντίζω στή γλώσσα τῶν χαλκουργῶν σημαίνει ὁμορφαίνω, καί τό ὀντισμα εἶχε κι αὐτή τή σκοπιμότητα, νά ἐξωραΐσει τήν τελική μορφή τοῦ σκεύους, διορθώνοντας μέ τὰ ξυλόσφυρα τυχόν ἀτέλειες, πού "ἐπiane μέ τό μάτι" ὁ μάστορας. Τό ὀν-

ντισμα ήταν τό τελευταῖο ἀγγίγμα, τό *retouche* πού πραγματοποιοῦσε ὁ μάστορας πρίν ἀπό τά δύο τελικά στάδια, πρίν ἀπό τό σφύρισμα καί τό κασσιτέρωμα. Τό δέντισμα ήταν ἡ φάση ἐκείνη τῆς διαδικασίας τῆς κατασκευῆς πού ὁ μάστορας ἔκρινε ἂν τό σκεῦος μπορούσε νά διατεθεῖ στήν κατανάλωση, ἂν ἡ κατασκευή του εἶχε ἀνταποκριθεῖ στίς προδιαγραφές τῆς τεχνικῆς καί τῆς ἀγορᾶς. Ἦταν ἡ στιγμή πού τό φιλότιμο⁴⁶ ἔπρεπε νά πρυτανεύσει πάνω ἀπό κάθε ἐμπορική σκοπιμότητα. Τό χρηστικό ἀντικείμενο ἔπρεπε νά ἀξιολογηθεῖ πρῶτα σέ σχέση μέ τόν δημιουργό του, ἂν δηλ. ὁ ἴδιος εἶχε τηρήσει σωστά τούς κανόνες τῆς παραγωγῆς του καί ἂν ὁ ἴδιος μπορούσε νά τό χρησιμοποιήσῃ καί νά τό χαρεῖ. Ὁ παραδοσιακός μάστορας δέν ἔπρεπε νά κάνει "στραβά μάτια" στήν τυχόν χρηστική καί αἰσθητική ἀνεπάρκεια τοῦ σκεύους: "ἀπό τό ἐργαστήρι δέν ἔπρεπε νά φύγει κανένα ἀντικείμενο χωρίς νά μιλάει⁴⁷ γιά τόν δημιουργό του". Μετά τό δέντισμα, τό χάλκινο ἀντικείμενο ήταν ἔτοιμο γιά τό σφύρισμα.

στ) Τό σφύρισμα.

Τό σφύρισμα ήταν τό τελευταῖο στάδιο ἐργασίας, πού εἶχε σχέση μέ τή διαδικασία τῆς κατασκευῆς τοῦ σκεύους ὡς χρηστικοῦ ἀντικειμένου. Ὅπως καί μέ τό δέντισμα, ἔτσι καί μέ τό σφύρισμα ὁ χαλκοτεχνίτης ἀπέβλεπε σέ δύο στόχους: πρακτικούς καί αἰσθητικούς. "Σφυρίζω σημαίνει φτιάχνω", λένε οἱ χαλκουργοί. Κάθε σφυριά, σέ ὅλα τά στάδια τῆς κατασκευῆς, ἔχει ὡς σκοπό νά διαπλάσει τό σχῆμα· ἡ φόρμα συνέχεια φτειάχνεται, ἀπό τό πρῶτο ξεκίνημα, τό μέτρημα καί τό κόψιμο, ὡς τό τελικό σφύρισμα, ἕνας εἶναι ὁ στόχος τῆς ἐργασίας: ἡ μετατροπή τῆς ἀμορφῆς πρώτης ὕλης σ' ἕνα ἀντικείμενο μέ συγκεκριμένη μορφή. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ κύριος ρόλος τοῦ σφυρίσματος ήταν αἰσθητικός,⁴⁸ παράλληλα ἔδινε στόν μάστορα μιάν ἀκόμα, τήν τελευταία, εὐκαιρία νά πλάσει τό ἀντικείμενό του.

Ὅπως προαναφέραμε, τό χάλκινο σκεῦος ἔφτανε σ' αὐτό τό στάδιο τῆς κατασκευῆς του σχεδόν τελειωμένο, μέ διαμορφωμένα καί τά τελευταῖα λειτουργικά γνωρίσματα τῆς μορφῆς του (χεῖλος κ.λπ.), μέ καθαρισμένη καί λειασμένη ἐπιφάνεια, ἀλλά χωρίς τά ξεχωριστά ἔξαρτήματα (λαβές, καπάκι κ.λπ.), τά ὁποῖα καρφώνονταν στό σῶμα τοῦ σκεύους μετά τό σφύρισμα. Μέ τόν ὄρο σφύρισμα, οἱ χαλκουργοί ἐννοοῦσαν τό χτύπημα μέ τό σιδερένιο σφυρί, πού ἀφηνε στήν

ἐπιφάνεια τοῦ σκεύους ἓνα μικρό κυκλικό ἀποτύπωμα μέ ἐλαφρά κοι-
λότητα, μιά βούλα, μέ μιά γλυκιά καί μόνιμη λάμψη. Για νά ἐπι-
τύχουν αὐτό τό ἀποτέλεσμα οἱ τεχνίτες προετοίμαζαν τό σφυρί πού
θά χρησιμοποιοῦσαν γιά τό σφύρισμα μέ τόν ἐξῆς τρόπο: κατά τό
καλάισμα, πού γινόταν σχεδόν πάνω ἀπό τή φωτιά μέ γρήγορες κι
ἐπιδέξιες κινήσεις, ἔπεφταν στό γύρω χώρο (στόν ταβλᾶ καί τή φω-
τιά) σταγόνες ἀπό λιωμένο καλαί, τά λεγόμενα κυβισέδια. Ἄν τό
καλαί πέφτοντας συναντοῦσε καθαρή ἐπιφάνεια, ἄπλωνε· ἄν συναν-
τοῦσε βρωμιές, γινόταν σάν σκάγια. Ὅσα ἀπό αὐτά τά σκάγια ἔ-
πεφταν στή φωτιά καίγονταν καί ἀποκτοῦσαν τήν ὑφή τοῦ ἀσβέστη.
Μέ αὐτό τό καμμένο καλαί, πού τό ὀνόμαζαν τζουλιά, ἀφοῦ πρῶτα τό
ἔτριβαν πάνω σέ μιά μικρή σανίδα, γιάλιζαν τό ἐνεργό ἄκρο τοῦ
σιδερένιου σφυριοῦ. Ἔτσι κάθε σφυριά μέ τό γιαλισμένο στόν τζου-
λιά σφυρί ἄφηνε στήν ἐπιφάνεια τοῦ χάλκινου σκεύους γιά πάντα τή
βούλα της. Ὁ μάστορας σφύριζε τήν ἐπιφάνεια τοῦ σκεύους σέ κα-
νονικά διαστήματα (σέ ἀπόσταση περίπου μισοῦ ἐκ.), πού ἀκολου-
θοῦσαν τήν ὀριζόντια διάταξη νοητῶν ἐπάλληλων κύκλων. Θά μπορού-
σε νά παρατηρήσει κανείς, πώς αὐτές οἱ μικρές λαμπερές σφυριές
εἶναι οἱ μάρτυρες τῆς σκληρῆς κατεργασίας τοῦ χαλκοῦ (ἀμέτρητα
χτυπήματα μέ τά σφυριά, πυρώματα στή φωτιά κ.λπ.) κατά τή δια-
δικασία τῆς παραγωγῆς τοῦ κάθε ἀντικειμένου.

Μέ τό σφύρισμα ὁλοκληρωνόταν ἡ διαδικασία τῆς κατασκευῆς
ἐκείνων τῶν χάλκινων σκευῶν, πού δέν εἶχαν λαβές καί καπάκι στα-
θερά κολλημένα στό σῶμα τους, καθώς καί ἐκείνων πού τά χρησιμο-
ποιοῦσαν χωρίς νά ἔχει προηγηθεῖ κασσιτέρωμα τῆς ἐσωτερικῆς ἢ ἐ-
ξωτερικῆς τους ἐπιφάνειας (κυρίως σκεύη καθαριότητας, λεκάνες,
καζάνι κ.λπ.). Σέ ὅσα σκεύη συνοδεύονταν ἀπό τά ἀπαραίτητα γιά
τή χρήση τους βοηθητικά ἐξαρτήματα (λαβές, σταθερά καπάκια), με-
τά τό σφύρισμα ὁ χαλκοτεχνίτης ἄνοιγε μέ τό ζουμπά τίς ἀπαραί-
τητες τρύπες στήν κατάλληλη θέση τοῦ σώματος τοῦ σκεύους καί στή
συνέχεια, μέ χάλκινα σφυριά, κάρφωνε ἀπευθείας στό σῶμα τοῦ σκεύ-
ους τίς σταθερές λαβές καί τίς θηλειές-ὑποδοχές γιά τίς κινητές
λαβές.

ζ) Τό γάνωμα.

Μέ τόν ὁρο "γάνωμα"⁴⁹ οἱ χαλκουργοί δήλωναν τό κασσιτέρω-
μα τῆς ἐσωτερικῆς, καί πολλές φορές τῆς ἐξωτερικῆς, ἐπιφάνειας
τῶν χάλκινων σκευῶν. Τό γάνωμα δέν εἶχε σχέση μέ τή διαδικασία

τῆς κατασκευῆς τοῦ σκεύους, ἡ ὁποία τελείωνε μέ τό σφύρισμα. Ἦταν ὅμως ἐξαιρετικά ἀναγκαῖο, ὅσο περίπου καί τό ἴδιο τό σκεῦος, γιατί μόνο μετά τό κασσιτέρωμα ἦταν δυνατή ἡ χρησιμοποίηση τῶν χάλκινων σκευῶν γιά ὅλες τίς ἀνάγκες διατροφῆς (παρασκευή καί διάθεση φαγητοῦ κ.λπ.), δεδομένου ὅτι μιὰ βασική ἀδυναμία τοῦ μετάλλου ἦταν ἡ δηλητηριώδης ὀξειδωσή του κατά τήν ἐπαφή του μέ ὅτιδήποτε ὑγρό (νερό, τροφές κ.λπ.). Τό πρόβλημα αὐτό ἀντιμετωπιζόταν ἀπό πολύ παλιά, ὅπως φυσικά παλιές καί ἀρχαῖες εἶναι κατὰ μέγαλο μέρος καί οἱ τεχνικές τῆς κατασκευῆς τῶν χάλκινων σκευῶν, μέ τήν ἐπάλειψη δηλ. τουλάχιστο τῆς ἐσωτερικῆς τους ἐπιφάνειας μέ καλάι (κασσίτερο). Ἡ ἐργασία αὕτη ὀνομάζεται γάνωμα ἢ καλάισμα.⁵⁰ Κατά τήν περιγραφή τῶν μέσων ἐργασίας τοῦ καμινιοῦ, ἀπαριθμήσαμε τά σύνεργα πού χρησιμοποιοῦσε ὁ χαλκουργός γιά τό γάνωμα. Ὅλα τά χαλκουργεῖα ἦταν καί καλαντζίδικα, διέθεταν δηλ. τόν ἀπαραίτητο τεχνικό ἐξοπλισμό γιά τό καλάισμα τόσο τῶν καινούργιων ὅσο καί τῶν μεταχειρισμένων χάλκινων σκευῶν.

Γιά νά πραγματοποιηθεῖ μέ ἐπιτυχία τό γάνωμα, εἶναι ἀπαραίτητες οἱ παρακάτω προϋποθέσεις: α) Ἡ ἐπιφάνεια πού πρόκειται νά κασσιτερωθεῖ πρέπει νά εἶναι ἀπόλυτα καθαρή, νά εἶναι δηλ. ἀπαλλαγμένη ἀπό ὁποιαδήποτε ἄλλη ξένη οὐσία (ὑπολείμματα προηγούμενου κασσιτερώματος, ἅλατα ἀπό τή συνεχή χρήση τοῦ σκεύους γιά θέρμανση νεροῦ κ.λπ.). β) Γιά νά πιάσει τό καλάι, νά ἀπλωθεῖ δηλ. καί νά ἐνσωματωθεῖ σέ ὅλη τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἀντικειμένου, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ χρησιμοποίηση χημικῆς οὐσίας, τό σκόνησμα δηλ. τῆς ἐπιφάνειας μέ τό νισιατήρι (ἀμμωνιακό ἅλας). γ) Τό κασσιτέρωμα πραγματοποιεῖται μόνο μέ τήν ἐπίδραση τῆς φωτιᾶς, δηλαδή καί ὁ χαλκός καί τό καλάι πρέπει νά εἶναι θερμασμένα σέ ὁρισμένους βαθμούς (τό καλάι σέ βαθμούς τήξης).

Ὁ χαλκουργός κρατᾷ μέ τό ἓνα χέρι πάνω ἀπό τή φωτιά τό σκεῦος πού πρόκειται νά γανώσει, ἀφοῦ προηγουμένως ἔχει διασκορπίσει στήν ἐπιφάνειά του λίγο νισιατήρι· μέ τό ἄλλο χέρι, κρατώντας τό παλάσι, μ' ἓνα μικρό κομμάτι ζεσταμένο καλάι ἀλείφει τήν ἐπιφάνεια τοῦ σκεύους μέ γρήγορες κινήσεις, προσέχοντας πάντοτε νά μήν καεῖ. Ὅλα τά μαγειρικά σκεύη ἔπρεπε νά περάσουν ἀπό αὕτη τή διαδικασία. Ἐπειδή ὅμως μέ τή χρήση τό καλάι σιγά σιγά ἔφευγε, τά χάλκινα σκεύη κασσιτερώνονταν ἀμέτρητες φορές (ἀρκεῖ νά ὑπενθυμίσουμε καί τήν μακροζωία τους, καθὼς περνοῦσαν ἀπό τή μιὰ γενιά στήν ἄλλη). Τό γάνωμα γινόταν μετά τήν ἀγορά

του σκεύους από τόν χρήστη, όλα δηλ. τὰ χάλκινα σκεύη πού διέθετε ως έμπορεύμα ένα χαλκουργείο ήταν άκασσιτέρωτα. Τό κασι-
τερωμένο σκεύος δήλωνε ότι πέρασε ήδη στην κατανάλωση και ότι
άρχιζε ή ούσιαστική σταδιοδρομία του μέσα στον κοινωνικό χώρο.

Αυτές είναι οι γενικές τεχνικές γνώσεις πού έπρεπε νά κα-
τέχει καλά ο χαλκουργός, για νά είναι σε θέση νά τις εφαρμόσει
στην πράξη με καθορισμένη αλληλουχία. Η κατασκευή του κάθε σκεύ-
ους χωριστά είχε τὰ δικά της προβλήματα, πού συνδέονταν με τά μορ-
φολογικά του γνωρίσματα, τὰ όποια με τή σειρά τους όφείλονταν στην
ιδιαιτερότητα των προβλημάτων κάθε χρηστικής ανάγκης πού έπρεπε
νά εξυπηρετήσουν.

Θά δούμε στη συνέχεια τὰ ειδικά προβλήματα της κατασκευής
των χάλκινων σκευών.

II. ΕΙΔΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΓΝΩΣΕΙΣ

Τὰ χάλκινα σκεύη πού παρήγαν τὰ χαλκουργεία των Γιαννίνων
τά κατατάξαμε, σύμφωνα με τὰ βασικά μορφολογικά τους γνωρίσμα-
τα, σε τέσσερες κατηγορίες: 1) Σκεύη πλατύστομα με όριζόντια ά-
νάπτυξη και πολύ χαμηλό, κάθετο (με μικρές αποκλίσεις) στον πυθ-
μένα, τοίχωμα. 2) Σκεύη πλατύστομα με ήμισφαιρικό σχήμα. 3) Σκεύη
πλατύστομα με ψηλό τοίχωμα και 4) σκεύη με κάθετη ανάπτυξη και
κλειστό στόμιο.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τὰ παρακάτω σκεύη: ταψιά (σι-
νιά, νταβάδες), τηγάνια (άβγοτήγανο, βλαχοτήγανο, καφοτήγανο),
σαγάνια, άπλάδες, σεφέρ-τάσια, λυχνάρια, τάσι μαλλιών. Στη δεύ-
τερη ο σίκλος, τό τάσι νερού, κατσαρόλα κουσενές, σουρωτήρια, κου-
τάλες, κουβάτα, λεκάνη, λουτροτάσι, λεγένι (μπρικολέγενο), λεγέ-
νι κουρείου, μαγκάλια και κολυμπήθρες. Στην τρίτη κατηγορία τὰ
κακκάβια, οι άνοιχτές (όρθές) κατσαρόλες, τὰ καζάνια, ο καρά-
μπαμπας και στην τέταρτη τό γκιούμι, τό παρατραπέζιο γκιούμι, τό
τσουκάλι, τό μαυροτσούκαλο, τό τσιουμπλέκι, τό μπραγάτσι, τό μπρέ-
κι του καφέ και τό δοχείο για τό σαλέπι.

Από αυτά τὰ τριανταεπτά είδη χάλκινων σκευών, όσα ανήκαν
στην πρώτη (δεκατρείς μορφές) και στη δεύτερη κατηγορία (δώδεκα
μορφές) κατασκευάζονταν από ένα κομμάτι χαλκού. Όσα ανήκαν στην
τρίτη (πέντε) από δύο κομμάτια και όσα ανήκαν στην τέταρτη κα-
τηγορία (όκτώ μορφές) από τρία κομμάτια.

Ο χαλκοτεχνίτης, γιά νά κατασκευάσει ένα οποιοδήποτε είδος σκεύους, ὀφείλε νά ἀκολουθήσει μέ ἀκρίβεια, ὅπως μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά τονίσουμε πιά πάνω, ὅλα τά στάδια τῆς τεχνικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ χαλκοῦ. Παράλληλα, στό ἐπίπεδο τῆς μορφολογίας τῶν ἰδίων τῶν χάλκινων σκευῶν, ὑπῆρχε μιά κλιμάκωση ἀπό τίς πιά ἀπλές μορφές στίς πιά δύσκολες καί σύνθετες. Τά σκεύη μέ τίς πιά ἀπλές μορφές, ἄρα μέ τήν πιά εὐκολή κατασκευή, ὅπως εἶναι φυσικό, ἦταν ὅσα κατασκευάζονταν ἀπό ένα κομμάτι χαλκοῦ. Ἀλλά καί μέσα σέ κάθε μορφολογική κατηγορία ὑπῆρχαν διαβαθμίσεις, ἀνάλογα μέ τό εἰδικό σχῆμα τοῦ σκεύους, μέ τό μέγεθος κ.λπ. Τά σκεύη πού κατασκευάζονταν μέ δύο ἢ μέ τρία κομμάτια χαλκοῦ παρουσίαζαν, εὐλόγα, μεγαλύτερες κατασκευαστικές δυσκολίες, γιατί ὁ χαλκοτεχνίτης, ἐκτός ἀπό τό ὅτι ἔπρεπε καί νά ξέρει καί νά μπορεῖ νά δώσει μιά συγκεκριμένη μορφή σ'ένα ἔλασμα χαλκοῦ, ὀφείλε, στίς περιπτώσεις τῶν σκευῶν πού κατασκευάζονταν τμηματικά, νά κατέχει καλά καί νά μπορεῖ νά ἐφαρμόζει στήν ἐντέλεια καί τίς τεχνικές τῶν συρραφῶν καί τῶν συγκολλήσεων. Οἱ δυσκολίες ἦταν ἀκόμη πιά μεγάλες στίς περιπτώσεις ἐκεῖνες πού ἔπρεπε νά ἐνσωματωθεῖ στό σῶμα τοῦ σκεύους κάποιο ἰδιαίτερο λειτουργικό στοιχεῖο τῆς μορφῆς του, ὅπως ἦταν γιά παράδειγμα ἡ ξεχωριστή σωληνωτή προχोή στό μπρίκι (ἐξάρτημα τοῦ μπρικολέγενου) ἢ τό κοντολούλι στό καπάκι τοῦ ρακοκάζανου.

Γιά νά παρακολουθήσουμε τά εἰδικά προβλήματα πού παρουσιάζε ἡ κατασκευή τῶν σκευῶν τῆς κάθε κατηγορίας, καθώς καί γιά λόγους μεθοδολογικούς, θά πρέπει νά διακρίνουμε τά βασικά συστατικά τῆς μορφῆς τους σέ κύρια καί σέ δευτερεύοντα γνωρίσματα. Στά πρῶτα μποροῦμε νά ἐντάξουμε τό κυρίως σῶμα (κοιλιά, πλευρό), τόν πυθμένα (πάτος μέ ποδαρικό ἢ χωρίς ποδαρικό), τόν λαιμό (γούλη) καί τό χεῖλος. Στά δευτερεύοντα γνωρίσματα μποροῦμε νά ἐντάξουμε τά βοηθητικά ἐξαρτήματα πού συνοδεύουν τό κάθε σκεῦος γιά νά καταστήσουν ἀποτελεσματικότερη τή λειτουργικότητά του, ὅπως εἶναι τά καπάκι (φορητά ἢ προσαρτημένα στό σῶμα τους) καί οἱ λαβές (χερούλια), σταθερές καί κινητές.

Ἄς δοῦμε ἀναλυτικότερα τίς τεχνικές ἰδιαιτερότητες τῆς κατασκευῆς τῶν συστατικῶν μερῶν τῶν χάλκινων σκευῶν, ξεκινώντας ἀπό τίς πιά ἀπλές μορφές (μονοκόμματη κατασκευή) καί προχωρώντας στίς πιά σύνθετες (τμηματική κατασκευή).

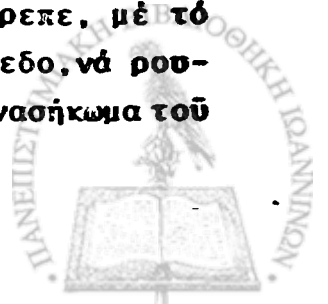

α) Κύρια γνωρίσματα.

1. Τό σῶμα

Τό σῶμα κάθε σκεύους ταυτίζεται κατά κανόνα μέ τή μορφή τοῦ ἴδιου τοῦ σκεύους, ἀνεξάρτητα ἂν ὁλοκληρώνεται ἀπό τά ἄλλα συμπληρωματικά γνωρίσματα (ἰδιαίτερη βάση-ποδαρικό, λαιμό, χερούλια κ.λπ.) καί συνιστᾷ ἀπό μόνο του ἓνα χρηστικό ἀντικείμενο. Ἐνα τηγάνι χωρίς τήν οὐρά του (λαβή) εἶναι δυνατόν νά χρησιμοποιηθεῖ, στοιχειωδῶς ἔστω, γιά τήν κάλυψη τῆς χρηστικῆς ἀνάγκης πού ὑπαγόρευσε τήν κατασκευή του· τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τό σῶμα ἑνός γκιουμιού, στό ὁποῖο δέν ἔχουν τοποθετήσει ἀκόμη τόν λαιμό του. Τό ἀντίθετο βέβαια εἶναι ἀδύνατο νά συμβεῖ· εἶναι ἀδύνατο ὁ λαιμός, ἡ λαβή ἑνός σκεύους νά ὑποκαταστήσουν χρηστικά τό ἴδιο τό σκεῦος. Γιά τά σκεύη, πού ἀνήκουν στίς τρεῖς πρῶτες μορφολογικές κατηγορίες, μπορούμε νά ποῦμε πῶς τό βασικό στοιχείο τῆς μορφῆς τους εἶναι τό σῶμα τους. Ἐξάλλου ἀπό τήν κατασκευή τοῦ κυρίως σώματος, τοῦ πλευροῦ καί τῆς κοιλιάς ἀρχίζει ἡ κατασκευή ὧν τῶν εἰδῶν τῶν χάλκινων σκευῶν.

Μονοκόμματη κατασκευή. Τά σκεύη πού ἀπαρτίζουν τήν πρώτη μορφολογική κατηγορία ἔχουν τά ἑξῆς κοινά γνωρίσματα: πλατιά καί ἐπίπεδη κυκλική βάση καί πολύ χαμηλό τοίχωμα. Στό ἐπίπεδο τῆς τεχνικῆς ἔχουν ἓνα κοινό γνώρισμα: ὅλα κατασκευάζονται ἀπό ἓνα κυκλικό ἔλασμα χαλκοῦ καί ὁ χαλκοτεχνίτης ἀντιμετωπίζει γιά ὅλα τά ἴδια προβλήματα καί ἀκολουθεῖ τά ἴδια στάδια ἐργασίας, τά παρακάτω: Ἀμέσως μετά τόν ἐντοπισμό τοῦ κέντρου τοῦ κυκλικοῦ ἐλάσματος (ἀπαραίτητη ἐργασία γιά ὅλα τά σκεύη, ὅσα κατασκευάζονταν ἀπό τό φουρλίδι), ὁ χαλκοτεχνίτης μετροῦσε τή διάμετρο τοῦ πυθμένα, ἀφήνοντας στό περιθώριο τό τμήμα ἐκεῖνο τοῦ χάλκινου ἐλάσματος πού θά γύριζε τόν κόθρο, τό κάθετο τοίχωμα τοῦ σκεύους. Τό ἐπόμενο στάδιο ἐργασίας ἦταν τό μάσιμο. Τό μάσιμο αὐτῶν τῶν σκευῶν γινόταν σέ δύο φάσεις. Κατά τήν πρώτη φάση ὁ χαλκοτεχνίτης, χρησιμοποιώντας τά ἐργαλεῖα σφυρηλάτησης, τό σφυρί τό δίκοπο καί τό ρηχό κοίλωμα τοῦ σουφᾶ, κατσάρωνε τό ταψί, ἀνασῆκωνε δηλ. τό περιθωριακό τμήμα τοῦ ἐλάσματος πού πλαισίωνε τόν κύκλο τοῦ πυθμένα, δημιουργώντας ὁμοιόμορφες πτυχώσεις. Στή δεύτερη φάση γινόταν τό καθαυτό μάσιμο. Οἱ πτυχώσεις ἐπρεπε, μέ τό ξυλόσφυρο, νά χωνευτοῦν καί τό τοίχωμα νά γίνεи ἐπίπεδο, νά ρομφήξει τό περίσσευμα τοῦ χαλκοῦ πού δημιουργοῦσε τό ἀνασῆκωμα τοῦ

κόθρου. 'Ανάλογα πάλι μέ τήν είδική χρήση τοῦ κάθε σκεύους, τό τοίχωμα ἦταν ἄλλοτε κάθετο στήν κυκλική βάση (σέ ὅλα τά είδη τῶν ταψιῶν, στό σεφέρ-τάσι, στά λυχνάρια), ἄλλοτε ἄνοιγε ἐλαφρά στό στόμιο σχηματίζοντας μέ τή βάση ἀνοιχτή γωνία (ὅλα τά είδη τῶν τηγανιῶν -ἐκτός ἀπό τό βλαχοτήγανο-, τό βλάχικο σαγάνι) καί ἄλλοτε ἐκλείνε στό στόμιο ἐλαφρά, σχηματίζοντας μέ τή βάση κλειστή γωνία (βλαχοτήγανο, τάσι μαλλιῶν). Δύο είδη σκευῶν δέν εἶχαν ἐπίπεδο τοίχωμα, ἀλλά κυρτό· τά σκεύη αὐτά ἦταν τό γιαννιώτικο σαγάνι (πιάτο φαγητοῦ) καί ἡ ἀπλάδα (ἀνοιχτή πλατέλα).

Τό ἐπόμενο στάδιο ἐργασίας ἦταν τό στρώσιμο τοῦ πάτου. 'Ο πυθμένας ἔπρεπε νά στρωθεῖ στήν "πλάκα",⁵¹ στήν κυκλική ἐπίπεδη πέτρα πού βρισκόταν στό δάπεδο τοῦ ἐργαστηρίου, νά γίνεи δηλ. ἀπόλυτα ἐπίπεδος, ἔτσι πού ἡ ἐπιφάνειά του νά ἐφάπτεται μέ τήν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου (γιά παράδειγμα τό ταψί στό φούρνο κ.λπ.). Τά σκεύη αὐτῆς τῆς κατηγορίας συνήθως "πυρώνονταν" στή φωτιά μόνο μία φορά (αὐτό βεβαίως ἐξαρτιόταν καί ἀπό τήν δεξιότητα τοῦ χαλκοτεχνίτη), ἐνῶ μερικά είδη σκευῶν δέν πυρώνονταν καθόλου, ὅπως τό σινί, πού τελείωνε κρύο. Ὑπενθυμίζουμε πώς ὁ χαλκός, ὡς πρώτη ὕλη, εἶχε ἤδη ὑποστεί μιὰ στοιχειώδη ἐπεξεργασία καί γιά τούς χαλκουργούς, πού τόν προμηθεύονταν μέ τή μορφή κυκλικῶν καί ὀρθογώνιων ἐλασμάτων, ἦταν ἤδη "πυρωμένος" στό ἐργοστάσιο καί συνεπῶς ἐπεξεργάσιμος. Μετά τό στρώσιμο τοῦ πάτου καί τή διαμόρφωση τοῦ τοιχώματος, ὅταν δηλ. ἡ ἐργασία ἔφτανε στό χεῖλος του, τό σκεῦος ἦταν στόν καρά, ἦταν δηλ. ἔτοιμο γιά τό σφάρισμα, τό δέντισμα καί, τέλος, τό σφύρισμα. Κατά τήν τελευταία αὐτή φάση, κατά τό σφύρισμα δηλαδή, ὁ χαλκοτεχνίτης διαμόρφωνε καί τό χεῖλος τοῦ στομίου.

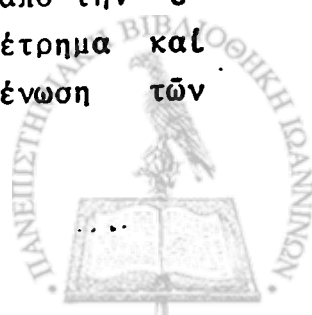
Τό βασικό μορφολογικό γνώρισμα πού χαρακτήριζε τά σκεύη τῆς δεύτερης κατηγορίας ἦταν τό ἡμισφαιρικό σχῆμα τους· τό γνώρισμα αὐτό συνεπαγόταν ψηλό, σέ σχέση μέ τή διάμετρο τοῦ πυθμένα, καί κοῖλο τοίχωμα, καθώς καί ἀνοιχτό στόμιο. Καί τά σκεύη αὐτά κατασκευάζονταν ἀπό ἕνα κυκλικό φύλλο χαλκοῦ. 'Από τίς πρώτες κινήσεις πού ἔκανε ὁ μάστορας, ἀφοῦ διάλεγε τό φύλλο καί καθόριζε τά μέτρα (τό μέγεθος δηλ. τοῦ σκεύους), ἦταν νά ἐντοπίσει τό κέντρο τοῦ κύκλου καί νά ὀρίσει μέ τόν διαβήτη τά ὄρια τοῦ πυθμένα χαράζοντας καί τήν περιφέρειά του καί ἀφήνοντας στό περιθώριο τό ἀνάλογο τμήμα γιά τό τοίχωμα. Στή συνέχεια ὁ χαλ-

κουργός άρχιζε τό μάσιμο (χωρίς κατσάρωμα) μέ τό ξυλόσφυρο, ξεκινώντας από τήν περιφέρεια τοῦ πυθμένα, δουλεύοντας τό σκεῦος από τήν έσωτερική του έπιφάνεια καί από κάτω πρός τά πάνω, πρός τό στόμιο δηλαδή. Τό σκεῦος δέν έπαιρνε από τήν άρχή τό σχήμα του, αλλά ύστερα από δύο καί τρία μασίματα καί αντίστοιχα πυρώματα. Όσα κατασκευάζονταν σέ μεγάλη κλίμακα, π.χ. οί λεκάνες καί οί κουσενέδες, άπαιτούσαν πολύ κόπο "μάσε καί μάσε μέ τό ξυλόσφυρο, αυτά ήθελαν πολλή πλάτη". Γι' αυτό, όταν ύπήρχε ή δυνατότητα, αυτό τό στάδιο έργασίας τό διεκπεραίωναν οί μαθητευόμενοι.

- Τό μάσιμο, ή μορφοποίηση δηλ., έπρεπε σύμφωνα μέ τίς τεχνικές προδιαγραφές νά γίνεται μέ τό ξυλόσφυρο, έργασία πού άπαιτούσε βέβαια μεγαλύτερη σωματική προσπάθεια καί δύναμη, δέν μείωνε όμως τήν πλαστικότητα τοῦ μετάλλου ή τήν μείωνε σέ βαθμό πού δέν έμπόδιζε τή συνέχιση τής έργασίας. Τά σιδερένια σφυριά σκλήραιναν τό μέταλλο σέ βαθμό πού ήταν άδύνατη ή πλώ πέρα έπεξεργασία του, όποτε έπρεπε τό σκεῦος νά ξαναμπεῖ στή φωτιά· άν ό τεχνίτης πού τό δούλευε δέν αντιλαμβανόταν έγκαιρα τό πρόβλημα, τό αντικείμενο μπορούσε νά σπάσει. Έξάλλου ή κυρτότητα τοῦ τοιχώματος (όπως καί όλες οί κατασκευές πού άπαιτούσαν τή μετατροπή μιᾶς επίπεδης έπιφάνειας σέ κυρτή) άπαιτούσε αύξημένη τεχνική δεξιότητα, μέ τήν όποία ό μάστορας θά έδινε τήν άπαιτούμενη όμοιομορφία στό ήμισφαιρικό σχήμα τοῦ σκεύους. Όταν ή κατασκευή έφτανε σ' ένα άρκετά προχωρημένο στάδιο, ύστερα δηλ. από ένα ή δύο μασίματα, τότε περνούσε στόν μάστορα, ό όποῖος τοῦ έδινε τήν όριστική μορφή του, διαμορφώνοντας τά τελευταῖα στή διαδικασία τής κατασκευής μορφολογικά γνωρίσματα (π.χ. τό χεῖλος κ.λπ.).

Τμηματική κατασκευή. Τό σῶμα τῶν σκευῶν πού άποτελοῦσαν τήν έπόμενη μορφολογική κατηγορία κατασκευαζόταν τμηματικά· από ένα κυκλικό έλασμα ό πυθμένας καί από ένα όρθογώνιο τό πλευρό. Η κατασκευή άρχιζε πάντοτε από τό μέτρημα τοῦ "πλευροῦ" πού, κατά τούς χαλκουργούς, άποτελοῦσε τό σκαρί κάθε σκεύους. θά πρέπει νά σημειώσουμε πώς τά μεγέθη τῶν σκευῶν οί χαλκουργοί τά ύπολόγιζαν μέ βάση τό μήκος τοῦ όρθογώνιου έλάσματος, πού είχε χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν κατασκευή τοῦ πλευροῦ· γιά παράδειγμα, ένα καζάνι 50 ίντσες σήμαινε πώς τό πλευρό του, πρίν από τήν έπεξεργασία του, είχε μήκος 50 ίντσες κ.λπ. Μετά τό μέτρημα καί τό κόψιμο τοῦ πλευροῦ, ό μάστορας προχωροῦσε στή συνένωση τῶν

δύο μικρῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογώνιου μέ τή μέθοδο τῶν κλειδιῶν καί στό βράσιμο στή φωτιά. Ἐτσι τό πλευρό ἔπαιρνε κυλινδρικό σχῆμα. Γιά τό πλευρό τῶν σκευῶν αὐτῆς τῆς κατηγορίας οἱ χαλκουργοί χρησιμοποιοῦσαν τά ὀρθογώνια ἐλάσματα, τίς φασκιές. Ἄν τό σκεῦος ἦταν ἀνοιχτό, ὁ χαλκουργός δούλευε τό πλευρό κρῦο μέ τό ξυλόσφυρο πάνω στόν νάη. Ἄν τό σκεῦος ἦταν κλειστό, ὁπότε, ἡ διαμόρφωση τοῦ λαιμοῦ του ἀπαιτοῦσε μάσιμο καί τό πλευρό στρώσιμο γιά νά σχηματίσει ἐλαφρά κοιλότητα, τότε θά τό πύρωνε τουλάχιστον μία φορά. Μετά τό πλευρό, ὁ χαλκουργός δούλευε τόν πάτο. Γιά τό σκοπό αὐτό χρησιμοποιοῦσε κατά κανόνα τά κυκλικά ἐλάσματα, τά φουρλίδια. Τό πάχος τοῦ χάλκινου ἐλάσματος μέ τό ὁποῖο θά κατασκεύαζε τόν πυθμένα, ἔπρεπε πάντοτε νά εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό πάχος τοῦ πλευροῦ, γιά λόγους ἀντοχῆς. Ὁ κανόνας αὐτός ἦταν ἀπαράβατος γιά τά σκεῦη μεγάλης κλίμακας, ὅπως ἦταν τά καζάνια. Πολλές φορές ὅμως τύχαινε νά χρησιμοποιήσει γιά πάτο πῖο φτενὸ ἐλάσμα χαλκοῦ. Ἄν ἡ διαφορά ἀπό τό κανονικό ἦταν μικρή, ὁ ἐμπειρος μάστορας μποροῦσε νά ἀναπληρώσει αὐτή τήν ἑλλειψη ἐνισχύοντας τήν κυρτότητα τοῦ πυθμένα πού πλασιῶνε τό κεντρικό κυκλικό τμήμα του, πάνω στό ὁποῖο στηριζόταν τό σκεῦος, ὅταν ἦταν τοποθετημένο στό δάπεδο. Γιά τή μορφοποίηση τοῦ πυθμένα ἀκολουθοῦσε τή διαδικασία τῆς κατασκευῆς τῶν σκευῶν τῆς πρώτης κατηγορίας. Ὁ πυθμένας ὅλων τῶν σκευῶν πού κατασκευάζονταν τμηματικά εἶχε τό σχῆμα ἀνοιχτοῦ ἢ κλειστοῦ ταψιοῦ. Συνεπῶς ἡ συνένωσή του μέ τό πλευρό δέν γινόταν ποτέ στό σημεῖο πού σχηματιζόταν ἡ γωνία του, τό κάζι, μέ τό ἐνιαῖο πλευρό, ἀλλά ἐκεῖ ὅπου σταματοῦσε τό χαμηλό τοίχωμα.

Στό χεῖλος αὐτοῦ τοῦ τοιχώματος πού ἦταν συνέχεια τοῦ πυθμένα, ὁ χαλκουργός ἔκοβε τά κλειδιά⁵² καί στή συνέχεια τοποθετοῦσε στήν ὑποδοχή τους τό ἄκρο τοῦ κυλινδρικοῦ πλευροῦ. Τό ἀντίστροφο ὅμως δέν μποροῦσε νά συμβεῖ γιά δύο λόγους: πρῶτα γιατί μ'αὐτό τόν τρόπο ὁ πυθμένας κρατοῦσε, στήριζε τό τοίχωμα τοῦ πλευροῦ μεταδίδοντάς του, κατά κάποιο τρόπο, τίς δυνάμεις ἀντίστασης πού ἔπρεπε νά ἔχει τό σκεῦος γιά νά ἀντέχει τό βάρος τῆς πίεσης τοῦ περιεχομένου του· καί ὕστερα γιά λόγους τεχνικούς, τό σκεῦος δουλευόταν πάντοτε ἀπό κάτω πρός τά πάνω. Πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε τήν ἀκρίβεια στό μέτρημα καί στήν ἐκτέλεση πού ἀπαιτοῦσαν αὐτές οἱ συρραφές. Αὐτή τήν διαδικασία ἀκολουθοῦσε ἡ κα-

τασκευή τῶν πιό βασικῶν καί ἀναγκαίων χάλκινων σκευῶν, ὅπως ἦ-
ταν τὰ καζάνια, τὰ κακκάβια κ.λπ.

Μέ τόν ἴδιο τρόπο κατασκευαζόταν τό καπάκι τοῦ ρακοκάζα-
νου καί τό ἐπάνω τμήμα τῆς κολυμπήθρας, μέ τή διαφορά ὅτι τό ὕ-
ψος τοῦ πλευροῦ τῆς ἦταν μεγαλύτερο ἀπό τό ἀνοιγμα τοῦ στομίου
τῆς, τό σῶμα τῆς δηλ. εἶχε κάθετη ἀνάπτυξη πού ἐπεκτεινόταν γιά
χρηστικούς λόγους μέ τήν ψηλή βάση.

Κοινά μορφολογικά γνωρίσματα τῶν σκευῶν, πού ἀποτελοῦν τήν
τέταρτη μορφολογική κατηγορία, εἶναι ἡ κάθετη ἀνάπτυξη καί ἡ ἀν-
θρώπομορφική δομή, μέ ἀναγνωρίσιμα τὰ ἀνθρωπομορφικά χαρακτηρι-
στικά: σῶμα, ὦμοι, λαιμός, πολλές φορές ξεχωριστή βάση, χερού-
λια, καπάκι. Μποροῦμε νά τὰ διακρίνουμε σέ δύο ομάδες: α) σ' ἐ-
κεῖνα πού τό κυρίως σῶμα τους ἔχει ἐπίπεδο ἢ ἐλαφρά κοῖλο τοί-
χωμα (γκιούμι, μαυροτσούκαλο, τσιουμπλέκι) καί β) σ' ἐκεῖνα πού
τό κυρίως σῶμα τους ἔχει σφαιρικό ἢ καί ὠοειδές τοίχωμα (γκιού-
μι παρατραπέζιο, μπρίκι γιά τό πλύσιμο τῶν χεριῶν, μπραγάτσι, δο-
χεῖο γιά τό σαλέπι).

Ὁ χαλκουργός ἄρχιζε τή διαδικασία τῆς κατασκευῆς καί αὐ-
τῶν τῶν σκευῶν πάλι ἀπό τό πλευρό. Γιά τήν κατασκευή τοῦ πλευ-
ροῦ δέν χρησιμοποιοῦσε πιά ὀρθογώνιο ἔλασμα, ἀλλά φουρλίδι (κυ-
κλικό), μέ τόν ἐξῆς τρόπο: Μέ τόν διαβήτη ἀφοῦ ἐντόπιζε τό κέν-
τρο τοῦ κύκλου ἔγραφε ἕναν δεύτερο, ὁμόκεντρο, μικροῦ διαμετρή-
ματος, κύκλο καί στή συνέχεια χώριζε μέ κοινή διάμετρο τοὺς δύο
κύκλους σέ δύο ἡμικύκλια. Τό καθένα ἀπό αὐτά τὰ δύο ἡμικύκλια τό
χρησιμοποιοῦσε γιά νά κατασκευάσει τό πλευρό τοῦ κάθε γκιουμιοῦ.
Ἀκολουθοῦσε κι ἐδῶ τήν ἴδια πορεία ἐργασίας: συνένωνε τίς δύο
πλευρές τοῦ ἡμικύκλιου. Τό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐργασίας του ἦ-
ταν ἕνας κόλουρος κῶνος. Μέ τό κατάλληλο "πλάσιμο" ὁ μάστορας θά
μετέτρεπε τόν κῶνο στό τμήμα πού θά ἀποτελοῦσε τοὺς ὦμους καί
τήν κοιλιά τοῦ σκεύους, μέ ὁδηγό τό προκαθορισμένο χρηστικό σχῆ-
μα. Γιά νά πετύχει αὐτή τή μεταμόρφωση τῆς πρώτης ὕλης, ἔπρεπε,
μέ τὰ κατάλληλα ἐργαλεῖα (π.χ. τό ἕνα ἀπό τὰ τρία ἐνεργά ἄκρα
τοῦ γρύμικου γιά τόν λαιμό τοῦ γκιουμιοῦ), νά μάσει τήν περιοχή
τοῦ λαιμοῦ, στή συνέχεια ν' ἀνοίξει τοὺς ὦμους μέ λοξή πρὸς τὰ
κάτω φορά καί ἔπειτα νά διαμορφώσει τό κυρίως σῶμα, τοῦ ὁποῦ
ἢ ἐπιφάνεια ἔπρεπε νά διαγράψει ἐλαφρά τονισμένη κοιλότητα. Τά
κρίσιμα σημεῖα τῆς κατασκευῆς τοῦ πλευροῦ τοῦ γκιουμιοῦ ἦταν τό

μάσιμο τοῦ λαιμοῦ, καθὼς καί τό "πέραςμα" ἀπό τούς ὦμους στό κυρίως σῶμα. Ἄν ὁ χαλκοτεχνίτης ἤθελε νά κατασκευάσει τσουκάλια γιά τή φωτιά ἢ τσιουμπλέκια (μαγειρικό σκεῦος), τότε τό κυκλικό ἔλασμα μέ τό μικρό κυκλικό ἀνοιγμα στό κέντρο δέν τά χώριζε σέ δύο ἡμικύκλια, ἀλλά σέ τρία ἰσομεγέθη τμήματα. Ἔτσι, ἀπό κάθε κυκλικό ἔλασμα χαλκοῦ (φουρλίδι) ἐβγαίναν τρία πλευρά (σέ ἀνάλογο μέγεθος) γιά ἰσάριθμα σκεύη.

Τό ἀμέσως ἐπόμενο στάδιο ἐργασίας ἦταν ἡ κατασκευή τοῦ πυθμένα, πού ἀκολουθοῦσε τήν ἴδια διαδικασία μέ ἐκείνη τῆς κατασκευῆς τοῦ πυθμένα τῶν σκευῶν τῆς τρίτης μορφολογικῆς κατηγορίας (κατσάρωμα καί μάσιμο τοῦ χαμηλοῦ τοιχώματος), καί στή συνέχεια ἡ συνένωση⁵³ τῶν δύο βασικῶν τμημάτων τοῦ σκεύους (πλευρό καί πυθμένας).

Ἡ κατασκευή τοῦ σώματος τῶν σκευῶν πού ἀποτελοῦν τή δεύτερη ὁμάδα (σφαιρική κοιλιά) ἀκολουθοῦσε διαφορετική διαδικασία. Καταρχήν γιά τά σκεύη πού εἶχαν ξεχωριστό στεφάνι (ποδαρικό), ὁ χαλκοτεχνίτης χρησιμοποιοῦσε καί γιά τά δύο τμήματα τοῦ σώματος δύο ἡμικυκλικά ἐλάσματα χαλκοῦ (ἀφοῦ προηγουμένως τά εἶχε μετρήσει καί τά εἶχε κόψει, ὅπως ἀκριβῶς τό πλευρό τοῦ γκιουμιού). Τά δύο κυκλικά ἐλάσματα ἔπρεπε πάντοτε νά ἔχουν μία διαφορά μεταξύ τους δύο ἰντσῶν. Π.χ. γιά τό μπρίκι (τοῦ μπρικολίγενου) τά μέτρα τοῦ μικροῦ μεγέθους ἦταν 20 ἰντσες ὁ πάτος καί 18 τό πλευρό. Μετά τό κόψιμο τῶν ἡμικυκλίων ἀκολουθοῦσε ἡ συνένωση καί ἡ συγκόλληση (μέ βράσιμο στή φωτιά) τῶν ἰσίων πλευρῶν τοῦ κάθε ἡμικυκλίου. Σχηματίζονταν ἔτσι δύο ἀνισομεγέθεις κόλouroι κῶνοι. Αὐτά τά γεωμετρικά ἀντικείμενα μέ τό ψυχρό σχῆμα ὁ μάστορας, χρησιμοποιώντας τά κατάλληλα κάθε φορά ἐργαλεῖα καί τήν τεχνική τοῦ θά τά μεταμόρφωνε κατασκευάζοντας τό σῶμα τῶν πιό ωραίων καί, κατασκευαστικά, δύσκολων χάλκινων σκευῶν (γκιούμια παρατραπέζια, μπρίκια κ.λπ.). Τά σκεύη αὐτῆς τῆς κατηγορίας τά δούλευε ὁ μάστορας ἀπό τά πρῶτα στάδια τῆς κατασκευῆς τους (μέτρημα, κόψιμο) ὡς τό τελευταῖο, πού ἦταν τό σφύρισμα καί τό κάρφωμα τῆς λαβῆς καί τοῦ καπακιοῦ. Δουλεύοντας τόν κῶνο, πού προοριζόταν γιά τό πλευρό, ὁ μάστορας σχημάτιζε τούς ὦμους καί τό πάνω ἡμισφαίριο τῆς κοιλιάς τοῦ σκεύους. Τήν πλατιά βάση του τή φούσκωνε στίς γοῦβες τοῦ σουφᾶ, ἐνῶ τήν κορυφή του τή μάζευε σχηματίζοντας τοῦς χυτούς ὦμους καί τό στόμιο, ὅπου θά προσάρμοζε τόν κλειστό καί

ψηλό κυλινδρικό λαιμό του σκεύους.

Ἄφοῦ διαμόρφωνε τό πλευρό, στή συνέχεια δούλευε τόν κῶνο πού προοριζόταν γιά τόν πάτο, δίνοντας στό πλατύ ἄκρο (βάση τοῦ κώνου) ἡμισφαιρικό σχῆμα (τό συμπλήρωμα δηλ. τοῦ πλευροῦ), ἐνῶ "μάζεψε" τήν κορυφή του σχηματίζοντας ἕνα τμήμα τοῦ πυθμένα καί τό κυκλοτερές στεφάνι τοῦ ποδαρικοῦ του (τό ἡμισφαίριο δηλ. τοῦ κάτω μέρους τῆς κοιλιᾶς ἦταν ἐνιαῖο μέ τό ποδαρικό τῆς βάσης). Τό μικρό κυκλικό ἄνοιγμα τοῦ πυθμένα, ὁ καθαυτό πάτος, ἐκλείνε μέ τήν τοποθέτηση ξεχωριστοῦ κυκλικοῦ ἐλάσματος. Γιά ὅσα σκευή αὐτῆς τῆς μορφολογικῆς κατηγορίας (παρατραπέζια γκιούμια, δοχεῖα γιά σαλέπι κ.λπ.) δέν ἦταν ἀπαραίτητη ἡ ξεχωριστή διαμορφωμένη βάση, ὁ χαλκοτεχνίτης τότε, γιά νά κατασκευάσει τόν πυθμένα, ἐπρεπε νά χρησιμοποιήσῃ ἀπλό κυκλικό ἔλασμα καί ν' ἀκολουθήσῃ τή διαδικασία τῆς κατασκευῆς τῶν σκευῶν μέ ἡμισφαιρικό σχῆμα καί χαμηλό τοίχωμα. Τό ἐπόμενο στάδιο ἐργασίας, μετά τό σφυρηλάτισμα τοῦ πλευροῦ καί τή διαμόρφωση τοῦ πάτου, ἦταν ἡ συνένωση τῶν δύο ἡμισφαιρικῶν τμημάτων μέ τή μέθοδο τῶν κλειδίων. Πολλές φορές ἡ συρραφή ἀποτελοῦσε καί τήν ἀκμή τῆς σφαιρικῆς κοιλιᾶς τους, ἀνάλογα βέβαια μέ τό ἰδιαίτερο σχῆμα της.

Ἐνα ἄλλο βασικό καί μικρῆς κλίμακας σκεῦος, πού ἀνήκει στήν ἴδια μορφολογική κατηγορία, τό τσουκάλι τοῦ νεροῦ, δέν κατασκευαζόταν τμηματικά, ἀλλά ἀπό ἕνα ὀρθογώνιο ἔλασμα χαλκοῦ, μέ διαστάσεις συνήθως 12 (ὕψος) X 6 (πλάτος) Ἴντσες. Δουλεύοντας αὐτό τό ὀρθογώνιο κομμάτι καί πυρώνοντάς το τουλάχιστον τρία χέρια, ὁ μάστορας διαμόρφωνε τό ἐνιαῖο σῶμα τοῦ σκεύους: τόν λαιμό, τούς μικροῦς χυτούς ὦμους πού τούς ἄνοιγε γιά νά σχηματίσῃ τή σφαιρική κοιλιά καί νά τούς ξαναμάσῃ, γιά νά σχηματίσῃ ἕνα τμήμα τοῦ πυθμένα καί τό κυκλοτερές στεφάνι τῆς βάσης. "Τό τσουκάλι ἔχει δουλειά, δέν ἔχει ψωμί", ἔλεγαν οἱ χαλκουργοί. Ἦταν ὁμως ὑποχρεωμένοι νά τό παράγουν μαζικά ὡς τακτικό ἐμπόρευμα τοῦ μαγαζιοῦ τους καί ὄχι ὕστερα ἀπό παραγγελία, γιατί ἦταν ἀπό τά βασικά σκευή τά ἀπαραίτητα καί στό πῶς στοιχειῶδες νοικοκυριό.

Προσπάθήσαμε νά ἐπισημάνουμε καί νά ἀναπτύξουμε τά πῶς χαρακτηριστικά στάδια τῆς διαδικασίας τῆς κατασκευῆς τοῦ κύριου σώματος τῶν χάλκινων σκευῶν. Ἡ διαδικασία αὐτή ἀπαιτοῦσε, ἐκτός ἀπό τίς γενικές γνώσεις τῆς τεχνικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ μετάλλου,

καί τήν γνώση τῶν εἰδικῶν προβλημάτων πού παρουσίαζε ἡ κατασκευή τους.

Στή συνέχεια θά μᾶς ἀπασχολήσουν τά συμπληρωματικά γνωρίσματα τοῦ σώματος τῶν χάλκινων σκευῶν: ἡ βάση, τό χεῖλος τοῦ στομίου, καθώς καί ὁ λαιμός, τά χεῖλη, πού κατασκευάζονταν ξεχωριστά καί ἐνσωματώνονταν στό σκεῦος μετά τήν κατασκευή τοῦ σώματος. Τά στοιχεῖα αὐτά μπορούμε νά ποῦμε πώς ἀποτελοῦν γνωρίσματα τοῦ ἴδιου τοῦ σώματος τοῦ κάθε σκεύους, πού τό καθένα διαμορφώνεται μέ ἰδιαίτερο τρόπο, γιά νά ἐξυπηρετήσῃ τήν εἰδική χρηστική ἀνάγκη πού ὑπαγόρευσε τήν κατασκευή του.

Ἄς δοῦμε λοιπόν πιά ἀναλυτικά αὐτά τά γνωρίσματα, ἀρχίζοντας ἀπό τή βάση.

2. Βάση - πυθμένας

Καταρχήν θά πρέπει νά κάνουμε μιᾶ διάκριση ἀνάμεσα στόν ὄρο βάση (ποδαρικό, κατά τούς χαλκουργούς) καί τόν ὄρο πυθμένας (πάτος, κατά τούς χαλκουργούς), γιατί πολλές φορές στήν ἀντίληψή μας αὐτά τά δύο γνωρίσματα συγχέονται ἢ ταυτίζονται. Πυθμένας εἶναι τό κάτω ὀριζόντιο τμήμα τοῦ σκεύους, πού ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καί τήν ἐσωτερική του ἐπιφάνεια. Τίς περισσότερες φορές, ἡ ἐξωτερική ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένα εἶναι καί ἡ βάση, πάνω στήν ὁποία στηρίζεται τό σκεῦος κατά τή χρήση του. Συνεπῶς ἡ βάση μπορεῖ νά εἶναι ἡ ἐξωτερική ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένα, μπορεῖ ὅμως νά εἶναι καί ξεχωριστή, ὅποτε δέν εἶναι ὁρατή ἀπό τήν ἐσωτερική ἐπιφάνεια τοῦ σκεύους. Μποροῦμε λοιπόν νά διακρίνουμε δύο εἰδῶν βάσεις, στίς ὁποῖες στηρίζονται τά χάλκινα σκεύη: α) ἐκεῖνες πού ταυτίζονται μέ τόν πυθμένα, καί β) ἐκεῖνες πού διαμορφώνονται ξεχωριστά.

Ἡ βάση, στίς περιπτώσεις πού ταυτίζεται μέ τόν πυθμένα, διαμορφωνόταν κατά τρεῖς τρόπους. Σέ μιᾶ σειρά ἀπό σκεύη ἦταν ἀπόλυτα ἐπίπεδη, ὥστε νά ἐφάπτεται μέ τήν ἐπιφάνεια πάνω στήν ὁποία τήν τοποθετοῦσαν. Τέτοιου εἴδους βάση ἔχουν ὅλα τά χάλκινα σκεύη πού ἀνήκουν στήν πρώτη μορφολογική κατηγορία (ἐκτός ἀπό τά σαγάνια μέ καμπύλο τοίχωμα), μερικά τῆς δεύτερης κατηγορίας, ὅπως ἡ λεκάνη, ἡ κουβάτα, ἡ κατσαρόλα κουσενές, καθώς καί μερικά τῆς τέταρτης κατηγορίας, σκεύη δηλ. μέ κάθετη ἀνάπτυξη, ὅπως τό τσουκάλι τῆς φωτιᾶς, τό τσιουμπλέκι καί τό μπρίκι τοῦ καφέ. Ἡ ἐπίπεδη βάση τῶν σκευῶν μεγάλης κλίμακας, ὅπως ἦταν τά τα-

ψιά, τὰ σινιά κ.λπ., "στρωνόταν" μέ τό ξυλόσφυρο πάνω στήν πλάκα (κυκλική πέτρα) πού βρισκόταν στό χώρο τοῦ χαλκουργείου, ὅπου δούλευαν οἱ μαστόροι. Οἱ λόγοι πού ὑπαγόρευαν τό ἓνα ἢ τό ἄλλο εἶδος βάσης ἦταν καθαρά χρηστικοί· λόγου χάρη, ἡ βάση - πυθμένας τῶν ταψιῶν, γιά νά προσλάβει τήν θερμότητα ἀπό τήν θερμασμένη ἐπιφάνεια τοῦ φούρνου, ἔπρεπε νά ἐφάπτεται μέ αὐτή σέ ὅλα τά σημεία της. Τό τσουκάλι πού βρισκόταν πάντοτε δίπλα στή φωτιά ἔπρεπε νά ἔχει ἐπίπεδη βάση-πυθμένα, γιά νά "ἀναμερίζει" τή στάχτη καί τά κάρβουνα καθῶς σπρωχνόταν συρτά μέσα στή φωτιά καί γιά νά μήν ἀνατρέπεται εὐκόλα.

Σέ μιά δεύτερη ομάδα σκευῶν ἡ βάση-πυθμένας ἦταν ὑπόκυρτη, παρουσίαζε δηλ. τήν ἐξῆς μορφή: τό κεντρικό μέρος τοῦ πυθμένα (κυκλικό πάντοτε) ἔδινε τήν ἐντύπωση ἐπίπεδης ἐπιφάνειας, στήν πραγματικότητα ὅμως ἦταν ἐλαφρότατα ὑπόκυρτος, στοιχεῖο πού τό ἀποκτοῦσε μέ τήν κατάλληλη ἐπεξεργασία του. Ὁ χαλκοτεχνίτης κατόρθωνε νά τοῦ δώσει αὐτό τό σχῆμα χρησιμοποιώντας καί τά κατάλληλα ἐργαλεῖα, τό ἴσιο σιάμικο καί τά ἀνάλογα σφυριά. Αὐτό λοιπόν τό κεντρικό ἐπίπεδο μέρος, πού μπορούμε νά τό χαρακτηρίσουμε ὡς τήν καθαυτό βάση, πλαισιωνόταν ἀπό μιά ζώνη μέ σαφῶς διαμορφωμένη κυρτότητα, ἔτσι πού ἡ γωνία (τό κάζι) πού σχηματίζει ὁ πυθμένας μέ τό κάθετο σ' αὐτόν πλευρό νά στέκεται στόν ἀέρα. Πρέπει νά τονίσουμε ὅτι ἡ βάση-πυθμένας ὅλων τῶν σκευῶν, καί ἐλδικοτέρα ἐκείνων πού ἔμπαιναν στή φωτιά, ἦταν τό σημεῖο πού φθειρόταν πιο πολύ, καί γι' αὐτόν τό λόγο ὁ ἀγοραστής⁵⁴ δοκίμαζε τήν ποιότητα τοῦ σκεύους, τήν ἀντοχή του δηλαδή, σ' αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο. Ἄν τό ἔλασμα τοῦ χαλκοῦ πού χρησιμοποιήθηκε γιά τόν πυθμένα δέν εἶχε τό ἀναγκαῖο πάχος, τότε κάτω ἀπό τήν πίεση ὀρισμένου βάρους ὁ πυθμένας βούλιαζε.

Ἡ ὑπόκυρτη βάση ἐξυπηρετοῦσε ὀρισμένες χρηστικές ἀνάγκες. Πρῶτα-πρῶτα, τό ἐπίπεδο τμήμα τοῦ πυθμένα ἀπό τό ἓνα μέρος ἐξασφάλιζε στό σκεῦος τήν ἀπαιτούμενη εὐστάθεια, ὅταν τό τοποθετούσαν στό δάπεδο, καί ἀπό τό ἄλλο διευκόλυνε τήν τοποθέτησή του, τό κάθισμά του μάλλον, πάνω στόν σιδερένιο ἢ στόν αὐτοσχέδιο (μέ τρεῖς πέτρες) τρίποδα. Ἐπίσης ἡ καμπύλη τοῦ πυθμένα διευκόλυνε τήν κλίση τοῦ σκεύους καί τό ἄδειασμα τοῦ ὑγροῦ περιεχομένου του (κατά κανόνα νεροῦ). Ὑπόκυρτο πυθμένα ἔχουν ὅλα τά σκεύη τῆς τρίτης μορφολογικῆς κατηγορίας (πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε πῶς τὰ

καζάνια, οί κατασρόλες καί τά κακκάβια ἔβγαιναν σέ δύο τύπους, τόν κλειστό μέ ὑπόκυρτη βάση καί τόν ἀνοιχτό μέ ἐπίπεδη), μερικά τῆς δεύτερης κατηγορίας, ὅπως ὁ σίκλος, τό τάσι νεροῦ, τό λεγένη (καί τό ἐξάρτημα τοῦ λεγενόμπρικου καί τῶν κουρεῶν) καθὼς ἐπίσης καί τό πιό εὐχρηστο καί διαδομένο στήν Ἡπειρο χάλκινο ὑδροφόρο σκεῦος, τό γκιούμι.

Τέλος ἰδιαίτερα ἰδιόμορφο μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε τόν πυθμένα-βάση δύο σκευῶν μέ αὐστηρά ἐξειδικευμένες χρήσεις. Τά σκεύη αὐτά ἦταν τό αὐγοτήγανο καί τό λουτροτάσι. Ὁ πυθμένας τοῦ πρώτου ἔχει, ἀνάλογα μέ τό μέγεθος, πέντε ἢ ἑπτὰ ἡμισφαιρικά βαθουλώματα. Ὁ χαλκοτεχνίτης, ἀφοῦ ἐτοίμαζε ἓνα κανονικό τηγάνι, μέ τόν διαβήτη ἔγραφε στήν ἐσωτερική του ἐπιφάνεια ἀντίστοιχους κύκλους. Στή συνέχεια μέ τό μπρούμενο (ἓνα ἀπό τά σιδερένια σφυριά) γούβωνε τίς κυκλικές ἐπιφάνειες, κρατώντας τό σκεῦος στό γόνατό του, ἐνῶ τίς ὀλντιζε, ἔδινε δηλ. ὁμοιόμορφο σχῆμα στά ἡμισφαίρια, ἀπό τήν ἀνάποδη. Ἡ διαδικασία αὐτή ἀπαιτοῦσε τουλάχιστον τέσσερα μέ πέντε πυρώματα στή φωτιά. Μέ τόν ἴδιο τρόπο δουλευόταν καί ὁ ὁμφαλός πού εἶχε στό κέντρο τοῦ πυθμένα του τό λουτροτάσι.

Τίς βάσεις πού διαμορφώνονται κατὰ κάποιο τρόπο ἔξω ἀπό τό κυρίως σῶμα τοῦ σκεύους μπορούμε νά τίς διακρίνουμε σ' αὐτές πού ἔχουν τό σχῆμα στεφάνης καί σ' αὐτές πού ἔχουν τό σχῆμα καμπάνας.

Ἡ βάση-στεφάνι (ποδαρικό, κατὰ τοὺς χαλκουργούς) κατασκευαζόταν ἄλλοτε μονοκόμματη μέ τό κυρίως σῶμα (τσουκάλι νεροῦ) ἢ μέ ἓνα τμήμα, τό κάτω μέρος τῆς κοιλιᾶς (μπρίκι, ἐξαρτήματα τοῦ μπρικολέγενου), ἢ ξεχωριστά στίς περιπτώσεις πού ὁ πυθμένας εἶχε μεγάλη διάμετρο (τό λεγένη τοῦ μπρικολέγενου, τό σουρωτήρι). Τό ὕψος τους, ἀνάλογα πάντοτε μέ τό μέγεθος τοῦ σκεύους καί τή μορφή του (μέ ὀριζόντια ἢ κάθε ἀνάπτυξη), κυμαινόταν ἀπό ἓνα ἕως δύο ἑκατοστά καί εἶχε πάντοτε ἐλαφρά κλίση πρὸς τό ἔξω ἢ στεφάνη δηλ. δέν εἶχε ἀπόλυτα κυλινδρικό σχῆμα, ἀλλά ἐλαφρά κωνικό, ἔτσι πού τό κάτω ἄκρο της ἀνοίγε ἐλαφρά, ἐξασφαλίζοντας μεγαλύτερη εὐστάθεια στό σκεῦος. Στίς περιπτώσεις πού τό στεφάνι τῆς βάσης κατασκευαζόταν ξεχωριστά, ὁ χαλκοτεχνίτης ἔπρεπε ἀπλῶς νά τό ἐφαρμόσει (χωρίς "βράσιμο" ἢ ἄλλο τρόπο συγκόλλησης) στήν πατούρα, πού εἶχε ἀπό πρῶν διαμορφώσει στό κάτω μέρος τοῦ ὑπόκυρτου πυθμένα τοῦ σκεύους. Ἡ πατούρα μοιάζει μέ στενή (πλάτος περίπου ἓνα ἑκατοστό) ταινία πού ζώνει σφιχτά τό

τό κολλητήρι. Μ'αυτό τόν τρόπο αποφεύγονταν ένδεχόμενα μειονεκτήματα τής λειτουργίας του σκεύους, π.χ. τό "τρέξιμο" του νερού.

3. Τό χεῖλος

Τό χεῖλος του στομίου τών χάλκινων σκευών διαμορφωνόταν πάντοτε σύμφωνα μέ τίς είδικές ανάγκες τής χρήσης του. Σέ μιά μεγάλη κατηγορία χάλκινων σκευών, πού καλύπτει ὅλες σχεδόν τίς χρηστικές κατηγορίες, τό χεῖλος δέν ἔχει κανένα διακριτικό γνώρισμα καί ταυτίζεται μέ τό ἄκρο του τοιχώματος του στομίου. Τά σκεύη αὐτά ἦταν ὁ σίκλος, τό γκιούμι, τό παρατραπέζιο γκιούμι, τό τάσι νεροῦ, τό τσουκάλι του νεροῦ, τά ταψιά, οἱ κουτάλες, τό σεφέρ-τάσι, ἡ κουβάτα, τό τάσι μαλλιών, τό λουτροτάσι, τά λυχνάρια. Τό χεῖλος τών σκευών αὐτῶν δέν ἔπαιζε κανέναν ιδιαίτερο λειτουργικό ρόλο. Ὁ χρηστικός ρόλος του συνδεόταν μέ τήν λειτουργικότητα του στομίου. Στά περισσότερα σκεύη αὐτῆς τής κατηγορίας (ταψιά, τσουκάλια νεροῦ κ.λπ.), δηλ. σέ σκεύη μεγάλης χρηστικότητας, ὁ μάστορας, γιά νά ἐνισχύσει τήν ἀντοχή του στομίου, δίπλωνε πρός τήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια του σκεύους τήν ἄκρη του σχηματίζοντας λεπτό περιχέλωμα.

Σέ μιά δεύτερη κατηγορία μαγειρικών, κυρίως, σκευῶν τό χεῖλος χρησίμευε ὡς ὑποδοχή του φορητοῦ κουπώματος. Ὁ χαλκοτεχνίτης διαμόρφωνε τό χεῖλος αὐτοῦ του είδους ἔτσι ὥστε τό φορητό κούπωμα νά "κάθεται" στό ὀριζόντιο τμήμα του χείλους καί, ταυτόχρονα, νά ἐμποδίζεται ἀπό τυχόν πτώση ἢ γλίστρημα μέ τό μικρό κάθετο τοίχωμα στό ὁποῖο καί κατέληγε τό ἀκρότατο σημεῖο του στομίου. Σέ ὅλα τά μαγειρικά σκεύη, καί γενικά σέ ὅσα συνοδεύονταν ἀπό φορητό κούπωμα, τό χεῖλος τους διαμορφωνόταν μέ αὐτόν τόν τρόπο.

Μέ μιά τρίτη μορφή παρουσιάζεται τό χεῖλος μερικῶν σκευῶν πού ἀνήκουν σέ διάφορες χρηστικές κατηγορίες. Εἶναι τό ἀπλό ὀριζόντιο χεῖλος, πού τό πλάτος του κυμαίνεται ἀπό ἓνα ἑκατοστό (τσουκάλι τής φωτιᾶς, ἀπλό τηγάνι) ἕως καί δεκαπέντε ἑκατοστά (λεγένι, μαγκάλι πολίτικο κ.λπ.).

Τό ὀριζόντιο χεῖλος διαμορφώνεται κατά δύο τρόπους. Σέ μερικά σκεύη, ὅπως γιά παράδειγμα στή λεκάνη, ἀποτελεῖ φυσική ἀπόληξη τής καμπύλης γραμμῆς του σχήματος του σώματος του σκεύους, πού στό ὕψος του στομίου κυρτώνεί, διαγράφοντας μικρό ὀρι-

ζόντιο τόξο. Σέ περιπτώσεις άλλων σκευῶν, π.χ. στό κανονικό τηγάνι, στό τσουκάλι τῆς φωτιᾶς κ.λπ., τό τοίχωμα τοῦ σώματος, ἢ τοῦ λαιμοῦ, κάμπτεται πρός τήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια κάθετα πρός αὐτή, σχηματίζοντας ἔτσι μιάν ἐπιφάνεια πού περιβάλλει σάν στεφάνι τό στόμιο.

Τό ὀριζόντιο χεῖλος ἐξυπηρετεῖ διάφορες ἀνάγκες. Καταρχήν τό πολύ στενό ἐνισχύει τήν ἀντοχή τοῦ στομίου καί συγχρόνως διευκολύνει τό ἄδειασμα τοῦ περιεχομένου του, χωρίς νά "γλείφει" στήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια (π.χ. λάδι κ.λπ.). Τό πλατύ χεῖλος ὑπηρετεῖ, μέ τή σειρά του, τίς εἰδικές λειτουργικές ἀνάγκες τῶν σκευῶν, στά ὁποῖα ἀποτελεῖ βασικό στοιχεῖο τῆς μορφῆς τους· γιά παράδειγμα, στό λεγένη τό πλατύ χεῖλος, πού πλαισιώνει τό μάλλον κλειστό στόμιο τοῦ σκεύους, χρησίμευε γιά νά συγκεντρώνει τά ἀπονύμματα τῶν χεριῶν, γιατί αὐτή ἡ πράξη γινόταν μέσα στό χώρο ὑποδοχῆς. Στό πολίτικο μαγκάλι τό ὀριζόντιο πλατύ χεῖλος χρησίμευε ὡς πλαίσιο προστατευτικό γιά τόν γύρω χώρο (πάλι ὑποδοχῆς). Στίς ἀπλάδες (μεγάλες ρηχές πιατέλες) τό ὀριζόντιο χεῖλος τους, πού τό πλάτος του ἔφτανε τά τέσσερα ἑκατοστά, εἶχε κατά κανόνα χαρακτῆ διακόσμηση.

Ἡ διαμόρφωση τοῦ χείλους τοῦ στομίου ἦταν ἀπό τά τελευταῖα γνωρίσματα τοῦ σκεύους πού τοῦ ἔδινε ὁ χαλκοτεχνίτης, ὅπως μᾶς δόθηκε ἤδη ἡ εὐκαιρία νά σημειώσουμε καί σέ ἄλλο σημεῖο αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Μετά τίς ἀπαραίτητες συρραφές καί συγκολλήσεις, διαδικασίες πού ἔδιναν στό σκεῦος ἐνιαία μορφή, ὁ χαλκοτεχνίτης ἄρχιζε ξανά τό δούλεμά του, ἀκολουθώντας πάντα τήν ἴδια πορεία: ἀπό κάτω πρός τά πάνω. Τό ὀριστικό δηλ. δούλεμα τῆς φόρμας τοῦ σκεύους ἄρχιζε μέ τή σφυρηλάτηση τοῦ πυθμένα, προχωροῦσε στήν γωνία πού σχημάτιζε μέ τό πλευρό, συνέχιζε δίνοντας τήν ἀπαιτούμενη καμπύλη στό πλευρό, διαμορφώνοντας τούς ὦμους (τόν λαιμό, κατά τήν ὀρολογία τῶν χαλκουργῶν), ἄν τό σκεῦος ἔπρεπε νά ἔχει αὐτό τό γνώρισμα, καί ὕστερα ἀπό τό καθάρισμα μέ καθαρή ἄμμο καί νερό (στό γιελάκι), δηλ. τό λεγόμενο σφάρισμα καί τό διντισμα, τό σκεῦος ἦταν καράς, ἡ διαδικασία τῆς κατασκευῆς του εἶχε προχωρήσει κατά 90%. Στό στάδιο αὐτό ὁ χαλκοτεχνίτης διαμόρφωνε τό χεῖλος ἐκείνων τῶν σκευῶν, στά ὁποῖα τό γνώρισμα αὐτό ἀποτελοῦσε ἀναγκαία λειτουργική λεπτομέρεια. Στά σκεύη ὅμως πού εἶχαν πολύ πλατύ χεῖλος, ἀπό τεχνική ἀποψη δέν ἦταν εὐκόλο

γιά τόν μάστορα νά τό διαμορφώσει κατά τήν τελευταία φάση τῆς κατασκευῆς του· τό πλατύ χεῖλος π.χ. τοῦ λεγενιού δέν εἶναι μιά λεπτομέρεια ἑνός βασικοῦ τμήματος τοῦ σώματος, ἀλλά ἓνα βασικό γνώρισμα τῆς μορφῆς του. Ἡ κατασκευή του ἀπαιτοῦσε συνεχῶς τεχνική δεξιότητα καί κόπο, ἀφοῦ τό λεγένι "πήγαινε στή φωτιά 5-6 χέρια".

Προτοῦ νά προχωρήσουμε στά μορφολογικά γνωρίσματα τῶν χάλκινων σκευῶν πού χαρακτηρίσαμε ὡς δευτερεύοντα (καπάκια, λαβές), πρέπει νά ἐξετάσουμε μερικά ἀκόμη βασικά γνωρίσματα πού προσδιορίζουν μορφολογικά ὁρισμένα σκεύη, ὅπως εἶναι: α) ἡ γούλη, ψηλός κυλινδρικός λαιμός τῶν σκευῶν μέ σαφῆ ἀνθρωπομορφική δομή· β) τό λιφίτι, ἡ ξεχωριστή σωληνωτή προχόη (διακριτικό γνώρισμα τοῦ μπρικιοῦ) καί γ) τό κοντολούλι καί ὁ λουλάς, ἀποστακτικός σωλήνας τοῦ ρακοκάζανου. Τά γνωρίσματα αὐτά καθιστοῦσαν τήν κατασκευή αὐτῶν τῶν σκευῶν δυσκολότερη ἀπό τεχνική ἀποψη. Συνεπῶς, ἐπειδὴ ἡ παραγωγή τους ἀπαιτοῦσε περισσότερο ἐργάσιμο χρόνο, καί ἡ τιμὴ τῆς πώλησής τους ἦταν ὑψηλότερη.

4. Ἡ γούλη

Μέ τόν ὄρο αὐτό οἱ χαλκουργοί τῶν Γιαννίνων ἐννοοῦσαν τόν κυλινδρικό λαιμό, πού ἀναπτυσσόταν πάνω ἀπὸ τό στόμιο τῶν ὦμων (μέ τόν ὄρο λαιμό ἐννοοῦσαν τό ἐπάνω τμήμα τῶν ὦμων πού σύγκλινε σχηματίζοντας τό στόμιο, τό ὁποῖο καί τόν στήριζε). Σέ ὁρισμένα σκεύη ἡ γούλη κατασκευαζόταν μονοκόμματα μαζί μέ τό πλευρό (τσουκάλι νεροῦ, τσουκάλι φωτιάς), σέ ὁρισμένα ἄλλα ξεχωριστά (γκιούμι, μπρίκι), γιά νά προσαρμοστεῖ σ'αὐτά σ'ἓνα ἐπόμενο στάδιο ἐργασίας.

Γιά τήν κατασκευή τῆς γούλης χρησιμοποιοῦσαν ὀρθογώνιο ἔλασμα χαλκοῦ. Τό ὕψος τῆς ἦταν ἴσο μέ τή χορδὴ τοῦ τόξου τοῦ ὦμου⁵⁶ καί ἰσοδυναμοῦσε μέ τό ἓνα τρίτο τοῦ ὕψους τοῦ πλευροῦ. Ἡ κατασκευή τῆς γούλης ἀκολουθοῦσε τήν κανονικὴ διαδικασία: κόψιμο, συρραφή μέ κλειδιά, "βράσιμο" μέ μπρουτζοκόλληση, σφυρηλάτισμα καί διαμόρφωση τοῦ σχήματός της πού ἔπρεπε νά γελάει, νά ἔχει δηλ. ἓνα ἐλαφρὸ ἀνοιγμα στό στόμιό της, μιά χάρη. Στό στάδιο αὐτό ὁ μάστορας πού τή δούλευε, σέ ἀπόσταση ἑνός περίπου ἑκατοστοῦ ἀπὸ τό κάτω ἄκρο της, σφυρηλατοῦσε (ἀπὸ τήν ἐσωτερικὴ της ἐπιφάνεια) ἓναν ἐκτυπο δακτύλιο, τό ξάχλι, ὅπως τό ὀνομάζουν οἱ χαλκουργοί. Στὴ συνέχεια τοποθετοῦσε αὐτό τό ἄκρο τοῦ

κυλινδρικού λαιμού πάνω από το στόμιο του ώμου (δεύτερος τρόπος ένωσης δύο χάλκινων τμημάτων). Τά δύο έξαρτήματα έπρεπε νά εφαρμόζουν απόλυτα. "Αν καμιά φορά αυτό δέν τό πετύχαινε κάποιος στό έργαστήρι, ό μάστορας συμβούλευε "μάσε λίγο τόν λαιμό (στόμιο του ώμου), γιατί ή γούλη είναι στενή". "Αν όλα πήγαιναν καλά, τότε μέ τό σφυρί του μπρικολέγενου (μέ πολύ μακρύ ένεργό άκρο) ό μάστορας, δουλεύοντας τό σκεύος από μέσα, μέ προσοχή, έκαμπτε τό άκρο του στομίου του ώμου, προς τά έξω, έτσι ώστε νά άγκιστρώνει στό έσωτερικό κενό του δακτυλίου. 'Ακολουθοϋσε τό βράσιμο μέ μπρουτζοκόλληση, όποτε ή γούλη γινόταν ένα σωμα μέ τό άλλο τμήμα του σκεύους. Όλα τά χάλκινα σκεύη μέ ξεχωριστή γούλη (γκιούμια, μπρίκια), καί πολλές φορές καί όρισμένα μέ μονοκόμματα (τσουκάλια φωτιās), έχουν στό σημείο της συνένωσής της μέ τό σωμα αυτόν τόν διακοσμητικό δακτύλιο, τό ξάχλι, πού τονίζει διακριτικά τό πέραςμα από τό ένα τμήμα του σκεύους στό άλλο.

Τό ξάχλι είναι τελικά από τά πιο εύγλωττα δείγματα του λειτουργικού καί του ωραίου· πρόκειται για έννοιες άξεχώριστες στη συνείδηση των χαλκουργών καί γενικά όλων των μαστόρων της παράδοσης.

Πολλές φορές στη γούλη των μικρών γκιουμιών, αντίκρυ από την σταθερή λαβή του σκεύους, διαμορφωνόταν ένα μικρό αϋλάκι, μιá προχοή, τό χύμα, πού εύκόλυνε τό έλεγχόμενο άδειασμα του νεροϋ. Τά μεγάλα γκιούμια δέν είχαν ποτέ προχοή, γιατί τά χρησιμοποιούσαν κυρίως για τή μεταφορά του νεροϋ από την πηγή στό σπίτι. Για τίς επί μέρους χρήσεις του νεροϋ προορίζονταν τά μικρά γκιούμια.

5. Τό λιφίτι

Τό λιφίτι (όνομάζεται επίσης καί σωλήνας, μασούρι ή χύμα) είναι ό μακρύς καί λεπτός σωλήνας, τό διακριτικό γνώρισμα πού χαρακτηρίζει τό μπρίκι, τό ένα από τά δύο βασικά σκεύη πού άπαρτίζουν τό μπρικολέγενο. Ή κατασκευή καί ή προσαρμογή του στό σωμα του σκεύους ήταν από τίς δύσκολες εργασίες της χαλκοτεχνίας καί ανήκε άποκλειστικά στις άρμοδιότητες των φτασμένων μαστόρων.

Γιά νά κατασκευάσει την προχοή του μπρικιοϋ, ό χαλκοτεχνί-

της χρησιμοποιούσε τό υπόδειγμα, άν υπήρχε στό άρχείο του χαλκουργείου (μέ τόν ίδιο τρόπο κοβόταν καί ό λαιμός του μπρικιού). Στή συνέχεια συνένωνε τίς δύο μακρές πλευρές του ελάσματος του χαλκού, τοποθετώντας τή μία δίπλα στην άλλη (τρίτος τρόπος συρραφής καί συγκόλλησης), καί τό πήγαινε στή φωτιά για "βράσιμο" μέ μπρουτζοκόλληση. Τό "βράσιμο" τής συρραφής τής προχοής γινόταν μέ έξαιρετική προσοχή, γιατί υπήρχε κίνδυνος νά "χωνέψει" ό χαλκός.

Η επόμενη φάση εργασίας ήταν τό γέμισμα του σωλήνα είτε μέ ψιλή άμμο, πού ό μάστορας τή συμπίεζε ώστε νά γίνει μία συμπαγής μάζα, είτε μέ τό τσιαμτσιακίζι,⁵⁷ ύλικό πού ρευστοποιείται μέ τή θέρμανση καί στερεοποιείται όταν κρυώνει, χωρίς νά υποχωρεί μέ τό σφύρισμα (όπως π.χ. ή πίσσα).

Ακολουθούσε κατόπιν ή μορφοποίηση τής προχοής. Ό χαλκοτεχνίτης τής έδινε τήν κλίση στό επάνω άκρο, τήν έκροή τής προχοής καί γενικά τήν πλαστικότητα πού χαρακτηρίζει αυτό τό έξάρτημα. "τό λιφίτι έπρεπε νά καμαρώνει, νά έχει καμάρι". Σημειώνουμε πώς πρίν γεμίσει τόν σωλήνα μέ άμμο ή τσιαμτσιακίζι, ό μάστορας διαμόρφωνε στή βάση τής προχοής ένα κοίλωμα, ως μικρή προέκταση τής κοιλιās, για τήν άνετη ροή του νερού. Στή συνέχεια, άφού ήταν έτοιμη, τήν προσάρμοζε στην τρύπα πού είχε ανοίξει για αυτό τό σκοπό στην κοιλιά του σκεύους (δεύτερος τρόπος συνένωσης) καί ακολουθούσε τό "βράσιμο" στή φωτιά. Τό μπρίκι θεωρείται από τούς χαλκουργούς ή δυσκολότερη κατασκευή, αλλά κι ένα άπό τά ωραιότερα σκεύη τής παραγωγής τους.

6. Το κοντολούλι

Τό κοντολούλι καί ό λουλάς είναι τά δύο μορφολογικά στοιχεία πού όρίζουν τήν είδική χρήση του σκεύους, του οποίου αποτελούν έξαρτήματα. Τό κοντολούλι είναι ό σταθερός βραχίονας, πού προσάρμοζε στό καπάκι του ρακοκάζανου ό χαλκοτεχνίτης, καί ό λουλάς είναι ό φορητός σωλήνας πού τόν προεξέτεινε κατά ένα καί πλέον μέτρο καί δημιουργούσε τόν ψυχρό μεταλλικό άγωγό, μέσα άπό τόν όποιο έπρεπε νά περάσει ό άτμός των τσίπουρων, για νά ύγροποιηθεί. Τά δύο αυτά έξαρτήματα ούσιαστικά αποτελούν ένα, αλλά για λόγους πρακτικούς καί ή κατασκευή τους καί ή μεταφορά τους στόν τόπο τής χρήσης τους γινόταν τμηματικά. Καί τά δύο κόβονταν πάνω στό υπόδειγμα, τό χνάρι, πού υπήρχε στό μαναζί. Τό μα-

κρύ τμήμα τοῦ σωλήνα ὁ μάστορας τὸ "γύριζε στό σίδηρο τοῦ λουλαῖ", στή συνέχεια προχωροῦσε στή συνένωση τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν του μέ τή μέθοδο τῶν κλειδιῶν καί ἀκολουθοῦσε τὸ βράσιμο στή φωτιά. Τό βράσιμο τοῦ λουλαῖ ἀρχιζε ὅχι ἀπό τὸ δύσκολο σημεῖο τῆς συρραφῆς, ἀλλά ἀπό τὸ ἀντικριστό σ'αὐτή σημεῖο, ἀπό τόν κεντρικό ἄξονα δηλ. πού διέτρεχε κατὰ μῆκος τὸ ἔλασμα. Ὁ μάστορας ἔπρεπε ν'ἀρχίσει τή διαδικασία τῆς συγκόλλησης μ'αὐτό τόν τρόπο, γιατί κάθε ἔλασμα χαλκοῦ, εἴτε ἔχει μεγάλες διαστάσεις (π.χ. στό πλερὸ τοῦ καζανιοῦ), εἴτε ἔχει τὸ μικρὸ πλάτος καί τὸ μεγάλο μῆκος, π.χ. τοῦ λουλαῖ, ὅταν λυγιστεῖ γιὰ νὰ σχηματίσει σωλήνα, ἀναπτύσσει δυνάμεις, κεντρόφυγες θὰ τίς λέγαμε, πού τείνουν νὰ τοῦ δώσουν πάλι τὸ ἐπίπεδο σχῆμα. Ἔτσι ὁ χαλκουργός, θερμαίνοντας πρῶτα τή ράχη τοῦ λουλαῖ, μαλάκωνε τὸ μέταλλο στό σημεῖο αὐτὸ καί οἱ δυνάμεις, πού δροῦσαν ὡς κεντρόφυγες, ἐξασθενίζαν τόσο, πού τελικά ἀδρανοῦσαν ἐπιτρέποντας στὸν μάστορα νὰ συνεχίσει τή διαδικασία τῆς συγκόλλησης. Μέ τόν ἴδιο τρόπο γινόταν καί ἡ συρραφή τοῦ σταθεροῦ βραχίονα. Προτοῦ νὰ τόν προσαρμόσει σταθερά στό κατακόρυφο κυκλικὸ ἄνοιγμα πού εἶχε κόψει στό πάνω τμήμα τοῦ θολωτοῦ καπακιοῦ, ὁ χαλκοτεχνίτης διαμόρφωνε στό πλατύτερο ἄκρο τοῦ σωλήνα τοῦ λουλαῖ ἓνα φούσκωμα, καί τοποθετοῦσε τὸ ἐξάρτημα ὀριζόντια, κάθετα σχεδὸν πρὸς τὸ τοίχωμα τοῦ σκεύους, μέ τὸ φούσκωμα στό πάνω μέρος. Στή συνέχεια τὸ κάρφωνε μέ χάλκινα καρφιά.

Μέ τὰ δύο αὐτὰ ἐξαρτήματα ὁλοκληρῶνεται ἡ ἐξέταση τῶν σημαντικότερων φάσεων τῆς κατασκευῆς τοῦ κυρίως σώματος τῶν χάλκινων σκευῶν καί τῶν ἰδιαίτερων μορφολογικῶν γνωρισμάτων, πού χαρακτηρίζουν ὀρισμένα ὀριακά σημεῖα του, ὅπως ἦταν ὁ πυθμένας, τὸ χεῖλος τοῦ στομίου του, τοῦ λαιμοῦ καί μερικῶν ἄλλων εἰδικῶν γνωρισμάτων, ὅπως ἦταν ἡ προχοή καί ὁ λουλάς.

β) Δευτερεύοντα γνωρίσματα.

Στή συνέχεια θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν δύο ἀκόμη γνωρίσματα πού τὰ χαρακτηρίσαμε ὡς δευτερεύοντα. οἱ λαβές (χερούλια, κατὰ τοὺς χαλκουργούς) καί τὰ καλύμματα τοῦ στομίου τους (τά καπάκια).

1. Λαβές

Τίς λαβές τῶν χάλκινων σκευῶν μπορούμε νὰ τίς διακρίνουμε σέ σταθερές καί κινητές. Κάθε σκεῦος, ἀνάλογα μέ τή μορφή καί

τῇ χρήσῃ του, μπορούσε νά μήν ἔχει καθόλου λαβές, νά ἔχει μία ἢ νά ἔχει δύο, ἀνεξάρτητα ἂν ἦταν σταθερές ἢ κινητές.

Ἄς δοῦμε ἀναλυτικότερα τὰ εἶδη τῶν σταθερῶν λαβῶν καί τόν τρόπο προσαρμογῆς τους στό σῶμα τοῦ σκεύους.

Μποροῦμε νά διακρίνουμε τρία εἶδη σταθερῶν λαβῶν. Ἡ οὐρά εἶναι τό μακρύ σιδερένιο χερούλι, πού καρφωνόταν κάτω ἀπό τό χεῖλος τοῦ στομίου τῶν τηγανιῶν, στό μπρίκι τοῦ καφέ, στίς κουτάλες κ.λπ. Τό ἐλεύθερο ἄκρο του σχημάτιζε πάντοτε ἀνοιχτή ἢ κλειστή σπείρα, ἀπό τήν ὁποία κρεμοῦσαν τό σκεῦος ὅταν δέν τό χρησιμοποιοῦσαν.

Ἐνας δεύτερος τύπος λαβῆς εἶναι τό χερούλι πού καρφωνόταν κατακόρυφα μέ πριτσίνια στά χάλκινα σκεύη, ὅσα εἶχαν κάθετη ἀνάπτυξη, κυρίως στά ὑδροφόρα (γκιούμι, μπρίκι, τσουκάλι νεροῦ κ.λπ.). Οἱ λαβές αὐτές καρφώνονταν στό σκεῦος καί μέ τὰ δύο ἄκρα τους. Τό ἐπάνω ἄκρο συνήθως διχαζόταν σέ δύο φυλλόσχημα στελέχη (προφανῶς γιά περισσότερη ἀντοχή) καί στερεωνόταν στό τοίχωμα τοῦ στομίου μέ δύο καρφιά. Τό κάτω ἄκρο, πού πολλές φορές παρακολουθοῦσε ὡς χαμηλά τήν καμπύλη τῆς κοιλιᾶς τοῦ σκεύους, τό κολλοῦσαν σέ κάποιο σημεῖο τῆς ἐπαφῆς του μέ τό τοίχωμά της.

Ἐνα τρίτο εἶδος σταθερῶν λαβῶν ἀποτελοῦσαν οἱ δύο μικρές ἡμικυκλικές λαβές (σέ μερικές περιπτώσεις, ὅπως στό καπάκι τοῦ ρακοκάζανου, τό ἔλασμα τῆς λαβῆς τετραγωνιζόταν σέ σχῆμα) πού εἶχαν τὰ σκεύη μέ ὀριζόντια ἀνάπτυξη καί χαμηλό τοίχωμα (τάσι τοῦ μαγκαλιού).

Ἡ κινητικότητα τῶν κινητῶν λαβῶν ὀφειλόταν στόν τρόπο τῆς σύνδεσής τους μέ τό σῶμα. Ἀνάμεσα στήν καθαυτή λαβή καί στό τοίχωμα τοῦ σώματος μεσολαβοῦσε ἕνα ἄλλο ἐνθετο ἐξάρτημα, ἡ θηλειά. Ἡ θηλειά εἶναι κατά βάση ἐνιαία κατασκευή, στήν ὁποία διακρίνουμε δύο γνωρίσματα: τόν κρίκο, πού ἀναπτύσσεται κατακόρυφα (στά σκεύη πού ἔχουν μία τοξοειδή λαβή ἐξέχει πάνω ἀπό τό στόμιο) καί τή βάση τους πού ἀναπτύσσεται ὀριζόντια σχηματίζοντας φυλλόσχημα στελέχη, τὰ ὁποία καρφώνονται στό τοίχωμα τοῦ σκεύους. Τέτοιου εἶδους θηλειές ἔχουν τὰ σκεύη μέ μία τοξοειδή λαβή (κυρίως κακκάβια καί ὅλα τὰ χάλκινα σκεύη, ὅσα χρησιμοποιοῦσαν γιά μεταφορά τοῦ φαγητοῦ στόν τόπο ἐργασίας κ.λπ.).

Κάπως διαφορετικά διαμορφώνονταν οἱ θηλειές τῶν σκευῶν πού ἡ μεταφορά τους ἀπαιτοῦσε δύο κινητές λαβές. Στίς περιπτώσεις αὐτές τό κύριο σῶμα τους τό ἀποτελοῦσε ἕνα ἔλασμα χαλκοῦ (μέ ἄρκε-

τό πάχος), πού κατέληγε στήν κορυφή του σέ χοντρό κορδόνι, τό όποίο σχημάτιζε κλειστή σπείρα. Τίς θηλειές αúτές τίς τοποθετούσαν ανά δύο, σέ δύο άντικριστά σημεία τοú τοιχώματος τοú στομίου κάτω από τό χεῖλος.

Ή καθαυτό κινητή λαβή κατασκευαζόταν από ένα κυλινδρικό κομμάτι, τό όποίο ό χαλκουργός λύνιζε στό άμόνι πού βρισκόταν στό χώρο τής παράγκας τοú έργαστηρίου, προσπαθώντας νά τοú δώσει τό σχήμα τοú άνοιχτοú (στίς περιπτώσεις πού ή λαβή θά ήταν μία) ή κλειστοú τόξου (στίς περιπτώσεις πού οί λαβές ήταν δύο), ένώ παράλληλα έδινε στό άκρο του τό σχήμα άνοιχτής σπείρας. Στή συνέχεια περνούσε τίς σπείρες στόν κρίκο τής κάθε θηλειάς. Σκεύη, πού ή μορφή τους (πλατύστομα) ή τό μέγεθός τους ύπαγόρευαν τή λύση τών δύο λαβών, ήταν τά καζάνια, ή κολυμπήθρα, τό πολιτικό μαγκάλι κ.λπ. Ή μία τοξοειδής λαβή λεγόταν άρβάλι καί τά σκεύη, στά όποία ήταν τοποθετημένα, άρβαλωτά.

Οί σταθερές λαβές τών χάλκινων σκευών κατά μεγάλο μέρος κατασκευάζονταν από όρείχαλκο, ήταν δηλ. χυτές, καί οί χαλκουργοί τίς προμηθεύονταν μαζικά από τά γειτονικά σ'αυτούς έργαστήρια τών όρειχαλκουργών. Παλαιότερα (τουλάχιστον πρίν από 80 χρόνια, κατά τίς μαρτυρίες τών χαλκουργών, όταν δηλ. δέν είχαν όργανωθεί τά χυτήρια τών όρειχαλκουργών) οί λαβές καί κάθε άλλο είδος βοηθητικό μέσο έργασίας (καρφιά στόν καρφοκόπο κ.λπ.) κατασκευάζονταν από τούς ίδιους τούς χαλκοτεχνίτες.

Θά πρέπει νά άναφέρουμε δύο περιπτώσεις σκευών μέ ίδιόμορφη λαβή: τό βλαχοτήγανο, πού ή λαβή του ήταν σπαστή, καί τήν πλόσκα, πού τό κινητό τμήμα τής λαβής της δέν ήταν συμπαγές μεταλλικό κορδόνι, αλλά σιδερένια άλυσίδα. Τό σπαστό χερούλι τοú βλαχοτήγανου έξυπηρετούσε τόν νομαδικό τρόπο τής ζωής τών ανθρώπων πού τό χρησιμοποιούσαν, καί τό χερούλι τής πλόσκας τόν τρόπο μεταφοράς της. Ή λαβή τοú βλαχοτήγανου κατασκευαζόταν καί αúτή από όρείχαλκο σέ δύο τμήματα. Τό ένα, τό βραχύτερο, καρφονόταν σταθερά στό χαμηλό τοίχωμα τοú σκεύους, ένώ τό άλλο συνδεόταν μαζί του μέ άπλό μηχανισμό. Όταν δέν τό χρησιμοποιούσαν, τό χερούλι δίπλωνε πρός τό έσωτερικό τοú σκεύους· κατά τή χρήση τοú σκεύους ό μηχανισμός τό κρατούσε σταθερά ένωμένο μέ τό σταθερό τμήμα τής λαβής.

2. Τά καπάκια

Πολλά σκεύη συνοδεύονταν από καπάκια. Στά πλατύστομα τά καπάκια είναι φορητά, ενώ σ'αυτά πού έχουν κλειστό στόμιο είναι σταθερά, μέ ειδικό μηχανισμό, προσαρτημένα στο σώμα. Όλα τά φορητά καπάκια έχουν τό ίδιο έλαφρά ή έντονα θολωτό σχήμα πού άναπτύσσεται κλιμακωτά, σέ δύο ή τρία φθίνοντα επίπεδα, καί καταλήγουν σέ μικρό κατακόρυφο στεφάνι (ύψος 1-2 εκ.), τό ντουρούκι, πού χρησίμευε ως λαβή γιά τή μετακίνησή τους. Τό ντουρούκι κατασκευαζόταν μονοκόμματα από τό ίδιο τό έλασμα του καπακιού. Η κατασκευή του ήταν ιδιαίτερα δύσκολη. Τά καπάκια πού συνόδευαν τίς πλατύστομες κατσαρόλες (κουσενέδες) ήταν σχετικά ρηχά, γιατί προορίζονταν μόνο νά συγκρατοῦν κατά τό βράσιμο τούς άτμούς. Αντίθετα, τά καπάκια πού συνόδευαν τίς κλειστές κατσαρόλες (τά κακκαβούλια) είχαν άρκετό ύψος, γιατί τά χρησιμοποιούσαν καί ως πιάτο όμαδικού φαγητού στο χώρο τής εργασίας.

Σταθερά προσαρτημένα στο σώμα ήταν τά καπάκια τών σκευών μέ κάθετη άνάπτυξη καί κλειστό στόμιο. Όλα ήταν κινητά καί συνδέονταν μέ τό σώμα μ'ένα μικρό εξάρτημα πού λειτουργούσε σάν μηχανισμός, τήν μαντακίδα. Η μαντακίδα ήταν μικρό χάλκινο έλασμα. Τό σχήμα της ήταν προσαρμοσμένο στον ειδικό λειτουργικό ρόλο της· τό κάτω άκρο της σχημάτιζε ένα μικρό σφαιρικό πτερύγιο μέ μία μικρή τρύπα στο κέντρο του, συνδεόταν μέ τό επάνω μέ μικρό, σάν μίσχο, έλασμα, πού άνοιγε σέ δύο φυλλόσχημα στελέχη. Τό κάτω άκρο της τό τοποθετούσαν στην ύποδοχή πού σχημάτιζαν τά δύο κατακόρυφα ήμικυκλικά πτερύγια, πού είχαν όλα τά κατακόρυφα χερούλια (τών σκευών μέ καπάκι) στο επάνω άκρο τους. Ένα πιρλί περνούσε στίς τρείς τρύπες (τών δύο πτερυγίων καί τής μαντακίδας). Μ'αυτό τόν τρόπο ή μαντακίδα κρατούσε τό καπάκι μόνιμα προσαρτημένο στο σώμα του σκεύους καί παράλληλα εξασφάλιζε τήν άνετη λειτουργία του. Τά φυλλόσχημα στελέχη του πάνω τμήματος τής μαντακίδας καρφώνονταν σταθερά στο καπάκι.

Τά καπάκια τών σκευών μέ κλειστό στόμιο διαμορφώνονταν κατά δύο τρόπους: σέ όσα είχαν σχετικά πιό φαρδύ λαιμό (τσουκάλι φωτιάς, γκιούμι) τό καπάκι είχε σχήμα μανιταριού καί στην έσωτερική του επιφάνεια ένα στεφάνι (ύψος 1 εκ.), πού εφαρμόζε στο έσωτερικό τοίχωμα του στομίου. Μέ αυτόν τόν τρόπο δέν χυνόταν τό υγρό περιεχόμενο του σκεύους. Σέ όσα τό στόμιο ήταν πολύ κλει-

στό (γκιούμι παρατραπέζιο), τό καπάκι εἶχε σχῆμα θολωτό. Γιά νά ἀποφεύγεται ἡ θέα τοῦ χάσματος πού δημιουργοῦσε τό ὕψος του καί γιά νά μή χύνεται τό νερό κατά τήν κλίση τοῦ σκεύους, ὁ μᾶστορας κάλυπτε τό στόμιό του μ' ἓνα κυκλικό ἔλασμα χαλκοῦ, ἀφοῦ ψαλίδιζε τήν ἄκρη του, καί στή συνέχεια τό ἀναδίπλωνε στήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια τοῦ στομίου, σχηματίζοντας ὀδοντωτό περιχέλωμα, τό τσεμπέρι. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν θαυμαστό. Τό νερό, ἀκόμη κι ἂν ἀναποδογυριζόταν τό σκεῦος, δέν χυνόταν καθόλου. Ὅλα τά καπάκια τῶν σκευῶν μέ κλειστό στόμιο στήν κορυφή τους ἔχουν τό κουμπί, μικρό σφαιρικό ἐξάρτημα, πού χρησίμευε ὡς λαβή γιά νά ἀνασηκώνεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Με τήν ανάλυση τῆς κατασκευῆς τῶν μορφολογικῶν γνωρισμάτων τῶν χάλκινων σκευῶν πού χαρακτηρίσαμε ὡς δευτερεύοντα, μπορούμε νά ποῦμε πῶς φτάσαμε στό τέλος μιᾶς διαδρομῆς. Προσπαθήσαμε νά παρακολουθήσουμε καί νά ἀναπαραστήσουμε τήν διαδικασία τῆς παραγωγῆς τῶν χάλκινων σκευῶν πού παρήγαν τά χαλκουργεῖα τῶν Γιαννίνων ὥς τό 1940. Παρακολουθήσαμε τήν διαδρομή, ἀπό τή στιγμή πού ὁ χαλκός ἔμπαινε στό ἐργαστήρι, ὡς πρώτη ὕλη, ἕως τήν ὥρα πού ἔτοιμο πιά σκεῦος, μέ "ἀντικειμενοποιημένους" τοῦς δρους τῆς παραγωγῆς του, τοποθετημένο στό ράφι τοῦ μαγαζιοῦ, θά περιέμενε τόν ἀγοραστή καί χρήστη του. Ἡ σχέση πού τό συνέδεε μέ τόν χαλκοτεχνίτη τελείωνε τήν ὥρα πού τό σκεῦος γινόταν ἀντικείμενο μιᾶς πράξης ἀγοραπωλησίας: ὁ κατασκευαστής, πού τίς περισσότερες φορές ἦταν καί ἰδιοκτήτης του, θά πρόσφερε τό σκεῦος ὡς ἐμπόρευμα καί ὁ ἀγοραστής θά τό ἀποκτοῦσε προσφέροντας σέ χρῆμα τήν ἀξία τοῦ κόστους τῆς παραγωγῆς του ἐπαυξημένη μέ τό ἀνάλογο ποσοστό κέρδους. Ἀπό αὐτή τή στιγμή μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἀρχίζει μιᾶ καινούργια σχέση, ἡ σχέση τοῦ ἀντικειμένου μέ τόν χρήστη καί νέο ἰδιοκτήτη του μέσα σ' ἓνα ἄλλον (ἢ ἄλλους, ἀνάλογα μέ τή χρήση του) κοινωνικό χῶρο. Ἡ σχέση αὐτή ἦταν πολυσήμαντη: βασικά χρηστική (σχέση ἄμεσης ἐξάρτησης τοῦ χρήστη ἀπό τό χρηστικό ἀντικείμενο), ἀλλά καί συναισθηματική καί κοινωνική.

Στήν παρούσα μελέτη δέν θά παρακολουθήσουμε αὐτή τήν κοινωνική σταδιοδρομία τῶν χάλκινων σκευῶν, πού ὅπωςδήποτε παρουσιάζει ἐνδιαφέρον. Θά ἐπανέλθουμε στό χῶρο τῆς παραγωγῆς τους καί θά προσπαθήσουμε νά περιγράψουμε καί νά ὀρίσουμε ὀχι, πιά, τή σχέση τοῦ χαλκοτεχνίτη μέ τό ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας του, ἀλλά μερικά ἄλλα βασικά "ἐπίπεδα σχέσεων" τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς καί διακίνησης τῶν χάλκινων σκευῶν.

Ἐνα ἀπό αὐτά ἀφοροῦσε τίς σχέσεις τῶν μελῶν τοῦ κάθε ἐργαστηρίου, πού ἀρχιζαν μέ τήν μαθητεία τοῦ μελλοντικοῦ χαλκουρ-

γού και αναπτύσσονταν, καθώς ο μαθητευόμενος περνούσε βαθμιαία τα διάφορα στάδια της επαγγελματικής ιεραρχίας. Αύτες λοιπόν οι σχέσεις ρύθμιζαν κατά κάποιο τρόπο την οργάνωση και τη λειτουργία του χαλκουργείου και επέβαλλαν ορισμένους όρους δουλειάς, όπως π.χ. τόν καταμερισμό της εργασίας, την συνεργασία, την παραγωγικότητα κ.λπ.

Ένα δεύτερο επίπεδο άφορούσε τις σχέσεις του χαλκοτεχνίτη - παραγωγού με την πελατεία, σχέσεις που προσδιορίζονταν από την ποιότητα και την ποσότητα του έμπορεύματος, τόν τρόπο της διακίνησής του, καθώς βέβαια και από τις ανάγκες και τις καταναλωτικές δυνατότητες της αγοράς.

Ένα τρίτο επίπεδο συνδεόταν με τις σχέσεις των χαλκουργών και των κασσιτερωτών, την σχέση των χαλκουργείων με την αγορά (σέ ποιό σημείο της αγοράς βρίσκονταν τα χαλκωματάδικα και ποιοί λόγοι επέβαλλαν την συγκέντρωσή τους στο συγκεκριμένο σημείο κ.λπ.). Τέλος, ποιά ήταν ή δυναμικότητα και ο χαρακτήρας αυτού του κλάδου παραγωγής (πόσα εργαστήρια υπήρχαν, πόσοι εργάζονταν σ'αυτά κ.λπ.) και για ποιούς λόγους τα χαλκωματάδικα όχι μόνο έπαψαν νά παράγουν σύμφωνα με τις παραδοσιακές τεχνικές και όρους παραγωγής, αλλά πέρασαν πιά στην "ίστορία".

Α. ΜΑΘΗΤΕΙΑ, ΙΕΡΑΡΧΙΑ, ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ

Οί αντικειμενικοί όροι της παραγωγής των χάλκινων σκευών, ή έξ αντικειμένου δηλ. επίπονη διαδικασία της επεξεργασίας του μετάλλου, που "προχωρούσε" μόνο με τη συνεργασία της φωτιάς, είναι παράγοντες που ένέτασσαν τό επάγγελμα του χαλκουργού στά "βάνουσα"¹ επαγγέλματα, ένω συγχρόνως καθιστούσαν έξαιρετικά δύσκολη την εκμάθηση της τέχνης της χαλκοτεχνίας, αφού και ή άσκησή της απαιτούσε τουλάχιστον ένα μάστορα και έναν μαθητευόμενο βοηθό,² τό τσιράκι.

Ο μελλοντικός χαλκουργός άρχιζε τη μαθητεία στο επάγγελμα ως τσιράκι.³ Ο όρος, τόσο στο επίπεδο της τεχνικής εκπαίδευσης όσο και στο επίπεδο της επαγγελματικής ιεραρχίας, σήμαινε τό άνειδίκευτο άτομο συνήθως νεαρής ήλικίας, που πρόσφερε τις κάθε είδους ύπηρεσίες του σέ ένα οργανωμένο εργαστήριο με άντάλλαγμα την δωρεάν εκμάθηση μιās τέχνης. Αυτό ίσχυε για όλα τα τε-

χνικά έπαγγέλματα.

Όπως σημειώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, κάθε έργαστήριο χαλκοτεχνίας τό αποτελούσαν δύο χώροι. Στόν έναν, πού ήταν καί τό έμπορικό τμήμα του "μαγαζιού" υπήρχαν οί σουφάδες, τά έργαλεία σφυρηλάτησης, τό έτοιμο έμπόρευμα· στόν χώρο αυτό ό μάστορας ή οί μαστόροι δούλευαν τίς πιό τεχνικές φάσεις τής διαδικασίας τής κατασκευής τών χάλκινων σκευών: μέτρημα, κόψιμο, συρραφή καί σφυρηλάτισμα, δέντισμα, σφύρισμα, τό πλάσιμο δηλ. τής μορφής. Στόν άλλο χώρο, στήν παράγκα, διεκπεραιώνονταν οί πιό επίπονες φάσεις τής διαδικασίας τής κατασκευής, όπως ήταν τό καθάρισμα στό γιελάκι καί οί συγκολλήσεις (τό "βράσιμο"), πού έκτός από τό ότι μπορούσε νά είναι κρίσιμες ως πρός τό αποτέλεσμα, ήταν καί έξαιρετικά επίπονες όταν τά σκεύη είχαν μεγάλες διαστάσεις.

Ό μαθητευόμενος άρχιζε τή θητεία του στό χώρο τής παράγκας, καί συγκεκριμένα από τό γιελάκι.⁴ Στο γιελάκι, τό τσιράκι έπρεπε νά μάθει νά καθαρίζει τόσο τά μεταχειρισμένα (κασσιτερωμένα ήδη) σκεύη όσο καί τά κατασκευαζόμενα. Η έργασία αυτή ήταν άφάνταστα κοπιαστική καί σκληρή. Ό γιελακτής δούλευε χειμώνα-καλοκαίρι μέ τά χέρια, άν τά σκεύη ήταν μικρά, μέ γυμνά πόδια άν τό σκεύος ήταν άνοιχτό καί είχε μεγάλες διαστάσεις, τρίβοντας μέ ψιλή άμμο καί κρύο νερό⁵ τίς επιφάνειες τών σκευών πού έπρεπε νά καθαριστούν. Δούλευε δηλ. τίς περισσότερες ώρες ορθιος, κρατώντας μέ τά χέρια του τήν ξύλινη μπάρα, "χορεύοντας" τόν ίδιο ρυθμό επί ώρες· ή φράση "θά σέ χορέψω στό ταψί" δέν αποκλείεται νά άπηχούσε εκείνο τόν βασανιστικό "χορό" του γιελακτοή. Πολλές φορές όμως στή θέση του γιελακτοή μπορούσε νά μή δεϊ κανείς τόν μαθητευόμενο νέο χαλκουργό, αλλά κάποιον μεσόκοπο άντρα. Ήταν οί περιπτώσεις τών περιστασιακών γιελακτοήδων, οί όποιοι "γιά νά περάσουν από τό γιελάκι", είχαν μεγάλη ανάγκη· έτσι οίκονομικά έρμήνευε ή κοινή γνώμη τήν παρουσία ανθρώπων μέσης ήλικίας στό γιελάκι του χαλκουργείου.

Μέ τό τρίψιμο στό γιελάκι, ή επιφάνεια του σκεύους πού προοριζόταν γιά κασσιτέρωμα (κυρίως τών μεταχειρισμένων σκευών) έπρεπε νά καθαριστεί από κάθε ξένο σώμα, γιατί διαφορετικά δέν έπιανε τό καλάι. Τά καινούργια πήγαιναν στό γιελάκι πού προοριζόταν ειδικά γιά τό καθάρισμα τών καινούργιων σκευών (γιά νά κα-

θαριστεῖ καλά ἓνα σκεῦος, ἔπρεπε νά ὑπάρχουν στό γιελάκι μόνο καθαρό νερό καί ἄμμος). "Αν ὁ γιελακτοῦν δέν τό καθάριζε καλά, τότε ὁ μάστορας τό ξανάστελνε πίσω, ὥσπου νά ἀποκτήσει "τό ἀνοιχτό ρόζ χρώμα πού ξεκούραζε τό μάτι".

Θά πρέπει νά σημειώσουμε πώς ἡ θητεία στό γιελάκι δέν εἶχε τόσο χαρακτήρα ἐκμάθησης ὀρισμένων τεχνικῶν γνώσεων τῆς χαλκοτεχνίας, ὅσο δοκιμασίας γιά τήν ἀποδοχή καί τήν ἔνταξή του στό ἐπάγγελμα.

Παράλληλα ὁμως μέ τό γιελάκι, ἀπό τό ὁποῖο ἔπρεπε νά περάσουν ὅλοι οἱ μαθητευόμενοι, μέσα στό χῶρο τοῦ καμινιοῦ εἶχαν τήν δυνατότητα νά "μπαίνουν" σιγά-σιγά σέ ὀρισμένα μυστικά τῆς χαλκοτεχνίας καί νά ἀποκτοῦν ὀρισμένες τεχνικές γνώσεις, ὅπως ἦταν τό καλάισμα, τό πύρωμα καί τό βράσιμο.⁶ Τό καλάισμα ἦταν ἀπό τίς πιό ἀπλές διαδικασίες τῆς χαλκοτεχνίας. Γιά νά πετύχει, ἔπρεπε, ὅπως σημειώθηκε πιό πάνω, ἀφενός ἡ ἐπιφάνεια τοῦ σκεύους νά μήν ἔχει κανένα ὑπόλειμμα ἀπό προηγούμενο κασσιτέρωμα, καί προπαντός ἡ ἐπάλειψη, τό ἄλειμμα, νά γίνει μέ γρήγορες κι ἐπιδέξιες κινήσεις. Ὄταν τό τσιράκι μάθαινε νά καθαρίζει καί νά κασσιτερώνει, κι αὐτό κατά τούς χαλκουργούς ἦταν μόνο τό α ἀπό τά εἴκοσι τέσσερα γράμματα τῆς ἀλφαβήτου τῆς χαλκοτεχνίας, τότε ἦταν κιόλας ἓνας τεχνίτης, ἓνας καλαντζής. Οἱ περισσότεροι ἐγκατέλειπαν τό χαλκουργεῖο σ' αὐτό τό στάδιο τῆς μαθητείας τους, γιά ν' ἀρχίσουν τήν σταδιοδρομία τοῦ "γυρολόγου κασσιτερωτῆ", δηλ. οὐσιαστικά τοῦ φτωχοῦ συγγενῆ τοῦ χαλκοτεχνίτη. Ἔτσι, τό προσωπικό πού περνοῦσε ἀπό τό γιελάκι ἦταν "περαστικό", ἐναλλασσόταν μέ πολύ ταχύτερο ρυθμό ἀπό ὅσο τό "ἀνώτερο προσωπικό" τῶν μαστόρων καλφάδων, πού δούλευαν στόν σουφᾶ.

Τό "πύρωμα" ἦταν ἀπό τίς πρῶτες διαδικασίες τῆς τεχνικῆς πού ὁ μάστορας ἐμπιστευόταν στό τσιράκι· τοῦ ἀνέθετε δηλ. νά "πυρώσει" ἓνα σκεῦος ἢ τμήμα του στή φωτιά, νά τό θερμάνει ὁμοιόμορφα, περιστρέφοντάς το μέ τά δρένια καί προσέχοντας πάντοτε νά μή ξεχαστεῖ καί τοῦ χωνέψει. Τό "βράσιμο", τή διαδικασία τῆς συγκόλλησης, ὁ μαθητευόμενος χαλκουργός εἶχε τήν δυνατότητα νά τήν παρακολουθεῖ ἀπό πολύ κοντά, εἴτε δουλεύοντας τά ἀσκιά, εἴτε (αν τό σκεῦος ἦταν πολύ μεγάλο) βοηθώντας τόν μάστορα νά τό κρατεῖ καί νά τό γυρίζει στή φωτιά. "Αν τό τσιράκι διέθετε κοινό μυαλό,⁷ κάποια παρατηρητικότητα καί ὅπωςδήποτε κάποια ἐπιδεξιότητα,

τότε θά προχωρούσε στο έπάγγελμα. Οί παραδοσιακές τεχνικές δέν διδάσκονταν θεωρητικά, όπως στίς σύγχρονες τεχνικές σχολές' άπεναντίας μάλιστα, ό ρόλος τής προφορικής διδασκαλίας ήταν περιορισμένος στο έλάχιστο. Ό μαθητευόμενος έπρεπε νά άρπάξει στήν κυριολεξία τά περισσότερα μυστικά τής τέχνης, μέ τήν παρατήρηση. "Μή ρωτᾶς, φύσα"⁸ άπαντούσε κοφτά ό μάστορας στίς τυχόν άπορίες του μαθητευόμενου. Βέβαια, όταν ό μάστορας του έμπιστευόταν μιά φάση τής εργασίας πού δέν μπορούσε νά πραγματοποιήσει ό ίδιος (π.χ. έπειδή ήταν άπασχολημένος κ.λπ.), τότε του έξηγοϋσε πώς καί γιατί θά ένεργήσει.

Τό τσιράκι έπρεπε νά κατακτήσει τίς διάφορες τεχνικές σιγά-σιγά, ξεκινώντας από τό καθάρισμα καί προχωρώντας μεθοδικά στά πιο δύσκολα στάδια τής διαδικασίας τής κατασκευής, όπως ήταν ή χρησιμοποίηση τής φωτιάς (πύρωμα, "βράσιμο"), παρακολούθώντας ταυτόχρονα καί τό σφυρηλάτισμα πού ήταν από τίς τεχνικότερες φάσεις τής πορείας τής εργασίας.

"Όταν ό ίδιος ό μαθητευόμενος πίστευε πως μπορούσε νά τά "καταφέρει στο σφυρί", τότε μπορούσε νά άπευθυνθει στον μάστορα: "μάστορα νά μάσω εγώ αυτόν τόν κουσενέ;" καί ό μάστορας (άνάλογα βέβαια καί μέ τόν χαρακτήρα του) συναινούσε: "αμα δέν τό χάλαες, ό μάστορας σ'άφηνε". Έτσι ή γνώση γινόταν πραγματικά κατάκτηση. Τό προχώρημα στήν τέχνη του χαλκουργού, για όποιον ήταν άποφασισμένος νά τήν κατακτήσει, γινόταν ώστόσο μέ άργό ρυθμό.⁹ Ό τελικός στόχος ήταν πάντοτε τό "άνέβασμα στον σουφά" όπως ή μεγαλύτερη τιμωρία του νεαρού κάλφα, αν λάθευε κάπου ή έκανε κάποια κακοτεχνία, ήταν τό "κατέβασμα από τόν σουφά" για ένα χρονικό διάστημα ανάλογα μέ τό μέγεθος τής ζημιās.

Παράλληλα μέ τήν εκμάθηση τής τέχνης, οί μαθητευόμενοι χαλκουργοί, πού τούς άποκαλούσαν στά Γιάννινα καί δούλους, ήταν υπεύθυνοι για τήν καθαριότητα του μαγαζιού καί των εργαλείων. Κάθε βράδυ, ύστερα από δεκάωρη ή δωδεκάωρη εργασία, τά τσιράκια έπρεπε νά καθαρίσουν τό μαγαζί καί νά γιαλίσουν τά εργαλεία μέ στουρνάρόπετρα.¹⁰ Τό ένεργό άκρο κάθε σιδερένιου εργαλείου έπρεπε νά καθαριστεί, για νά λάμψει, γιατί ό χαλκός άφηνε στήν επιφάνειά του ένα λεπτό στρώμα από ρινίσματα πού τά όξείδωνε καί τά άμαύρωνε. Βασική ύποχρέωση του μαθητευόμενου κατά τήν διάρκεια τής μαθητείας του ήταν ή προσφορά κάθε είδους ύπηρεσίας στον μά-

στορα-άφεντικό. Ἡ θητεία του διάρκοῦσε, κάτω ἀπό κανονικές συν-
θήκες, τρία-τέσσερα¹¹ χρόνια. Στή συνέχεια, ἂν εἶχε τό ἀπαιτού-
μενο κεφάλαιο μπορούσε νά ἀνοίξει δικό του ἐργαστήριο. Διαφορε-
τικά, μπορούσε νά μείνει στό χαλκουργεῖο ὡς ἔμμισθος ὑπάλληλος,
κάλφας.

Ὁ ὅρος κάλφας, τὰ τελευταῖα προπολεμικά χρόνια, σήμαινε
τόν εἰδικευμένο ἐργάτη, τόν προχωρημένο τεχνίτη, πού δούλευε ὁ-
μῶς ὡς μισθωτός σέ ἄλλο ἀφεντικό, ὁ ὅποιος διέθετε τὰ ὑλικά μέσα πα-
ραγωγῆς (ἐπαγγελματική στέγη, ἐργαλεῖα, πρώτη ὕλη κ.λπ.). Οἱ καλ-
φάδες τῶν προπολεμικῶν χαλκουργείων ἀποτέλεσαν τήν μία ἀπό τίς
δύο ὁμάδες στίς ὁποῖες εἶχαν ἀποσυντεθεῖ οἱ συντεχνίες. Ἀποτέ-
λεσαν δηλαδή τούς εἰδικευμένους ἐργάτες πού ἔπαιρναν "μεροκάμα-
το", ἐνῶ τήν ἄλλη τήν ἀποτέλεσαν οἱ μαστόροι πού εἶχαν κεφάλαι-
ο.¹¹

Μέσα στό χαλκουργεῖο "μάστορα" ἀποκαλοῦσαν συνήθως τό ἄ-
φεντικό, ἀλλά μαστόροι (ὡς πρός τήν ἐπαγγελματική τους ἐπάρκεια)
ἦταν καί οἱ ἄλλοι, μέ τή διαφορά ὅτι ἦταν καλφάδες, δηλ. "ὑπάλ-
ληλοι". Ὁ ὅρος δηλ. κάλφας διαφοροποιήθηκε, κυρίως ὡς πρός τίς
ἐργασιακές καί οἰκονομικές σχέσεις τοῦ χαλκοτεχνίτη καί ὄχι μό-
νο ὡς πρός τόν βαθμό τῆς τεχνικῆς κατάρτισής του. Ὁ μάστορας-
κάλφας εἶχε σεβαστή θέση μέσα στό ἐργαστήρι, δούλευε στόν σουφᾶ
καί εἶχε τήν ἀπόλυτη εὐθύνη γιά τήν διεκπεραίωση ὅλων τῶν στα-
δίων ἐργασίας ὁποιασδήποτε μορφῆς σκεύους. Ὡστόσο ἡ αὐθεντία τοῦ
ἐργαστηρίου ἔπρεπε νά εἶναι ὁ μάστορας-άφεντικό,¹² "γιατί, ἄλ-
λιῶς δέν ἔστεκε, ἂν δέν ἦσουν καλύτερος καί ἀπό τόν ὑπάλληλο, ἂν
δηλ. δέν σέ εἶχαν παραδεχτεῖ καί ὡς τεχνίτη δέν θά ἦσουν ἀφεν-
τικό, τό ἀφεντικό ἔπρεπε νά ξέρει περισσότερα ἀπό τόν ὑπάλληλο,
αὐτός ἦταν νόμος ἀπαράβατος, πῶς θά τόν κουμαντάριζες αὐτόν τόν
ἄνθρωπο. Δέν εἶναι δυνατόν νά ξερε περισσότερα ὁ κάλφας, γιατί θά
σέ πούλαγε, αὐτός περίμενε νά τοῦ πεῖς ἐσύ τί θά κάνει".

Βλέπουμε λοιπόν πῶς τό προσωπικό τῶν ἐργαστηρίων χαλκοτε-
χνίας ἱεραρχεῖται σέ δύο επίπεδα. Τό ἕνα ἀφορᾶ τό επίπεδο τῆς
τεχνικῆς κατάρτισης τῶν μελῶν, καί μπορούμε νά διακρίνουμε τίς
παραπάνω βαθμίδες: ἀνειδίκευτες ἐργασίες (γυελακτοῆδες), μαθη-
τευόμενα μέλη (τσιράκια), μαστοροί-καλφάδες καί μάστορας-ἀφεν-
τικό. Τό δεύτερο επίπεδο ἱεράρχησης ἀφοροῦσε τίς ἐργασιακές σχέ-

σεις: Ὁ μάστορας-ἀφεντικό (πού ἦταν καί ὁ ἰδιοκτήτης τῶν μέσων παραγωγῆς) ἀπό τό ἓνα μέρος, οἱ ἀνειδίκευτοι ἐργάτες ἀπό τό ἄλλο μέ τό πολύ χαμηλό μεροκάματο (30 δραχμές προπολεμικά τήν ἡμέρα), τά μαθητευόμενα μέλη πού πρόσφεραν τίς ποικίλες ὑπηρεσίες τους χωρίς ἀμοιβή (μέ ἀντάλλαγμα τήν ἐκμάθηση τῆς τέχνης τοῦ χαλκουργοῦ) καί τέλος οἱ μαστόροι-καλφάδες, ὑπάλληλοι μέ πολύ καλό μεροκάματο εἰδικευμένου ἐργάτη (130-140 προπολεμικές δραχμές τήν ἡμέρα).¹³

Β. ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ - ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

Σύμφωνα μέ ὅσα ἀναπτύχθηκαν στό κεφάλαιο τῆς τεχνολογίας, ὁ χαλκουργός, γιά νά ἀσκήσει τό ἐπάγγελμα εἴτε ὡς μάστορας-ἀφεντικό εἴτε ὡς μάστορας-κάλφας, ἔπρεπε νά κατέχει τόσο τίς γενικές τεχνικές γνώσεις πού εἶχαν σχέση μέ τήν ἐπεξεργασία τοῦ χαλκοῦ, ὅσο καί τίς εἰδικές γνώσεις, πού ἀπαιτοῦσε ἡ κατασκευή κάθε σκεύους ξεχωριστά. Δόθηκε ἐπίσης ἡ εὐκαιρία νά ἀναφεροῦμε στό χαρακτήρα κάθε σταδίου ἐργασίας, ἀνάλογα μέ τήν καταβολή ἔργου πού ἀπαιτοῦσε, ἀνάλογα μέ τήν "πλάτη καί τό χαμαλίκι", κατά τήν ὁρολογία τῶν χαλκουργῶν. Τό εἶδος τῆς δουλειᾶς (καθάρισμα στό γιελάκι, δούλεμα τῶν φουσητήρων, βράσιμο, μάσιμο, σφυρηλάτισμα, σφύρισμα, δέντισμα κ.λπ.) σήμαινε κιόλας ἕναν καταμερισμό,¹⁴ δηλ. ἐργασία πού καταμεριζόταν στό προσωπικό τοῦ ἐργαστηρίου ἀνάλογα μέ τόν βαθμό τῆς "μύησης" τοῦ κάθε μέλους στήν τέχνη. Ἔτσι τά ἀνειδίκευτα μέλη ἐπωμίζονταν τά πιό βαριά καί χωρίς ἐνδιαφέρον στάδια ἐργασίας, ἐνῶ τά τεχνικότερα στάδια ἐργασίας καί τά πιό ἐνδιαφέροντα ἦταν ἔργο τῶν μαστόρων καί σ'αὐτούς θά ἀπευθυνόταν στό τέλος ὁ θαυμασμός τῆς ὁμήγυρης καί τό "γεια στά χέρια σου μάστορα".

Αὐτόν τον καταμερισμό, πού διαφοροποιοῦσε καί κοινωνικά τό προσωπικό, θά τόν ὀνομάζαμε "κάθετο" εἶναι κατά κάποιο τρόπο συμφυῆς μέ τήν ὅλη διαδικασία τῆς τεχνικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ χαλκοῦ. Τά ὅρια ὅμως αὐτά δέν ἦταν ἀπόλυτα καί πολύ συχνά προσδιορίζονταν ἀπό τήν οἰκονομική ἀνθηρότητα καί δυναμικότητα τοῦ ἐργαστηρίου.

Μποροῦμε ὥστόσο νά ἐπισημάνουμε κι ἓνα εἶδος ἀπλοῦ τεχνικοῦ, "ὀριζόντιου", καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, πού ὑπηρετοῦσε κα-

τά κάποιο τρόπο τήν παραγωγικότητα τοῦ ἐργαστηρίου, χωρίς ὅμως ποτέ νά καταστειῖ ὁ ρυθμιστικός παράγοντας τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας. Τά χάλκινα σκεύη δέν κατασκευάζονταν ἕνα-ἕνα χωριστά, ἀλλά ἀνάλογα μέ τό σχῆμα τους καί μέ τό ἔλασμα πού θά χρησιμοποιοῦνταν, μπορούσαν νά κόβονται καί νά δουλεύονται ταυτόχρονα δύο-δύο (π.χ. τά μπρικολίγενα καί τά γκιούμια, πού γιά τό πλευρό τους ἔπρεπε νά κοπεῖ ἕνα κυκλικό ἔλασμα στά δύο), τρία-τρία (τό τσουκάλι τῆς φωτιᾶς, γιά τό πλευρό του, τό φουρλίδι κοβόταν σέ τρία κομμάτια ἢ καί περισσότερα). Θά πρέπει ἐξάλλου νά λάβουμε ὑπόψη μας τό αὐστηρό πνεῦμα οἰκονομίας πού χαρακτήριζε γενικά τόν παραδοσιακό τρόπο ζωῆς τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, πού δέν ἐπέτρεπε τήν παραμικρή σπατάλη τῆς πρώτης ὕλης πού εἰσαγόταν ἀπό τό ἐξωτερικό· αὐτός ἦταν ἕνας βασικός λόγος πού ἀνάγκαζε τό ἀφεντικό νά κόβει ὁ ἴδιος τό ἔλασμα τοῦ χαλκοῦ, προσπαθώντας νά τό ἐκμεταλλευτεῖ ὅσο τό δυνατόν καλύτερα. Κάθε ἔλασμα χαλκοῦ (κυκλικό ἢ ὀρθογώνιο) ἔπρεπε νά ἀξιοποιηθεῖ μέ τόν οἰκονομικότερο καί ἀποδοτικότερο τρόπο, ἔτσι ὥστε ἡ φύρα του νά εἶναι ἐλάχιστη. Γι' αὐτόν λοιπόν τόν οὐσιαστικό λόγο, ἡ παραγωγή πολλῶν χάλκινων σκευῶν εἶχε σχετικά μαζικό χαρακτήρα. Τόν ρυθμό τῆς παραγωγῆς τόν συντόνιζε βέβαια ὁ μάστορας-ἀφεντικό, σέ σχέση πάντοτε μέ τίς ἀνάγκες πού δημιουργοῦσε ἡ κατανάλωση· "κοίταζε γιά παράδειγμα ὁ μάστορας ὅτι λείπουν αὐτά, ξεχώριζε τί νά κάνουν αὐριο κι ἔλεγε: πάρε μιά φασκιά — ὀρθογώνιο ἔλασμα 1Χ2 μ.— καί κόψε 20 κλειστές κατσαρόλες, δηλαδή 20 πλευρά, ἔτσι ἔβγαινε ἡ δουλειά τῆς μέρας ἀκόμη καί τῆς ἐβδομάδας". Αὐτή ἡ στοιχειώδης μαζική παραγωγή ἐνός σκεύους ἀπέδιδε περισσότερο καί στό ἐπίπεδο τῆς τεχνικῆς, γιατί, δουλεύοντας τήν ἴδια φόρμα πολλές φορές, τό χέρι ἔστρωνε, πράγμα πού εἶχε ὡς συνέπεια νά μειώνεται σημαντικά καί ὁ χρόνος ἐργασίας τῶν ὑπολοίπων κομματιῶν.

Ὡστόσο ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, στό ἐπίπεδο τῶν μαστόρων, εἶχε περισσότερο ποιοτικό¹⁵ χαρακτήρα, παρά "ποσοτικό". "Ὁ ἕνας δίντιζε καλύτερα τίς κλειστές κατσαρόλες, τίς δίνουν σ' ἐκεῖνον, κι ἔκανε κάτι ἄλλο ὁ ἄλλος, γιά νάχει ἀπόδοση καλύτερη" ἢ "πάρτο ἐσύ μάστορα, τοῦ δίνεις καλύτερον ἀέρα". Τελικά οἱ διάφορες φάσεις τῆς διαδικασίας τῆς κατασκευῆς καταμερίζονταν στούς μαστόρους μέ βασικό κριτήριο "τόν καλύτερο ἀέρα" πού εἶχε ὁ καθένας στήν κατασκευή ἐνός συγκεκριμένου σκεύους ἢ ἐνός ἑξαρ-

τήματος ή μιᾶς τεχνικῆς διαδικασίας π.χ. συρραφή, "τσιάτισμα", "βράσιμο" κ.λπ. μέ στόχο πάντοτε πρῶτα τήν ποιότητα καί ὕστερα τήν ποσότητα. Γιά παράδειγμα ἂν κάποιος μάστορας, ἐκτός ἀπό τήν δεδομένη γνώση καί πεῖρα τῆς τεχνικῆς, εἶχε καί ὑπομονή, θά ἔκανε τό "πάτημα" στά καζάνια (μετά τό "βράσιμο" στή φωτιά) ἤ, ἂν εἶχε μεγάλη πεῖρα, θά ἔκανε τό τελικό σφύρισμα. "Ὅ,τι εἶναι γιά σφύρισμα, φέρτε τα ἀπό δῶ", ἦταν μιᾶ φράση πού τήν ἔλεγε συνήθως ὁ πρωτομάστορας τοῦ ἐργαστηρίου. Γιατί αὕτη ἡ φάση, τό σφύρισμα, πού ἔβαζε τήν σφραγίδα τῆς τελειότητος στό σκεῦος, τήν ἀναλάμβανε ὁ πρωτομάστορας, ὡς συντονιστής τῆς συλλογικῆς ἐργασίας καί εὐθύνης τῶν μαστόρων τοῦ κάθε ἐργαστηρίου.

Θά πρέπει νά τονίσουμε ὁμως, ὅτι ὅλοι οἱ μαστοροί δέν παρήγαν τέλεια σκεύη. Οἱ παροιμιακές φράσεις τῶν χαλκουργῶν "ἕνας γκαβός τῶφτιαξε, ἄλλος στραβός θά τό πάρει" ἢ "αὐτό εἶναι μπουτούμικο, σάν τοῦ τάδε" ἢ "αὐτός τῶφτιαξε μέ τά πόδια" ἢ "ἕνα νύχι ἐδῶ κι ἕνα στή τζάρα" ἐπισημαίνουν ἀκριβῶς αὕτη τήν πλευρά τῆς κατασκευῆς τῶν χάλκινων σκευῶν.

Ὡστόσο τήν ἀνεπάρκεια αὕτη οἱ χαλκουργοί δέν τήν ἀποδίδουν σέ ἠθελημένη στάση ἀπέναντι στό παραγόμενο ἀντικείμενο, ἀλλά σέ φυσική ἀδυναμία τοῦ τεχνίτη: "ἦταν καί τότε τσαπατσούληδες, ἀλλά ἐπειδὴ δέν ἤξεραν, ὄχι ἐπειδὴ δέν ἠθελαν".

Ἡ παραγωγικότητα ἐλεγχόταν κυρίως στό ἐπίπεδο τῆς ἐργασίας: ἡ παραγωγή δοκιμαζόταν στή δουλειά, "εἶναι πολλοί πού κάθονται ἀπάνω στή δουλειά", ἐνῶ δηλ. φαίνονται ὅτι κινοῦνται, στήν πραγματικότητα ἀδρανοῦν, δέν παράγουν ἔργο. Ὁ μάστορας-ἀφεντικό ἤλεγχε μέ αὐστηρότητα τίς τυχόν παρεκκλίσεις ὀλιγωρίας ἀπό τόν κανονικό ρυθμό ἐργασίας.

Μιά μορφή συνεργασίας κατὰ τή διαδικασία τῆς παραγωγῆς τῶν χάλκινων σκευῶν ἀποτελοῦσε, ὅπως εἶπαμε προηγουμένως, ὁ κάθετος καταμερισμός τῆς ἐργασίας, πού ὑπαγόρευαν οἱ ἀντικειμενικοί ὁροι κατασκευῆς, ὅσο καί ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας πού χαρακτηρίσαμε "ὀριζόντιο" καί πού ἀποσκοποῦσε στήν καλύτερη ποιότητα τοῦ παραγόμενου προϊόντος. Τά πολύ περιορισμένα μεγέθη τῆς παραγωγῆς δέν ἐπέτρεπαν τόν ἀπόλυτο καταμερισμό καί τήν συστηματική ἐξειδίκευση τῶν μελῶν, πού συγκροτοῦσαν τά ἐργαστήρια χαλκοτεχνίας. Στόχος ἐξάλλου τῆς μαθητείας, ὅπως μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά ἀναφέρουμε πιο μπροστά, ἦταν ἡ κατάκτηση ὅλων τῶν μυστικῶν τῆς τέχνης τοῦ χαλκουργοῦ. "χαλκουργός θά πεῖ, ὅτι μπορεῖς νά

φτιάξεις όλα τὰ ἀντικείμενα, εἴτε καζάνι, εἴτε νταβάς βαφτιστά-
ρικός, ἔπρεπε νά μπορεῖς νά τὰ φτιάξεις". Μέσα σέ κάθε ἐργαστή-
ρι, καί στίς περιπτώσεις πού τό ἀποτελοῦσε μόνο ἕνας μάστορας καί
στίς περιπτώσεις πού τό συγκροτοῦσαν περισσότεροι μαστῶροι (τρεῖς
ἕως τέσσερεις), ἔπρεπε ὁ καθένας νά εἶναι σέ θέση νά διεκπεραι-
ώνει μέ ἐπιτυχία ὁποιαδήποτε φάση τῆς διαδικασίας τῆς κατασκευ-
ῆς, ὁποιαδήποτε μορφή σκεύους. Αὐτό δέν εἶχε φυσικά σχέση μέ τό
γεγονός ὅτι κάποιο μέλος τοῦ προσωπικοῦ μπορούσε νά ἔχει "καλύ-
τερον ἀέρα" σέ κάποια μορφή σκεύους ἢ σέ κάποια φάση τῆς κατα-
σκευῆς.

Μέ αὐτούς τούς ὅρους κάθε μάστορας εἶχε τήν εὐθύνη τῆς κα-
τασκευῆς ἑνός σκεύους, παράλληλα ὅμως παρακολουθοῦσε καί κατεύ-
θυνε προσφέροντας τίς συμβουλές του στά νεώτερα μέλη τοῦ ἐργα-
στηρίου.

Ἐξάλλου ὁ ἴδιος παρακολουθοῦσε τὰ στάδια κατασκευῆς ἑνός
σκεύους, κι ἐκεῖνα πού διεκπεραίωνε ὁ ἴδιος (γιά παράδειγμα, κό-
ψιμο, συρραφές, σφυρηλάτισμα, ὀλντισμα, σφύρισμα) καί ὅσα ἀνέθετε
στό τσιράκι (π.χ. πύρωμα, βράσιμο, μάσιμο ἑνός σκεύους ἢ καί συρ-
ραφή ἀνοιχτοῦ σκεύους κ.λπ.), καί ὁ ἴδιος εἶχε τό μεγαλύτερο με-
ρίδιο τῆς χαρᾶς τῆς δημιουργίας. Ὅσοσο καί τό τσιράκι ἤξερε
καλά, πῶς ἂν ὅλα πηγαιναν καλά καί "μάθαινε τήν τέχνη" τοῦ ἐπι-
φυλασσόταν ἡ ἴδια καταξίωση. Ἡ δουλειά ἑνός μάστορα στό παρα-
δοσιακό προπολεμικό χαλκουργεῖο ἦταν ἡ δουλειά ἑνός χειροτέχνη
πού ἐκτελοῦσε διαδοχικά τὰ διάφορα στάδια τῆς διαδικασίας τῆς
κατασκευῆς ἑνός σκεύους, πότε ἀλλάζοντας θέση πάνω στόν σουφᾶ,
πότε συναλλάζοντας τὰ ἐργαλεῖα του, πολλές φορές μετακινούμενος
ἀπό τόν ἕνα χῶρο στόν ἄλλο. Ἐτσι ὁ ἐργάσιμος χρόνος του (10-12
ῥες τήν ἡμέρα) διακοπτόταν ἀπό αὐτά τὰ περάσματα ἀπό τή μιᾶ φά-
ση στήν ἄλλη. Αὐτοί οἱ ἀντικειμενικοί ὅροι ἐργασίας ἀλάφρωναν
τόν μόχθο πού ἀπαιτοῦσε ἡ "πάλη μέ τό μέταλλο καί τή φωτιά" καί,
καθώς ὅλη ἡ πορεία τῆς ἐργασίας του εἶχε κάθε φορά ὡς ἀποτελέ-
σμα ἕνα συγκεκριμένο σκεῦος πού "μιλοῦσε γιά τόν μάστορά του" κα-
θιστοῦσαν τήν τέχνη τοῦ χαλκουργοῦ καί ἐνδιαφέρουσα καί εὐχάρι-
στη: "ἡ δουλειά στό μαγαζί ἦταν χαρά, εἶχε ἐνδιαφέρον" τοῦ μά-
στορα τοῦ ἔλεγαν: γειά στά χέρια σου, μάστορα" λένε γειά στά χέ-
ρια σου σ' ἕναν ἐργάτη πού γεμίζει ὅλη μέρα τσουβάλια ἀπό τίδε;"

Πρίν προχωρήσουμε στή διάθεση τοῦ ἐμπορεύματος τῶν χάλκι-

νων σκευῶν, θ' ἀναφερθοῦμε σέ ὁρισμένους συμπληρωματικούς ὁρους τῆς παραγωγῆς τους, καί συγκεκριμένα στήν παραγωγικότητα τοῦ κάθε εἰδικευμένου μάστορα. Ὑπενθυμίζουμε πώς ὁ χρόνος πού ἀπαιτοῦσε ἡ κατασκευή ἑνός σκεύους ἦταν συναρτημένος μέ τά μορφολογικά του γνωρίσματα. Μονάδα μέτρησης τῆς παραγωγικότητας ἑνός ἔμπειρου χαλκοτεχνίτη ἦταν ἡ ποσότητα (σέ βάρος) δουλεμένου χαλκοῦ πού μποροῦσε νά "βγάλει" σέ μιά μέρα μέ βάση δεκάωρη ἢ δωδεκάωρη ἐργασία. Ἐνας κανονικός μάστορας λοιπόν, μέσα σέ μιάν ἐργάσιμη μέρα, μποροῦσε νά κατασκευάσει 10 ὀκάδες ταψιά (ἀπό τά πιό ἀπλά σκεύη) ἢ 1 ὀκά μπρικολίγενο. Τά ταψιά, ἐπειδή εἶχαν καί μεγάλη κατανάλωση, "ἄν καί ἄφηναν περισσότερο μεροκάματο, τά χτύπαγαν στήν τιμή", τά πουλοῦσαν δηλ. φτηνότερα 65-70 δράχμης προπολεμικές τήν ὀκά. Ἀντίθετα, τό μπρικολίγενο πού βρισκόταν στόν ἀντίποδα τῆς ὅλης παραγωγῆς ὥς πρός τό κόστος ἐργασίας, τό πουλοῦσαν 180-190 δρχ. τήν ὀκά, ὅποτε "ἐρχόταν μιά ἡ ἄλλη", "ἐκεῖ κι ἐκεῖ πού λέμε". Ἀνάμεσα στίς ὀριακές τιμές αὐτῶν τῶν σκευῶν κλιμακώνονταν οἱ τιμές τῶν ἄλλων, ἀνάλογα μέ τόν χρόνο πού ἀπαιτοῦσε ἡ κατασκευή τους, π.χ. 130 δρχ. (τήν ὀκά πάντοτε) τά γκιούμια, 80 οἱ κατσαρόλες, 80 τά καζάνια, τά ὅποια, ἐπειδή "σήκωναν πολύ βάρος" κόστιζαν καί πολύ ἀκριβά "4 λίρες, ὅσο ἕνα οἰκόπεδο". Συμψηφίζοντας οἱ χαλκουργοί τό κόστος παραγωγῆς καί τήν τιμή μέ τήν ὅποια τά πουλοῦσαν, ὑπολόγιζαν πώς ἕνας καλός μάστορας δέν μποροῦσε νά βγάλει σέ μιά μέρα πάνω ἀπό τρεῖς ὀκάδες δουλεμένο χαλκό· "ἡ παραγωγή ἦταν λίγη, γιατί ἦταν ἡ τέχνη καλή", λένε οἱ σημερινοί χαλκουργοί.

Γ. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΧΑΛΚΙΝΩΝ ΣΚΕΥΩΝ

Τά χαλκουργεῖα τῶν Γιαννίνων παρήγαν, ὅπως σημειώθηκε σέ προηγούμενο κεφάλαιο, κατά τήν τελευταία φάση τῆς παραδοσιακῆς λειτουργίας τους, τριάντα ἐπτά μορφές χάλκινων σκευῶν. Τά σκεύη αὐτά κάλυπταν τίς καταναλωτικές ἀνάγκες τοῦ ἀστικοῦ, τοῦ χωρικοῦ καί τοῦ νομαδικοῦ πληθυσμοῦ (βλάχοι, σαρακατσάνοι).

Τό μεγαλύτερο μέρος αὐτῆς τῆς παραγωγῆς ἀποτελοῦσε τό τακτικό, ἔτοιμο ἐμπόρευμα τοῦ ἐργαστηρίου. Ἐνα ἄλλο μέρος τῆς παραγωγῆς ἀποτελοῦσε τό περιστασιακό ἐμπόρευμα, πού παραγόταν ὁ-

στερα από ειδική παραγγελία.

Τό τακτικό έμπορεύμα ήταν τοποθετημένο στά ράφια του μαγαζιού καί ένα μέρος στίς αποθήκες του. Τά σκεύη, ανάλογα μέ τόν όγκο καί τά μορφολογικά τους γνωρίσματα ήταν τοποθετημένα είτε έπάνω στά ράφια (καζάνια, κακκάβια, κατσαρόλες κ.λπ.) είτε κρεμασμένα (όσα είχαν μιά σταθερή κατακόρυφη λαβή: τσουκάλια του νερού, τής φωτιάς, γκιούμια, μπρίκια κ.λπ.), ανάλογα μέ τό είδος καί ανάλογα μέ τό μέγεθός τους, στά καρφιά πού ήταν καρφωμένα στά ράφια.

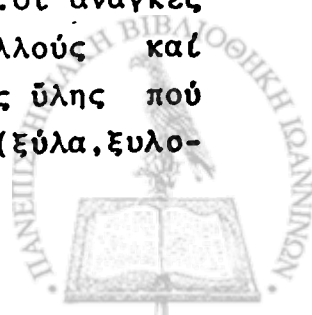
Σημειώνουμε πώς τήν βιτρίνα του μαγαζιού-έργαστηρίου τήν αποτελούσαν τά ράφια μέ τό έκτεθειμένο έμπορεύμα, πού πλαισίωνε τούς μαστόρους στό χώρο τής δουλειάς τους. Ή έξωτερική όψη του μαγαζιού δέν έδινε κανένα "σήμα" στόν περαστικό, ότι "έδω είναι χαλκουργείο". Ούτε βιτρίνα υπήρχε, ούτε σκεύη στό πεζοδρόμιο, "ό κόσμος τότε ήξερε όνόματα, έλεγε θά πάω στόν τάδε, δέν υπήρχε διαφήμιση ούτε κανενός είδους κράχτης".

Τό τακτικό έμπορεύμα τό αποτελούσαν τά ακόλουθα σκεύη: τά βασικά ύδροφόρα, όπως ήταν ό σίκλος, τά τσουκάλια του νερού καί τής φωτιάς, τά μαγειρικά, όπως ταψιά, τηγάνια, κατσαρόλες κλειστές καί άνοιχτές, κακκάβια, τά σκεύη καθαριότητας (καζάνια, λεκάνες μπρικολέγενο κ.λπ.), όπως επίσης σκεύη θέρμανσης καί φωτισμού.

Έκτακτο έμπορεύμα ήταν κυρίως τά σκεύη μεταποίησης (τό καπάκι του ρακοκάζανου), επαγγελματικά (όπως τό λεγέني του κουρείου, ό καράμπαμπας του καφενείου, τό δοχείο γιά τό σαλέπι), καθώς επίσης καί σκεύη μέ πολύ ειδική χρήση (όπως ήταν από τά μαγειρικά: τό τσιουμπλέκι καί τό σεφέρ-τάσι καί από τά σκεύη καθαριότητας: τό λουτροτάσι, τό τάσι γιά τό βρέξιμο τών μαλλιών).

Μιά άλλη σειρά έκτακτων κατασκευών αποτελούσαν οί ειδικές παραγγελίες ξένων μοντέλων (π.χ. πολιτικά κ.λπ.). Όπωςδήποτε όμως, ό παράγοντας πού καθόριζε τό είδος τής παραγωγής ήταν ή ζήτηση τής αγοράς καί ή δυναμικότητα του έργαστηρίου.

Όπως αναφέραμε πιά πρίν, ή παραγωγή τών χαλκουργικών έργαστηρίων τής πόλης τών Γιαννίνων προοριζόταν γιά τίς ανάγκες του άστικού, του χωρικού καί του νομαδικού πληθυσμού. Οί ανάγκες καθεμιās κατηγορίας πληθυσμού προσδιορίζονταν από πολλούς καί ποικίλους παράγοντες. Καταρχήν, τό είδος τής καύσιμης ύλης πού χρησιμοποιούσαν γιά τήν παραγωγή θερμικής ενέργειας (ξύλα, ξυλο-

κάρβουνα)¹⁶ απαιτούσε και ανάλογο μαγειρικό σκεύος. Για παράδειγμα, στα Γιάννινα που για την παρασκευή του φαγητού χρησιμοποιούσαν χτιστές ή φορητές φουφούδες, συνήθιζαν τίς κατσαρόλες χωρίς λαβές, κυρίως κουσενέδες (σκεύος που είχε πλατιά διάδοση στον αστικό και προσφυγικό πληθυσμό, ενώ ήταν σχεδόν άγνωστο στον χωρικό και νομαδικό). Στα χωριά, όπου κατά κανόνα χρησιμοποιούσαν τζάκια, το πιο συνηθισμένο και αναγκαίο σκεύος ήταν το κακκάβι και οι παραλλαγές του (κλειστή κατσαρόλα και μπινιῶτες).

Επίσης το είδος της εργασίας έπαιζε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των καταναλωτικών αναγκών. Για παράδειγμα, ο γεωργός και ο άνωγιάτης, που δεν είχαν την δυνατότητα να επιστρέψουν το μεσημέρι στο σπίτι για να γευματίσουν, όπως έκανε κανονικά ο τεχνίτης της πόλης, ήταν αναγκασμένοι να μεταφέρουν το φαγητό τους στο χώρο της εργασίας¹⁷ και χρησιμοποιούσαν τα κατάλληλα για την περίπτωση σκεύη (κλειστές κατσαρόλες, μπραγάτσια, σεφέρ-τάσι κ.λπ.). Οι μεταποιητικές δραστηριότητες οίκοτεχνικού χαρακτήρα, ενώ για τον αστικό πληθυσμό ήταν πολύ περιορισμένες, για τους νομάδες αποτελούσαν τρόπο ζωής.¹⁸ Οι μετακινήσεις, είτε σε μικρή είτε σε μεγάλη κλίμακα, επέβαλλαν πάντοτε, για όλες τίς καθημερινές ανάγκες, την χρήση των χάλκινων σκευών.

Ένας άλλος παράγοντας, που έπαιζε επίσης καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση των προτιμήσεων της καταναλωτικής αγοράς των χάλκινων σκευών ήταν ή σύνθεση του πληθυσμού της πόλης. Λόγου χάρη, οι Έβραίοι συνήθιζαν να πίνουν νερό από την λίμνη· γι' αυτό τον σκοπό κάθε απόγευμα ανοίγονταν στα βαθιά μέ τίς βάρκες, κρατώντας τά γκιούμια τους, που τά γέμιζαν μέ καθαρό νερό. Οι Τουρκοί επίσης αποτελούσαν σταθερή και μέ μεγάλες απορροφητικές δυνατότητες αγορά, και γιατί, ως κυρίαρχη τάξη, διέθεταν τίς αναγκαίες οικονομικές προϋποθέσεις, αλλά και γιατί αγαπούσαν τον χαλκό.¹⁹

Όπωςδήποτε όμως ο παράγοντας που ρύθμιζε την κατανάλωση, παράλληλα μέ τίς βιοτικές ανάγκες, ήταν ο οικονομικός και μέσα στα πλαίσια του αστικού πληθυσμού και στην ευρύτερη ένδοχώρα. Τα φτωχά νοικοκυριά – που αποτελούσαν και το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού – θά πήγαιναν και θά ξαναπήγαιναν πολλές φορές για κάλαιομα την μοναδική κατσαρόλα ή τά δυό ταψιά, και όταν φθελρονταν θά τούς "έρωχναν μπάλωμα".²⁰ Οι πιο αναπτυγμένες οικονομο-

μικά καί πολιτισμικά περιοχές, ὅπως ἦταν τὰ Ζαγοροχώρια ἢ ἡ Κόνιτσα, θά ἀπορροφοῦσαν ἓνα μεγάλο μέρος τῆς παραγωγῆς τους, σέ ἀντίθεση μέ τά φτωχά καμποχώρια: "τί νά παίρναν αὐτοί, μέ μιά βάρκα πεπόνια δέν ἀγόραζαν ἓνα ταψί". Οἱ ἴδιοι οἱ χαλκουργοί, ὡς τοὺς πῖο ἔμπειρους καταναλωτές καί γνῶστες τῆς χαλκουργικῆς τέχνης θεωροῦσαν τοὺς νομάδες ("ὁ βλάχος ἤξερε ἀπό χάλκωμα"), ἐπειδὴ τοὺς ἀνάγκαζαν οἱ σκληροὶ ὄροι τῆς διαβίωσής τους.

Ἡ διακίνηση τοῦ ἐμπορεύματος τῶν χαλκουργείων μποροῦμε νά ποῦμε πὺς ἦταν ἀμφίδρομη. Ἡ ἀστική πελατεία καί ἓνα μέρος τῆς χωρικῆς (σέ ὅσους ἦταν δυνατὴ ἡ μετάβαση στήν πόλη) καί τῆς νομαδικῆς, ἀνάλογα πάντοτε μέ τίς περιστασιακές ἀνάγκες, πραγματοποιοῦσε τίς ἀγορές τῆς σέ χάλκινα σκεύη στὸν χῶρο τῆς παραγωγῆς τους· ὁ ἴδιος ὁ πελάτης δηλ. πῆγαινε στό χαλκουργεῖο, ὅπου εἶχε τὴν δυνατότητα νά ἐπιλέξει ἀνάμεσα σέ περισσότερα ἑτοιμα σκεύη ὅ,τι τοῦ χρειαζόταν. Τὴν διαδικασία τῆς ἀγοραπωλησίας – ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐργαστηρίου – τὴν διεκπεραίωνε κατὰ κανόνα ὁ μάστορας-ἀφεντικό.²¹ Αὐτός θά διαπραγματευόταν τὴν τιμὴ τοῦ σκεύους, θά τό "παζάριαζε", κατὰ τὴν ἔκφραση τῶν χαλκουργῶν, ὁ ἴδιος θά τό ζύγιζε στή μεγάλη "παλάντζα" (πίν.39) πού κρεμόταν ἀπὸ τὴν ὀροφὴ τοῦ μαγαζιοῦ, γιατί αὐτόν ἐμπιστευόταν ὁ πελάτης.

Αὐτός ὥστόσο ἦταν ὁ ἓνας δρόμος πού ἀκολουθοῦσε ἡ διακίνηση καί ἡ διάθεση τῶν χάλκινων σκευῶν στήν καταναλωτικὴ ἀγορά. Ὁ ἄλλος δρόμος ἀκολουθοῦσε ἀντίστροφη κατεύθυνση. Τὸ ἐμπόρευμα ἔβγαινε ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς παραγωγῆς του καί "πορευόταν" τό ἴδιο πρὸς τὸν πελάτη, διανύοντας ἄλλοτε ἓνα μικρὸ τμῆμα τῆς ἀπόστασης πού τοὺς χώριζε, καί ἄλλοτε φτάνοντας καί ὡς τὸν τόπο τῆς διαμονῆς του. Στὴν πρώτη περίπτωση τὰ χάλκινα σκεύη μεταφέρονταν μαζικά, φορτωμένα στὰ ἄλογα, στὰ κατὰ τόπους ἐποχιακά πανηγύρια²² (Κόνιτσα, Παραμυθιά, Ἄρτα, Φιλιπιάδα κ.λπ.). Στὴ δευτέρῃ περίπτωση, τὰ χάλκινα σκεύη μεταφέρονταν σέ μικρὲς ποσότητες (ἔως 20 κιλά κάθε φορά) ἀπὸ τοὺς καλαντζήδες, κατὰ τίς περιοδεῖες τους στὰ χωριά, γιὰ νά καλύψουν ἓνα μικρὸ μέρος τῶν περιστασιακῶν ἀναγκῶν τῶν κατοίκων τους.

Ἕνας τρίτος, τέλος, τρόπος διακίνησης τοῦ ἐμπορεύματος ἦταν οἱ παραγγελίες πού ἔφταναν ἀπὸ τὴν περιφέρεια (Ζαγοροχώρια, Κόνιτσα, Παραμυθιά κ.λπ.) στὰ ἐργαστήρια τῆς πόλης, παραγγελίες πού τό κόστος τους πολλές φορές ἀνερχόταν σέ 20.000 προπολεμι-

στοιχειώδη έξοπλισμό κάθε νοικοκυριού,

Έκτός όμως από τούς γονείς, καί οί συγγενείς καί οί φίλοι προτιμοῦσαν νά προσφέρουν ως γαμήλιο δῶρο χάλκινα σκεύη.

Καί τό βάπτισμα, πού ή τέλεσή του εἶχε καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα, συνεπαγόταν ὀρισμένες κοινωνικές συμβάσεις μέ τήν μορφή τῆς προσφορᾶς δώρων ἀπό τόν ἀνάδοχο πρὸς τόν ἀναδεκτό.²⁷ Στήν περιοχή τῶν Γιαννίνων ἕνα ἀπό τά κύρια δῶρα πού πρόσφερε ὁ ἀνάδοχος στήν βάπτισή ἦταν κατά κανόνα χάλκινο σκεῦος. Οἱ εὐκατάστατοι μάλιστα ἀνανέωναν τήν προσφορά κάθε Πάσχα. Στά κορίτσια προσφερόταν σινί ή ταψί, στά ἀγόρια νταβάς. Ἡ κατανάλωση ἦταν τόση, πού "δέν προλαβαίνανε νά φτιάχνουνε βαφτισιάρικους νταβάδες καί ἑκατό τήν ἡμέρα, πολλές φορές μένανε ἀπό νούμερα (κυκλικῶν ἐλασμάτων)". Ἦταν κι αὐτός ἕνας θεσμοθετημένος τρόπος κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης.

Τά "χαλκῶματα",²⁸ τά ἔτοιμα δηλ. σκεύη, ὅπως σημειώθηκε σέ ἄλλο κεφάλαιο, τά πουλοῦσαν "ἀγάνωτα". Αὐτό ἀποτελοῦσε μιᾶ ἐγγύηση ὅτι τό σκεῦος ἦταν καινούργιο καί ἀχρησιμοποίητο. Ὁ πελάτης διάλεγε τό σκεῦος πού χρειαζόταν ἐκτιμώντας τό χρηστικό σχῆμα καί τίς ἀναλογίες του, τήν λειτουργικότητά του δηλαδή, τήν ἀρτιότητα τῆς τεχνικῆς κατασκευῆς του, τήν ἀντοχή του καί ὅπως-δήποτε τήν αἰσθητική του. Ἄν οἱ ἀναλογίες δέν ἀνταποκρίνονταν στά παραδομένα πρότυπα, τότε τό σκεῦος δέν θά ἐκπλήρωνε τούς ὁρους τῆς σωστῆς λειτουργίας του· γιά παράδειγμα, ὅταν τό τοίχωμας τῆς κουβάτας (σκεῦος τροφῆς γιά οἰκόσιτα ζῶα) ἦταν λίγο πιό ψηλό ή πιό χαμηλό ἀπό τό κανονικό, ὁ πελάτης τῶπιανε μέ τό μάτι σχολιάζοντας: "αὐτή δέν εἶναι κουβάτα". Ἐπίσης οἱ συρραφές καί οἱ συγκολλήσεις ἦταν τά εὐαίσθητα σημεῖα τῶν σκευῶν πού κατασκευάζονταν τμηματικά, καί σ' αὐτά ἐντοπιζόταν κυρίως ὁ ἔλεγχος τοῦ ἀγοραστή γιά τίς τυχόν τεχνικές ἀτέλειες τοῦ σκεύους. Αὐτός ἦταν καί ἕνας ἄλλος σημαντικός λόγος, γιά τόν ὁποῖο τά χάλκινα σκεύη πουλιόνταν ἀκασσιτέρωτα, "γιατί τό καλάι εἶναι σάν τό χιόνι, σκεπάζει ὅλες τίς ἀτέλειες τῆς κατασκευῆς". Παράλληλα μέ τίς τεχνικές καί λειτουργικές προδιαγραφές, κάθε σκεῦος ἔπρεπε νά εἶναι καί "καλοφτιαγμένο, νά εἶναι ὁμορφο". Αὐτές οἱ ιδιότητες ἦταν ἀξεχώριστες τόσο στή συνείδηση τοῦ κατασκευαστή ὅσο καί στή συνείδηση τοῦ χρήστη. Ὅλα τά εἶδη τῶν σκευῶν, ἀνεξάρτητα ἀπό τή

χρήση τους, έπρεπε νά είναι καί "όμορφα", νά μήν είναι "μπουντού-μικα" ούτε "φτιαγμένα μέ τά πόδια", νά έχουν είδη: "αυτή ή κα-τσαρόλα δέν μου όλντίζει", έλεγε ή χωρική όταν δέν τής άρεσε τό συγκεκριμένο σκεύος.

Άφοϋ γινόταν ή έπιλογή καί τό "παζάρισμα" τοϋ σκεύους, ακολουθοϋσαν μερικές μικρές διαδικασίες πού κατοχύρωναν τούς δύο συμβαλλόμενους. Καταρχήν τό σκεϋος έπρεπε νά παραμείνει στό χαλ-κουργείο γιά τήν τελική φάση τής τεχνικής έπεξεργασίας τής έπι-φάνειάς του, τό καλάισμα δηλαδή. Ό χαλκουργός, γιά νά είναι σί-γουρος ότι ό πελάτης δέν θά άθετήσσει τόν λόγο του, τοϋ κρατοϋ-σε πάντοτε ένα ποσόν ως προκαταβολή, γιατί τό καλαϊσμένο σκεϋος ήταν "σάν νιόπαντρη πού τήν έγκατέλειπε ό άντρας της, δέν μπο-ροϋσε νά ξαναπουληθεϊ εύκολα". Άπό τήν πλευρά του ό πελάτης, έ-πειδή φοβόταν κάποια τυχόν άλλαγή τοϋ σκεύους μέ άλλο έλαττωμα-τικό (μποροϋσε κάποτε νά συμβεϊ κι αυτό), ζητοϋσε από τόν μάστο-ρα νά τό "σημαδέψει" τοϋ ζητοϋσε νά "γράψει" παρουσία του σέ μία πλευρά τοϋ σκεύους τά άρχικά ή τοϋ δικοϋ του όνόματος ή, στήν περίπτωση πού προοριζόταν γιά δώρο, τοϋ όνόματος τοϋ μελλοντι-κοϋ ιδιοκτήτη του. Ό μάστορας έπαιρνε από τό κουτί τά μικρά με-ταλλικά έλάσματα, πού τό καθένα είχε στό ένεργό άκρο του έκτυπο ένα κεφαλαίο γράμμα τοϋ άλφαβήτου, αυτό πού χρειαζόταν κάθε φο-ρά, τό άκουμποϋσε πάνω στό σκεϋος καί στή συνέχεια τό χτυποϋσε μέ τό σφυρί. Τό σκεϋος ήταν έτοιμο γιά τό καλάισμα. Οί Έλληνες καί οί Έβραίοι προτιμοϋσαν νά κασσιτερώνονται τά σκεϋή καί στίς δύο έπιφάνειες, ένω οί Τοϋρκοί προτιμοϋσαν τήν έξωτερική άκαλά-ιστη, στό φυσικό χρῶμα τοϋ χαλκοϋ. Έτσι τέλειωνε ή πράξη τής άγοραπωλησίας τών χάλκινων σκευῶν καί άρχιζε γι'αυτά ό νέος κύ-κλος τής χρήσης καί τής φθοράς.

Δ. Η ΣΧΕΣΗ ΤΩΝ ΧΑΛΚΟΥΡΓΩΝ ΜΕ ΤΟΥΣ ΚΑΣΣΙΤΕΡΩΤΕΣ

Πρίν προχωρήσουμε στήν άπαρίθμηση τών εργαστηρίων χαλκο-τεχνίας πού λειτουργοϋσαν στά Γιάννινα τά τελευταία μεταπολεμι-κά χρόνια καί στήν άναζήτηση τών σχέσεων μεταξύ τους καί τής θέ-σης τους μέσα στήν άγορά, θά πρέπει νά κάνουμε μία διάκριση ά-νάμεσα στίς δύο έπαγγελματικές κατηγορίες πού είχαν άμεση σχέση μέ τήν παραγωγή καί τήν "συντήρηση τής χρηστικότητας" τών χάλ-κινων σκευῶν. Τίς δύο αυτές κατηγορίες τίς αποτελοϋσαν οί χαλ-

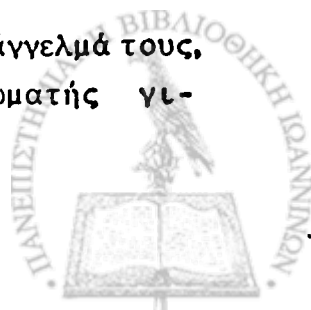

κουργοί-καζαντζήδες καί οί κασσιτερωτές-γανωτήδες ή καλαντζήδες.

Οί πρῶτοι, σύμφωνα μέ ὅσα ἀναπτύξαμε, εἶχαν περάσει ἀπό ὅλα τά στάδια τῆς ἐκμάθησης τῆς χαλκοτεχνίας καί ἦταν ἐκεῖνοι πού, εἴτε ὡς μαστόροι-ἀφεντικά εἴτε ὡς μαστόροι-καλφάδες, κατασκεύαζαν ὅλα τά εἶδη τῶν χάλκινων σκευῶν. Εἶχαν κατά κανόνα μόνιμη ἐπαγγελματική στέγη στά ἀστικά ἢ ἡμιαστικά κέντρα, γεγονός πού τούς ἐξασφάλιζε ἕναν κανονικό τρόπο ζωῆς. Ὅσοι διέθεταν τά ἀπαιτούμενα κεφάλαια, εἶχαν τήν δυνατότητα νά νοικιάζουν τά ἐργαστήριά τους στόν κεντρικό ἐμπορικό δρόμο τῆς πόλης, στήν ὁδὸ Ἀνεξαρτησίας, καταβάλλοντας ἀκριβό ἐνοίκιο, πού μπορούσε νά φτάσει τίς 1.800 προπολεμικές δραχμές τόν μήνα. Διέθεταν τά προϊόντα τους μέσα στό μαγαζί τους, ἐκτός βέβαια ἀπό τίς περιπτώσεις τῶν πανηγυριῶν, ὁπότε ἦταν ἀναγκασμένοι νά μεταφέρουν μιά ποσότητα ἔτοιμου ἐμπορεύματος στό χῶρο πού γινόταν κάθε φορά τό πανηγύρι. Ὁ ἀριθμός τῶν χαλκωματάδων πού ἀσκοῦσαν τό ἐπάγγελμα κατά τά τελευταῖα προπολεμικά χρόνια δέν ξεπερνοῦσε τά 20-25 ἄτομα.

Οί γανωματήδες ἢ καλαντζήδες, εἴτε ἐπειδὴ δέν διέθεταν τίς ἀπαραίτητες ἱκανότητες, εἴτε ἐπειδὴ δέν τούς τό επέτρεπαν τά οἰκογενειακά καί οἰκονομικά τους προβλήματα, δέν ὀλοκλήρωναν τήν μαθητεία τους στήν χαλκοτεχνία. Συνήθως τήν διέκοπταν στό στάδιο ἐκεῖνο, πού τούς ἔδινε μιάν ἐπάρκεια στήν ἀσκηση τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ κασσιτερωτῆ. Ἐνας μεγάλος ἀριθμός ἀπό αὐτοὺς δούλευαν ὡς πλανόδιοι καλαντζήδες,²⁹ εἴτε μέσα στήν πόλη εἴτε στά γύρω χωριά ὡς τά πιό ἀπομακρυσμένα. Οἱ γανωματήδες "γύριζαν τὰ χωριά"³⁰ φορτωμένοι στήν πλάτη τους τό μαυρισμένο ἀπό τίς γάνες μαχαλοσάκι (γεμάτο μεταχειρισμένα σκεύη) καί κρατώντας στά χέρια τους τά στοιχειώδη ἐργαλεῖα τους: τό καλαντζιάμενο (ἀμόνι τοῦ καλαντζῆ) γιά τίς μικροεπιδιορθώσεις τῶν χάλκινων σκευῶν καί τά σύνεργα τοῦ γανώματος. Ἐνας μικρός ἀριθμός γανωματῆδων διατηροῦσαν καί μέσα στήν πόλη μικρομάγαζα, συνήθως σέ παρόδους, σοκάκια,³¹ μέ φτηνό ἐνοίκιο 150-200 δραχμές τόν μήνα, τά ὁποῖα λειτουργοῦσαν ἀποκλειστικά ὡς κασσιτερωτήρια μεταχειρισμένων σκευῶν. Οἱ περισσότεροι ὁμως ἐξυπηρετοῦσαν ὡς "γυρολόγοι" τήν ἐνδοχώρα τῶν Γιαννίνων.

Οἱ συνθῆκες, κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἀσκοῦσαν τό ἐπάγγελμά τους, ἦταν ἐξ ἀντικειμένου ἐξαιρετικά δύσκολες, ἀφοῦ ὁ γανωματής γι-

νόταν ό ίδιος ένα κινητό συνεργείο. Περπατούσε φορτωμένος τά σύ-
νεργα τής δουλειᾶς του χειμώνα-καλοκαίρι, σέ δύσβατους δρόμους,
στό έλεος τών καιρικῶν συνθηκῶν, άναζητώντας πάντοτε τό άμιλικό,
τόν χῶρο δηλ. ὅπου θά μπορούσε νά στήσει τό έφήμερο έργαστήρι
του. Τίς άντικειμενικές αυτές δυσκολίες έκαναν άκόμη πιά μεγά-
λες ή απόσταση καί ή περιφρόνηση, μέ τήν όποία τούς άντιμετώπι-
ζε ή πελατεία τους. Ύπῆρχαν περιοχές, ὅπως π.χ. τά Ζαγοροχώρια,
πού δέν τούς επέτρεπαν νά περάσουν οὔτε τό κατώφλι τοῦ σπιτιοῦ
τους. Άλλά καί οί χαλκουργοί άντιμετώπιζαν τούς καλαντζήδες ὡς
φτωχούς συγγενείς, από τήν θέση πού τούς έξασφάλιζαν οί ὅροι έρ-
γασίας κάτω από τούς όποίους δούλευαν οί ίδιοι (μόνιμη στέγη, γνό-
ση τής τέχνης τοῦ χαλκουργοῦ, τρόπος διάθεσης τών προϊόντων τους
κ.λπ.). Όστόσο τά έργαστήριά τους ήταν τά φιλόξενα στέκια τών
γανωματήδων, όταν περνοῦσαν από τήν πόλη· σ'αυτά μπορούσαν ν'ά-
κουμπήσουν τά σύνεργά τους, καμιά φορά νά κοιμηθοῦν τό βράδυ,³²
καί φυσικά ν'άγοράσουν τίς πρώτες ὕλες τους (καλάι, άμμωνιακό ά-
λας κ.λπ.) ή πολλές φορές καί μιá μικρή ποσότητα έτοιμα έμπο-
ρεύματα.

Ε. Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΧΑΛΚΟΥΡΓΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Κατά τά τελευταία προπολεμικά χρόνια, έποχή στήν όποία κα-
τεξοχήν συγκεντρώνεται τό ένδιαφέρον αὐτῆς τής μελέτης, γιά τούς
λόγους πού προαναφέραμε, τίς καταναλωτικές άνάγκες σέ είδη σκευ-
ῶν (ὅπως ήταν τά μαγειρικά, τά ύδροφόρα, τά σκεύη καθαριότητας
κ.λπ.), τόσο τοῦ χωρικοῦ καί νομαδικοῦ ὅσο καί τοῦ άστικοῦ πλη-
θυσμοῦ, τίς κάλυπτε ή παραγωγή τών χαλκουργείων τής πόλης τών
Γιαννινών. Σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες τών χαλκουργῶν πού έπι-
ζοῦν καί πού τεκμηριώνονται καί από άλλες πηγές, τά καλά χαλ-
κωματάδικα τής πόλης βρίσκονταν στό ίδιο σημείο τής άγοράς ὅπου
βρίσκονται καί σήμερα: πρὸς τό τέρμα τής ὁδοῦ Άνεξαρτησίας.³³ Ο
δρόμος αὐτός από τίς άρχές κιόλας τοῦ αἵώνα μας αποτέλεσε βασι-
κό έμπορικό πνεύμονα τής πόλης, μέ ζωηρή κίνηση. Γιά νά κατανο-
ηθεῖ καλύτερα ή θέση τών έργαστηρίων στόν συγκεκριμένο χῶρο τής
άγοράς, πιστεύουμε πῶς θά εἶναι χρήσιμο νά γίνει μιá παρεκβατική
άναφορά σ'ένα στοιχείο τής έρευνάς μας - σέ χειρόγραφο χάρτη τής
πόλης τοῦ 1902 -- πού έπιβεβαιώνει καί τεκμηριώνει "γραφικά" τίς

προφορικές καί γραπτές μαρτυρίες τίς σχετικές μέ τή ρυμοτομική φυσιογνωμία τῶν παζαριῶν της.³⁴

Ἐκτός ἀπό τά τοπογραφικά γνωρίσματα τῆς πόλης, πού ὀρίζονται βέβαια ἀπό τή διαμόρφωση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ὁ χαρτογράφος³⁵ ὑποδηλώνει μέ διάφορους τρόπους (χρήση χρωμάτων καί διαφόρων συμβόλων) τούς χώρους τῆς θρησκευτικῆς, κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς ζωῆς πού διαμόρφωναν τήν πολεοδομική φυσιογνωμία της. Στήν τελευταία κατηγορία ἐντάσσεται καί τό τμήμα ἐκεῖνο πού μᾶς ἀφορᾷ ἀμεσότερα, τά παζάρια. Μέ τόν ὄρο παζάρια ἐννοοῦνται τόσο οἱ χῶροι πού χρησίμευαν ὡς μόνιμη ἐπαγγελματική στέγη τῶν διαφορῶν συντεχνιακῶν ἐργαστηρίων καί τῶν ἐμπορικῶν καταστημάτων ὅσο καί οἱ ἀνοιχτοί χῶροι, στούς ὁποίους λειτουργοῦσαν περιοδικά ἀγορές ἀνταλλαγῆς προϊόντων.

Μέ μία πρώτη ματιά ἐντοπίζουμε δύο βασικές ἐστίες ἀγορῶν: ἡ μία κατεῖχε τό τμήμα τῆς ὁδοῦ Ἀβέρωφ πού ξεκινᾷ ἀπό τήν Πύλη τοῦ Κάστρου καί φτάνει ὡς τό Τοσίτσειο Μέγαρο. Τό πάνω τμήμα της ὀνομαζόταν Καμάρες. Οἱ δύο μικροῦ μήκους παράλληλοι δρόμοι, πού συνδέουν τήν ὁδὸ Ἀβέρωφ μέ τήν σημερινή Λόρδου Βύρωνος, ἀποτελοῦσαν τήν σκεπαστή ἀγορά πού ὀνομαζόταν Μπεζεστένι.³⁶ Ἡ ἀγορά αὕτη, ἡ κάθετη πρός τό κάστρο, ἦταν καί ἡ ἀρχαιότερη. Ἐνα ἄλλο παζάρι, τό πιό σημαντικό, καταλάμβανε τήν ἀρχή τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως καί τό μεγαλύτερο τμήμα τῆς ὁδοῦ Ἀνεξαρτησίας, ἀπό τήν συμβολή της μέ τήν Ἀβέρωφ ὡς τό Γυαλί-Καφενέ. Ἡ ἀγορά αὕτη ἀπλώνεται καί στά πέριξ τοῦ ὁδοῦ Ἀνεξαρτησίας, περιλαμβάνει δηλ. καί τίς στοές πού συμβάλλονται κατά διαστήματα μαζί της καί τούς οἰκοδομικούς σχηματισμούς πού τήν πλαισιώνουν ἀπό τά δυτικά. Μία μικρότερη σέ ἔκταση, φτωχική³⁷ ἀγορά ὑπῆρχε στήν ὁδὸ Μπιζανίου (περιοχή Καλούτσας) καί μία ἄλλη ἀκόμη μικρότερη στήν παραλίμνια περιοχή τῆς Σκάλας, δίπλα στά Ταμπάκια.

Τά περισσότερα χαλκωματάδικα ἢ καζαντζίδικα, ὅπως προαναφέραμε, ἦταν συγκεντρωμένα πρός τό τέλος τῆς κεντρικῆς ἀγορᾶς τῆς ὁδοῦ Ἀνεξαρτησίας. Στήν ἴδια γειτονιά βρίσκονταν καί τά ὀρειχαλκουργεῖα ἢ στατηράδικα, τά ἐργαστήρια δηλ. πού ἐπεξεργάζονταν τόν μπροῦντζο καί, μεταξύ ἄλλων, παρήγαν καί τά χυτά ἐξαρτήματα τῶν χάλκινων σκευῶν, ὅπως χερούλια, θηλειές, μαντσακίδες κ.λπ.

Ἡ ὁδός Ἀνεξαρτησίας ἦτάν ὁ ἕνας ἀπό τούς δύο κύριους

δρόμους-είσόδους τῆς πόλης. Ἀπό τό "φόρο" τῆς, ἔπρεπε νά περάσουν ὑποχρεωτικά οἱ κάτοικοι τῶν πιά ἀναπτυγμένων καί πλούσιων περιοχῶν τῆς ἐνδοχώρας,³⁸ ὅπως ἦταν ἡ Κόνιτσα, τό Πωγώνι, τά Ζαγοροχώρια, τό Μέτσοβο, τό Τσιάμικο. Κοντά λοιπόν σ' αὐτόν τόν πλούσιο σέ ἐμπορική κίνηση καί πολυάνθρωπο φόρο μέ τά πολλά χάνια καί μαγεριά ἦταν ἐγκαταστημένα τά μεγάλα χαλκουργεῖα τῆς πόλης. Ἐτσι ἡ πρόσβαση τῆς πελατείας, πού προερχόταν ἀπό τήν εὐπορή ἐνδοχώρα, ἦταν πιά εὐκόλη καί ἄμεση. Σέ σχέση ὁμως μέ τήν ὑπόλοιπη ἀγορά, τά χαλκωματάδικα ἦταν κάπως ἀπομακρυσμένα. Ἐνας ἄλλος σοβαρός λόγος, πού ἐπέβαλλε αὐτή τήν "ἀπόσταση", ἦταν καί τό γεγονός ὅτι τά ἐργαστήρια χαλκοτεχνίας ἦταν "θορυβώδη"· τά τρία καί τέσσερα σφυριά πού δούλευαν στό καθένα προκαλοῦσαν πολύ μεγάλο θόρυβο, πού προανάγγελλε τήν παρουσία τους ἀπό πολύ μακριά. Ὡστόσο αὐτή ἡ ἀπόμακρη θέση τους μπορεῖ νά ἐξέφραζε καί μιά κοινωνική, θά λέγαμε, ἱεράρχηση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ χαλκουργική κατατάσσόταν στά βάνουσα ἐπαγγέλματα· ἡ ἀντίληψη αὐτή τά ἐκτόπιζε κατὰ κάποιο τρόπο πρός τίς "ἐσχατιές" τῆς κεντρικῆς ἀγορᾶς, ἀφήνοντας τά κεντρικότερα σημεῖα τῆς στά πιά προσοδοφόρα καί εὐγενῆ ἐπαγγέλματα, ὅπως ἦταν π.χ. οἱ ὑφασματέμποροι.

ΣΤ.Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΤΟΥ 1940

Τά προπολεμικά χαλκωματάδικα ἀνῆκαν, σύμφωνα μέ τίς μαρτυρίες τῶν χαλκουργῶν, σέ μερικές οἰκογένειες πού ἀσκοῦσαν τό ἐπάγγελμα κατὰ τό πλεῖστον κληρονομικά. Πρίν ἀπό τήν ἀπελευθέρωση τῆς πόλης οἱ οἰκογένειες ἦταν οἱ ἑξῆς: οἱ Καζαντζῆδες, οἱ Ζαφειρόπουλοι, οἱ Παπαχρίστου καί ὁ Μαλάμος· μετὰ τό 1913 ὁ Φίλιππας Σκόπας μεταφέρει τήν ἔδρα του ἀπό τό Ἀργυρόκαστρο στά Γιάννινα, καί μετὰ τήν προσφυγική καταστροφή φτάνει στήν πόλη ἡ προσφυγική οἰκογένεια Μωυσιάδη. Τήν τελευταία προπολεμική δεκαετία λειτουργοῦσαν στήν ὁδό Ἀνεξαρτησίας τά παρακάτω ἐργαστήρια: τοῦ Ζαφειρόπουλου (ἀρ.144) (δύο ἀδέρφια: Ἀθανάσιος καί Ἀναστάσιος-Σιούλης καί δύο παιδιά τοῦ πρώτου), τοῦ Παπαχρίστου, τοῦ ἐπιλεγόμενου ἀπό τοὺς ὁμοτέχνους του βούλγαρου (πατέρας καί δύο γιοί), τοῦ Ἀντρέα Σκόπα (ἀρ.190) (μέ τρεῖς μαστόρους-καλωάδες, τοὺς: Γιώργα Δημητρούλα, Λευτέρη τόν ἐπονομαζόμενο "Βενιζέλο" καί Γιάν-

νη Μπάρμπα), τοῦ Σπύρου Σκόπα (ἀρ.204) (μέ τρεῖς μαστόρους-καλ-
φάδες) καί τοῦ Μαλάμου. Στήν ὁδὸ Κρυστάλλη (ἀρ.14), κοντά στό
Μπεζεστένι, τοῦ Γιώργου Καζαντζῆ (μέ τούς δύο γιούς του Μιχάλη
καί Στέφο), στά σιδεράδικα (πάροδοι τῆς ὁδοῦ Ἀνεξαρτησίας) βρι-
σκόταν τό χαλκουργεῖο τοῦ Στάθη Καζαντζῆ (συγγενῆς τῆς οἰκογέ-
νειας Καζαντζῆ) καί στήν ὁδὸ Κολχίδος 25 τοῦ Ἀλ.Μωυσιάδη (πα-
τέρας καί δύο γιοί). Ἐκτός ὅμως ἀπό τούς τακτικούς μαστόρους κά-
θε ἐργαστήριο, τουλάχιστον στίς "καλές" μέρες του, ἀπασχολοῦσε,
εἴτε περιστασιακά εἴτε μόνιμα, τουλάχιστον ἓναν γιελακτοῦ καί
μικρὸ ἀριθμὸ μαθητευομένων. Ἀπὸ τίς οἰκογένειες αὐτές οἱ Κα-
ζαντζῆδες καί Ζαφειρόπουλοι κατάγονταν ἀπὸ τὰ γειτονικά Γραμμε-
νρχώρια, οἱ Παπαχρίστου ἀπὸ τὰ χωριά τῶν Κουρέντων (Χίνκα) καί
οἱ Σκοπαῖοι ἀπὸ τὸν Τσαμαντὰ³⁹ Θεσπρωτίας. Ἀπὸ τὸ ἴδιο χωριό,
καθὼς καί ἀπὸ τὸ γειτονικὸ Λιά, προέρχονταν καί οἱ περισσότεροι
κασσιτερωτές.

Τίς παραμονές τοῦ πολέμου τὰ συγκεκριμένα χαλκωματάδικα
ἐξακολουθοῦσαν νά παράγουν μέ κανονικὸ ρυθμὸ τίς παραδομένες μορ-
φές χάλκινων σκευῶν, ὅπως τίς κληροδοτοῦσε ἡ μιὰ γενιά στήν ἄλ-
λη. Ἡ παραγωγή τους κάλυπτε ὅλες τίς ἀνάγκες τῆς ἀγορᾶς, τόσο
τῆς πόλης ὅσο καί τῆς ἐνδοχώρας. Βρισκόμαστε ὅμως ἤδη σ' ἓνα με-
ταίχμιο: στό πέρασμα ἀπὸ τούς προβιομηχανικούς τρόπους παραγω-
γῆς – στήν περίπτωσή μας στήν ἐργαστηριακὴ παραγωγή τῶν ποικί-
λων χάλκινων σκευῶν (μαγειρικῶν, καθαριότητος κ.λπ.) – σέ ἓνα
νέο τρόπο παραγωγῆς καί διάθεσῆς τους στήν ἀγορά, τὸν κεφαλαιο-
κρατικό.

Σύμφωνα μέ ὅσα ἀναπτύξαμε, κάθε χάλκινο σκεῦος ἦταν προῦ-
δὸν τῆς ἐργασίας ἑνὸς μάστορα, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νά κατέχει τό ἐ-
πάγγελμά του σέ βάθος, νά εἶναι ἱκανὸς νά κατασκευάσει ὅτιδῆ-
ποτε εἶχε σχέση μέ τὰ ἐργαλεῖα του: ὅλες τίς χρηστικές μορφές
σκευῶν καί σέ ὁποιαδήποτε φάση τῆς διαδικασίας τῆς κατασκευῆς
τους: "χαλκουργός θά πεῖ ὅτι μπορεῖς νά φτιάξεις ὅ,τι σοῦ πα-
ραγγέλλει ὁ πελάτης, δέν μποροῦσες νά πεῖς ὅτι φτιάχνω μόνο γκιού-
μια καί δέν φτιάχνω μπρικολέγενο ἢ σίκλους ἢ φκιάνω πλευρά καί
δέν φκιάνω πάτους, ἔπρεπε νά ξέρεις καί νά μπορεῖς νά τὰ φκιά-
νεις ὅλα". Ἡ ἐλληνικὴ πραγματικότητα στήν συγκεκριμένη ιστορι-
κὴ στιγμή καί στὸν τομέα τῆς παραγωγῆς πού μελετοῦμε δέν εὐνο-
οῦσε ἓναν πιὸ προωθημένο καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας. Ὁ μάστορας

δούλευε μέ φιλότιμο καί μεράκι, καί τίς περισσότερες φορές μέ τή βιοποριστική εργασία του ἐξέφραζε ἢ καί καλλιεργοῦσε καί τήν καλλιτεχνική του ἰδιοσυγκρασία. Ἐν καί οἱ ὅροι ἐργασίας ἦταν ἐξ ἀντικειμένου δύσκολοι, ἐντούτοις οἱ μαστόροι, οἱ καλφάδες καί τὰ τσιράκια εἶχαν μιά συναισθηματική σχέση μ' αὐτή, πού σιγά - σιγά στίς νέες συνθήκες ἐργασίας στό ἐργοστάσιο θά ἐξαφανιστεῖ.

Ἡ πατριαρχική ἐξάλλου ὀργάνωση τοῦ κάθε συντεχνιακοῦ ἐργαστηρίου ἐπέτρεπε στόν μάστορα-ἀφεντικό, ἀπό τό ἓνα μέρος, νά ἀσκεῖ μιά ἄμεση ἐπιρροή στή ζωή τῶν μελῶν του καί, ἀπό τό ἄλλο, νά δημιουργεῖ ἀνάμεσα στά μέλη μιά σχέση συνεργασίας καί ἀλληλεγγύης, πού τούς ἀντιπαρέθετε πρός τά ἄλλα ἐργαστήρια. Ἄλλωστε, καθώς σημειώθηκε, ὁ ἀπώτερος στόχος κάθε μέλους τοῦ ἐργαστηρίου ἦταν νά προβιβαστεῖ σέ πρωτομάστορα. Ἡ ἐπαγγελματική στέγη πού πολλές φορές χρησίμευε καί ὡς κατάλυμα γιά τά περισσότερα μέλη τοῦ ἐργαστηρίου, τά ἐργαλεῖα, οἱ πρῶτες ὕλεις, ἀκόμη καί ἡ πελατεία πού τήν κληροδοτοῦσε ὁ πατέρας στόν γιό, ἀποτελοῦσαν τό μικρό φυσικό κεφάλαιο τοῦ μάστορα-ἀφεντικοῦ.

Ἡ παραδοσιακή, συντεχνιακή παραγωγή τῶν χάλκινων σκευῶν, παρά τό γεγονός ὅτι κίνητρό της ἦταν ἡ δημιουργία ἀνταλλακτικῶν ἀξιῶν, δέν ἔχασε ποτέ τόν χαρακτήρα της ὡς παραγωγή χρηστικῶν ἀξιῶν. Ὁ ἄμεσος καί κύριος στόχος της ὑπῆρξε ἡ ἐπιβίωση τῶν χαλκουργῶν ὡς μαστόρων καί ὄχι ὁ πλουτισμός τους,⁴⁰ ἀφοῦ μάλιστα τὰ προϊόντα τους προορίζονταν γιά μιά ἀπό πρίν δοσμένη καταναλωτική ἀγορά, ἀποτελοῦσαν δηλ. τήν προσφορά σέ μιά ζήτηση πού προϋπῆρχε καί πού ἡ διεύρυνσή της γινόταν μέ πολύ ἀργό ρυθμό. Αὐτός ὁ χαρακτήρας τῆς παραγωγῆς ἐρμηνεύει ἐνμέρει καί τό γεγονός ὅτι ἡ συντεχνία τῶν χαλκουργῶν ὑπῆρξε καί κατά τήν περίοδο τῆς ἀνθίσης αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀπό τίς πιό μικρές.

Ζ. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΚΜΗΣ

Αὐτά ὑπῆρξαν τά κυριότερα γνωρίσματα τοῦ παραδοσιακοῦ τρόπου παραγωγῆς τῶν χάλκινων σκευῶν. Τό πέρασμα στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς δέν ἐγίνε ἀπότομα, ἀλλά σταδιακά καί διήρκεσε περίπου σαράντα χρόνια. Μποροῦμε νά ἐπισημάνουμε τούς σημαντικότερους σταθμούς αὐτῆς τῆς μετάβασης. Ὁ πόλεμος τοῦ 1940 ἔχει ὡς ἄμεσο ἐπακόλουθο τήν ἔλλειψη τῆς πρώτης ὕλης τοῦ χαλκοῦ. Τά χαλκουργεῖα ὑπολειπτοῦν μέ τά περιορισμένα προπολεμικά ἀ-

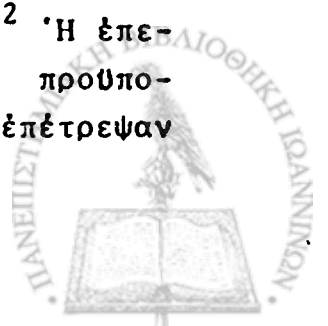

ποθέματα καί παρακολουθοῦν τήν γενική ὕφεση τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας, πού ἐπιβάλλει ἡ ἱστορική πραγματικότητα (πόλεμος, κατοχή, ἐμφύλιος).

Μετά τήν ἀπελευθέρωση, ἡ ἀνασυγκρότηση τῆς οἰκονομίας καί ὁ "ἐκσυγχρονισμός" τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ἀφήνει "ἀπέξω" ἐκ τῶν πραγμάτων τήν χαλκοτεχνία καί τά προϊόντα της. Σ' αὐτό συντέλεσε ἡ δημιουργία δύο βασικῶν τεχνικῶν ἔργων ὑποδομῆς. Τό ἓνα ἀπό αὐτά ὑπῆρξε ἡ κατασκευή ὑδραγωγείων, μέ πλήρη δίκτυα ὕδρευσης καί κατ' οἶκον ὑδροδότηση. Τό ἔργο αὐτό πού πραγματοποιεῖται σταδιακά, ἔχει ὡς ἄμεση συνέπεια τήν βαθμιαία κατάργηση τῶν χάλκινων σκευῶν ἀντλησης, μεταφορᾶς καί ἄλλων συναφῶν χρήσεων τοῦ νεροῦ (καθαριότητας κ.λπ.). Τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1959 περατώνεται καί ἀρχίζει νά λειτουργεῖ ὁ ὑδροηλεκτρικός σταθμός Λούρου. Ἡ νέα πηγή ἐνέργειας ἀντικαθιστᾷ σταδιακά τίς παραδοσιακές πηγές ἐνέργειας (ξύλα καί τά παράγωγά τους).

Αὐτά τά δύο ἔργα ὑποδομῆς, ἐνταγμένα φυσικά στό γενικό κλίμα τῆς πολιτικῆς τῆς ἀνοικοδόμησης, ἐξασφαλίζουν τίς βασικές προϋποθέσεις γιά τήν δημιουργία μιᾶς ἀγορᾶς μέ καινούργιες καταναλωτικές ἀνάγκες. Ὅλο τό σύστημα τῆς προμήθειας νεροῦ, τῆς θέρμανσης καί τῆς χρήσης του, ἀντικαθίσταται ἀπό μιά σειρά κατασκευῶν, πού εἶναι προϊόντα ἐνός νέου τρόπου παραγωγῆς (βιομηχανικά προϊόντα), κατασκευάζονται ἀπό διαφορετικά ὑλικά (σωλήνες ἀπό ψευδάργυρο, σμάλτο, πορσελάνη κ.λπ.) καί πού τά μορφολογικά τους γνωρίσματα εἶναι τελείως διαφορετικά (σωλήνες, μπαταρίες, θερμοσίφωνες, νιπτήρες, μπιντέδες, λεκάνες λουτροῦ κ.λπ.).

Μιά ἄλλη σημαντική κατηγορία χάλκινων σκευῶν πού παρήγαν τά χαλκουργεῖα (μαγειρικά κ.λπ.), δέν καταργεῖται μόνο ἐξαιτίας τῶν καινούργιων δεδομένων, ὅπως ἡ προηγούμενη, ἀλλά καί ἐξαιτίας μιᾶς φυσικῆς ιδιότητος τοῦ χαλκοῦ, πού εἶναι ἡ δηλητηριώδης ὀξειδωσή του. Ἡ παραγωγή τῶν χάλκινων μαγειρικῶν σκευῶν ἀρχίζει νά ἐλαττώνεται βαθμιαία μόλις ἐμφανίζονται στήν ἀγορά τά ἀνάλογα σκεύη μέ καινούργιο "πρακτικότερο" ὑλικό κατασκευῆς, ὅπως ἦταν ἀρχικά τό ἀλουμίνιο,⁴¹ τό ἐμαγιέ καί τήν τελευταία δεκαετία τό ἀνοξειδωτο ἀτσάλι καί, φυσικά, τό πλαστικό. Τά καινούργια ὑλικά ὁμως, ἐξ ἀντικειμένου δέν προσφέρονταν στούς παραδοσιακοὺς τρόπους παραγωγῆς, ὅπως προσφερόταν ὁ χαλκός.⁴² Ἡ ἐπεξεργασία τους ἀπαιτοῦσε διαφορετικές τεχνικές, πού τίς προϋποθέτει ἡ μαζική βιομηχανική παραγωγή. Ἐτσι, μόλις τό ἐπέτρεψαν

καί οἱ ἄλλες συγκυρίες (οἰκονομικές, τεχνολογικές κ.λπ.), κυκλοφόρησαν καί τά πρῶτα ἑλληνικά σκεύη ἀπό ἄλουμίνιο κι ἔμαγιέ (φύλλο σιδήρου καί σμάλτο), πού ἔδωσαν καί τό πρῶτο πλήγμα στήν λειτουργία τῶν ἐργαστηρίων χαλκοτεχνίας. Τήν περίοδο αὕτη, κατά τήν ὁποία στήν ἑλληνική ἀγορά κυριαρχοῦσαν τά ἑλληνικῆς κατασκευῆς σκεύη, κατά κύριο λόγο ἀπό ἄλουμίνιο, μπορούμε νά τήν χαρακτηρίσουμε ὡς μεταβατική (διήρκεσε περίπου ἀπό τό 1950 ὡς τό 1970).

Τό ὀριστικό ὅμως πλήγμα τόσο στήν παραδοσιακή χαλκοτεχνία, ὅσο καί στήν ἐγχώρια παραγωγή τῶν σκευῶν ἀπό ἄλουμίνιο κι ἔμαγιέ, τό κατάφερε κατά τήν τελευταία δεκαετία ἡ εὐρωπαϊκή (καί σέ μικρό ποσοστό ἡ ἐγχώρια) βιομηχανική παραγωγή μαγειρικῶν καί ἄλλων σκευῶν (καθαριότητας π.χ.-ἀνοξείδωτοι νεροχύτες) ἀπό ἀνοξείδωτο ἀτσάλι καί ἀπό πλαστικό. Τό ἀνοξείδωτο ἀτσάλι εἶναι σκληρότερο ἀπό τόν χαλκό, δέν ὀξειδώνεται, καθαρίζεται εὐκόλα κ.λπ., ἐνῶ τό πρακτικότερο πλαστικό χρησιμοποιοῦντο εὐρύτατα γιά κάθε εἶδους σκεύη (ὕδροφóra, καθαριότητας, μεταφορᾶς φαγητοῦ κ.λπ.). Ἐπί πλέον οἱ ὅροι παραγωγῆς καί διακίνησής τους (πρωτόφαντοι τρόποι "μάρκετινγκ" τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀγορᾶς⁴³) ἔδωσαν τήν δυνατότητα στά βιομηχανικά σκεύη κυρίως τῆς Εὐρώπης νά κυριαρχήσουν στήν ἑλληνική ἀγορά, μέ τήν τάση νά καλύψουν τίς ἀνάγκες δῶν τῶν τάξεων τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Γιά τά ἐργαστήρια χαλκοτεχνίας τῶν Γιαννίνων (ὅπως καί δῶν τῆς χώρας), πού παρήγαν τά προϊόντα τους μέ τίς παλιές, πανάρχαιες τεχνικές καί μέ τούς μεταγενέστερους συντεχνιακοὺς δόρους παραγωγῆς, σήμανε τό τέλος. Ἡ νέα πραγματικότητα, ἔτσι ὅπως διαμορφώθηκε μετά τόν πόλεμο, ἀποστέρησε ἀπό τούς χαλκωματάδες τήν ζήτηση τῶν προϊόντων τους, τήν πελατεία τους. Μέσα στά τελευταῖα σαράντα χρόνια, ὅσα χρειάστηκαν γιά νά συντελεστεῖ βαθμιαία ὁ ἐκσυγχρονισμός τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἔτσι πού νά μπορεῖ νά ἀπορροφήσει τά βιομηχανικά προϊόντα τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης, διαγράφεται καί τό τέλος μιᾶς παράδοσης αἰώνων, ὅσο κράτησε καί ὁ παραδοσιακός προκαπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς τους.

Τά χαρακτηριστικά τῆς εἰκόνας τοῦ "τέλους" μᾶς τά δίνουν ξεκάθαρα καί τά λιγοστά τεκμήρια πού ἔχουμε στήν διάθεσή μας, ἀ-

πό την τελευταία προσπάθεια πού έκαναν οί χαλκουργοί για νά έπιβιώσουν ώς μαστόροι. Πρόκειται συγκεκριμένα για τό βιβλίο πρωτοκόλλου⁴⁴ καί για μερικά λυτά έγγραφα του τελευταίου σωματείου τους, πού ίδρυσαν άμέσως μετά την άπελευθέρωση, τό 1945. Συνιδρυτές ύπήρξαν οί μαστόροι-άφεντικά⁴⁵ δύο ακόμη συγγενικών έπαγγελμάτων, οί όρειχαλκουργοί καί οί κασσιτερωτές. Τό σωματείο τους, μέ την έπωνυμία "Σωματεϊον χαλκουργών, όρειχαλκουργών καί κασσιτερωτών 'Ιωαννίνων, ό "Άγιος 'Ιωάννης", είχε ως σκοπό "τήν ήθικήν καί οίκονομικήν προαγωγήν τών άμοιβαίων συμφερόντων τών μελών του είρημένου σωματείου έντός του κύκλου της νομιμότητος καί την ένίσχυσιν τών άναξιοπαθούντων μελών αύτου...". 'Ιδρυτικά μέλη του σωματείου ήταν έξι χαλκουργοί, τέσσερεις όρειχαλκουργοί καί τρείς κασσιτερωτές. 'Από τό 1945, πού ιδρύθηκε, ως τό 1960, χρονολογία κατά την όποία ύποβάλλονται τά τελευταία έγγραφα (δύο αίτήσεις έγγραφης νέων μελών κασσιτερωτών) σύμφωνα μέ τά στοιχεία πού μάς δίνει τό μικρό άρχείο του σωματείου, οί δραστηριότητές του ήταν έλάχιστες. 'Ως πιο σημαντικές μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε τίς δύο έκλογές για την άνάδειξη του διοικητικού συμβουλίου (ένα πρακτικό Γ.Σ. πού έγινε για την έκλογή πιθανότατα του πρώτου Δ.Σ. χωρίς χρονολογία καί ένα άλλο για την άνάδειξη νέου Δ.Σ., πού έγινε στίς 15.10.1950, πιθανότατα καί τό τελευταίο). 'Ακόμη ένα αίτημα πρός την 'Επιτροπή Καυσίμων Πατρών ('Απρίλιος 1946) για μεταλλουργικό κώκ, κι ένα άλλο πρός τό 'Υπουργείο 'Εθνικής Οίκονομίας για ψευδάργυρο σέ χελώνες καί χωνιά χυτηρίων. Τήν ίδια έποχή (1950) γίνεται ή τελευταία κατά πάσα πιθανότητα παραγγελία, φατούρα, στην 'Αγγλία για την αγορά χαλκού, στό όνομα τών τεσσάρων σημαντικότερων χαλκουργών της πόλης (Γ.Καζαντζής, 'Αντρέας Σκόπας, Νικόλαος Παπαχρίστου καί Α.Ζαφειρόπουλος).

'Η δεκαετία πού ακολουθεϊ είναι πολλαπλά κρίσιμη. 'Ηδη άποσύρονται από τό έπάγγελμα μέ σύνταξη οί "παλιοί καλοί" μαστόροι: Παπαχρίστου, Ζαφειρόπουλος καί οί άδελφοί 'Αντρέας καί Σπύρος Σκόπας, καί τελευταίος ό πρόσφυγας Μωυσιάδης. 'Ολοι κληροδοτούν στους γιούς τους την τέχνη καί τό μικρό κεφάλαιό τους (στέγη, έργαλεία, τό λιγοστό έμπόρευμα καί τή μικρή πελατεία τους). 'Οστόσο παύουν νά λειτουργοῦν τρία χαλκουργεία: του Ζαφειρόπουλου, του Παπαχρίστου καί του Μωυσιάδη· οί φυσικοί κλη-

ρονόμοι τους, κάτω από τήν πίεση τῶν καινούργιων ὁρων τῆς ἀγο-
ρᾶς, ἄλλαξαν ἐπάγγελμα. Μὲ καινούργιους ὁρους ἐξάλλου συνέχισαν
τὴν λειτουργία τους τὰ ὑπόλοιπα: τοῦ Μ. Καζαντζῆ,⁴⁶ ὁ ὁποῖος με-
τέφερε τὸ ἐργαστήριό του στὴν ὁδὸ Ἀνεξαρτησίας καὶ τὸ ἐφοδίασε
μὲ μασγαλότορνο, τὴν ἐργαλειομηχανή πού μὲ τὴ σείρᾶ της θά συ-
νεργήσει στὴν ὁλοσχερὴ ἐγκατάλειψη τῶν παραδοσιακῶν ὁρων παρα-
γωγῆς. Ὁ κληρονόμος τοῦ Α. Σκόπα ἐξακολουθεῖ νὰ ἐργάζεται μόνος
στόν ἴδιο χῶρο, ὅπου προπολεμικά δούλευαν "τρία καὶ τέσσερα σφυ-
ριά", ἐκτός ἀπὸ τὸ βοηθητικὸ προσωπικό. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ ἐξάδελφός
του Μ. Σκόπας. Παρόλη τὴν παρακμὴ τοῦ ἐπαγγέλματος, τὸ 1950 ἀνοί-
γει χαλκουργεῖο στὴν ὁδὸ Μπιζανίου ὁ ὡς τότε κασιτερωτῆς Χρί-
στος Ἀντωνίου, τὸν ὁποῖο διαδέχεται ὁ γιὸς του Ν. Ἀντωνίου.⁴⁷ Ὁ-
λα τὰ χαλκουργεῖα πού ὑπάρχουν καὶ λειτουργοῦν σήμερα καλύπτουν
τίς περιθωριακές ἀνάγκες τοῦ χωρικοῦ πληθυσμοῦ, καθὼς καὶ τίς
φολκλορικές ἀστικές ἀναζητήσεις μιᾶς ἐπιφανειακῆς στροφῆς πρὸς
τίς "ρίζες".

Ἡ χαλκοτεχνία, ὡς παραγωγικὴ δραστηριότητα, ἐκλείσει τὸν
κύκλο της. Τὰ χαλκωματάδικα πού ὑπάρχουν ἀκόμη μπορούμε νὰ τὰ χα-
ρακτηρίσουμε ὡς τὸ "γραφικὸ" ὑστερόγραφο μιᾶς πανάρχαιης παρά-
δοσης, πού διέγραψε τὴν δική της πορεία στὸν χρόνο καὶ στὸν ἴ-
διο, ἡπειρωτικὸ, χῶρο, πορεία πού ἴσως ἔχει τὴν ἀφετηρία της στὰ
ἐρωτήματα τῶν ἀρχαίων Ἡπειρωτῶν πρὸς τὸ Μαντεῖο τῆς Δωδώνης:

"Ἡ μή ἐργάζεται τάν χαλκικάν Τέχναν;"

ἦ

"Πότερα μ(οι)⁴⁸ κᾶ τάν τέχναν ἐργαζομένῳ δναιον εἰ...
αν χαλκεῖαν";

ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οί χρηστικές μορφές τῶν χάλκινων σκευῶν, οἱ τεχνικοί ὅροι τῆς κατασκευῆς τους καί οἱ ποικίλες σχέσεις πού συνεπαγόταν ἡ παραγωγή τους, εἶναι οἱ τρεῖς βασικές ἐνότητες θεμάτων πού συναποτελοῦσαν τό σύστημα παραγωγῆς τῶν χάλκινων σκευῶν.

Οἱ χαλκουργοί τῶν Γιαννίνων, ὥς τίς παραμονές τοῦ πολέμου τοῦ 1940 ἀνταποκρινόμενοι σέ μιὰ σταθερή ζήτηση τῶν προϊόντων τους κατασκεύαζαν περίπου τριανταεπτά χρηστικές μορφές χάλκινων σκευῶν. Τά σκεύη αὐτά προορίζονταν γιά τήν κάλυψη καθημερινῶν καί συγκεκριμένων βιοτικῶν ἀναγκῶν. Ἡ ἀντληση τοῦ νεροῦ, ἡ μεταφορά του στό χῶρο τῆς χρήσης, ἡ θέρμανσή του καί οἱ ἐπιμέρους χρήσεις του ἐπέβαλαν τήν κατασκευή μιᾶς σειρᾶς ἀπό δεκατέσσερα σκεύη. Γιά τίς ἀνάγκες τῆς διατροφῆς (ψήσιμο ψωμιοῦ, παρασκευή, ἐπιμέρισμα, μεταφορά καί κατανάλωση φαγητοῦ) τά χαλκουργεῖα τῶν Γιαννίνων κατασκεύαζαν δεκαπέντε μορφές χάλκινων σκευῶν. Παράλληλα μέ αὐτές τίς δύο βασικές ἐνότητες πού ἀποτελοῦσαν καί τό κύριο σῶμα τῆς παραγωγῆς, οἱ χαλκουργοί κατασκεύαζαν καί μιὰ σειρά ἀπό εἰδικά σκεύη πού προορίζονταν γιά ἐξειδικευμένες χρήσεις. Π.χ. τό ρακοκάζανο πού χρησίμευε γιά τήν ἀπόσπαξη τῶν τσίπουρων καί εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν παραγωγή τοῦ ρακιοῦ, σκεύη γιά τήν παρασκευή ροφημάτων (καφέ, σαλέπι), σκεύη φωτισμοῦ, θέρμανσης καί τέλος σκεύη ἐκκλησιαστικά.

Ὡς πρός τά μορφολογικά τους γνωρίσματα τά σκεύη αὐτά διακρίνονται σέ δύο μεγάλες κατηγορίες: α) σκεύη πλατύστομα μέ ὀριζόντια ἀνάπτυξη, καί β) σκεύη κλειστά μέ κάθετη ἀνάπτυξη. Σχεδόν ὅλα (ἐκτός ἀπό λίγες ἐξαιρέσεις) συνοδεύονται ἀπό συμπληρωματικά χρηστικά ἐξαρτήματα, ὅπως λαβές (σταθερές ἢ κινητές), ἐκροές (διαμορφωμένες στό στόμιο ἢ ἐνσωματωμένες μέ μορφή σωλήνα στό σῶμα τοῦ σκεύους), καλύμματα τοῦ στομίου (σταθερά προσαρτημένα ἢ φορητά) κ.λπ.

Τά περισσότερα χάλκινα σκεύη χρησίμευαν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ὡς μέσα παραγωγῆς ἄλλων προϊόντων, ὅπως ἦταν ἡ παρασκευή τοῦ φαγητοῦ, ἡ μεταποίηση πρώτων ὑλῶν κ.λπ., ἐνῶ ἄλλα χρησίμευαν ἀπλῶς

γιά τήν κατανάλωση (νεροῦ, φαγητοῦ). Τό εἶδος τῆς ἐνέργειας (ξύλα, κάρβουνα), τό εἶδος τῶν πηγῶν τοῦ νεροῦ, ἡ ζωή στό χωριό ἢ στήν πόλη, ἡ κοινωνική τάξη κ.λπ. ἦταν οἱ παράγοντες πού καθόριζαν τήν κατανομή τῶν χρηστικῶν μορφῶν στήν περιοχή τῶν Γιαννίνων. Ἔτσι ὑπῆρχαν σκεύη πού προορίζονταν σχεδόν ἀποκλειστικά γιά τήν ὑπαιθρο (κακκάβια, κλειστές κατσαρόλες κ.λπ.), ἄλλα γιά τά ἀστικά νοικοκυριά (κατσαρόλες ἀνοιχτές, μαγκάλια κ.λπ.), ἄλλα κατασκευάζονταν εἰδικά γιά τίς ἀνώτερες οἰκονομικά τάξεις (μπρικολίγενα, τάσια μαλλιῶν), ἐνῶ ἄλλα γιά τίς ἀνάγκες τῶν νομάδων (βλαχοτήγανα, καζάνια κ.λπ.).

Γενικά, μπορούμε νά παρατηρήσουμε ὅτι ἡ προμήθεια τοῦ νεροῦ ἦταν προβληματική καί ὅτι ἐκτός ἀπό τό σημαντικότερο ἔργο πού ἔπρεπε νά καταβάλλουν οἱ ἄνθρωποι γιά τήν ἀντληση καί τή μεταφορά του, χρειαζόταν καί μιὰ μεγάλη σειρά εἰδικῶν σκευῶν γιά τίς ἐπιμέρους χρήσεις του. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν παρασκευή τοῦ ψωμιοῦ καί τοῦ φαγητοῦ· γι' αὐτές ἄλλωστε τίς δύο κατηγορίες προοριζόταν τό κύριο μέρος τῆς παραγωγῆς τῶν χαλκουργείων. Τά σκεύη μεταποίησης τῶν πρώτων ὑλῶν ἦταν ἐλάχιστα (βασικά τό πολύ χρηστο καζάνι πού χρησίμευε στήν τυροκομία, στίς ποικίλες διαδικασίες τῆς ὑφαντουργίας — πλύσιμο, βάψιμο μαλλιῶν — καί μαζί μέ τό εἰδικό καπάκι γιά τήν παραγωγή τοῦ ρακιοῦ), γεγονός πού ἐκφράζει καί τόν κατά βάση οἰκοτεχνικό καί αὐτοκαταναλωτικό χαρακτήρα τῆς οἰκονομίας τῆς προπολεμικῆς Ἡπείρου.

Βασικοί συντελεστές τῆς κατασκευῆς τῶν χάλκινων σκευῶν ἦταν ἡ πρώτη ὑλη τοῦ χαλκοῦ, τά μέσα ἐργασίας, ἡ τεχνική καί φυσικά ἡ σωματική δύναμη τοῦ χαλκοτεχνίτη. Στά μέσα ἐργασίας ἐντάσσονται τά μέσα γιά τή θέρμανση τοῦ χαλκοῦ, οἱ χημικές οὐσίες καί τά ἐργαλεῖα σφυρηλάτησης. Ἡ τεχνική ἦταν οἱ θεωρητικές γνώσεις τίς ὁποῖες ὁ χαλκουργός ἀποκτοῦσε ἐμπειρικά μέ ἐπίπονη μαθητεία καί οἱ ὁποῖες τόν καθιστοῦσαν ἱκανό χρησιμοποιοῦντας τά κατάλληλα μέσα ἐργασίας νά παράγει χρηστικά ἀντικείμενα.

Ἡ φωτιά ὡς ἀπόλυτα ἀναγκαῖο μέσο ὁποιασδήποτε ἐπεξεργασίας τοῦ χαλκοῦ ἔπαιζε καθοριστικό ρόλο καί στήν ἐκμάθηση τῆς τέχνης, καί στή διαδικασία τῆς ἐργασίας (πολλά κρίσιμα σημεῖα τῆς κατασκευῆς ἐξαρτιόνταν ἀπό τή σωστή χρησιμοποίηση τῆς φωτιᾶς), καί στή διαμόρφωση τοῦ χώρου τοῦ ἐργαστηρίου. Τά ἐργαλεῖα σφυρηλάτησης ἦταν δύο εἰδῶν: α) ὅσα ἀποτελοῦσαν σταθερή βάση πάνω στήν

ὅποια ὁ χαλκουργός ἀκουμποῦσε τὸ ἔλασμα τοῦ χαλκοῦ· αὐτὰ ἦταν ξύλινα (οἱ γοῦβες τοῦ σουφᾶ), πέτρινα (ἡ κυκλική πλάκα πάνω στήν ὅποια δουλευόταν ὁ πυθμένος) καί σιδερένια. Ἐκτός ἀπὸ τὴν πέτρινη πλάκα, πού ἡ ἐπιφάνειά της ἦταν τελείως ἐπίπεδη, οἱ γοῦβες τοῦ σουφᾶ παρουσιάζουν μιὰ στοιχειώδη ἐξειδίκευση τοῦ ρόλου τους. Σημαντικὴ ὁμως διαφοροποίηση τοῦ ἐνεργοῦ ἄκρου τους παρουσιάζουν τὰ σιδερένια ἐργαλεῖα: καί ἐκεῖνα πού χρησίμευαν ὡς σταθερὴ βάση (ἀμόνι τοῦ χαλκουργοῦ, νάης, μισονάης, γρύμικο, λιγγίτι κ.λπ.) καί ἐκεῖνα μέ τὰ ὅποια σφυρηλατοῦσαν τὸν χαλκό, δηλ. τὰ σιδερένια σφυριά. Οἱ διαφοροποιήσεις τοῦ ἐνεργοῦ ἄκρου τους ἐντοπίζονται στό μήκος αὐτοῦ τοῦ ἄκρου (ἀνάλογα μέ τὰ βάθος τοῦ σκεύους, τὸ πλάτος τοῦ χεῖλους) καί στόν τρόπο πού διαμορφώνεται ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐνεργοῦ ἄκρου, πού κατὰ τὸ σφύρισμα ἐρχεται σέ ἐπαφή μέ τὸν χαλκό. Τὰ ξύλινα σφυριά δέν παρουσιάζουν αὐτές τίς διαφοροποιήσεις, γιατί ὁ ρόλος τους, ἂν καί ἦταν οὐσιαστικός, περιοριζόταν στή διαμόρφωση τοῦ γενικοῦ σχήματος τῶν χάλκινων σκευῶν.

Τίς τεχνικὲς γνώσεις τίς διακρίνουμε σέ δύο κατηγορίες: τίς γενικὲς, πού εἶχαν σχέση μέ τὴ μεταχείριση τῆς πρώτης ὕλης (κόψιμο, θέρμανση, συρραφές, συγκολλήσεις, κασσιτέρωμα κ.λπ.) καί τίς εἰδικὲς, πού εἶχαν σχέση μέ τὰ προβλήματα πού παρουσίαζε ἡ κατασκευὴ τοῦ κάθε σκεύους χωριστά. Κρίσιμα σημεῖα τῆς κατασκευῆς ἦταν οἱ συρραφές, οἱ συγκολλήσεις, ἡ ἐφαρμογὴ δύο τμημάτων, διαδικασίες δηλ. πού ἀπαιτοῦσε ἡ τμηματικὴ κατασκευὴ τῶν χάλκινων σκευῶν.

Τὰ μορφολογικὰ γνωρίσματα καί τὸ μέγεθος τοῦ κάθε σκεύους ἦταν παράγοντες πού καθόριζαν τὴν εὐκολὴ ἢ δύσκολη κατασκευὴ του. Τὰ κλειστά καί τὰ ὑπερμεγέθη σκεύη ἦταν ἀπὸ τίς δυσκολότερες κατασκευές, ἐνῶ τὰ ἀνοιχτά (κατὰ κανόνα μονοκόμματα) ἦταν ἀπὸ τίς πιὸ ἀπλές, μέ ἀπαραίτητη πάντοτε προϋπόθεση τὴ βαθιὰ καί καθολικὴ γνώση τῆς τέχνης. Ὑπῆρχαν βέβαια στάδια ἐργασίας πιὸ εὐκόλα ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη, ἀλλὰ πιὸ ἀπαιτητικὰ σέ σωματικὸ μόχθο, καί στάδια ἐργασίας πιὸ δύσκολα ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη ἀλλὰ λιγότερο κοπιαστικά.

Τὰ τσιράκια (ἀμισθα μαθητευόμενα μέλη), οἱ γιελακτοῆδες (χαμηλόμισθοι ἀνειδίκευτοι ἐργάτες), οἱ μαστόροι-καλφάδες (ἐμισθοὶ ὑπάλληλοι) καί ὁ μάστορας ἀφεντικό (ἰδιοκτήτης τῶν μέσων

παραγωγής) αποτελούσαν τό προσωπικό ενός καλού προπολεμικού χαλκουργείου. Ἡ μαθητεία τῆς τέχνης ἦταν ἐμπειρική. Ἡ "μύηση" γινόταν σταδιακά, ἀρχίζοντας ἀπό τίς πιό ἀπλές διαδικασίες τῆς κατασκευῆς καί προχωρώντας στίς πιό σύνθετες. Οἱ συντεχνιακοί — θά προτιμούσαμε τόν ὄρο ἐργαστηριακοί — ὄροι τῆς παραγωγῆς δέν ἐπέτρεψαν τήν ἐξειδίκευση τῶν χαλκουργῶν. Ὁ μάστορας ἦταν ἕνας ὀλικός τεχνίτης, κατεῖχε δηλ. τήν τέχνη τῆς κατασκευῆς τῶν χάλκινων σκευῶν στό σύνολό της. Κάθε ὀλοκληρωμένος χαλκουργός, κάθε μάστορας δηλαδή, ἔπρεπε νά εἶναι σέ θέση νά κατασκευάσει ὅλες τίς χρηστικές μορφές τῶν χάλκινων σκευῶν καί σέ ὅλα τά στάδια τῆς κατασκευῆς τους.

Μέσα στό ἐργαστήρι διακρίνουμε δύο εἶδη καταμερισμοῦ ἐργασίας: ἕναν κάθετο καί ἕναν ὀριζόντιο. Ὁ πρῶτος ἦταν συναρτημένος μέ τούς ἀντικειμενικούς ὁρους τῆς κατασκευῆς ενός σκεύους, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἀποσκοποῦσε στήν ποιοτική βελτίωση τοῦ παραγόμενου προϊόντος. Τήν παραγωγικότητα ενός μάστορα τήν μετροῦσαν ἀνάλογα μέ τό βάρος δουλεμένου χαλκοῦ πού μποροῦσε νά παράγη σέ μιὰ μέρα, μέ βάση δωδέκωρη ἐργασία.

Τά χαλκουργεῖα παρήγαν τακτικό καί ἔκτακτο ἐμπόρευμα καί ὁ μάστορας-χαλκουργός ἦταν κατά κανόνα καί ὁ ἔμπορος τῶν προϊόντων του. Ἡ κατανάλωση τῶν χάλκινων σκευῶν παρακολουθοῦσε γενικά τόν ρυθμό τῶν ἄλλων παραγωγικῶν δραστηριοτήτων καί ἐπηρεαζόταν σημαντικά ἀπό τήν ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς καί ἐθιμικῆς ζωῆς τῶν κατοίκων τῆς πόλης καί τῆς ἐνδοχώρας της. Τό ἐπάγγελμα τοῦ χαλκουργοῦ ἦταν στενά δεμένο μέ τούς γυρολόγους — κασιτερωτές, οἱ ὁποῖοι συντηροῦσαν (ἐπιδιορθώνοντας καί κασιτερώνοντας κατά τακτικά διαστήματα) τήν χρηστικότητα τῶν χάλκινων σκευῶν.

Τά καλά προπολεμικά χαλκουργεῖα τῆς πόλης βρίσκονταν ὅπου καί σήμερα: πρὸς τό τέλος τοῦ ἐμπορικοῦ δρόμου τῆς ὁδοῦ Ἀνεξαρτησίας. Ὁ δρόμος αὐτός ἀπό τίς ἀρχές κιόλας τοῦ αἵωνα ἀποτελέσσε σπουδαῖο ἐμπορικό κέντρο καί πύλη εἰσόδου στήν πόλη τῶν πιό ἀναπτυγμένων περιοχῶν (Ζαγοροχώρια, χωριά Πωγωνίου κ.λπ.).

Ἡ χαλκοτεχνία ὑπῆρξε μιὰ ἀστική οἰκονομική δραστηριότητα. Παρέμεινε ὥστόσο ὡς τό τέλος μιὰ "συντεχνιακή" δραστηριότητα καί ποτέ δέν πέρασε τό κρίσιμο ὄριο τοῦ προβιομηχανικοῦ-ἐργαστηριακοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἡ παραδοσιακή παραγωγή τῶν χάλκινων σκευῶν ἀν καί εἶχε ὡς κίνητρο τή δημιουργία ἀνταλλακτικῶν ἀξιών, δέν ἔχασε ποτέ

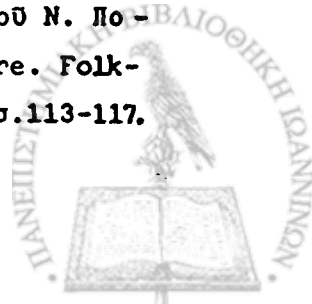
τόν χαρακτήρα της ως παραγωγή χρηστικῶν ἀξιῶν. Τά προϊόντα της προορίζονταν γιά μιὰ δεδομένη καταναλωτική ἀγορά πού ἡ διεύρυνσή της γινόταν μέ πολύ ἀργό ρυθμό. Ὁ πόλεμος τοῦ 1940, μέ τά νέα δεδομένα πού δημιούργησε ὑπῆρξε καταλυτικός. Τά μικρά παραδοσιακά ἐργαστήρια — πού ἀπασχολοῦσαν τέσσερα ἕως τό πολύ ἑπτὰ άτομα — δέν ἔγιναν ποτέ μικρές βιοτεχνίες μέ ἐξειδικευμένους τεχνίτες. Τό μέταλλο τοῦ χαλκοῦ, πού οἱ φυσικές του ιδιότητες τό καθιστοῦσαν τόσο πρόσφορο στήν ἐργαστηριακή παραγωγή, ὅπου ὁ μάστορας ἦταν σέ θέση νά κατασκευάζει μόνος του ὅλα τά εἶδη τῶν σκευῶν πού ζητοῦσε ἡ ἀγορά καί σέ ὅλες τίς φάσεις τοῦ προτσές ἐργασίας, κρίθηκε ἀπρόσφορο καί ἀσύμφορο γιά τήν βιομηχανική παραγωγή.

Ἔτσι, ὅταν ἡ ἀγορά μετά τόν πόλεμο ἔπαψε νά ζητάει ὑδροφόρα σκεύη, γιάτί κατασκευάστηκε δίκτυο ὑδρευσης καί τά περισσότερα χάλκινα σκεύη "μεταμορφωμένα" σέ βιομηχανικά πιά προϊόντα (σωλήνες, μπαταρίες, θερμοσίφωνες) ἐνσωματώθηκαν σέ ἐιδικούς χώρους τοῦ σπιτιοῦ ἐξασφαλίζοντας συνεχή ροή κρύου καί ζεστοῦ νεροῦ, τά χαλκουργεῖα δέχτηκαν τό πρῶτο πλήγμα, πού μείωσε τήν παραγωγή τους σχεδόν κατά τό ἥμισυ. Ὁ ἠλεκτρισμός, μέ τήν σειρά του, δέν κατάργησε βέβαια τίς χρηστικές μορφές τῶν μαγειρικῶν σκευῶν, ἀλλά "πρότεινε" καινούρια ὑλικά καί νέους τρόπους — βιομηχανικῆς — παραγωγῆς τους. Σέ κανένα ἀπό τά χαλκουργεῖα τῆς πόλης (τρία ὅλα κι ὅλα) δέν ὑπάρχει μαθητευόμενος. Ὅσοι χαλκουργοί ἐργάζονται ἀκόμη ἔμαθαν τήν τέχνη πρίν ἀπό τόν πόλεμο τοῦ 1940 ἢ κατά τήν πρώτη δεκαετία μετά ἀπό αὐτόν. Ἔτσι ἡ χαλκοτεχνία ἔπαψε νά ἀποτελεῖ μιὰ ζωντανή παραγωγική δραστηριότητα τῆς πόλης τῶν Γιαννίνων, ὅπως ὑπῆρξε προπολεμικά, καί ἔγινε μιὰ περιθωριακή δραστηριότητα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ

1. Τό σύμπτωμα αυτό δέν εἶναι γνώρισμα μόνο τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας. Ὅλες οἱ συναφεῖς ἐπιστῆμες (Ἐθνολογία, Ἀνθρωπολογία, Κοινωνιολογία κ.λπ.) ἔδωσαν προτεραιότητα στά στοιχεῖα τῆς "ἐθιμικῆς" καί πνευματικῆς ζωῆς: "Ἡ τεχνοοικονομική ὑποδομή γενικά παρεμβαίνει μόνο στό βαθμό πού ἐκπρεάζει τό ἐκποικισμὸς τῶν γαμήλιων πρακτικῶν καί τελετουργιῶν. Ἡ ἀνταπόκριση ἀνάμεσα στίς δυὸ πλευρές τῆς ζωῆς τῶν ὁμάδων ἔχει ἀναλυθεῖ διεισδυτικά ἀπὸ τοὺς καλύτερους κοινωνιολόγους περισσότερο ὥς μιά εἴσορή τοῦ κοινωνικοῦ (στοιχείου) στό ὕλικο παρά ὥς ἓνα ἀμφίδρομο ρεῦμα στό ὅποιο ἡ κύρια ὥθηση προέρχεται ἀπὸ τὰ ὕλικά ἀγαθά. Συνεπῶς κανεὶς μαθαίνει πολύ περισσότερο γιὰ τὴν ἀξία (γότητος) τῆς ἀνταλλαγῆς παρά γιὰ τό καθημερινὸ δοῦναι-λαβεῖν, γιὰ τίς λατρευτικὲς προσφορὲς παρά γιὰ τίς κοινὲς καθημερινὲς ὑπηρεσίες, γιὰ τὴν κυκλοφορία - τῆς προῦκας, παρά γιὰ τὴν τιμὴ τῶν χορταρικῶν, μαθαίνει πολύ περισσότερο γιὰ τὴν σκέψη τῆς κοινωνίας παρά γιὰ τό σῶμα τῆς": *A n d r e L e r o i - G o u r h a n, Le Geste et la Parole, Paris, Albin Michel, 1964, τ.1, σ.210.*
2. Διεξοδική ἀνάλυση τῆς πορείας πού διέγραψε ἡ ἔρευνα τοῦ ὕλικου βίου, ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς Ἐθνογραφικῆς μεθόδου, βλ. στοῦ *Σ τ έ λ ι ο υ Π α π α - δ ό π ο υ λ ο υ*, Ἡ χαλκοτεχνία στὸν ἑλληνικὸ χῶρο 1900-1975, Ναύπλιο 1982, σ.11-41.
3. Ἡ μελέτη τῶν "μνημεῶν τοῦ λόγου" (δημοτικῶν τραγουδιῶν, παραμυθιῶν, καριομυθιῶν κ.λπ.) κρηγήθηκε ὅχι μόνο στή χώρα μας ἀλλὰ καί στήν Εὐρώπη. Ἀναλυτικά γιὰ τὴν πορεία πού πραγματοποιήθηκε ἡ σκουδὴ τῶν φαινομένων τῶν παραδοσιακῶν πολιτισμῶν τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, ἀπὸ τὰ πρῶτα ἀρχαιολογικά ἐνδιαφέροντα τοῦ 17ου καί τόν ρομαντικὸ λαϊκισμό τοῦ 18ου καί 19ου ὥς τίς σημειολογικὲς καί ἐθιμικὲς θεωρήσεις τῶν τελευταίων χρόνων βλ. *A l - b e r t o - M a r i o C i r e s e, Cultura egemonica e culture Subalterne, Palermo 1980, σ.40-59, ὅπου καί ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.*
4. Γιὰ τὸν ὅρο "μνημεῖα τοῦ λόγου" βλ. *Ἄ λ κ η ς Κ υ ρ ι α κ ῖ δ ο υ - Ν έ σ τ ο ρ ο ς*, Ἡ θεωρία τῆς ἑλληνικῆς Λαογραφίας, Ἀθήνα 1978, σ. 66-67. Ἐκτίσης κριτικὴ ἀνάλυση τοῦ ταξινομικοῦ συστήματος τοῦ Ν. Πολίτη βλ. στοῦ *M i c h a e l H e r z f e l d, Ours Once More. Folklore Ideology and the Making of Modern Greece, Austin 1982, σ.113-117.*

5. Βλ. "Α λ κ η ς Κ υ ρ ι α κ ύ δ ο υ - Ν έ σ τ ο ρ ο ς, δ.κ.σ.103,105 καθώς και Μ. Γ. Μ ε ρ α κ λ ή, Σημειώσεις Λαογραφίας, τεύχος α', "Έννοια και σκοπός της Λαογραφίας, 'Ιωάννινα 1981, σ.22(πολυγραφημένο).
6. 'Ο Άγγλος ανθρωπολόγος Edward Tylor, πού πρώτος συνέλαβε τήν έννοια των πολιτισμικών επιβιωμάτων, διατύπωσε ως έξης τόν όρισμό των survivals: "Αυτά είναι διαδικασίες, συνήθειες, δοξασίες κ.λπ. πού διατηρήθηκαν μέ τήν δύναμη της συνήθειας σέ μιá νέα κοινωνική κατάσταση, διαφορετική από εκείνη ή όπουά τά δημιούργησε· παραμένουν έτσι ως τεκμήρια και παραδείγματα παλαιότερων πολιτιστικών καταστάσεων από τίς όποτες προέκυψε μιá νέα": E. B. T y l o r, Primitive Culture, London 1871², σ.16.
7. 'Ο Νικόλαος Πολίτης, εύαίσθητος δέκτης των θεωρητικών προβληματισμών της έποχής του, είναι εκείνος πού πρώτος εισήγαγε στά έλληνικά πράγματα τόν όρο των πολιτισμικών επιβιωμάτων. Οί ιδιομορφίες όμως της έλληνικής πραγματικότητας και οί ιστορικές σύγκυρίες της έποχής υπαγόρευσαν μιá διαφορετική έκδοχή της θεωρίας των επιβιωμάτων. Ένδιαφέρουσες απόψεις και ειδήσεις για τή σχέση του ίδρυτή της έλληνικής "λαογραφίας" Ν.Πολίτη μέ τόν σύγχρονό του ίδρυτή της βρετανικής "άνθρωπολογίας" Edward Burnette Tylor και μέ τά θεωρητικά ρεύματα της έποχής του βλ. στού Michael Herzfeld, δ.κ., σ. 101-105
8. "Τού έλληνικού λαού οί κοινοί κόθοι και έλπίδες συγκεφαλαιούνται είς τήν λεγομένην μεγάλην ιδέαν αποβλέπουσαν είς τήν ολοσχερή άπελευθέρωσιν και τήν πολιτικήν άποκατάστασιν του έλληνικού έθνους. Τούτων δέ κορωνίς θεωρεΐται ή άνάκτησις της Κωνσταντινουπόλεως και ή απόδοσις της Άγίας Σοφίας είς τήν όρθόδοξον χριστιανικήν λατρείαν": Νικολάου Πολίτου, Δημώδεις δοξασίαι περί άποκαταστάσεως του έλληνικού έθνους, στόν τόμο Λαογραφικά Σύμμεκτα, Α', έν'Αθήναις 1920, σ.15.
9. Τούς όρους φιλολογική και Έθιμική Λαογραφία τούς χρησιμοποίησε ό Δ η μ. Λ ο υ κ ά τ ι ο ς ("θεωρητικοποιώντας" κατά κάποιον τρόπο τή διείκκριση πού είχε κάνει ό Νικόλαος Πολίτης σέ "Μνημεΐα του Λόγου" και σέ "κατά παράδοσιν πράξεις και ένεργείας"), στί βιβλίό του Είσαγωγή στήν Έλληνική Λαογραφία, 'Αθήνα 1977, σ.91.
10. 'Η κατάταξη του λαογραφικού ύλικού σέ γενικές γραμμές ακολουθεΐ τήν άρχική διείκκριση πού έκανε ό Ν.Πολίτης. "Έ συνθέτουσα όμως άρχική ύλη, όπως τήν συγκέντρωσε και τήν χώρισε ό Πολίτης, παραμένει πάντα καθοριστική": Δ η μ ή τ ρ ι ο ς Λ ο υ κ ά τ ι ο ς, δ.κ., σ.69. Βλ. επίσης και Σ τ έ λ ι ο υ

Π α π α δ ό κ ο υ λ ο υ , δ . κ . , σ . 28 .

11. Ένδεικτικά αναφέρουμε πώς ήδη τό 1911 ιδρύθηκε τό Λύκειο Έλληνίδων, μέ κύριο σκοπό τήν συγκέντρωση καί διάσωση τών παραδοσιακών ένδυμασιών. Έπίσης τό 1915 ιδρύθηκε τό Μουσείο Χειροτεχνημάτων. Τήν εποχή αυτή μιά πλειάδα πνευματικών ανθρώπων τής πρωτεύουσας μέ προεξάρχουσα τήν 'Αγγελική Χατζημιχάλη, "άνακαλύπτουν" ότι ό έλληνικός λαός δέν ύπηρεξε μόνο δημιουργός "λογοτεχνικών άξιων", αλλά καί δημιουργός "είκαστικών άξιων". Τότε δημιουργοῦνται οί μεγάλες καί πολύτιμες συλλογές άντικειμένων "λαϊκής τέχνης" (π.χ. τοῦ Μπενάκη κ.λπ.). 'Αξίζει νά αναφέρουμε τήν Έκθεση άντικειμένων "λαϊκής τέχνης" πού όργάνωσαν στήν 'Αράχωβα ή 'Αγγελική Χατζημιχάλη μέ τήν Εὔα Σικελιανού στά πλαίσια τών Δελφικών γιορτῶν τοῦ 1922.

Τόν ένθουσιασμό καί τήν εὐφορία πού δημιουργοῦσε ή θέα τής λαϊκής τέχνης έκφράζει καί τό παρακάτω κείμενο πού αναφέρεται σέ παρόμοια έκδήλωση πού έγινε στά Γιάννινα τό 1931: «'Η σχολική χρονιά 1930-31 μετά άπό τή γιορτή πού σās περιέγραφα έκλεισε μέ μιά κατακληκτική έκθεση ήπειρωτικής λαϊκής Τέχνης, πού στάθηκε άφορμή γιά τό ζωντάνεμα τής πλούσιας κληρονομιάς μας καί άπό τότε χρονολογεῖται ή ιδιαίτερη ανάπτυξη της στόν τομέα ξεχωριστά τής άσημουργίας.

» Έδῶ πρέπει νά αναφέρῶ τήν 'Αγγελική Χατζημιχάλη πού έκανε έργο τής ζωής της τό φανέρωμα τής λαϊκής μας τέχνης καί ιδιαίτερα τής 'Ηπείρου καί έφερε στό φῶς τά άριστουργήματα πού ή λαϊκή φαντασία καί εὐαισθησία είχε δημιουργήσει. Βρισκότανε τήν εποχή εκείνη στή Γιάννινα καί βοήθησε πολύ τήν όργάνωση τής Έκθεσης.

» Όλο τό σχολειό είχε γίνει τότε ένα μεγάλο έκθετήριο. Κάθε αἴθουσα άντιπροσώπευε καί μιά περιοχή. Έτσι ύπῆρχαν δωμάτια: Γιαννιώτικο, Μεσοβέτικο, Σαρακατσάνικο, Ζαγορίσιο. Τό ὕλικο είχε συγκεντρώσει είδική έπιτροπή σπουδαστῶν καί καθηγητῶν άπό τούς βιοτέχνες καί γνωστά σκύτια τών Γιαννίνων.

» Έτσι δόθηκε ή εύκαιρία δέ όλους πού έπισκέφτηκαν τήν Έκθεση νά θαυμάσουν τά τόσα άριστουργήματα πού είχαν δημιουργήσει οί λαϊκοί μας καλλιτέχνες, άργυροχόοι, μπρουτζάδες, χαλκωματάδες, ὕφαντες»: Ν έ ν α Κ ο ρ ά κ η - Μ ε λ α ν έ δ η , 'Αναμνήσεις άπό τή φοίτηση στό Διδασκαλεῖο 'Ιωαννίνων, Ρασίν (Racine) 'Ιωάννινα 7(1983), σ.3-6.

12. 'Η διάκριση αυτή άντιμετωπίζει τά φαινόμενα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ μέ βάση τούς "τρόπους παραγωγής". Τά τελευταία χρόνια αυτή ή όπτική άποτέλεσε θεωρητικό καί μεθοδολογικό έργαλειό καί τής 'Ανθρωπολογίας. 'Ο Claude Meil-

lassoux ἐφάρμοσε γιὰ πρώτη φορά αὐτές τῆς ἀρχές στή μελέτη του *L'Anthropologie économique des Gouro de côte d'Ivoire*, Paris 1964. Ἡ μελέτη αὐτή ὑπῆρξε ἀντικείμενο περαιτέρω κριτικῆς ἐπεξεργασίας ἀπὸ τὸν *Emmanuel Terray*, στὸ βιβλίο του *Le Marxisme devant les sociétés "primitives"*, Paris 1969. Σημαντικότεροι ἀνθρωπολόγοι ποὺ ἐπεξεργάστηκαν καὶ ἐφάρμοσαν αὐτές τῆς ἀρχές (τῆς προσέγγισης δηλ. τῶν πολιτιστικῶν φαινομένων μέσα ἀπὸ τοὺς τρόπους παραγωγῆς) εἶναι οἱ Maurice Godelier, Emmanuel Terray, M.Sahlins, J.Friedman, M.Harris κ.ἄ.

13. Ὁ τομέας αὐτὸς τῆς λαογραφικῆς ἔρευνας μποροῦμε νὰ ποῦμε πὺς εὐνοήθηκε σὲ σχέση μὲ τῆς ἀστικές δραστηριότητες: "Ἡ παραδοσιακὴ λαογραφία ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀσχολίες τοῦ χωριοῦ, τοῦ ὑπαίθρου γενικότερα, καὶ μὲ ἰδιαίτερη προτίμηση ὅτὸ "βίον" τοῦ γεωργοῦ καὶ τοῦ βοσκοῦ: ἡ μάντρα καὶ τὸ χωράφι στὰθήκαν οἱ προσφιλέστεροι χώροι ἐπιτόκας ἔρευνας κατὰ τῆς λαογραφικῆς ἀποστολῆς. Αὐτὸ γενικά ἦταν σκόπευο, γιὰτὶ ἡ Ἑλλάδα ἦταν ὡς καὶ μετὰ τὸν πόλεμο μιὰ γεωργοποικιμενικὴ χώρα. Ἀποτέλεσμα τῆς κλίσεως αὐτῆς ἦταν νὰ ἔχουμε στή διάθεσή μας πλῆθος ἀπὸ σχετικῆς ἐργασίες, ποὺ συνίστανται στήν περιγραφὴ τῶν διάφορων γεωργικῶν καὶ ποιμενικῶν ἀσχολιῶν": Μ. Γ. Μερakλής, ὁ.π., τεῦχος Δ'. Κοινωνικὴ συγκρότηση, Ἰωάννινα 1976, σ.54. Ὡστόσο θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε πὺς καὶ ὀρισμένες πτυχές τῶν ἀστικῶν ἐπαγγελμάτων, ὅπως π.χ. οἱ σχέσεις ἐργοδοτῶν καὶ ἐργαζομένων, ἐπαγγελματικὴ ὀργάνωση καὶ ἐργασιακῆς σχέσεις κ.λπ. ἦταν ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ περιέλαβαν στὰ διαγράμμά τους οἱ ἀκαδημαϊκοὶ λαογράφοι· βλ. Γεωργίου Α. Μέγα, Ζητήματα Ἑλληνικῆς λαογραφίας, ἀνατ.ΕΛΑ (1939), τεῦχος πρῶτο, σ.13 καὶ Δημητρίου Λοῦκιδτοῦ, ὁ.π., σ.181 καὶ 194-195.

14. Σχετικὰ βλ. A. R. Radcliffe - Brown, *Structure and Function in Primitive Society*, London 1968⁹, σ.1-2.

15. Ἡ "ἐπιτόκια ἔρευνα συνδέεται στενὰ μὲ τὸν μεγάλο Ἀμερικανὸ ἀνθρωπολόγο Franz Boas, καθὼς καὶ μὲ τὴν θεωρίαν καὶ τὴν μέθοδο τῆς Ἐθνογραφίας:" Ἀποστολὴ τοῦ ὑπῆρξε νὰ ἀκαλλάξει τὴν ἀνθρωπολογία ἀπὸ τοὺς ἐρασιτέχνες καὶ τοὺς εἰδικούς τῆς πολυθρόνας καθιστώντας τὴν "κατὰ χώραν" ἐθνογραφικὴ ἔρευνα κεντρικὴ ἐμπειρία καὶ τὸ ἀπαραίτητο γνῶρισμα τοῦ ἐπαγγελματικοῦ status": Μ. Harris, *The Rise of Anthropological Theory*, London 1972², σ.250. Βλ. ἐπίσης καὶ κριτικὴ τοῦ Historical Particularism ἀπὸ τὴ σκοπιά τοῦ πολιτιστικοῦ ὕλισμου, ὁ.π., σ.250-289. Γιὰ τὸν τρόπο ἀσκήσεως τῆς ἐπιτόκας ἔρευνας βλ. K. S. Goldstein, *A Guide for Field Works in Folklore*, London 1964.

16. Μέ τόν ὄρο ἐννοοῦνται οἱ φοιτητές, οἱ δάσκαλοι καί οἱ καθηγητές τῆς ἐλληνικῆς περιφέρειας, πού ἀνταποκρίθηκαν στό κάλεσμα τῶν ἀκαδημαϊκῶν λαογράφων καί ἀσκήσαν τήν λαογραφική ἔρευνα χωρίς εἰδικές σπουδές. Ἀσχολήθηκαν κυρίως μέ τή συλλογή τοῦ λαογραφικοῦ ὕλικου πραγματοποιώντας ἐπιτόκια ἔρευνα, γεγονός αὐτονόητο, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι ὑπῆρξαν ὀργανικά μέλη τῶν κοινωνιῶν πού ἔπρεπε νά ἐρευνήσουν. Ἔτσι συγκρότησαν, ὁ καθένας σύμφωνα μέ τίς ὑποκειμενικές καί ἀντικειμενικές του δυνατότητες, μεθοδικά ἢ ἀμέθοδα, μέ πληρότητα ἢ μέ ἐλλείψεις, ἕνα σημαντικότερο corpus πηγῶν γιά τή σύγχρονη λαογραφική ἔρευνα. Τό ἔργο τους ἢ βρίσκεται θησαυρισμένο στά οἰκεῖα Ἀρχεῖα (Ἀκαδημίας, Λαογραφικῶν Ἀρχείων τῶν Πανεπιστημίων κ.λπ.) ἢ εἶναι δημοσιευμένο στά διάφορα περιοδικά τῆς πρωτεύουσας καί τῆς ἐπαρχίας ἢ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπό τοὺς ἴδιους τοὺς συλλογεῖς, συνήθως μέ τίτλους ὅπως "τά λαογραφικά τοῦ α τόκου" ἢ "λαογραφικά σύμμελκτα" κ.λπ.
17. Ὁφείλουμε ὥστόσο νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἂν καί ὡς μελετητές οἱ ἀκαδημαϊκοὶ λαογράφοι ἀσχολήθηκαν κυρίως μέ τά "μνημεῖα τοῦ λόγου" καί μέ τά ἔθιμα, στήν πραγματικότητα ἐκεῖνοι ὑπῆρξαν ἡ κινητήρια δύναμη πού μέ συνεχεῖς ἐγκυκλίους καί ἐρωτηματολόγια ἐνθάρρυναν καί κατεύθυναν τήν ἐπιτόκια ἔρευνα: "Ὁ Δημήτριος Λουκόπουλος, δάσκαλος, πού ἐξελέχθηκε σέ ἀξιόλογο λαογράφο, ἔδωσε πολύ νωρίς καλή περιγραφή τῶν Ἀἰτωλικῶν οἰκήσεων, σκευῶν καί τροφῶν" (1925), ὕστερα ἀπό παρακίνηση τοῦ Στίλκενος Κυριακίδη" καί ἐπίσης "Μέ προτροπή τοῦ Μέγα μελέτησε τό λαϊκό στίχι τῆς Ἀγίας Ἀννας τῆς Εὐβοίας καί ἄλλων τόπων ἡ λαογράφος Μαρία Ἰωαννίδου-Βαρβαρίγου": Μ. Γ. Μερ α κ λ ή ς, ὁ.π., τεῦχ.Δ. Κοινωνική συγκρότηση, σ.15.
18. Βλ. καί τήν εἰσαγωγή τοῦ Μ ι χ ά λ η Μ ε ρ α κ λ η, στό Δημητρίου Λουκόπουλου, Γεωργικά τῆς Ρούμελης (Δωδώνη), Ἀθήνα-Γιάννινα 1983.
19. Ε ὕ δ ο κ ί α ς Μ η λ ι α τ ρ ί δ ο υ - Ἰ ω ά ν ν ο υ, "Χαλκευτική καί χάλκινα σφυρήλατα σκεύη", Θεσσαλονίκη 1977, ἀν. Ἡπειρωτικῆς Ἑστίας.
20. "Τά κουδούνια καί ἡ τέχνη τους", Ἡπειρωτική Ἑστία ΚΑ(1972), τεῦχ.239-40, σ.176-184, "Χάλκινα σφυρήλατα σινιά καί ἡ διακόσμησή τους στό βορειοελλαδικό χῶρο." Θεσσαλονίκη, Πρακτικά τοῦ Γ΄ Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ Χώρου (ἀνάτυπο), καθώς καί "Πόντιοι χαλκουργοί στή Θεσσαλονίκη", Ἀθήναι 1984, Ἀρχεῖον Πόντου (ἀνάτυπο) εἶναι οἱ ἐργασίες τῆς Εὐδ ο κ ί α ς Μ η λ ι α τ ρ ί δ ο υ - Ἰ ω ά ν ν ο υ, πού ἔχουν ὡς ἀντικείμενο θέματα τῆς χαλκοτεχνίας.

21. 'Ο συγγραφέας στην εισαγωγή του επανειλημμένα επανέρχεται στο πρόβλημα της χρησιμοποίησης του εθνογραφικού τρόπου αντιμετώπισης του λαογραφικού υλικού: "Σήμερα κύρια θέματα της εθνογραφικής έρευνας στην ύπαιθρο είναι ή ζωή συγκεκριμένων ομάδων σε όρισμένο χώρο και σ'έναν πλήρη κύκλο της δραστηριότητάς τους (συνήθως έτήσιο), όπως ή οίκογένεια ως βασική κοινωνική και οικονομική ομάδα (τό σπίτι και ό έξοκλισμός του· ή σύνθεση και οργάνωσή της· οι δραστηριότητες και ό προϋπολογισμός της, οι σχέσεις της με τους γύρω), ή ομάδα εργασίας (άγροτική, κτηνοτροφική, μεταποιητική, μεταφορών), ή κοινότητα, τό κατεξοχήν θέμα: ή περιοχή, ό οίκισμός· τεχνολογικός, κοινωνικός οικονομικός και πνευματικός βίος· ή ιδιαιτερότητά της και οι σχέσεις της με τις γύρω κοινότητες": Σ τ. Παπαδόπουλος, δ.κ., σ.45.
22. Μέ τό ίδιο περίπου πνεύμα αντιμετώπιστηκαν στην 'Αμερική (στό χώρο της 'Ανθρωπολογίας) τά πολιτισμικά φαινόμενα κυρίως από τους Lesly White και J.Steward (οι θέσεις τους χαρακτηρίστηκαν ως νεοεξελικτισμός). 'Ο White τό 1943 διατύπωσε "τόν νόμο της εξέλιξης", σύμφωνα μέ τόν όποιο τά κοινωνικο-πολιτισμικά συστήματα αποτελούνται από τρία μέρη: τό τεχνο-οικονομικό (ό White χρησιμοποίησε τόν όρο ενέργεια-energy), τό κοινωνικό και τό ιδεολογικό. 'Ανάλυση τών θέσεών τους, μέσα από τό πρίσμα τοϋ πολιτισμικού ύλισμοϋ, βλ. M. H a r r i s, δ.κ., κεφ.22,23, σ.634-687.
23. Βλ. 'Ι ο υ λ. Π. Β ο κ ο τ ο π ο υ λ ο υ, 'Οδηγός Μουσείου 'Ιωαννίνων, 'Αθήνα 1973.
24. 'Ανάλυση τών έννοιών τοϋ ιστορικού χρόνου ως χρόνου της μακράς διάρκειας, που είναι χρόνος τών δομών και τών παραδόσεων (la longue durée), ως χρόνου τών συγκυριών (conjuncture) και ως χρόνου της σύντομης διάρκειας (temps court) βλ. F e r n a n d B r a u d e l, Scritti sulla storia (Ιταλική μετάφραση), Milano 1973, σ.57-92. Βλ. έκδοσης τήν παρουσίαση τών περιοδικών Annales, Past and Present, Review, και ανάλυση τοϋ ρόλου που αύτά διαδραμάτισαν στη διαμόρφωση της νέας ιστοριογραφίας από τήν Νόρρα Σκοιτέρη - Διδασκάλοϋ, Annales, Past and Present, Review: τρία μαχητικά περιοδικά ιστοριογραφίας, 'Ο Πολύτης, τεϋχ.52 (1982), σ.56-72.
25. F. B r a u d e l, Capitalism and Material Life 1400-1800, London 1973, σ.17.
26. Στη συγκεκριμένη περίπτωση που μάς άπασχολεί, ό χαρακτηρισμός από τόν Braudel τοϋ événement ως "συμβάν έκρηκτικό" ή ως "πολύκροτο νέο" ανταποκρίνεται άπόλυτα στην πραγματικότητα τοϋ πολέμου τοϋ 1940. Πρόγμα-

τι αυτή ή σύντομη, συντομότατη διαδικασία - έπειδή βέβαια είχαν ώριμάσει οί αντικειμενικοί όροι - έπαιξε απόλυτα αποφασιστικό ρόλο για την χαλκοτεχνία, κάτι πού δέν συνέβη μέ τόν προηγούμενο πόλεμο ή καί μέ πιό καλές άναστατώσεις (π.χ. Έπανάσταση τοῦ 21 κ.λπ.).

27. Όχι μόνο για την χαλκοτεχνία, αλλά καί για πολλά άλλα επαγγέλματα, ό πόλεμος τοῦ 1940 ὑπῆρξε καταλυτικός. Η έρευνα τῶν προπολεμικῶν παραγωγικῶν δραστηριοτήτων τῆς πόλης τῶν Γιαννίνων καί ή μεταπολεμική τύχη τους εἶναι άναγκαία καί έπείγουσα. Άλλες από αυτές μετασχηματίστηκαν καί έκβιώνουν, άλλες ὑποχώρησαν καί εξαφανίστηκαν κάτω από την πίεση τῶν νέων τρόπων παραγωγῆς καί άλλες φυτοζωοῦν.
28. Σημειώνουμε πώς σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα πού προσκόμισαν στην έρευνα οί ήπειρώτες χαλκουργοί μέ τούς όπούους συνεργάστηκε ό Στ. Παπαδόπουλος, οί χρηστικές μορφές τῶν χάλκινων σκευῶν δέν ξεπερνοῦν τίς 12-13. Βλ. Σ τ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ.168-172.
29. Η "μεταφορά" από τό γνωστό παράδειγμα τοῦ Saussure τῆς όριζόντιας καί κάθετης τομῆς τοῦ κορμού ενός δέντρου. Αναλυτικά βλ. A l. C i r e s e, ό.π., σ.34-38.
30. Στην προκείμενη περίπτωση πού τό αντικείμενο τῆς έρευνας δέν εἶναι ένα μεμονωμένο θέμα, π.χ. ένα σκεῦος ή ένα διακοσμητικό θέμα ή ένας θεσμός, αλλά ένα πολυσύνθετο σύστημα μέ στοιχεῖα πού συνδέονται μεταξύ τους μέ σταθερές σχέσεις καί αλληλοεξαρτῶνται, εἶναι άνάγκη, πρίν έρευνηθεῖ ή διαχρονική διάστασή του, νά προηγηθεῖ ή έπιστημονική περιγραφή αὐτοῦ τοῦ συστήματος. "Η άκριβής καί συστηματική περιγραφή τοῦ ὕλικοῦ πού έχουμε ὡς αντικείμενο μελέτης εἶναι ὅρος καί προϋπόθεση τῆς ιστορικῆς έρευνας..." V l a d i m i r J a. P r o p p, Struttura e storia nello studio della fravola, σ.211, στόν τόμο Morfologia della fraba, Torino 1982¹⁰. Βλ. έκδόσης καί Έ ρ α τ ο σ θ έ ν η Κ α φ ω μ έ ν ο υ, Μαρξισμός καί Σημειωτική (άνακοίνωση στό Α΄ Πανελλήνιο Συμπόσιο "Ο Karl Marx καί ή φιλοσοφία", Πανεπιστήμιο Ίωαννίνων, 3-5 Νοεμβρίου 1983), πολυγραφημένο, σ.14 καί 15, στή σελ. 22 καί M. G o d e l i e r, ό.π., σ.38.
31. F. B r a u d e l, ό.π., σ.ΧΙΙ.
32. Τό ὅριο αὐτό για έναν χαλκουργό πού σήμερα εἶναι π.χ. 65 χρονῶν μπορεί νά "μετατοκισθεῖ" πρὸς τά πίσω, μέσα στόν παρελθόντα χρόνο τό πολύ 45 μέ 50 χρόνια.

33. 'Η σχέση 'Ιστορίας καί 'Ανθρωπολογίας (καί τῶν συναφῶν μέ αὐτή ἐπιστημῶν) ἔχει ἀπασχολήσει - τόν καθένα φυσικά ἀπό τή δική του ὀπτική γωνία - τοὺς περισσότερους ἀνθρωπολόγους: A.R.Radcliffe-Brown, E.E.Evans-Pritchard, C.Lévis-Strauss, M.Godelier κλπ. 'Αξίζει νά ἀναφέρουμε ἐδῶ ὀρισμένες ἀπόψεις τοῦ τελευταίου: "Οἱ ἱστορικοὶ ἐξάλλου", γράφει ὁ Godelier, "δεδομένου ὅτι οἱ περισσότερες πλευρές τῆς λαϊκῆς ἢ τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς ἐμφανίζονται ἐλάχιστα στίς γραπτές μαρτυρίες, δέν εἶχαν ἀλλή ἐπιλογή παρὰ νά ἀτενίσουν τή δυτική πραγματικότητα μέσα ἀπό τίς μαρτυρίες ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι στή Δύση, ὅπως καί παντοῦ ἄλλοι, χρησιμοποίησαν καί εἶχαν τόν ἔλεγχο τῶν γραπτῶν διαδικασιῶν, δηλ. τῶν μορφωμένων κυρίως τάξεων καί τῶν κάθε εἵδους κρατικῶν ὑπηρεσιῶν": M.Godelier, *Perspectives in Marxist Anthropology*, Cambridge 1978, σ.26.
34. Τό ὕλικό αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἀντλήθηκε κατὰ δύο τρόπους: α) μέ καταγραφή τῶν πληροφοριῶν καί β) μέ χρήση μαγνητοφώνου.
35. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, Οἱ συντεχνίες στά Γιάννινα κατὰ τόν 19ο καί τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ., 'Ιωάννινα 1982, σ.32-33 καί Στ. Παπαδόπουλου, ὁ.π., σ.193.
36. 'Εδῶ ὀφείλω νά μνημονεύσω τόν χαλκουργό (τῆς προηγούμενης γενεᾶς) 'Αθανάσιο Ζαφειρόπουλο, πού ἔχαιρε ἀναγνώρισης καί ἐκτίμησης ἀπό ὅλους τοὺς συναδέλφους του, ὁ ὅποιος μέ προθυμία εἶχε ἀνταποκριθεῖ καί εἶχε βοηθήσει τά πρῶτα βήματα αὐτῆς τῆς ἐρευνας.
37. Βλ. καί E m m a n u e l T e r r a y, *Marxism and "Primitive" Societies*, London 1972, σ.103: "ἀπό ὅλους τοὺς παράγοντες πού συμμετέχουν στή διαδικασία τῆς παραγωγῆς, τά ἐργαλεῖα εἶναι καθοριστικά, ἐπειδὴ αὐτά προσφέρουν τόν κυρίαρχο (ἢ ὀχι) ρόλο στόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο ἀπό αὐτοὺς τοὺς παράγοντες."
38. M. G o d e l i e r, ὁ.π., σ.63.
39. M. G o d e l i e r, ὁ.π., σ.63 καί E m. T e r r a y, ὁ.π., σ.99: "καταρχὴν πρέπει νά γίνεи μιὰ ἀπογραφή τῶν κοινῶν προσιῶν ἐργασίας, πού πραγματοποιοῦνται στά πλαίσια ἑνὸς σχηματισμοῦ" ὅπου, ἡ κοινωνικὴ ἐργασία καταμερίζεται σέ ἕνα καθορισμένο ἀριθμὸ δραστηριοτήτων, καί τὰ προσιῶν ἐργασίας ἀναπτύσσονται σέ κάθε μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τίς δραστηριότητες: μιὰ πρώτη ὕλη μεταμορφώνεται σέ ἕνα προϊόν μέ τόν συνδυασμὸ τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί τῶν μέσων παραγωγῆς καί αὐτό τό ἔργο διευκεκραιώνεται σύμφωνα μέ ἕνα εἰδικό τρόπο ἰδιόμορφησης τῆς ὕλης".
40. M. G o d e l i e r, ὁ.π., σ.63.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ Ι

1. Τούς όρους τής παραγωγής τών χάλκινων σκευών τούς καθόριζε βέβαια ή ζήτηση καί όχι ή προσφορά· τό δεύτερο προϋποθέτει ήδη κεφαλαιοκρατικούς τρόπους παραγωγής - παραγωγή κυρίως ανταλλακτικών αξιών.
2. Λεπτομερή ανάλυση τών μορφολογικών καί τυπολόγικών γνωρισμάτων τών ύλικών κατασκευών βλ. A a r n e F u r u m a r k, Mycenaean Pottery. Analysis and Classification, Stockholm 1972. 'Αναφέρεται στή μηχαναϊκή άγγειοπλαστική, αλλά έχει γενικότερη ίσχύ.
3. Τά γνωρίσματα αυτά, ή χρηστική δηλ. μορφή ενός σκεύους, εξελίσσονται εξαιρετικά άργά καί κάθε καινούργιο στοιχείο πού προστίθεται στή βασική μορφή έχει ως σκοπό νά καταστήσει άποτελεσματικότερη τή χρήση του. 'Όστόσο δημιουργείται έτσι μιά καινούργια μορφή· βλ. A a r n e F u r u m a r k, ό.π., σ.36.
4. Τά ιδιαίτερα γνωρίσματα τών ύλικών κατασκευών συνιστούν τά μεταβλητά στοιχεία τής μορφής του. Είναι αυτά, στά όποια μπορούμε νά άνιχνεύσουμε τίς ιστορικές επιδράσεις, τά τεχνοτροπικά γνωρίσματα, τό ιδεολογικό περιεχόμενο ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού.
5. Για τό πρόβλημα του καταμερισμού τής εργασίας ως βασικού ρυθμιστικού παράγοντα τής διαμόρφωσης καί τής εξέλιξης τών ανθρώπινων κοινωνιών (διαχωρισμός πόλης-ύπαίθρου, "συντεχνιακός" τρόπος παραγωγής, διαχωρισμός παραγωγής-έμπορίου κλπ.) καί τά ιδιαίτερα γνωρίσματα πού συνεπάγεται ό κάθε κοινωνικός σχηματισμός βλ. K a r l M a r x, Προκαπιταλιστικού οίκονομικού σχηματισμού (έλ.μετάφρ.Θ.Καλόπλη), 'Αθήνα 1983, σ.174-183. 'Η χαλκοτεχνία άπό τή φύση της προϋπέθετε μιά κοινωνία όργανωμένη ήδη μέ βάση έναν προηγμένο βαθμό καταμερισμού εργασίας. 'Η διαδικασία τής πρωτοβάθμιας επεξεργασίας του χαλκού καί τής κατασκευής συγκεκριμένων χρηστικών σκευών απαιτούσε ειδικές γνώσεις καί ικανότητες, ειδικά έργαλεία (καί μάλιστα κατασκευασμένα άπό τεχνίτες άλλης κατηγορίας - σιδηρουργούς - καί μέ δυσμεταχείριστη πρώτη ύλη, όπως ήταν ό σίδηρος) καί γενικά μιά σειρά μέσων εργασίας (καμίνι, φωτιά, χημικές ούσίες κλπ.), πού ήταν έξ αντικειμένου άδύνατο νά τά διαθέτει κάθε οίκογένεια, όπως π.χ. συνέβαινε μέ τή διαδικασία

της κλωστοϋφαντικής και την ύφανση.

6. Μπορεί να μην υπάρχει πιά ή ανάγκη να άντλήσουμε με τόν σύκλο νερό από τό πηγάδι και να τό μεταφέρουμε στο σπίτι με τό γκιούμι, αλλά παραμένει ή ανάγκη χρήσης, μεταφορᾶς, άντλησης κλπ. νεροῦ με άλλους τρόπους (ύδραγωγείο, κατ'οζκον ύδρευση κλπ.).
7. Άνάλυση τοῦ ὄρου βλ. A. F u r u m a r k, ὁ.κ.,σ.4.
8. Εὐδοκία Μηλιατζίδου - Ἰωάννου, Χαλκευτική και χάλκινα σφυρήλατα σκεύη, σ.16 κ.έ.
9. Παπαδόπουλος, Συλλογή τύπων και διακοσμητικῶν θεμάτων και χάλκινων σκευῶν, σ.4.
10. Παπαδόπουλος, Ἡ χαλκοτεχνία στὸν ἑλληνικό χῶρο, σ.31.
11. Ἡ Ἰουλία Κουλεϊμάνη - Βοκοτόπουλου, Χαλκαὶ Κορινθιουργεῖς πρόχοι, σ.118, γράφει σχετικά: "Τὰ ἀφθονα εὐρήματα χαλκῶν ἀγγείων εἰς διαφόρους περιοχὰς τῆς Ἡκείρου, Δωδώνην, Βοτονόσι Μετσόβου και εἰς τὴν Βύτσαν, ἢ εἰς τὰ βάθη τῶν αἰώνων ἀναγομένη καλλιέργεια τῆς μεταλλοτεχνίας εἰς τὴν νεωτέραν Ἡκείρον... ,μαρτυροῦν τὴ λειτουργία τοπικῶν ἐργαστηρίων χαλκοτεχνίας και ἐκτίσης ὁδηγοῦν στο συμπέρασμα ὅτι "Γενικῶς εἰς τὸν ΒΔ. ἑλλαδικόν χῶρον παρατηρεῖται μία σαφὴς προτίμησις πρὸς τὰ χαλκᾶ σκεύη καθημερινῆς χρήσεως, ὅπως και εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἴσως διότι τοῦτο ἐπέβαλεν ἡ μέσυχνὰς μετακινήσεις ποιμενική ζωή". Παρὰ τό χάσμα τῶν αἰώνων που μεσολαβοῦν, μαρτυρία τοῦ περασμένου αἵωνα μᾶς πληροφορεῖ πῶς: "Σ' ὅλα αὐτὰ τὰ καλὰτια ὅπου γίνονται οἱ ἀκροάσεις, ὑπάρχουν ἕνα σωρὸ καμάρες που χρησιμοκοιοῦνται γιὰ ἀκίδανους σκοπούς. Μερικὲς εἶναι ἀκοθηκές γεμάτες ἔκιπλα και μαγειρικὰ σκεύη, προῖόντα δημεύσεων, λεηλασιῶν και ἐκμβιασμῶν. Τὸ 1807 που παρουσιάστηκε ἡ ἀνάγκη νὰ κατασκευαστοῦν κανόνια ἔβγαλαν ἀπὸ αὐτές τὺς κάμαρες 6.000 χαλκῶματα και τὰ ἔστειλαν στὰ χυτήρια": G u i l l a u m e d e V a u d o n c o u r t, Memoire on the Jonian Islands, London 1816, σ.204 (μετάφρ. Κυριάκου Σιμόκουλου). Τὸ κείμενο ἀναφέρεται στὸν Ἀλῆ-Πασᾶ και ἡ λαϊκὴ τῆς ληστρικῆς στήν κυριολεξία ὁσκήσης τῆς ἐξουσίας προερχόταν φυσικά ἀπὸ τὸν ἑλληνικό κληθυσμὸ τῆς πόλης. Σημειώνουμε ἐκτίσης πῶς στὰ Γιάννινα δὲ λειτουργοῦσαν,τουλάχιστο κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες, ἐργαστήρια ἀγγελιοκλαστικῆς. "Οἱ Ἡκείρωται ἠγνόησαν μόνον τὴν ἀγγελο-

πλαστικήν, ηυδοκίμησαν ὁμως νά ἀναπτύξουν πᾶν ἄλλο εἶδος τέχνης": Ἄ γ-
γ ε λ ι κ ή Χ α τ ζ η μ ι χ ἄ λ η, Ἑκλειρωτική λαϊκή τέχνη, ἀνατύπω-
σις ἀπό τὰ Ἑκλειρωτικά Χρονικά, ἐν Ἰωαννύνοις 1930, σ.5.

12. Μιά περιδιάβαση στήν καλιά ἀγορά τῆς πόλης, στήν ὁδὸ Ἀνεξαρτησίας,
φέρνει κοντά στά λύγα χαλκωματάδικα πού ἀκόμειναν καί κοντά στούς μα-
στόρους πού δουλεύουν στό βάθος τοῦ μαγαζιοῦ. Καί αὐτή ἡ "περιθωριακή"
δραστηριότητα ἐντάσσεται στήν καθημερινή βωματική πραγματικότητα τῆς
πόλης.

13. Χαρακτηριστική περιγραφή τοῦ πλούτου τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν τῶν κατοίκων
τῆς πόλης μᾶς δίνει τό παρακάτω κείμενο:

τό πῶς νά ἀποφύγουν τοῦ βλοῦ τους τόν χαμόν
νά μήν ἀποχαλάσουν τό βλό τους νά χαθῇ
καί πάσχει ὁ καθένας νά ἀναμερισθῇ
φορτώματα τά δένουν τά τζιλοβαερικά
χρυσᾶ φορέματά της καί τά ἀσημικά
χαλκώματα, καρκέτες καί πεύκλια φοβερά
σελτέδες καί χιράμια καί ροῦχα τρομερά
τσιμπούκια ἰντέκια μαμέδες φοβερούς
ταμπάκια ἀσημένια καί ἀργυρούς σταυρούς

Φ. Σ α γ κ ο ὕ ν η: Ἱστορία τοῦ Βεζύρ Ἀλῆ πασιᾶ Τεκελενλή, ἡγεμό-
νος τῆς Ἑκείρου, συντεθεῖσα παρὰ τοῦ λογιστάτου Κ ω ν σ τ α ν τ ῆ-
ν ο υ - Δ ι α μ ᾶ ν τ ο υ - Τ ζ ο υ κ α λ ᾶ Ἰ ω α ν ν ῆ τ ο υ 1823,
Ἑκλειρωτικά Χρονικά 9(1934) σ.17, στ.375. Φυσικά ὁ λογιστάτος στιχοῦρ-
γὸς ἀναφέρεται στό βλὸς τῶν ἀρχόντων:

Τ' Ἀλῆ πασιᾶ τοῦ λέγει αὐτὴ ἡ ἀρβανιτιά
πὼς ἔμασε τό βλὸς τους καί φεύγ' ἡ ἀρχοντιά
(δ.κ., σ.18, στ.39).

14. Γ ε ω ρ γ ῆ ο υ Π α χ τ ῆ κ ο υ, 260 δημῶδη Ἑλληνικά ᾄσματα (εὐρω-
παϊκή μουσική), Βιβλιοθήκη Μαρασλή, Ἀθήνα 1905, σ.237 ἀρ.154.

15. Δ η μ η τ ρ ῆ ο υ Λ ο υ κ ᾶ τ ο υ, Νεοελληνικά Λαογραφικά Κείμενα,
σειρὰ Βασιλικῆς Βιβλιοθήκης "Ἄετοῦ", Ἀθήνα 1957, τόμ.48, σ.65.

16. Ὁ Braudel γράφει σχετικά: "Σήμερα οἱ ὑπολογισμοὶ τῆς ἐνεργειακῆς δύ-
ναμης δέν συμπεριλαμβάνουν τὰ ζῶα καί ὡς ἓνα βαθμὸ τὴν χειρωνακτικὴ
ἐργασία τῶν ἀνθρώπων καί συχνά ἀγνοοῦν τὰ ξύλα καί τὰ ὑποκροῦντα τους.

Τά ξύλα όμως υπήρξαν ή πρώτη ύλη γενικής χρήσης, υπήρξαν μιά σπουδαία πηγή ενέργειας πριν τον 18ον αιώνα. Οί πολιτισμοί πριν τον 18ον αιώνα υπήρξαν πολιτισμοί του ξύλου και του ξυλοκάρβουνου, όπως εκείνοι του 19ου ήταν πολιτισμοί του πετροκάρβουνου": F e r n a n d B r a u d e l, Capitalism and Material Life, 1400-1800 (αγγλική μετάφραση κι έκδοση 1973, Harper and Row), σ.266 κ.έ. Για την Ελλάδα, χώρα περιφερειακή και υποανάπτυκτη ως προς την ενέργεια (ένδεικτικά σημειώνουμε πως οί εργασίες για τό φράγμα του Λούρου άρχισαν τό 1952 και τελεώσαν τό 1959), οί διακλισώσεις του γάλλου ιστορικού ισχύουν και για τό πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

17. Τό ύδραγωγείο της πόλης άρχισε νά κατασκευάζεται μετά τό 1945, τό δίκτυο ύδρευσης και ή "κατ'οίκον" ύδροδότηση έγινε σταδιακά. 'Αρχικά ή άρμόδια ύπηρεσία του Δήμου έγκατέστησε μιά βρύση σέ κάθε γειτονιά, "κάθε άπόγευμα, όταν άνοιγε τό νερό, οί γυναίκες για νά μή χάσουν τή σειρά τοποθετούσαν τά γκλούμια τό ένα δίπλα στ'άλλο, δημιουργώντας μιά γραμμή από γκλούμια που έφτανε κι ένατό μέτρα". Για τό παραδοσιακό τρόπο ύδρευσης της πόλης βλ. Δ η μ. Σ α λ α μ ά γ κ α, "'Η Βρύση του Παζαριού". Τοκνωμικά των Γιαννίνων, 'Ηκειρωτική 'Εστία 2(1953), σ.488 κ.έ., καθώς επίσης και Σ ω τ . Δ ά κ α ρ η, 'Η ύδρευση των Γιαννίνων στους χρόνους της Τουρκοκρατίας, 'Ηκειρ. 'Εστία, δ.π., σ.919 κ.έ.

18. Βλ. και Σ τ. Πα πα δ ό π ο υ λ ο ς , δ.π. σ.41

19. 'Ο F. Braudel παρατηρεί πως, παρά τ'ς συμβουλές των γιατρών για τήν προτίμηση του ενός ή του άλλου τύπου νερού, "οί άνθρωποι ωφείλαν νά ελναι εύχαριστημένοι μέ ό,τι είδος μπορούσαν νά έχουν στη διάθεσή τους: βροχή, ποτάμια, πηγές, στέρνες, πηγάδια και ξύλινα ή χάλκινα δοχεία στα όποια μπορούσαν νά τό φυλάγουν για κάθε προβλεπόμενη δουλειά του σπιτιού". F. B r a u d e l, δ.π., σ.159. 'Όσο τό πρόβλημα παρέμενε όξυ για τ'ς περιοχές εκείνες που δέν διέθεταν φυσικές πηγές νερού. Στα Γιάννινα, κάθε σκύτι έπρεπε νά έχει και ένα καζάνι "άνοιχτό", τό όποιο ήταν μόνιμα τοποθετημένο έξω από τό σκύτι, συνήθως σέ μιά γωνιά, για νά "μαζεύει τά σταλάματα", τό νερό της βροχής. 'Αλλά και στην ύκαιορο "Αί οίκοκυραί έδει νά διαθέτωσι δώρον ως έγγιστα, καθ'έκαστην, και δή των πρωτων ωρων κόπους ούχί όλύγους για τήν προμήθειαν του δια τήν ήμέραν αναγκαιοδντος ύδατος και ιδία κοσέμου...

Λίαν πρωΐ, κρίν ἔτι φωτίσῃ ἡ ἡμέρα, διὰ νά λάβωσι καθαρόν, ἡ πρώτη φρον-
τίς ἐκάστης οἰκογενείας ἦτο νά σπεύσῃ νά προμηθευθῇ ὕδωρ": Ν ι κ. Π α-
κ α κ ὠ σ τ α, 'Ηπειρωτικά (ἱστορικά, λαογραφικά, κοινωνικά), σ.424.

20. Στήν πόλη τῶν Γιαννίνων, κρίν κατασκευαστεῖ τό δίκτυο ὑδρευσης, ἐκτός
ἀπό τά ἰδιωτικά πηγάδια ὑπῆρχαν καί 42 κοινόχρηστα.

21. Γιά τοὺς τρόπους προμήθειας, τή μεταφορά καί τή μετάγγιση τῶν ὑγρῶν
καί ἰδιαίτερα τοῦ νεροῦ βλ. A n d r ē L e r o i - G o u r h a n, L'
homme et la matière, σ.299 κ.έ.

22. 'Η χρηστική καί "κοινωνική" σταδιοδρομία τῶν χάλκινων ὑδροφόρων σκευῶν
μέ ἀκασχόλησε σέ προηγούμενη ἐργασία μου μέ τίτλο: "Χάλκινα ὑδροφόρα
σκεύη τῆς 'Ηπείρου, μορφή καί λειτουργία", 'Ηπειρωτικά Χρονικά 23(1981)
σ.148-186.

23. "Σιλοῦκλος: δοχεῖο πού προσδένεται σέ σχοινί ἢ ἄλυσσο καί ἀντλεῖται νε-
ρό ἀπό πηγάδια καί στέρνες": Σ π ὕ ρ ο υ Σ τ ο ὕ π η, Πωγωνησιακά καί
Βησσανιώτικα, Πάτρα τόμ.2, σ.186.

24. Α ὓ κ. Π α κ α δ ι ὠ τ η, 'Ιστορικά καί Λαογραφικά τοῦ 'Αγίου Μηνᾶ,
Δελτίο Κέντρου Ἑρευνῶν Ζαγορίου 6(1983)σ.27: "'Αντίθετα μέ τά ἄλλα
χωριά πού ἡ βρύση εἶναι στή μέση τοῦ χωριοῦ, τό χωριό μας οἱ βρύσες τό
δένουν κυκλικά καί καλιότερα εἶχαν ἄφθονο νερό...θυμᾶμαι καλιότερα τό
χωριό ὑπέφερε ἀπό νερό καί πηγαίναμε οἱ χωριανοί μέ τή σειρά στήν κεν-
τρική στέρνα γιά νά πάρουμε νερό γιά τή λάτρα, γιά τό πότισμα τῶν ζώων
καί τῶν κήπων". Βλ. ἐκδόσεως καί "Α λ κ η ς Κ υ ρ ι α κ ῖ δ ο υ - Ν έ-
σ τ ο ρ ο ς, Λαογραφικά μελετήματα, 'Αθήνα 1975, σ.20.

25. 'Η δυσκολία, ὁ κόπος τῆς μεταφορᾶς, τοῦ "κουβαλήματος", τοῦ νεροῦ (καί
τῶν ξύλων) ἔχει ἀποτυπωθεῖ καί στή λαϊκή ποίηση:

κακό ζακόνι πῶχομε, ἐμεῖς οἱ Ζαγοριεῖς οἱ

τό βράδυ πᾶμε γιά νερό καί τό πρωί γιά ξύλα

'Α θ. Γ ι ᾱ γ κ α, 'Ηπειρωτικά Δημοτικά Τραγούδια, σ.391. Στίς πό-
λεις ὑπῆρχαν συνήθως καί οἱ μεταφορεῖς καί πωλητές τοῦ νεροῦ, οἱ νε-
ρουλάδες' βλ. καί F. B r a u d e l, ὁ.π.,σ.161: "σέ ὅλες τίς πόλεις
τοῦ κόσμου ὁ νερουλάς ἦταν ἀπαραίτητος".

26. Δ. Σ α λ α μ ᾱ γ κ α, Λαογραφικά Σχεδιάσματα, 'Ηπειρωτ. Ἑστία 5(1954),
σ.467: "τά δοχεῖα (καμωμένα καληά ἀπό χάλκωμα) μεταφορᾶς (π.χ. ἀπό τή
Λίμνη μας στά σκίτια ἢ ἀπό τό πηγάδι στό μαγειριό 7-8 ὁκάδων) νεροῦ,

τό λέγαμε γκιούμι".

27. Ν ι κ . Π α π α κ ώ σ τ α , δ.π.,σ.424.

28. Τό νερό, πηγή ζωής, εἴτε μέ τίς φυσικές του ιδιότητες εἴτε ὡς θαυματουργό, "ἀθάνατο νερό", εἶναι ἀπό τά πιό ἀγαπημένα "θέματα" τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας: "Α! λέει τότε τό βασιλόπουλο, ἐδῶ θά κόψω τό κιτρολέϊμονο. Τό κόβει λοιπόν καί τότε πετάχτηκε ἀπό-μέσα μιά πεντάμορφη... Τοῦ φωνάζει λοιπόν κι αὐτή: "Νερό γιατί μέ χάνεις!" Νά πιάς ὅσο θέλεις, τῆς λέει τό βασιλόπουλο, καί τῆς ἔχωσε τό μοῦτρο της μέσα στό πηγάδι". Δ. Λ ο υ κ ά τ ο υ , δ.π.,σ.79

29. Ἡ λ ῶ α Δ η μ. Δ ρ ῦ ς η , Ἱστορία τοῦ χωρίου Πλαισίου - πρώην Πλεσιβύτσας - (τῆς ἐπαρχίας θυάμιδος/φιλιατῶν), Ἀθήνα 1981,σ.171, Ν ι κ . Π α π α κ ώ σ τ α , δ.π.,σ.211, καί γενικά γιά τά παραδοσιακά μέσα μεταφορᾶς Α r n ο Μ e h λ a η , Οἱ ἐμπορικοὶ δρόμοι στά Βαλκάνια κατὰ τήν Τουρκοκρατία, στόν τόμο Ἡ οἰκονομική δομή τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν στά χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, Ἀθήνα 1979, σ.379.

30. Συστηματική περιγραφή τῶν μέσων καί τῶν τρόπων τῆς γεωργικῆς ἐργασίας (τοκοθεσία χωραφιῶν καί καλλιέργειες σιτηρῶν-καλαμποκιοῦ, τοκοθεσία μύλων, ἀμπελουργία, καλλιέργεια ἐλιῶς, καθώς καί περιγραφή κάζαριου ζῶων κλπ.) βλ. Δ η μ ή τ ρ η Λ ο υ κ ό κ ο υ λ ο υ , Γεωργικά τῆς Ρούμελης, 1983.

31. Γιά τίς ἐποχιακές μετακινήσεις τῶν τσοκάνηδων βλ. Δ. Λ ο υ κ ό κ ο υ λ ο υ , Ποιμενικά τῆς Ρούμελης, Ἱστορική καί Λαογραφική Βιβλιοθήκη, σ.24 καί 31.

32. Γιά τόν θεσμό, τόν χαρακτήρα καί τοὺς τρόπους λειτουργίας τῶν ἐμποροπανηγύρεων στήν Ἡκεῖρο βλ. Γ ι ώ ρ γ ο υ Π α π α γ ε ω ρ γ ῖ ο υ , Οἱ συντεχνίες στά Γιάννινα κατὰ τόν 19ο καί τίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰῶνα, Ἰωάννινα 1982, σ.48-49 καί Α r n ο Μ e h λ a η , δ.π.,σ.374.

33. Κ ῦ τ σ ο ς Α. Μ α κ ρ ή ς , Χιοναδύτες ζωγράφοι (65 λαϊκοὶ ζωγράφοι ἀπό τό χωριό Χιονάδες τῆς Ἡκεῖρου), σ.13: "Κατὰ ὁμάδες, τά "μουλαῦκια", ξεκινοῦσαν ἀρχές τῆς ἀνοιξῆς γιά νά ἐπιστρέψουν μέ τό τέλος τοῦ φθινοπώρου".

34. Γιά τίς μετακινήσεις τῶν Σαρακατσάνων καί τίς ἐξαιρετικά δύσκολες συνθήκες τῆς διαβίωσής τους βλ. Ἀ γ γ ε λ ι κ ή Χ α τ ζ η μ ι χ ῆ λ η , Σαρακατσάνοι, τόμ.Α',μέρος β',σ.40 κ.έ.: "Πολλές φορές (μαρτυρία χαλ-

κουργού Σκόδα) τό καζάνι τ'οκαιρναν μισοσφυρισμένο, γιατί τό κοπάδι δέν περύνε".

35. Περιγραφή ταλίκας (taliga) βλ. A r n o M e l h a n, ὁ.π., σ.38. 'Επισημαίνουμε (σύμφωνα μέ προφορικές μαρτυρίες) πώς μέ τίς ταλίκες γίνονταν οἱ μεταφορές στό ἐσωτερικό τῆς 'Ηκεύρου ὡς τῇ δεκαετία τοῦ εἴκοσι. Στήν ἴδια μελέτη, σ.386, βλ. ἐπίσης γιά τά χάνια καί τά πανδοχεῖα τους.
36. T r a i a n S t o i a n o v i c h, 'Ο κατακτητής ὀρθόδοξος Βαλκάνιος ἔμπορος, στόν τόμο 'Η οἰκονομική δομή τῶν Βαλκανίων κλπ., ὅπου καί ἀναφορές στά Γιάννινα καί τήν 'Ηκειρο γενικά στίς σσ.289,290,293,301, 302,303,306 καί ἀναλυτικότερα γιά τοὺς 'Ηκειρωτες διαμετακομιστές-ἀγωγιάτες στίς σσ.309 κ.έ.
37. 'Α γ γ ε λ ι κ ῆ Χ α τ ζ η μ ι χ ᾶ λ η, ὁ.π., σ.100 καί 102, σχέδια τῶν ξύλινων σκευῶν ἴδιας χρήσης μέ τήν χάλκινη πλόσκα.
38. 'Η πλόσκα ἦταν κυρίως σκεῦος μέ τό ὅκοτο μετέφεραν κρασί: Γ. Π. 'Α ν α γ ν ω σ τ ὀ κ ο υ λ ο υ, Λαογραφικά ἐξ 'Ηκεύρου, Λαογραφία Ε(1915-16), σ.31-34, καί σκεῦος στό ὅκοτο τοκοθετοῦσαν οἱ δωρητές τό λάδι στίς ἐκκλησίες καί τά ξωκκλήσια.
39. 'Ενδεικτικές τοῦ διαιτολογίου τοῦ ἡκειρωτικοῦ λαοῦ τοῦ περασμένου αἵωνα εἶναι καί οἱ παρακάτω ἐνθυμήσεις: "Εἰς τοὺς 1829, 'Ιανουάριος ἔγινε μιά ἀκρίβεια στά πάντα, στό γένημα, ἀλεύρι καθάριο τό δεκάρι γρ.9, τό βρίζινο ἀρακοςίτικο γρ.8, ἔγινε ἀκρίβεια μεγάλη καί σέ κολύν τόκο καί ἔτρωγε ὁ κόσμος λάχανα". Καί:"Στά 1851 ἐδοκιμάσαμε μεγάλη κεῖνα καί ἀκρίβεια, τά λάχανα 6 γρόσια ἢ ὀκᾶ, 20 γρόσια τό βούτυρο, 8 γρόσια τό τυρί, 1 γρόσι ἢ λύτρα τό κρασί": Χ ρ ὺ σ τ ο υ 'Ι. Σ ο ῦ λ η, 'Επιγραφαι καί ἐνθυμήσεις, 'Ηκειρ.Χρον. 9(1934) σ.115 καί 121. "Ἄλλη πηγὴ μᾶς πληροφορεῖ πώς: "Στό καλαμποκίσιλο φωμί κάνει θράφη ἢ τσοκανούρα κι αὐτό ποτέ καλὰ καλὰ δέν τό χορταίνουν...Καθάριο (σταρένιο δηλ.) σπάνια νά δοῦν τὰ μάτια τους": Δ. Λ ο υ κ ὀ π ο ῦ λ ο υ, Ποιμενικά τῆς Ρούμελης,σ.10' βλ.καί σ.158. Καί Σ ω κ ρ ᾶ τ η Γ. Γ ε ω ρ γ ο ῦ λ α, Λαογραφικά 'Ανατολικοῦ Ξηροβουνίου 'Ηκεύρου, 'Ηκειρ.'Εστία 16(1967) σ. 31' ὁ συγγραφέας παραθέτει σειρὰ ἀπό παρασκευάσματα μέ βάση τό ἀλεύρι (σιτάρι καί καλαμικόκυ), τὰ ὄσκρια καί τὰ χόρτα.
40. "Τά φυτά τοῦ πολιτισμοῦ", παρατηρεῖ ὁ Braudel, "ἔχουν βαθειὰ ἐπηρεάσει τήν ὀργάνωση τοῦ ὕλικου καί μερικές φορές τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν ἀν-

θρώπων, σέ βαθμό πού ἔχουν καταστεῦ σχεδόν ἀξερριζωτοί παράγοντες": F. B r a u d e l, ὁ.π., σ.66.

41. Τά πήλινα μαγειρικά σκεύη ἦταν ἐλάχιστα διαδομένα στήν Ἡκειρο.
42. Τό κακκάβι ὑπῆρξε τό πιδ διαδομένο καί πολύχρηστο σκεῦος στήν Ἡκειρο, μέ τήν πιδ "πλούσια ἱστορία" κι ὅπως μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά διαπιστώσουμε στήν προηγούμενη ἐργασία μας γιά τά χάλκινα ὑδροφόρα σκεύη, εἶναι τό χάλκινο σκεῦος πού διατήρησε τό ὄνομά του ἀπό τήν κλασική ἀρχαιότητα "τήν χύτραν ὁ Ἀριστοφάνης κακκάβην εἴρηκεν οὕτως: τήν κακκάβην γάρ κᾶε τοῦ διδασκάλου, Ἀθήν. 169 (Ἀριστοφ. ἀπόσκ.26) Liddel-Scott .
43. Φυσικά δέν ὑπῆρχαν πάντοτε οἱ ἀντικειμενικές δυνατότητες γιά τήν ἀνετη παρασκευή καί κατανάλωση τοῦ ψωμιοῦ. Χαρακτηριστική στή λιτότητά της εἶναι ἡ περιγραφή πού μᾶς δίνει ἡ Χατζημιχάλη: "Σάν βρέχει κι ἀνάβουν φωτιά μέσα στήν τέντα μέ λίγα ξύλα γιά τό ψωμί, ψήνουν στό ταψί τό προχειρότερο ροκίσιο ψωμί...Τυραννισμένοι ἀπό τήν πεῖνα τό κατακύνουν κακοφτιαγμένο καί ἄψητο": Ἀ γ γ. Χ α τ ς η μ ι χ ᾶ λ η, ὁ.π., σ.266. Ὡστόσο στή ζωή τῶν νομάδων ὑπῆρχαν καί οἱ καλές στιγμές (π.χ. τό ξεκαλοκαίρισμα στά βουνά), κατά τίς ὁποῖες εἶχαν τήν εὐκαιρία νά ζυμώσουν καί νά "κεντήσουν" τά ψωμιά τους: ὁ.π., σ.311 κ.έ.
44. Πληροφορίες γιά τά σύνεργα καί τοὺς τρόπους παρασκευῆς τοῦ ψωμιοῦ καθῶς καί περιγραφή διάφορων εἰδῶν ταψιῶν (σινιδά, νταβάδες κλπ.) καί τοὺς τρόπους ψησίματος στό φούρνο ἢ στή γάστρα βλ. Γ ι ᾱ ν ν η Σ α ρ α λ η, Τό Ζαγορίσιο σκέτι, Ἡκειρ. Ἑστία 10(1961) σ.642.
45. Γιά τοὺς φούρνους (μορφολογικά γνωρίσματα, τρόποι κατασκευῆς καί χρήση) βλ. Ἀ γ. Χ α τ ς η μ ι χ ᾶ λ η, ὁ.π., σ.293: "Οἱ φούρνοι αὐτοῦ (φωτογρ. 162,163) ἀνήκουν στοὺς τύπους τῶν χωρικῶν φούρνων πού συχνότατα βρίσκουμε σέ πολλά χωριά τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας καί σ'αὐτά τά νησιά".
46. Στά Γιάννινα, κατά τή γνωστή πυρκαϊά τῆς ἀγορᾶς τοῦ 1869, κήκηκαν ἀνάμεσα στ'ἄλλα "ἀργαστήρια" καί 43 φούρνοι, "ψωμάδικα", ἀπό τοὺς 55 πού ὑπῆρχαν στήν πόλη τό 1862: Γ. Π α π α γ ε ω ρ γ ῆ ο υ, ὁ.π., σ.187 καί 182 ἀντίστοιχα. Γιά τό "καθημερινό ψωμί" τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, τήν παραγωγή καί τή διάθεσή τους στήν ἀγορά βλ. F. B r a u d e l, ὁ.π., σ.96.
47. Γι'αὐτόν τόν βασικό λόγο τά ταψιά, σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες τῶν χαλκουργῶν, εἶχαν μεγάλη κατανάλωση στήν ὑπαιθρο. Βλ. καί Δ. Λ ο υ κ ῆ - π ο υ λ ο υ, Αἰτωλικαί οἰκῆσεις κλπ., σ.51, ὅπου καί μέ ἀ σημαντική μαρ-

τυρζα που ένισχύει τήν παράδοση, σύμφωνα μέ τήν όποία ή "Ηπειρος ύπήρξε κέντρο χαλκοτεχνίας: "Αναγκαιότατον μαγειρικόν σκευός τιψύ ή ταψύ. Άγοράζεται άπό τούς καζαντζήδες (χαλκωματάδες) καί καλαϊζόταν άπό τους καλαντζήδες, άπό τούς γανωτήδες (οί τεχνύται ούτοι προέρχονται πάντοτε άπό τά μέρη τής 'Ηπείρου)". Διάφορες χρήσεις τών ταψιών (κανισκάρικο κλπ.) βλ. καί Γ ρ α ν ν η Σ α ρ α λ η, ό.π.,σ.642.

48. Αύτόν τόν τύπο μαγειρικής χύτρας, καθώς καί τό όνομα κουσενές, τό συνήθιζαν οί πρόσφυγες καί γενικά ό άστικός πληθυσμός, ένω τήν άρβαλωτή, μέ μία τοξοειδή λαβή δηλ. κατσαρόλα (κακκάβι, μπινιώτα) τήν χρησιμοποιοῦσε κατά κανόνα ό χωρικός πληθυσμός καί γενικά κατά τούς χαλκούργους,"ή κλειστή κατσαρόλα ταξίδευε στά βουνά, στό χωράφι, ένω ό κουσενές δέν έβγαινε άπό τήν κουζίνα, δέν άπομακρυνόταν άπό τήν φουφού".

49. Πρβλ. τό αίνιγμα

καρακάξα σουσουνούρα

γρήγορη μαγειρευτούρα

στοῦ Σ π. 'Ι ω. Κ α ρ α, Αίνύγματα τών Καθενών τής Εύβοίας, Λαογραφία Ιθ(1960-61) σ.547. Αίνιγμα έμπνευσμένο άπό τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ τηγανιοῦ (μαῦρο χρώμα-ούρά-μακρύ χερούλι-καί προπαντός γρηγορομαγειρευτούρα).

50. 'Ο φ α ύ δ ω ν Κ ο υ κ ο υ λ έ ς, Βυζαντινών βίος καί πολιτισμός, τόμ.Β2,σ.101, έπισημαίνει: "Άς μή παραλειφθῇ, ότι καί τηγάνια συνήθως άναφέρονται είς μικρά καί μεγάλα διαιρούμενα σιδηρά ή χαλκά, ών είδος ήτο τό σφουγγατερόν, τό έν ψ δηλ. έτηγανίζετο τό σφουγγάτο, συμπλήρωμα τοῦ όκοίου ήτο καί τό τηγανοστρόφιον ή τηγανοστρύφιον, μικρόν δηλα δή πτυάριον δι'οῦ άνεστρέφοντο τά τηγανιζόμενα".

51. Πράγματι τό σκευός ήταν πολύχρηστο, προσαρμοσμένο στίς εἰδικές συνθήκες τής νομαδικής ζωής (πολλές φορές ή βλάχα ή σαρακατσάνα δέν είχε πυροστιά, όπότε έπρεπε νά βράσει τό γάλα κρατώντας μέ τά χέρια της τό "βλαχοτήγανο" πάνω άπό τή φωτιά. 'Η έλαφρά κλίση τοῦ στομίου του πρός τά μέσα έμπόδιζε τό χύσιμο τοῦ περιεχομένου του. Βλ. καί Δ. Λ ο υ κ ό - κ ο υ λ ο υ, Αίτωλικαί οίκήσεις, σκεύη καί τροφά Αίτωλίας, σ.55.

52. Αύτό τό είδος ταψιοῦ τό χρησιμοποιοῦσαν γιά φαγητό στό φούρνο. Συνήθως συνοδευόταν άπό κακάι, τό όποιο πολλές φορές κλείδωνε μέ είδικό μηχανισμό, "γιά νά μή κλέψει ό φούρναρης τή λίγδα".

53. Βλ. σχετικά Γ ι δ ν ν η Σ α ρ α λ η, δ.π., σ.642. Τό σινύ ως τραπέζι ήταν σκεῦος τοῦ ὀπτικοῦ πεδίου τῶν ξένων τοῦ σπιτιοῦ· ἔτσι εἶναι ἀπό τὰ ἐλάχιστα χάλκινα σκεῦη που προκαλοῦν τό ἐνδιαφέρον τῶν περιηγητῶν. Ὁ Clarke περιγράφοντας τό γεῦμα κού τοῦ παράθεσε στή Λειβαδιά ὁ ἄρχοντας Λογοθέτης γράφει: "Τύς σεργύρουν σ' ἕνα πλατύ χαλκωματένιο δίσκο (σινύ) που τοκοθετεῖται πάνω σ' ἕνα χαμηλό σκαμνύ. Γύρω-γύρω κάθονταν οἱ καλεσμένοι πάνω σέ μαξιλάρια": Κ υ ρ ι α κ ο υ Σ ι μ ὀ π ο υ λ ο υ, Ἐένοι ταξιδιωτές στήν Ἑλλάδα (1800-1810), Ἀθήνα 1975, σ.81. Καί ὁ Dodwell: "Τό γεῦμα ἔγινε πάνω σ' ἕνα στρογγυλό χαλκωματένιο τραπέζι, τό σινύ, κού στηριζόταν σ' ἕνα πόδι, καθύσαμε σέ μαξιλάρια τοκοθετημένα στό πάτωμα": Ὁ.π., σ.83. Βλ. ἐκύσης καί Ε ὕ δ ο κ ῦ α Μ η λ ι α τ ζ ῦ δ ο υ - Ἰ ω ἄ ν ν ο υ, Τά χάλκινα σινιά καί ἡ διακόσμησή τους, Θεσσαλονίκη 1980.
54. Τα σαγάνια τά χρησιμοποιοῦσαν σέ μεγάλη ἔκταση καί στά πανηγύρια: "Ὅλες οἱ ἐκκλησίες κού συνήθιζαν νά κάνουν τραπέζι εἶχαν πολλά ἀπό αὐτά γιά τήν ἡμέρα τοῦ πανηγυριοῦ. Σ' αὐτά σεργιρίζονταν τά φαγητά": Γ. Σ α ρ α λ η, δ.π., σ.644. Τά γιαννιῶτικα ἦταν ἀπλά, ἐνῶ τά πολύτικα εἶχαν ὀδοντωτό ὀριζόντιο χεῖλος. Βλ. ἐκύσης καί Δ. Λ ο υ κ ὀ π ο υ λ ο υ, Αἰτωλικαί οἰκήσεις, σ.59.
55. Ἱστορικό Λεξικό τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας, λ.ἀπλάδα: "Βάλ' τοῦ κρεᾶς 'ς τ' ν ἀπλάδα".
56. Τό σκεῦος περιγράφεται σύμφωνα μέ τίς μαρτυρίες τῶν χαλκουργῶν.
57. "Ὅλοι αὐτοῦ τρώγαν τά μεσημέρια στό μαγαζί μέσ' ἀπό μπαγάτσια καί κλειδοκίνακα (σεφέρ-τάζω) κού τούς τᾶφερναν μετά ἀπό τό σκύτι τους": Γ ι δ ν ν η Σ Λ υ μ π ε ρ ὀ π ο υ λ ο υ, Παζαριοῦ Ἀνατομή, σ.31.
58. Βλ. Ἀ γ γ ε λ ι κ ῆ Χ α τ ζ η μ ι χ ἄ λ η, δ.π., σ.85 κ.έ., Ἡ λ ῦ α Δ η μ. Δ ρ ῦ ζ η, Ἱστορία τοῦ χωριοῦ Πλαισίου, σ.119 κ.έ. καί Δ. Λ ο υ κ ὀ π ο υ λ ο υ, Τά Ποιμενικά τῆς Ρούμελης, σ.147.
59. "Σ' αὐτές οἱ γερόντοι κλειδώνουν τό καφόμερικο, τίς κίκαρες (φλιτζάνια), τόν κόμπο τους (τίς οἰκονομίες), τήν κακνοσακκοῦλα...": Σ ω κ ρ ὀ τ η Γ. Γ ε ω ρ γ ο ὕ λ α, Λαογραφικά Ἀνατολικοῦ Ξηροβουνίου Ἠκεύρου, Ἡ-πειρ. Ἑστία 16(1967) σ.31.
60. Ἀ λ η η Κ υ ρ ι α κ ῦ δ ο υ - Ν ἑ σ τ ο ρ ο ς, Τά ὕφαντά τῆς Μακεδονίας καί τῆς Θράκης, Ἀθήνα, ἐκδ.ΕΟΕΧ, σ. 7,8.

61. Ἡ λ ύ α Δ η μ. Δ ρ ύ ζ η, ὁ.π., σ.117-118, βλ. ἀναλυτική περιγραφή τῶν μέσων καὶ τοῦ τρόπου παραγωγῆς τοῦ ρακιοῦ. Ἐκδόσεως Ν. Χ. Παπακώστα, ὁ.π., σ.314 καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀμπελοκαλλιέργεια.
62. "Αἱ οἰκοδόεσποιναί, προκειμένου νὰ πλύνουν, ἰδίως τὰ ἀνδρικὰ ἐνδύματα καὶ δὴ κατ'ἐκείνους τοὺς χρόνους τοὺς χρόνους - διότι ἀπὸ αἰώνων ἐφόρουν κάλλευκα μάλλινα καὶ βαμβακερά (φλοκάτες, σεγκοῦνες, τσικούνια, κάλτσες, ὑποκάμισα, φουστανέλλες κλπ.) - ἠναγκάζοντο διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους, νὰ φορτώνονται πλήν τούτων τὴν εἰς ξύλα καύσιμον ὕλην, τὰ ἀναγκαῖα πρὸς θέρμανσιν τοῦ ὕδατος σκεύη (καζάνι) καὶ πᾶν ἄλλο τό ἀπαράυτητον εἰς τὴν πλύσιν, καὶ μεταβαίνουν εἰς τὰς καρὰ τοὺς μύλους "νεροτριβάς", αἷτινες ὄντως ἄφθονον παρεῖχον τό ὕδωρ καὶ τὴν εὐκολίαν τῆς πλύσεως": Ν. Χ. Παπακώστα, ὁ.π., σ.
63. Αὐτὰ τὰ εἰδικῆς χρήσεως σκεύη τοῦ προορίζονταν γιὰ τὴν ἀνάγκης τῶν "ἀρχόντων" ἦταν ἄγνωστα στίς περισσότερες περιχέες τῆς Ἡκεῖρου καὶ στὰ πτωχότερα κοινωνικά στρώματα τῶν ἀστικῶν κέντρων.
64. Τό σκεῦος αὐτό προοριζόταν ἀρχικὰ γιὰ μιὰ ἀπλή πράξη καθαριότητος, τό πλύσιμο τῶν χερῶν πρὶν καὶ μετὰ τό φαγητό. Ὡστόσο πολὺ νωρὶς οἱ φυσικὲς καθαριστικὲς ἰδιότητες τοῦ νεροῦ φορτίστηκαν καὶ μέ μεταφυσικὸ περιεχόμενον (ὁμηρικὴ χέρνυψ-χερνύτομαι, χριστιανικὸ ἀγίασμα κλπ.) καὶ στή συνέχεια ἠθικὸ (νύμφον ἀνομήματα μὴ μόναν ὄψιν, "νύκτω τὰς χεῖρας μου" κλπ.). Ἡ παρουσία αὐτῶν τῶν σκευῶν στίς φιλολογικὲς πηγές, στήν ἀγιογραφία καὶ στήν κοσμικὴ εἰκονογραφία εἶναι μακράζωνη καὶ πλούσια, γεγονός τοῦ ὑπαγορεύει μιὰ εἰδικότερη διαπραγμάτευση τοῦ θέματος.
65. "Στὰ κουρεῖα τό ξύρισμα γινόταν χωρὶς πετσέτα. Μιὰ λεκάνη τοῦ εἶχε σχῆμα φασολιοῦ ἀκουμποῦσε στό στῆθος καὶ συγκρατιόταν ἀπὸ τό σβέρκο μέ δύο ἡμικυκλικὰς λάμες ἀτσάλινες. Ἡ λεκάνη αὐτὴ χρησίμευε γιὰ κολλὰς δουλειὰς. Ἐκεῖ προετοιμαζόταν ἡ σακουνάδα. Ἐκεῖ ἀπορρίπτονταν τ'ἀποξυρίσματα. Ἐκεῖ ἔπλενε τὰ χέρια τοῦ ὁ κουρέας": Γ ι ᾱ ν ν η ς Λ υ μ π ε ρ ὀ π ο υ λ ο ς, Παζαριοῦ Ἀνατομή, σ.15.
66. Καὶ στή Θεσσαλονίκη, μετὰ τό '22, κυριάρχησε ὁ "πολύτιμος" τύπος: Παπαδόπουλος, Ἡ χαλκοτεχνία, σ.173.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΙΙ

1. Κατά τόν B r a u d e l, δ.π., σ.321, "τεχνολογία είναι ένα σύνολο από συνταγές, βγαλμένες από την πύρα του τεχνύτη".
2. Για τὰ κέντρα παραγωγής χαλκού κατά την αρχαιότητα καί τή ρωμαϊκή εποχή βλ. C h., S i n g e r - E. J. H o l m y a r d κλπ., A History of Technology, σ.48. Για τὰ μεταλλεύματα της περιτοχής του Πόντου (Σούρμενα κλπ.) βλ. Ε υ δ. Μ η λ ι α τ ζ ι δ ο υ - 'Ι ω ά ν ν ο υ, Χαλκευτική καί χάλκινα σφυρήλατα σκεύη (ανάτυπο 'Ηπειρ. 'Εστίας), Θεσσαλονίκη 1977, σ.9.
3. Για τὰ τρία στάδια της έπεξεργασίας του μεταλλεύματος που περιέχει χαλκό βλ. S i n g e r κλπ., δ.π., σ.48. Βλ. επίσης καί γενικά για τίσ τεχνικές της μεταλλουργίας A n d r é L e r o i G o u r h a n, L'hampe et la matière, σ.192 κ.έ., καί περιγραφή καθαρισμού καί "πλυσίματος" του μεταλλεύματος του χαλκού στά μεταλλεύματα του Πόντου: Ε υ δ ο κ ι ά Μ η λ ι α τ ζ ι δ ο υ - 'Ι ω ά ν ν ο υ, δ.π., σ.10.
4. Κ ά ρ λ Μ ά ρ ξ, Τό Κεφάλαιο (έλ.μετάφρ. Παναγιώτη Μαυρομάτη), "Σύγχρονη 'Εποχή", 'Αθήνα 1978, σ.192.
5. Για τὰ κέντρα είσαγωγής, τούς είσαγωγείς καί τούς έμπόρους, καί γενικά για τούς όρους προμήθειας της πρώτης ύλης βλ. Σ τ. Π α κ α δ ό κ ο υ - λ ο υ, Χαλκοτεχνία, σ.135. Χαρακτηριστική είναι ή πληροφορία του χαλκουργού Σκόπα, ότι, όπως θυμάται, τό 1928 ό καλοστεκούμενος χαλκουργός Μ.Ζαφειρόπουλος "έπεσε έξω" έξαιτίας μιās "φατούρας" (παραγγελίας) που έκανε στην 'Αγγλία, ή όποία ίσως λόγω κακής συνεννόησης είχε ως αποτέλεσμα νά έλθουν "λάθος τά πάχη". 'Ο ίδιος ό χαλκουργός (Σκόπας) βεβαιώνει ότι ως πρίν λίγα χρόνια στό "δύκατο" του μαγαζιού του υπήρχαν οί προπολεμικές "φατούρες" που έκανε ό πατέρας του στην 'Αγγλία (Μάντσεστερ, Λίβερπουλ).
6. 'Από τό ίταλικό Faschia που σημαίνει ταινία.
7. 'Από τό ίταλικό frullo (σβούρα).
8. Τουλάχιστο κατά τίσ δύο-τρείς προπολεμικές δεκαετίες στό Γιάννινα δέν

μεταχειρίζονταν τύς χελῶνες (συμπαγή κομμάτια χαλκοῦ); καί πολύ περισσότερο τύς χελῶνες ἀπό χουρδάδες, πού προέρχονται δηλ. ἀπό μεταχειρισμένα καί ξαναλιωμένα στά χυτήρια σκεύη: Σ. Παπαδόπουλου, Χαλκοτεχνία, σ.138 κ.έ.

9. Κ. Μάριξ, ὁ.π., σ.192.

10. "Ένα μαχαίρι πού δέν κόβει, μιά κλωστή πού διαρκῶς κόβεται κλπ. θυμίζουν ζωηρά τόν μαχαιροκόλο Α καί τόν κλώστη Β. Στό καλοφτιαγμένο προϊόν δέν φαίνεται ὅτι οἱ ιδιότητές του χρήσης εἶναι ἀποτελεσματικὴ προηγμένης ἐργασίας": Κ. Μάριξ, ὁ.π., σ.196. Ἡ παρακάτω ἱστορία, ἀπό τύς πολλές πού κυκλοφοροῦσαν μέ ἥρωες τοῦ γανωτῆδες, ἐκαληθεύει αὐτή τῇ διακρίτῳ: Μιά φορά, στό Ἀργυρόκαστρο, ὁ μπέης κάλεσε σέ γεῦμα τόν γανωτῆ του. Ὁ καῦμένος ὁ καλαντζής φοβήθηκε, δέν ἤξερε πού νά ἀποδώσει αὐτῇ τήν "τιμῇ". Τέλος, μέ σφιγμένη τήν καρδιά, ἄλλαξε, ντύθηκε τά καλά του καί πῆγε στό σκύτι τοῦ μπέη. Κάθισαν ὅλοι κάτω καί ἡ παρακὸρη ἔφερε ἓνα μεγάλο ταψύ μέ τό φαγητό. Ὁ κάτος του ὅμως ἦταν τόσο κυρτός πού ἦταν ἀδύνατο νά ἰσορροπήσει, ὁπότε ὁ μπέης λέει στόν καλαντζή: "Κράτα τό ταψύ νά φᾶμε".

11. Ὁ χαλκοεργὴς ἦταν ταυτόχρονα καί ὁ παραγωγὸς τῶν χάλκινων σκευῶν καί ὁ πωλητῆς-ἔμπορος τῶν προϊόντων του.

12. Γιά τῇ φωτιά ὡς δραστικὸ μέσο ἐπεξεργασίας τῶν διάφορων μορφῶν τῆς ὕλης, βλ. Α. L e r o i - G o u r h a n, ὁ.π., σ.65 κ.έ.

13. Στά Γιάννινα προτιμοῦσαν τά κάρβουνα ἀπό κουμαριά γιά τοὺς χαλκοεργούς τῆς Μακεδονίας βλ. Εὐδ. Μηλιατζίδου - Ἰωάννου, Χαλκευτική, σ.10.

14. Μέ τό ὄνομα τεζάκι ἡ τεζιάχι δηλωνόταν γενικά κάθε κάγκος ἐργασίας "μόλις μπαίνουμε, δεξιά, τό τεζάκι τοῦ καφεντζῆ": Γ. Λυμπερόπουλος, Παζαριοῦ Ἀνατομή, Ἀθήνα 1971, σ.60.

15. Γιά τόν ἀέρα ὡς πηγὴ κινητήριας δυνάμεως βλ. L e r o i - G o u r h a n, ὁ.π., σ.79 καί 84.

16. Ἡ περιγραφή γίνεται σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα πού μᾶς παρέχουν οἱ χαλκοεργοί. Περιγραφή τοῦ μακεδονικοῦ τύπου (μοχάνι) βλ. Εὐδ. Μηλιατζίδου - Ἰωάννου, ὁ.π., σ.11 καί Βασιλική Ρόκου, Τό καμίνι, Ἡπειρ.Χρονικά 24(1982), σ.345-358.

17. Ένδιαφέρον παρουσιάζει καί σχετική περιγραφή φυστηρίων του Εύσταθίου: "Ίστέον δέ ὅτι τὰ μέρη τῶν φυσῶν τὰ τοὺς χοάνους ἐνιέμενον, ἀκροφύσια ἐλέγοντο καί ἀκροστόμια, οἷς φυσῶσιν οἱ χαλκεῖς". Μὲ τὸν ὄρο χαλκεῖς ὁ Εὐστάθιος ἐννοεῖ τοὺς χαλκουργούς "διαστελλῶν βεβαίως τούτους τῶν σιδηρουργῶν, ὡς τοὺς διαστελλεῖ καί ἕτερος σύγχρονος καί μαθητὴς του ὁ Μητρ. Ἀθηνῶν, Μ. Ἀκομινάτος, ὅστις μᾶς παρέχει συγχρόνως τὴν πληροφορίαν ὅτι ἤκμαζον τότε ἐν Ἀθήναις αἱ τέχναι αὗται"; Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης Λαογραφικὰ, τ. Α, σ. 408.
18. Μεταπολεμικὰ, τὰ ἀσκιά ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ τὸν σαλίγκαρο: εἶναι ἓνα μηχανήμα μὲ σχετικὰ μικρὲς διαστάσεις (διάμετρος 25 ἐκ.). Ἐξωτερικὰ καλύπτεται μὲ μεταλλικὸ ἔλασμα σὲ σχῆμα τυμπανοειδές, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λειτουργεῖ πτερωτὴ ἀρχικὰ ἦταν χειροκίνητο, τὰ τελευταῖα χρόνια δουλεύει μὲ ἠλεκτρισμό, ἔτσι ἡ συνεχὴς καί σταθερὴ προμήθεια ἀέρα στή φωτιά μέσα ἀπὸ τὸν ἐνσωματωμένο στὸ καμίνι σωλήνα γίνεται ἀπρόσκοπτα.
19. Βλ. καί Κ ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο υ Γ. Σ τ α λ ῑ δ η, Οἱ Συντεχνίες καί τὰ ἐπαγγέλματα στὴν Ἑδέσσα τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, Ἑδέσσα 1974, σ. 108-9: "Τὸ βούρδουλο εἶναι τὸ τυφλὸ ἔντερο τοῦ βοδιοῦ μὲ τὸ ὅκοτο (μαζί μὲ ἄμμο) καθαρίζει τὸ χάλκωμα γιὰ τὸ γάνωμα".
20. Καί τοὺς χαλκουργούς, ὅπως καί ἄλλες κατηγορίες τεχνιτῶν, τοὺς προβληματιζε ἡ "ἀρχή", ἡ ἐκινόηση μιᾶς τεχνικῆς, ἡ χρησιμοποίηση γιὰ πρώτη φορὰ ἐνὸς ὕλικου. Ἐκεῖνο ὅμως πού τοὺς φαίνεταν ἰδιαίτερα δυσερμήνευτο ἦταν ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἀμμωνιακοῦ ἁλατος, τὸ νησιατήρι. Γιὰ νὰ ἐξηγήσουν λοιπὸν τὴ "θαυματουργή" ἐπίδραση αὐτῆς τῆς χημικῆς οὐσίας στὴν ὅλη διαδικασία τοῦ κασσιτερώματος, προσάρμοσαν στὰ δικά τους δεδομένα στὴν ἱστορία τοῦ συναπαντήματος μὲ τὸν διάβολο κλπ. Βλ. καί Ε. Μ η λ ι α τ ζ ῑ δ ο υ - Ἰ ω ᾶ ν ν ο υ, ὁ.κ., σ. 42.
21. Περιγραφή ἐργαστηρίου χαλκοτεχνίας τῆς Θεσσαλονίκης (τοῦ ἄλλου μεγάλου κέντρου παραγωγῆς χάλκινων σκευῶν) μᾶς δίνει ἡ Μ η λ ι α τ ζ ῑ δ ο υ - Ἰ ω ᾶ ν ν ο υ, ὁ.κ. Ἰστέον, ἐπειδὴ τὰ στοιχεῖα πού μᾶς προσφέρει γιὰ τὰ μορφολογικὰ γνωρίσματα τοῦ χώρου ἐργασίας καί τῶν ἐργαλείων εἶναι ἐλλιπῆ, δυσκολεύουν μιὰ "ἀντιπαραβολή" τῶν μέσων παραγωγῆς τῶν δύο σημαντικότερων κέντρων χαλκοτεχνίας τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου.
22. Γιὰ παράδειγμα, τὸν σουφᾶ, αὐτὸ τὸ βασικὸ πολυεργαλεῖο, φαίνεται πὺς δὲν τὸ συνήθιζαν καί δὲν τὸ χρησιμοποιοῦσαν στὴ Θεσσαλονίκη.

23. Αυτά είναι τὰ σταθερά μορφολογικά γνωρίσματα που χαρακτηρίζαν τόν πάγχο εργασίας. Ἡ ἐπινοητικότητα τοῦ κατασκευαστῆ ἢ καί τοῦ χρήστη ἢ ἄλλες ἀνάγκες, πρόσθεταν στήν κατασκευή καί κάποιο ἄλλο λειτουργικό στοιχεῖο, ὅπως π.χ. στόν σουφᾶ τοῦ κίν. 29 , ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κί-σω καθρονιού ἔχει ἓνα δεύτερο "κόθρο", μικρό τοίχωμα, καί σχηματίζει μιὰ μεγάλη ὀρθογώνια θήκη, ὅπου τοποθετοῦσαν διάφορα ἄλλα μικροεργαλεῖα (ψαλίδια, ζουμπάς κλπ.), γιά νά μή πέφτουν.
24. Πολλές φορές, γιά περισσότερη ἀντοχή, "ἔδεναν" τὰ πόδια καί μέ δεύτερη σειρά καθρόνια.
25. Κάθε μάστορας ἔπρεπε νά ἔχει τόν δικό του σουφᾶ. Μέσα στό κάθε ἐργαστήρι τῶν Γιαννίνων ὑπῆρχαν τρεῖς καί τέσσερις σουφάδες.
26. Πρβλ. Κ. Μάροξ, Τό Κεφάλαιο, σ.357: "τή μανουφακτούρα τή χαρακτηρίζουν ἡ διαφοροποίηση τῶν ἐργαλείων δουλειᾶς, χάρη στήν ὁποία τὰ ἐργαλεῖα τοῦ ἴδιου εἵδους ἀποχτοῦν ἰδιαίτερες σταθερές μορφές γιά κάθε ἰδιαίτερη ὠφέλιμη χρήση τους καί ἡ εἰδίκευσή τους χάρη στήν ὁποία κάθε τέτοιο ἰδιαίτερο ἐργαλεῖο ἀποδίδει σ' ὅλη του τήν ἔκταση μόνο στό χέρι εἰδικῶν μερικῶν ἐργατῶν ". Τά ἐργαλεῖα τῶν χαλκουργῶν παρουσιάζουν πράγματι μιὰ τέτοια διαφοροποίηση, ἔχουμε δηλ. κερύκου δέκα παραλλαγές σφυριῶν κλπ. Ὡστόσο δέν ἔχουμε "μερικό ἐργάτη", οἱ ὅροι παραγωγῆς, καθαρά ἐργαστηριακοί, δέν ἐπέτρεφαν ποτέ τό προχώρημα σέ μιὰ ἐπόμενη φάση, ὅπως ἦταν ἡ "μανουφακτούρα" (βιοτεχνία).
27. Τά κάθε εἶδους σιδερένια ἐργαλεῖα τῶν χαλκουργῶν τῶν Γιαννίνων τὰ κατασκεύαζαν οἱ σιδηρουργοί· βλ.σχετικά Στ. Παπαδόπουλου, Ἡ χαλκοτεχνία, σ.123 κ.ἑ. Συμπληρωματικά μπορούμε νά ἀναφέρουμε πῶς ὁ ὀνομαστός σιδεράς (σ.123) που κατασκεύαζε χαλκουργικά ἐργαλεῖα λεγόταν Τσιοριφάκος. Ὁ χαλκουργός Βαγγέλης Σκόπας θυμᾶται: "γιά νά γύνει ἓνα ἐργαλεῖο ἔπρεπε νά ὑπάρχει συνεργασία· ὁ πατέρας μου, θυμᾶμαι, ἦταν μαζί μ' αὐτόν (τόν Τσιοριφάκο) μισή μέρα στό καμίνι, δέν θυμᾶμαι ποιά ἐργαλεῖο ἔφκιαναν, μισή μέρα τό τροποποιοῦσε καί τοῦλεγε ἔτσι καί τό "ξαναβάφαν" πάλι, καί μύλαγαν καί κάναν κειράγματα, κι ἐκεῖνος, ἓνας γύγαντας, καί ξανά πάλι μισή μέρα γιά νά φκιάσει μιὰ ἐπιφάνεια πάνω σ' ἓνα ἐργαλεῖο, γιὰτί ὁ μάστορας ἔβλεπε που τόν πονεῖ ἓνα ἐργαλεῖο που τόν ἐξυπηρετεῖ καί που ἀρνεῖται νά τόν ἐξυπηρετήσῃ, που δηλ. κλωτσάει, που δέν τόν δέχεται, δέν ὑποτάσσεται, γιά παράδειγμα, νά, αὐτός ὁ νάης, βα-

ρύς νάης, καλός για πάτημα, τό χάλκωμα δέν τό περπατάει, δέν τό διώχνει, ένώ έκείνος έκεί τό γυρίζει τό καζάνι, σέ διευκολύνει, ὅπως τό χτυπᾷς τό ρίχνει πρὸς τὰ δεξιά, ένώ ἐτοῦτος ἐδῶ δέν τό ρίχνει, τό κρατάει. 'Ενῶ θέλω γιατί εἶναι βαρύς νά τό "μαζέψω" ἓνα καζάνι (σ'αὐτόν τόν νάη) μοῦ γκρεμίζει τό χέρι τό ἄλλο, πρέπει συνέχεια νά τό κρατᾶω, νά γυρίζω ἐγώ. ἀλλά νά βοηθάει κι ὁ νάης, εἶναι ζήτημα κατασκευῆς".

28. Για τήν τεχνική τῆς χαλυβδοποίησης (βάψιμο) τῶν σιδερένιων ἐργαλείων βλ. Δ η μ. Λ ο υ κ ὀ κ ο υ λ ο υ, Γεωργικά τῆς Ρούμελης, σ.63-73. Βλ. ἐκδόσης καί Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός, τ.Β1, σ.218: "Οἱ χαλκεῖς (σιδηρουργοί) ἢ κωμοδρόμοι, οὔτινες κολλάκις εἰς τακτάς ἡμέρας μετέβαινον εἰς τὰ χωρία ἵνα ἐπιδιορθώσωσι τὰ γεωργικά ἐργαλεῖα τῶν χωρικῶν, ἐστόμωνον αὐτά κατὰ τό ἄκρον αὐτῶν, μετὰ πυράκτωσιν, προσκολλοῦντες τεμάχιον χάλυβος, ὅπερ ἐκαλεῖτο στόμωμα ἢ στόμιν ἢ στόμα ἢ ἐχάρασσον τὰ δρέπανα τοὺς ὀδόντας αὐτῶν κατασκευάζοντες...κατεσκευάζον δέ...χρησιμοποιοῦντες εἰς τὰ καμύνια αὐτῶν ξυλάνθρακας, τοὺς ὀπούρους ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν διέβρεχον διὰ διαβρόχου τεμαχίου ψιάθου, εἰς τό ἄκρον μικροῦ κοντοῦ προσδεδεμένου".

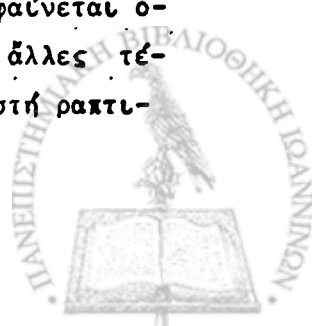
29. 'Ο χώρος αὐτός, γιά τοὺς γανωματῆδες, ἦταν συνήθως τό ὑπόστεγο -χαγιάτι τῆς ἐκκλησίας ἢ καί μερικὲς φορές ὁ γυναικωνίτης (πληροφορία τοῦ Χ. 'Αντωνίου, ὁ ὁποῖος ἐδούλεψε πολλὰ χρόνια ὡς γανωματῆς). Για τό ἀμιλικό, ὡς κτύσμα, καθὼς καί γιά τό θεσμό τῆς φιλοξενίας καί τοῦ 'Αμύλη βλ. Μ ε χ. Κ ὀ κ κ ο ρ ο υ, Τό 'Αμιλικόν Κουκουλίου, 'Ηκερ. 'Εστία 2(1953) σ.608, καθὼς καί Κ. Π. Λ α ζ α ρ ὺ ὀ η, 'Ο θεσμός τοῦ 'Αμύλη, ὁ.π., σ. 951, καί Γ. Π α ῤ σ ὺ ο υ, 'Ολύγα περὶ τοῦ ἀμιλικοῦ Χιονάδων, 'Ηκερ. 'Εστία 3(1954), σ.45. Περιγραφή ἀμιλικοῦ μᾶς δύνει ὁ 'Ι ω ᾱ ν ν η ς Α. Ξ υ ν ὀ ς, στό βιβλίο του 'Η Μπούλση (τώρα 'Ελάτη), Γιάννινα 1979, σ. 143: "...Παραπλεύρως ἀλληλοδιαδόχως διάφορα δωμάτια κατάλληλα διὰ τοὺς βοσκούς ἢ καί παντός εἵδους τεχνύτας οὔτινες παρέμενον εἰς τό χωρεῖον δι' ἐργασίαν. 'Επίσης ἐναντι τοῦ Σχολείου ὑπῆρχον ἄλλοι ξενῶνες (Χαῖρια) ἢ κοινῶς καλούμενοι "Γανωτζύτικα". Ταῦτα κατεσκευάσθησαν παρὰ τοῦ Χρύσ. Μάνθου ὡς 'Επιτρόπου τῆς 'Εκκλησίας. Εἶχον τρεῖς αἰθούσας. Εἰς μίαν ἐξ αὐτῶν οἱ Γανωτζῆδες ἢ Γανωτῆδες ἠργάζοντο διὰ τήν κασιτέρωσιν τῶν σκευῶν, αἱ ἄλλαι δύο ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς κατοικίαι βοσκῶν".

30. Τὰ πολλὰ λόγια δεν συνηθίζονταν ἀνάμεσα στοὺς μαστόρους καί τὰ μαθητευ-

όμενα μέλη. 'Ο πατριαρχισμός λειτουργούσε απόλυτα μέσα στο εργαστήριο, όπως και μέσα στην οικόγένεια, τὰ "ἀδύνατα" μέλη τῆς ομάδας ἦταν ἦταν ὑποταγμένα κι ἐξαρτημένα ἀπὸ τοὺς φορεῖς τῆς "γνώσης" καὶ τῆς "ἐξουσίας". Διαφωτιστικές μαρτυρίες χαλκουργῶν γιὰ τοὺς ὅρους τῆς μαθητείας στὴν τέχνη τοῦ χαλκουργοῦ βλ. Σ τ. Πα πα δ ό π ο υ λ ο υ, ὁ.π., σ.94 κ.έ.

31. Αὐτὴ ἡ ἰδιότητα τοῦ χαλκοῦ εἶναι καὶ ἡ μεγάλη ἀρετὴ του. 'Ενῶ ὅταν θερμαίνεται γίνεται μαλακός καὶ συνεπῶς εὐκλαστός σάν "πηλός", μέ τὴν κατάλληλη ἐπεξεργασία γίνεται σκληρός σάν "τσιμέντο" καὶ ἀνθεκτικός στὴ χρήση.
32. Τὰ σφυριά παραλλάσσουν ἀνάλογα μέ τὴ μορφή τοῦ ἐνεργοῦ ἄκρου τους, δηλ. τὸ μῆκος καὶ τὴ μορφή τῆς ἐπιφανείας του. 'Ανάλογα μέ τὸ "βάθος" τοῦ σκεύους ἢ τοῦ ἐξαρτήματος, ρυθμιζόταν καὶ τὸ μῆκος τοῦ ἐνεργοῦ ἄκρου, καὶ ἀνάλογα μέ τὸ εἶδος τοῦ σφυρίσματος ἦταν διαμορφωμένη ἡ ἐπιφάνειά του.
33. 'Εκτός ἀπὸ τὸν συμπαγὴ ζουμπά, ὑπῆρχε καὶ ὁ σωληνωτός πού τὸν χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ προσαρμόζουν τὰ καρφιὰ.
34. 'Ο χαλκουργός, γιὰ νὰ φτιάξει π.χ. ἓνα γκιούμι, δέν χρησιμοποιοῦσε ποτέ μοντέλο, δέν τὸ ἀντέγραφε μηχανικά ἔχοντας μπροστά του ἓνα ὑπόδειγμα. Μέσα στὴ σκέψη του ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει ἡ μορφή τοῦ κάθε σκεύους.
35. Τὸ πνεῦμα αὐστηρῆς οἰκονομίας χαρακτήριζε ὅλες τὶς δραστηριότητες τοῦ ἐργαστηρίου καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους πού ὁ μάστορας δέν ἐμπιστευόταν τὸν μαθητευόμενο ἦταν ἀκριβῶς ὅτι, λόγω τῆς ἀπειρίας του, οἱ πιθανότητες νὰ γίνεи σκατάλη εἴτε σὲ κόσμιμο εἴτε, στὴ χειρότερη περίπτωση, ζημιά (χώνεμα τοῦ χαλκοῦ κατὰ τὴ διαδικασία τοῦ βρασύματος) ἦταν ἀυξημένες. Βλ. σχετικὰ καὶ 'Α π ο σ τ. Β α κ α λ ό π ο υ λ σ - υ, 'Ιστορία τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ, τόμ.Δ'. Τουρκοκρατία 1669-1812, Θεσσαλονίκη 1973, σ.502.
36. Πολλές φορές ὁ τρόπος μέ τὸν ὁποῖο ἓνας μάστορας ἔκοβε τὰ κλειδιά συνιστοῦσε καὶ ἓνα ἰδιαίτερο τεχνοτροπικὸ γνῶρισμα τῆς δουλειᾶς του. "Δέν τὰ ἔκοβαν ὅλοι μέ τὸν ἴδιο τρόπο, ἄλλος τὰκοβε λύγο ὀρθά, ἄλλος λύγο πλό λοξά".
37. Τὸν τεχνικὸ ὅρο πού σήμαινε ὅλη τὴ διαδικασία τῆς συρραφῆς φαίνεται ὅτι δέν τὸν χρησιμοποιοῦσαν μόνο στὴ χαλκοτεχνία, ἀλλὰ καὶ σέ ἄλλες τέχνες (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὕλικό καὶ τὴ διαδικασία), ὅπως π.χ. στὴ ραπτι-

κή:

Σαλιάκι μου πυκνόραφτο καί πυκνοτσιτισμένο

(Λαογραφικό 'Αρχείο καί Μουσείο Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων, φάκελος Παρα-
λογών, τό ραφτόπουλο, 'Ελευθεροχώρι Δωδώνης, σειρά 1967-1974).

38. "Ένω τσιλάτιζε, τοῦ τίνανε ὁ κάτος, ἔβγαλνε ὅλος, ξέρεις τί πρόβλημα ἦ-
ταν αὐτό, ἔπρεπε νά πυρωθεῖ (ξανά) πού δέν ἔπρεπε, εἶναι ἀντικανονικό
νά τό πάει πάλι στή φωτιά, ἔπρεπε ἀπευθείας ὁ κάτος (νά ἐφαρμόσει) ἔφευ-
γε ἀπό τή φόρμα, τίναναν τά νύχια, μετά περίσσευε χάλκωμα, περίσσευε ἔ-
να πράμα πού πέταγε πέρα, αὐτό πού θά πήγαине; "Αν ὁμως ἀπό τήν ἀρχή ἔ-
στρωνε καλά τό πλευρό μέ τό φαλίδι τόφερνε ἔτσι, δέν εἶχε τοῦς κυματι-
σμούς, ἐφαρμοζε τόν κάτο ἔτσι, κι ἂν εἶχε μιὰ διαφορά, πάντα τό κάνου-
με αὐτό, τή μούραζε ὁ τεχνίτης, μέ τό μάτι ἐμπειρικά λές αὐτό θά τό μοι-
ράσω, θά τό χωνέψω"(Σκόπας).
39. 'Ακριβῶς στούς βαθμούς τήξης τοῦ χαλκοῦ (πού ἀκαίτοῦσε ὑψηλότερη θερμο-
κρασία) καί στό βαθμό τήξης τῆς μπρουτζοκόλλησης ἡ τοῦ κασσύτερου, πού
ἔλιωναν σέ μικρότερους βαθμούς ὀφειλόταν ἡ ἐπιτυχημένη διαδικασία τῆς
συγκόλλησης.
40. 'Ενδιαφέρον παρουσιάζει ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο παρασκευάζουν τή μπρου-
τζοκόλληση οἱ χαλκουργοί τῆς "Εδεσσας: "Σέ δύο κότες (ή κότα, λ. τουρκ.
pota-χουνί), δοχεῖα κωνοειδῆ, σιδερένια, λιώνει στό καζάνι σέ ἀνάλογη
φωτιά στή μιὰ μπροῦντζο καί στήν ἄλλη τσίγγο (ψευδάργυρο). 'Αφοῦ λιώ-
σουν τά ἀνακατώνει μέ ἔση ἀναλογία. Μόλις κρυώσκει τό ἀνακατεμένο ὑλι-
κό γίνεται σάν ἄμμος στό χρῶμα τῆς στάχτης": Κ. Γ. Σ τ α λ ῑ ὀ η, Οἱ
Συντεχνίες καί τά ἐπαγγέλματα στήν "Εδεσσα, σ.108-109. Σημειώνουμε πῶς
οἱ γιαννιῶτες χαλκουργοί τήν μπρουτζοκόλληση τήν προμηθεύονταν ἀπό τοῦς
ὀρειχαλκουργούς. Σήμερα τήν φέρνουν ἀπό τήν Θεσσαλονίκη.
41. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ παρακάτω περιγραφή γιά τίς "χρωματικές φάσεις"
ἀπό τίς ὁποῖες περνοῦσε διαδοχικά ὁ χαλκός κατά τό βράσιμο: "Ὁ μπροῦν-
τζος δέν σοῦ δίνει στά χρώματα, ἐνῶ ὁ χαλκός σοῦ δίνει, δείχνει, σοῦ
λέει λιώνω" τά χρώματα πού παίρνει δέν περιγράφονται, εἶναι ἀκαθόριστα,
γίνονται ἐναλλαγές στά χρώματα. 'Ὁ μπουράζος, , ὅταν καίγεται κι αὐτός
δημιουργεῖ χρώματα ὅσο κλειστό ἦταν τό σκεῦος δημιουργοῦνταν ἀναθυμιά-
σεις ἀπό τόν μπουράζο πολλές φορές ἐσύ δέν βλέπεις, ἀλλά ἐπειδὴ εἶναι
πολύ φωτεινὸ ὅταν λιώνει ἡ κόλληση σοῦ δείχνει, γίνεται κιτρινοκόκκι-
νο ὅσο περισσότερο κιτρινύζει, ὅσο ἀνοίγει περισσότερο, τόσο δίνει σημεῖο κιτρινοῦ

ὅτι ὁ χαλκός δέν ἀντέχει ἄλλο, σέ μικρότερους βαθμούς λιώνει ἢ κόλλη-
ση καί σέ μεγαλύτερους ὁ χαλκός, γι' αὐτό προσέχεις ἅμα περάσει τὰ ὀ-
ρια αὐτά, κού ἀλλάζει τὸ χρῶμα πρὸς τὸ κορτοκαλλί, τὸ τραβᾶς γρήγορα
γιά νά μή χωνέφει" (Σκόπας).

42. "Ὅταν λέμε χώνεφε, ἐννοοῦμε ἔλιωσε, ὅτι ἔγινε μιὰ ζημιὰ, πῶς λέμε ὅτι
καῦς ἓνα ροῦχο, γίνεται μιὰ τρύπα. Αὐτό μπορεῖ νά τὸ πάθεις ὅταν εἶσαι
μαθητευόμενος καί μετὰ ἀφοῦ τὸ ξέρεις νά μὴν προσέξεις καί νά χώνεφε,
ἄλλο νά μὴν τὸ ξέρεις, ἔχει διαφορά, ζήτημα νά προλάβεις τὸ χρόνο, πολ-
λές φορές τὸ βάζουμε στή φωτιά γιά βράσιμο καί κοιτᾶμε ἄλλοῦ, ξέρουμε
τὴ διάρκεια τοῦ χρόνου, ξέρω πότε πρέπει νά ἀρχίσω νά τὸ προσέχω, ὁ μά-
στορας τὸν ἐνδιέφερε νά ξέρει (ὁ μαθητευόμενος) ἀλλὰ ὁ τεχνύτης ἔπρεπε
νά ξέρει πότε λιώνει καί πότε δέν λιώνει κι ἀνάλογα μέ τὴν κάχως ἔχει,
γιατί ἓνα φτενὸ κομμάτι, δέν ἔχει ἀφηρημάδα, ἔλιωσε σέ δευτερόλεπτα"
(Σκόπας).

43. Μέ τὸν ὄρο "μάσιμο" οἱ χαλκουργοὶ ἐννοοῦν γενικά τὸ "κλείσιμο" τῆς μορ-
φῆς ἐνὸς σκεύους, ὅχι τὸ ἄκλωμα.

44. Κάχτη-α, ἡ φλούδα τῆς καρύδας, ξεκαχτίζω=ξεφλουδίζω.

45. Μέ τὸ ὄλντισμα μποροῦμε νά ποῦμε πῶς ὁ μάστορας ἐπαληθεύει τὸ συγκεκρι-
μένο ἀντικείμενο τῆς δουλειᾶς του, δηλ. τὸ προσομοιάζει (τὸ ὄλντίζει)
μέ τὴν παραδομένη μορφή του. Εἶναι ἡ μορφή κού ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὡς ἀπο-
τέλεσμα ἐπικυρώνεται ἀπὸ τὴ συλλογικὴ ἐμπειρία, γιατί ὅπως συμβαίνει μέ
ὅλες τὶς παραδοσιακές τέχνες δέν "παραφωνεῖ" πρὸς τὸ παραδομένο πρότυπο,
καλύπτοντας ὡς χρηστικὴ καί αἰσθητικὴ ἀξία τὴν πρακτικὴ ἀνάγκη καί τὸ
σύμφυτο πρὸς αὐτὴ γούστο τοῦ καταναλωτικοῦ κοινοῦ. Ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέ-
ρος τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς μορφῆς ἔχουν ἀποτυπωθεῖ ὡς ἰδεατὴ παρά-
σταση στή συνείδηση τοῦ μάστορα, κού μέ αὐτὴν ὡς πρότυπο (μοντέλο) μπο-
ρεῖ κάθε στιγμή νά τὴν πραγματοποιεῖ καί νά τὴν ἀνακαράγει μέ τὶς ὑλι-
κές κατασκευές του. Πιθανόν κάτι ἀνάλογο νά ἤθελε νά ἐκφράσει ὁ Μάρξ
ὅταν ἔγραφε: "Ἡ ἀράχνη κάνει δουλειές κού μοιάζουν μέ αὐτές κού κάνει
ὁ ὑφαντής καί ἡ μέλισσα μέ τὸ χτίσιμο τῶν κυττάρων τῆς κερήθρας τῆς ντρο-
πιάζει κάμποσους ἀνθρώπους-ἀρχιτέκτονες. Αὐτό ὅμως κού ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ
πρὶν τὸ χειρότερο ἀρχιτέκτονα ἀπὸ τὴν καλύτερη μέλισσα εἶναι ὅτι ἔχει
κιάλας φτιάξει τὸ κύτταρο στὸ κεφάλι του, προτοῦ τὸ φτιάξει στὸ κερί.
Στὸ τέλος τοῦ προσιᾶς τῆς ἐργασίας, προκύπτει ἓνα ἀποτέλεσμα κού ὑπῆρ-
χε κιάλας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στήν παράσταση τοῦ ἐργάτη, δηλ. ὑπῆρχε κιάλας

ἰδεατά": Κά ρ λ Μά ρ ξ, Τό Κεφάλαιο, σ.191.

46. Μιά ὑπερβολική ἀλλά ὄχι σπάνια περὶπτωση αὐτοῦ τοῦ φιλότιμου μᾶς δύνει τό παρακάτω παράδειγμα: "Μιά φορά ὁ πατέρας (Κώστας Τζιουμάκας, ὀνομαστός καλαρρυτινός χρυσικός) ἔφκιανε μία ἀσημένια ταμπακιέρα. Ἀφοῦ δούλεψε τὰ δύο κομμάτια, εἶχαν γύνει πολύ ὥρατα, ἦρθε ἡ ὥρα νά τὰ "κλειδώσει", ἀλλά κάτι δέν πήγαινε καλά σ' ἓνα ἐλάχιστο χιλιόστο δέν ἐφάρμοζαν καλά τὰ δύο κομμάτια. Ὁ μάστορας προσπαθοῦσε σκυμμένος καί προσηλωμένος στήν ταμπακιέρα, ἐνῶ οἱ καλφάδες καί τὰ τσιράκια τόν παρακολουθοῦσαν σιωπηλοῦ. Σέ μία στιγμή πετάγεται κάποιος καί λέει: πάρτε την, ἀλλά ὥς πού νά τό πεῖ ὁ πατέρας τῆς ἔδωσε μία καί τή χάλασε" (μαρτυρία τοῦ χρυσοχόου Σπύρου Τζιουμάκα, πού πέθανε τό 1983).
47. Αὐτό τό νόημα εἶχε ἐξ ἄλλου τό "καμάρωμα" τοῦ σκεύους ὅταν ἐρχόταν καθαρισμένο ἀπό τό γιελάκι. Τό "χάλωμα", ὅπως ἀποκαλοῦσαν τό ἔτοιμο σκεῦος, ὅταν τό μετέφεραν κατακάθαρο καί λαμπερό στόν μάστορα γιά τό τελικό σφύρισμα, τό πρόσεχαν σάν τὰ μάτια τους, τό κρατοῦσαν μέ εὐλάβεια προσέχοντας νά μήν ἀφήσουν ἀποτυπώματα στήν ἐπιφάνειά του. Ὁ μάστορας τῶκαιρνε στά χέρια του, τό σήκωνε ψηλά, τό κούταζε ἀπ' ὅλες τίς πλευρές, τό "ζύγιζε" μέ τό μάτι καί σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ἐπαλήθευε τή χρήση του γιά παράδειγμα, γέμιζε τό μπρίκι τοῦ μπρικολύγενου μέ νερό καί μprostά στά μάτια τοῦ προσωπικοῦ πού παρακολουθοῦσε σιωπηλά, τό ἀνακοδογύριζε, προκαλώντας τόν γενικό θαυμασμό: "Ξέρεις τί θά πεῖ νά μήν χύνεται οὔτε σταγόνα νερό!" Μέ τήν πράξη αὐτή ἦταν σάν νά ἔδινε τό τελευταῖο "μάθημα" στούς μαθητευόμενους καί ταυτόχρονα ἐπιβεβαίωνε τήν αὐθεντία του.
48. Τό "σφύρισμα", ὅπως καί τὰ "κλειδιά" ἦταν ἀπό τὰ στοιχεῖα πού συνιστοῦσαν ἓνα ἐμφανές τεχνοτροπικό γνῶρισμα (πυκνότητα, ἔνταση κλπ.).
49. Χαρακτηριστικά εἶναι καί τὰ σχετικά μέ τό γάνωμα σχόλια τοῦ Εὐστάθιου: "Οὕτω καί θῶρακες γανῶντες καί κόρυθες γανῶσαι οὐχ ὅτι αὐτοῦ, ἀλλ' ὅτι θεατῆς γάνυται. Τό δέ γανοῦσθαι λαβοῦσα ἐξ Ὀμήρου καί ἡ χυδαία γλῶσσα ἐπιλέγει αὐτό χαλκώμασιν, ᾧ κασσύτερος ἀλεύφων χρώζει πρὸς ἀργυρωμάτων ὑπόκρισιν, γεγανωμένα γάρ, διὰ αὐτήν αἰτίαν λέγεται καί αὐτά". Εὐσταθίου, Παρεκβολαί, Ἰλιάδα 1188,55 κ.ε.

50. "Γανωμένα δέν γνωρίζονται", μέ αὐτή τή λιτή παροιμιακή διατύπωση ὑπογραμ-

μύζεται τό φυσικό καί μεταφορικό ἀποτέλεσμα τῆς διαδικασίας τοῦ γανώ-
ματος καί τοῦ "φκλασιδώματος": "Δι' ἐκιδεξίας ἐπισκευῆς καί διακοσμήσε-
ως καθίστανται ἀγνώριστα τά κεπαλαιωμένα σκεύη καί αἱ γυναῖκες κοσμού-
μεναι ἀποκρύπτουσι τά φυσικά των ἐλαττώματα", σχολιάζει ἐρμηνευτικά ὁ
Ν. Π ο λ ὺ τ η ς, Παροιμίαι, τόμ.Α', 1899, σ.412.

51. Οἱ χαλκουργοί τῆς Θεσσαλονίκης, γιά τό "στρώσιμο" μιᾶς ἐπίπεδης ἐπιφά-
νειας δέν χρησιμοποιοῦσαν τήν κέτρινη πλάκα, ἀλλά ξύλινο ὑπόβαθρο, τό
"κουρῖ": Ε ὕ δ. Μ η λ ι α τ ζ ὺ δ ο υ - 'Ι ω ἄ ν ν ο υ, ὁ.π., σ.31.
52. 'Επισημαίνουμε ἐκίσης ἄλλη μία "διαφορά" τεχνικῆς (ἂν ἡ περιγραφή ἀντα-
ποκρίνεται στήν πραγματικότητα) τῶν 'Ηπειρωτῶν καί Θεσσαλονικέων χαλ-
κουργῶν, πού ἀφοροῦσε τόν τρόπο πού κόβονταν τά κλειδιά: "τά δόντια εἶ-
ναι μικρά παράλληλα κοψύματα καί στά δύο κομμάτια πού θά ἐνωθοῦν": Ε ὕ δ.
Μ η λ ι α τ ζ ὺ δ ο υ - 'Ι ω ἄ ν ν ο υ, ὁ.π., σ.31.
53. Οἱ Θεσσαλονικεῖς χαλκουργοί, κατά τόν χαλκουργό Ν. 'Αντωνίου, τά κλειδιά
τά ἔκοβαν στό πλευρό, πράγμα ἀδιανόητο γιά τοὺς 'Ηπειρωτές χαλκοτεχνί-
τες.
54. 'Ο σαρακατσάνος ἢ ὁ βλάχος τό πρῶτο πού ἔκανε ὅταν ἤθελε νά ἀγοράσει κα-
ζάνι ἦταν νά τό ἀναποδογυρίζει καί νά ἀνέβει ἐπάνω του, χοροπηδώντας ἐ-
λαφρά· αὐτός ὁ τρόπος δοκιμῆς προκαλοῦσε βέβαια "συγκρατημένη ἀγανάκτη-
ση" στόν χαλκουργό-πωλητή.
55. Τά σκεύη πού εἶχαν τέτοιου εἴδους βάση ἦταν δύσκολα στό κασσιτέρωμα. Οἱ
χαλκουργοί, κάθε φορά πού ἐπρόκειτο νά τά κασσιτερώσουν, ἀφαιροῦσαν τό
στεφάνι καί τό ξαναεφάρμοζαν μετὰ τό γάνωμα.
56. Αὐτό τό modulus ἦταν σταθερό σέ ὅλα τά μεγέθη τῶν γκιουμιῶν.
57. Προϋδόν τῆς ἀπόσταξης τῆς ρητίνης, τό κολοφώνιον.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΙΙΙ

1. 'Ο ὅρος χαρακτηρίζει ἀνέκαθεν καί κοινωνικά τοὺς χαλκουργούς: "Εἰς τὸν πολὺν τῶν ἀγοραίων δῆμον καταλέγει (ὁ Χρυσόστομος) τὸν σχολιοτρόφον καί τὸν χαλκοτύπον πιστοκοιῶν ὅτι ὑπῆρχον οἱ ἀπαξιούντες νά χαιρετησῶσιν αὐτούς": Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, ὁ.π., τ.Β1,σ.221. Στόν "πολὺν τῶν ἀγοραίων δῆμον". ὁ θεόδ. Στουδίτης "ὑπάγει τοὺς ὑφαντάς, ραφεῖς, σκυτοτόμους, οἰκοδόμους, κανοκοιούς, μαλακουργούς, καί τοὺς διὰ πυρός καί σιδήρου κατασκευάζοντας σκεύη": Κ ο υ κ ο υ λ έ, ὁ.π., τ.Β1,σ.220.
2. 'Ὡστόσο, μεταπολεμικά,στά δύσκολα γιά τοὺς χαλκουργούς τῶν Γιαννιῶνων χρόνια, ὅταν κάποιος περαστικός καλαντζής προσφέρθηκε νά βοηθήσει τὸν 'Αντρέα Σκόπα, νά "γυρίσει" τό καζάνι στή φωτιά. 'Εκεῖνος ἀπάντησε "ὄχι, γιατί αὐριο ποῦ θά σέ βρῶ;" (Βαγγέλης Σκόπας).
3. Γιά τοὺς ὅρους καί τά στάδια μαθητείας γενικά τῶν τεχνιτῶν ἐπαγγελματιῶν βλ. Γ. Παπαγεωργίου, ὁ.π.,σ.22-23.
4. "Δύο ξύλα στόν τοῖχο καί κρατιδμάσταν ἐμεῖς ἀπό τά ξύλα λουκόν καί τρίβαν, εἴχαμαν κάτω μιά γούρα, κι εἴχαμαν τομάρια κι ἄμμο". "Καί στήριζες τά χαλκώματα στά τομάρια, ἔστρωνες τομάρι, γιατί τό τομάρι ἔχει τό ἰδίωμα βλέπεις κολλοῦσε, τό σκευός ἀπάνω, καί δέν ἐρχόταν συγχρόνως γύρα, τομάρια ἀπό κάτω, καί τό τομάρι μέσα, πρῶτα ἔρριχνες τὸν ἄμμο καί μετὰ τό τομάρι". "Ἄμα δέν βάναμαν τό τομάρι μᾶς ἔκοβε ὁ ἄμμος τά κοδάρια ἐμεῖς καλαντζῆτικα τοῦ λέγαμαν τσιουβρίμ, ἂν δέν τά καθαρίζαμαν ἐκεῖ μέ τὸν ἄμμο δέν κόλληε τό καλάι" (Χ.καί Ν. 'Αντωνίου).
5. 'Ο κασιτερωτής καί χαλκουργός Χ. 'Αντωνίου πού δούλεψε πολλὰ χρόνια καί σέ ξένο ἀφεντικό - 12 χρόνων τό 1920 μπήκε στό ἐργαστήριό Μαλάμου ὡς τσιράκι - καί ὡς γυρολόγος καλαντζής, ἀναθυμᾶται σχετικά: "μᾶς ἔλεγε τ'ἀφεντικό νάρθοῦμε γρήγορα γύρα γιά νά ζεσταθοῦμε, νά μή ζεστάνουμε νερό, γιατί θέλαμαν νά κάψουμε κάρβουνα".
6. Δέν τοὺς δύναν βέβαια "δύσκολα" ἀντικείμενα, "ἀλλά μπορούσε νά πυρώσει ἄρκετ νά κρατοῦσε τοὺς κανόνες, νά μήν τοῦ λιώσει, νά μήν ἔχει καλάι ἀπό κάτω καί τρυπήσει".
7. 'Η φυσική ἐξυπνάδα καί δεξιολογία ἦταν, ὅπως συμβαίνει μέ ὅλα τά σχε-

τικά έπαγγέλματα, προϋπόθεση για την έμπέσηση της τέχνης του χαλκου-
γού. "Αλλιώς", λένει οί ίδιοι, "εάν όλοι μαστόροι". Ένας λόγος που
οί χαλκουργοί αντιμετώπιζαν "άφ' ύψηλου" τούς καλαντζήδες ήταν κι αυτός,
τούς θεωρούσαν (όχι πάντοτε και όχι όλους) ανεπίδεκτους μαθήσεως. Βλ.
και Παπαδόπουλου, ό.π., σ.97.

8. Η φράση αποδύεται στον μάστορα κάλα του προκολεμικού έργαστηρίου του
Αντρέα Σκόκα, Γιώργο Δημητρούλα (χάθηκε ακολουθώντας το τμήμα του στρα-
τού που έφυγε με τούς Άγγλους στη Η. Ανατολή) Ο Βαγγέλης Σκόκας, τσι-
ράκι τότε στο μαγαζί του κατέρα του, παρατήρησε ότι όταν ο μαστρο-Γιωρ-
γος έβραζε τη ραφή του λουλα, κρίν αρχίζει (για τούς λόγους που ά-
νακτύξαμε, σ. 109) τό καυαυτό βράσιμο του εκύμαχου σημείου, κύωνε πρῶ-
τα τη ράχη του σωλήνα. Τό γεγονός προβλημάτισε τόν μαθητευόμενο
γιο του άφεντικού και ρώτησε τόν μάστορα "γιατί τό κυρώνεις αυτού άφού
τό βράσιμο είναι από δω", όότε πήρε την πιο πάνω άπάντηση "έσύ μή ρω-
τάς, φύσα".
9. "Δέν μπορεί στο έπάγγελμα αυτό να αποδώσει σε μικρό χρονικό διάστημα,
πρέκει όπωσδήποτε να περάσει μία τριετία, ένα χρονικό διάστημα που θα-
ναι άρκετά μεγάλο, τέσσερα-πέντε χρόνια, για να μπορέσεις να αποδώσεις,
έκτός βέβαια από τις βοηθητικές δουλειές. Για να αποδώσεις, να βγάλεις
μεροκάματο, θα πρέκει να περάσει τουλάχιστον μία τετραετία" (Κ. Αντωνί-
ου).
10. "Όταν δούλευα στην Άρτα (όκου είχε μεταφερθεί προκολεμικά τό χαλκου-
γετο Μαλάμου) τό άφεντικό κάθε Κυριακή μας έστελνε στο κοτάμι να μαζέ-
ψουμε στουρνάρκες" (Χ. Αντωνίου).
11. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, ό.π., σ.200.
12. Στο πρόσωπο του άφεντικού ταυτίζονταν και ή ιδιότητα της αυθεντίας και
ή ιδιότητα της εξουσίας, δηλ. τό άφεντικό τότε ήταν συγχρόνως και έγκυ-
ρος γνώστης της τέχνης και ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής.
13. Γενικά όμως, ή έπαγγελματική τάξη των χαλκουργών ανήκε σε εκείνες τις
κατηγορίες τεχνιτών που ή δουλειά τους άμειβόταν λίγο. "Οί είδικευμένοι
σειρητοκοιοί ήταν από τούς πιο καλοκληρωμένους τεχνίτες και κέρδιζαν σχε-
δόν 20 κιάστρα, ενώ οί λιγότερο καλοκληρωμένοι - χαλκουργοί και κατασκευ-
αστές σάκων από κασιόδεμα - κέρδιζαν μόνο 5 ως 6 κιάστρα: T r a i a n
S t o i a n o v i c h, Άγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και Όθω-

μανικό κράτος: Οικογενειακή οίκονομία, οίκονομία αγοράς και έκσυγχρο-
νισμός, στον τόμο Έκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια
τον 19ο αιώνα, 1980, σ.173. Άλλά και πολύ παλαιότερα ο Ευστάθιος Θεσσαλο-
νίκης έγραφε: "Ούδαμεν άνδρας τούς μέν ιστόν ύφαίνοντας και μόλις δι' ή-
μέρας άποφερομένους κέρδος τό του καμάτου εύαριθμήτου, τούς δέ ύμάτια ρά-
πτοντας ή χαλκόν κατακροτοῦντας επ' όλύγοις άλφύτοις": Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ,
Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τόμ.Β, σ.243.

14. 'Ο καταμερισμός αυτός θά πρέπει νά διακριθεϊ από τον καταμερισμό της έρ-
γασίας που προϋποθέτει ή βιοτεχνική και βιομηχανική παραγωγή. 'Ο χαλκουρ-
γός αν και είχε στη διάθεσή του διάφορες εξειδικευμένες μορφές ενός ελ-
δους έργαλείου, ήταν (και επρεπε νά είναι) σε θέση νά τα χρησιμοποιεί δ-
λα, διαφορετικά δεν θά ήταν μάστορας. 'Η χρήση μιας είδικης μορφής έργα-
λείου (π.χ. τό ξυλόσφυρο για τό πρώτο "μάσιμο" ενός σκεύους) και ή έκτέ-
λεση μιας φάσης της διαδικασίας της κατασκευής (π.χ. μόνο κάτους) άποτε-
λοῦσε ένα στάδιο μαθητείας και δεν κατέληγε στην άποκλειστική εξειδίκευ-
ση, όπως έγινε με τον εργάτη της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας. Με άλλα
λόγια, ο χαλκοτεχνύτης με τή μαθητεία του έπιδύωκε νά γίνει και γινόταν
ένas όλικος τεχνύτης.
15. Τήν παρακμή της δουλειάς και τον διαφορετικό χαρακτήρα της μεταπολεμικής
παραγωγής χάλκινων σκευών τον άποδίδει πειστικά τό παρακάτω κείμενο του
χαλκουργού Σκόπα: "Ο χειροτέχνης έλπε, βγαίνει αυτό στη μηχανή, θά τό
φτιάσουμε στη μηχανή και άρχισε μετά ή τροποποίηση, δηλαδή τό ν'άφαιρεϊ,
αυτό είναι χοντρό νά τό βγάλουμε λίγο φτηνότερο, τό άλλο δεν τό βγάξει
ή μηχανή θά τό βγάλουμε σ'άλλη φόρμα, σ'άλλο σχήμα, κι έγινε αυτή ή πα-
ραγωγή τώρα και όλη αυτή ή διαδρομή, έδω και έικοσι-τριάντα χρόνια ξεκί-
νησε, τό αντικείμενο που βρήκε ο καλός ο χειροτέχνης, σήμερα νά μή μοιά-
ζει καθόλου με κεινο που πήρε... Έλδε ύπάρχει ζήτηση, ή παραγωγή όμως που
έχουμε, τό κόστος είναι άκριβό, δε συμφέρει, έπόμενο ήταν νά σκεφτεϊ έτσι,
έφτιαξε τό φτηνότερο, πιο πρόστυχο, πιο κατώτερο άρχισε μετά παράταγε
τήν τέχνη, δηλαδή αν αυτό έχει ένα άλφα ώραιο, δέκα ώρες τέχνη νά το
βάλουμε δύο ώρες δουλειά άπάνω, αυτό παραμορφώνονταν, γίνονταν άσχημό-
τερο, γίνονταν πιο φτηνό, ξέφυγε από τή φόρμα όπως ξέφυγαν όλα... Κι
ήρθαν μετά κι οι λεγόμενοι οργανισμοί χειροτεχνίας κι έδωσαν άλλο ένα
(κτύπημα), ήταν ή χαριστική βολή αυτή, κι έγινε μαζική παραγωγή αντικει-
μένων (τουριστικών) που δεν είχαν καμιά σχέση με τίς καλές φόρμες, φυ-

σικά ὁ τεχνύτης κύταζε νά παράγει πολλά πράγματα, ἀρκεῖ νά πουλιῶνται, δέν τόν ἐνδιέφερε πλέον τί ἦταν αὐτό τό ἀντικείμενο πού ἔφκιανε, αὐτό πού φκιάνω πουλιέται;"

16. "Πολλάς δέ τούτων ὑπό τῆς κεύνης κατατρυχόμεναι μεταφέρουσιν εἰς Ἰωάν-
νινα καυσόξυλα, ἄνθρακας κλπ.": Ἰωάννου Λαμπρόπου, Ἡ-
κειρωτικά Μελετήματα, τεῦχος τρίτο (Κουρεντιακά καί Τσαρκοβιστιακά), ἔκδ.
Ε.Η.Μ., Ἰωάννινα 1971, σ.49. Βλ. καί σ.52: "Οὐχ ἦττον καί ἀνθρακευταί ἐξ-
ναι οὐκ ὀλίγοι, Βούλγαροι εἰς τό χωρίον Μουσιοτύτσαν καλούμενοι". Καί ὁ
Δ. Σαλαμάγκας, Λαογρ.Σχ, ὁ.π., σ.707: "Οἱ περισσότεροι νοικοκυραῖοι
Γιαννιώτες πού συνήθιζαν νά βάζουν ὅλα σχεδόν τά τρόφιμά τους τῆς χρο-
νιάς: κάρβουνα κλπ."

17. Ὑπῆρχαν ὁμως καί περιπτώσεις πού τό φαγητό τῶν μαστόρων μεταφερόταν στό
μαγαζί ἀπό τοὺς οἰκέλους τους: Γ. Λυμπερόπουλου, Παζαριοῦ
Ἀνατομή, σ.31.

18. Ἀγγελική Χατζημιχαλάη, Σαρακατσάνοι, σ.83 κ.έ.

19. Οἱ χαλκουργοί ἀναφέρουν γενικά ὡς τοὺς σημαντικότερους καταναλωτές τῶν
προϊόντων τους τοὺς Τούρκους. Παρόλα αὐτά ἀπό τά σκύτια τῶν Ἑλλήνων
(σχεδόν ἕναν αἰῶνα πρὶν):

λιμούριαζαν μπενιότες κακκάβια καί σινιά

σαγάνια τεντζερέδες νταβάδες καί σινιά

βλ. Κωνστ. Διαμάντη. Τζοουκαλά, ὁ.π., σ.47.

20. "Γενικά τά οἰκιακά σκεύη ἐκτός ἀπὸ τό καζάνι, τό κακκάβι καί ἡ τέντζερη
μέ τό ταψί, πού ἦταν χάλκινα ἢ σιδερένια, διότι χρειάζονταν νά βράσουν
στή φωτιά, ὅλα τ'ἄλλα ἦταν ξύλινα ἢ πήλινα": Πέτρος Μπενέ-
κου, Χουλιαράδων Ἀπαντα, Ἰωάννινα 1974, σ.61. Ἡ μαρτυρία αὐτή, κα-
θώς καί ἡ ἀμέσως παρακάτω, ἀφοροῦν περιοχές μέ χαμηλή οἰκονομική στάθμη:
"ἐκίσης καί 2-3 κομμάτια ἀπὸ χαλκῶματα, κακκάβι, νταψί, νταβά, τό προι-
κίό τῆς νύφης ὅλο κι ὅλο χωροῦσε σ' ἕνα δύο ζῶα φορτωμένο": Κώστα
Νικολαΐδης, Ἡ Ζωοδόχος καί τά ἄλλα καμποχώρια τῶν Γιαννίνων, Ἀ-
θήνα 1976, σ.247.

21. Ὁ μάστορας-ἀφεντικό ἦταν κατὰ κανόνα καί ὁ παραγωγός καί ὁ πωλητής-
ἐμπορος τῶν προϊόντων του. Αὐτή ἡ σχέση δέν διαταράχτηκε ποτέ, δέν ἄλ-
λαξε ποτέ ὁ χαρακτήρας τῆς ἀκόμῃ καί ὅταν εἰδικοὶ λόγοι ἀνάγκασαν τοὺς
χαλκουργοὺς νά διαθέτουν μιά μικρὴ ποσότητα τῆς παραγωγῆς τους, συνήθως
στοὺς γυρολόγους γανωτήδες.

22. Βλ. Γ. Πακαγεωργίου, δ.κ., σ.48-49.
23. Οί χαλκουργοί τὰ περιέμεναν πάντοτε τὰ πανηγύρια μέ μεγάλο ένδιαφέρον, δεδομένου ότι ή άκτίνα της διακίνησης της παραγωγής τους δέν ξεπερνούσε τὰ όρια αὐτῶν τῶν πανηγυριῶν. "Από τό άλλο μέρος, ή σύνδεση όρισμένων πανηγυριῶν μέ τήν τοπική παραγωγή καθορίζει τήν ήμερομηνία έναρξης τοῦ πανηγυριοῦ καί τόν έποχικό του χαρακτήρα": Σ π ύ ρ ο ς Ι. 'Α σ - δ ρ α χ ά ς, Ζητήματα 'Ιστορίας, σ.226. 'Η συγκεκριμένη ήμερομηνία τοῦ πανηγυριοῦ προγραμμάτιζε καί τήν παραγωγή τοῦ χαλκουργείου.
24. "Έρχονταν άκόμη από τήν αγορά τῶν Γιαννιῶν οί άντρες τοῦ σκιτιοῦ μέ : τὰ υπόλοιπα φῶνια, ὅσα χρειάζονταν για τόν γάμο καί μόδεσαν νά τ'άγοράσουν ή τοῦς έκανε πίστωση ὁ έμπορος, ὡς τόν καινούργιο καρπό τόν 'Αλωναρή στ'άλῶνι ή τό γάλα από τὰ πρόβατα": Κ. Ν. Ν ι κ ο λ έ δ η ς, δ. κ., σ.234.
25. Για τίς λειτουργίες αὐτές γίνεται λόγος στή συνέχεια. 'Αλλά υπήρχαν καί διάφορες ιδιότυπες περιπτώσεις, π.χ. ὅταν ένα ζωο "βουρλιζόταν", ὁ κάτοχος του ήταν άναγκασμένος νά τό σφάξει. Τό δέρμα τοῦ βουρλισμένου ζωῶν τοῦ πουλοῦσαν καί μέ τὰ χρήματα τοῦ έκαίρναν αγοράσαν πάντοτε ένα χάλκωμα. Τό χάλκωμα αὐτό έπρεπε νά κοστίζει ὅσο καί τό δέρμα τοῦ "βουρλοῦ", πότε λιγότερο.
26. Βλ. καί Κ ώ σ τ α Λ α ς α ρ έ δ η, Οί προικοδοσίες στό Ζαγόρι στά καλή τὰ χρόνια, 'Ηκειρ. 'Εστία 1(1952)σ.691. 'Από τὰ προικοσύμφωνα τοῦ δημοσιεύονται, τὰ δύο αναγράφουν μόνο συνοπτικά (σέ ὁκάδες) τὰ χάλκινα σκεῦη. Τό Α (Αύγούστου 1,1777): χάλκωμα ὁκάδες 8, τό Β (Αύγούστου 6,1784): χάλκωμα ὁκάδες 5. Στο ένατο αναγράφονται αναλυτικά τὰ παρακάτω σκεῦη: Ένα σινι, τρακεζίου μεγάλο χαλκωματένιο, έν έμπρικολίγενον κύτρινον, πέντε σαγάνια πολύτιμα μέ τὰ καπάκια τους, δύο άπλάδες μεγάλες, δύο τεντζερέδες μέ τὰ καπάκια τους, ή μία μεγάλη καί ή άλλη μικρότερη (1857, Δεκεμβρίου 26, Μπάγια).
27. "Αφού τελείωνε τό τρακέζι, ή μαμή άπόθετε ένα κιάτο καί ὁ καθένας έρριχνε σέ χρήματα κάτι για ὄρω τοῦ μικροῦ. Μέ τὰ χρήματα αὐτά ή μάνα του άγόραζε ένα χαλκωματένιο δοχεῖο μέ τό ὄνομα τοῦ παιδιοῦ καί τή χρονολογία τοῦ γεννηθήκε": Κ. Ν. Ν ι κ ο λ έ δ η ς, δ. κ., σ.287. Μία άλλη έπίσης πηγή μάς πληροφορεῖ πῶς "μέ τό ποσόν αὐτό άγόρασαν οί γονεῖς του ένα άντικείμενο της έκλογής των προπαντός χαλκωματένιο, τό ὅποιο άνήκε

ἀποκλειστικά στον μικρόν, ἐνθύμιο ἀπό τὰ κεράσματα στά βαφτίσια του...
τά σκεύη αὐτά ἦταν ἢ νταβάς ἢ σαγάνι ἢ ταφύ καί κάποτε τέντζερης": Π έ-
τ ρ ο υ Μ κ ε ν έ κ ο υ, ὁ.π., σ.272.

28. Σχετικά παρατηρήθηκε ὅτι ἡ λέξη "χαλκῶματα" σήμαινε στήν ἀρχαιότητα γε-
νικά τὰ χάλκινα σκεύη: "Ἦδη ἐκτὶ Ἀριστοφάνους (Σφήκες 1214) ὁ ἐπεξειρ-
γασμένος χαλκός πρὸς κατασκευὴν οἰκιακῶν σκευῶν ἐλέγετο χάλκωμα, κατὰ
μικρόν δ' ὑπὸ τὸ ὄνομα χαλκῶματα ἐννοοῦντο ὅλα τὰ χαλκᾶ σκεύη", ἐνῶ σέ
ὀρισμένα κείμενα τῆς μεσαιωνικῆς γραμματείας σήμαινε ἓνα συγκεκριμένο
σκεῦος: Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Εὐστ.θεσσ.Λαογρ., τόμ.Α, σ.92.

29. "Εἴχαμε ἀκόμα τοὺς καλαντζῆδες, καὶ ἔρχονταν ἀπὸ τὰ χωριά τῶν φιλιатῶν.
Σέ μιὰ καλύβα ἐκεῖ πρὸς τὸ μεσοχώρι ξεφόρτωναν τὰ σύνεργά τους καὶ εἴ-
χαν φορτωμένα στό γαῖδουράκι καὶ ἄρχιζαν τὴ δουλειά τους. Οἱ χωριανοὶ
τοὺς ἐκήγαιναν τὸ φαμί καὶ τὸ φαῦ τῆς ἡμέρας. Τὸ βράδυ ἀπ' ἔξω ἀπὸ τὴν
καλύβα τοὺς μαζεύονταν πολλοὶ χωριανοὶ γιὰ κουβέντες. Οἱ καλαντζῆδες ἐ-
κειδὴ γύριζαν ὅλο τὸν κόσμον γινώριζαν πολλὰ": Κ. Ν. Ν ι κ ο λ α ῖ ὀ η,
ὁ.π., σ.312.

30. "-Πῶς δουλεύουμε; μοῦ ἔλεγε κέρυσι εἰς τὰ Ἰωάννινα ἓνας ἀπὸ τοὺς σιω-
πηροὺς αὐτοὺς ἐργάτας τοῦ Ἑλληνικοῦ οἰκοδομηματος, ὁ Κώστας Ζῶης γανω-
τῆς ἀπὸ τὴν Γλούστα τῶν φιλιатῶν. Γυρίζαμε μέ τὸ τσουβάλι μας, μέ τὰ
σύνεργά μας, ἀπὸ χωριό σέ χωριό, ἀπὸ κολιτεία σέ κολιτεία. Βρίσκομε κα-
μιὰ τρύκα στήν Ἀρτα, Μεσολόγγι, Πάτρα, Ἀθήνα, Λεβαδειά, Λάρισα, Μακε-
δονία, ἀνοίγομε μαγαζάκι. Κένομε ἔξι μῆνες, ἓνα χρόνο καὶ τραβᾶμε ἄλλου
καὶ πάλιν ἄλλου": Κ. Φ α λ τ ᾶ ῖ τ ς, ὁ.π., σ.14.

31. "Αὐτοὶ καὶ καλλάιζαν τὰ χαλκῶματα, οἱ καλλαντζῆδες (γανωματῆδες σήμερα)
ἦταν κεριφερόμενοι - χαλκῶματα γιὰ καλλάισμα - καὶ σκορπισμένοι σέ διά-
φορα μικρομάγαζα τῆς πόλης": Δ. Σ α λ α μ ᾶ γ κ α, Λαογρ.Σχ., ὁ.π., σ.
707.

32. Ἡ διανυκτέρευση ἦταν ἀπὸ τὰ ὀξύτερα προβλήματα καὶ ἀντιμετώπιζαν οἱ γα-
νωτῆδες. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ παρακάτω διάλογος στή συνθηματικὴ γλῶσ-
σα τους, τὰ ἀλειφήτικα:

-Ποῦ θά πιάσουμε τ' σκουτελνῆ; (ποῦ θά κοιμηθοῦμε τὸ βράδυ;)

-Θά λάβουμε τ' σκουτελνῆ οὐ domus δέ γράς' στάτα νά σκαρίσουμε.

(Ἀπόψε θά φύγουμε γιὰ τὸ χωριό, γιὰτί ὁ νοικοκύρης δέν ἔχει
μέρος γιὰ ὕπνον).

Κων. Φωτοπούλου, Τά άλειφιάτικα (συνθηματικό γλωσσάριο τών καλαντζήδων), 'Ηπειρ. Έστία 1(1952) σ.819.

33. "Τά καλλαντζίδικα (κυρίως τά καζαντζίδικα, οί κατασκευαστές: δηλ. οίικ-
ακών από χάλκωμα σκευών, τά γνωστά χαλκώματα: καζάνια, ντιφιά, τιντζιρέ-
δες, σαγάνια, ντ(η)γάνια, νταβάδες, τζιούμια, γκιούμια, μπρίκια, λιγγιέ-
ρις, σινιά, καφόμεπρικα, μπαγκράτσια, μαγγάλια), τά καλλαντζίδικα λοιπόν
(τών χαλκωμάτων) ήταν συγκεντρωμένα κοντά στο τέρμα της όδοϋ 'Ανεξαρτη-
σίας": Δ η μ. Σ α λ α μ ά γ κ α, δ.κ., σ.707.
34. Γ. Παπαγεωργίου, δ.κ., σ.42.
35. 'Ο "χαρτογράφος" Παναγιώτης Τζαμακλής, Γιαννιώςτης έλληναδόσκαλος, φιλοτέ-
χνησε τό χάρτη της πόλης τών Γιαννίνων στά 1902, πάνω σε χαρτί 1Χ60 εκ.
'Η πόλη αναπτύσσεται διαγώνια, ένω στις αντίστοιχες γωνίες που άκομένουν
έλευθες (ή επάνω δεξιά και ή κάτω άριστερά) ό χαρτογράφος ανέγραφε τό
πλουσιότατο υπόμνημα. Οί συνοικίες τών τριών κληθυσμικών μειονοτήτων της
πόλης καθώς και τά παζάρια δηλώνονται μέ διαφορετικό χρώμα. 'Η παρουσί-
αση και ή ανάλυση τών στοιχείων του χάρτη άποτέλεσε τό θέμα της ανακοίνω-
σης μου στο Διεθνές Συνέδριο 'Ιστορίας, 'Ηπειρος 15ος-20ος αί., Γιάννινα 4-7
Σεπτεμβρίου 1985.
36. "Είς τήν άκρη του παζαριού είναι τό θολογύριστο (σκεπαστό) "μπεζεστένι":
'Α θ. Ψ α λ έ δ α, Τοπογραφία τών 'Ιωαννίνων (άνέκδ.Περιγραφή), Είσαγω-
γή-Σημειώσεις Α.Ν.Παπακώστα, 'Ο Νέος Κουβαράς, Έτος Γ'(1965), 'Αθήνα 1966,
σ.117.
37. 'Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια άλλη όπτική άπέναντι στο άντικείμενο, ή ό-
πτική του αρχιτέκτονα: "Γνωρίζουμε πώς από τον 19ο αιώνα (έως και πα-
λαιοτέρα) ή Καλούτσιανη, περιορισμένη από τίς έντονες κλίσεις του έδάφους
και τό βράχο "Λιθαρίζσια" ήταν φτωχογειτονιά, ένω προς τό Νότο κατοικοϋν-
ταν από γύφτους. 'Εξ άλλου ήταν είσοδος για τά νότια χωριά, που και φτω-
χά και συντηρητικά περιόριζαν τίς δραστηριότητές τους στην πόλη και τίς
σχέσεις τους μ'αυτή κοντά στη νότια είσοδό της, στην αγορά της Καλούτσια-
νης": Δ η μ. Ρ ο γ κ ό τ η, Τό έμπορικό κέντρο τών Γιαννίνων (προβλήμα-
τα και δυνατότητες παρέμβασης), 'Αθήνα 1983, σ.5 (πολυγραφημένο, υπό δημο-
σίευση).
38. "Τό δέ Ζαγόριον, δια τό εύκορον τών κατοίκων αύτου τούναντίον ούκ όλύγα
ποσά καθ'έκαστην είς τήν αγοράν ταύτην διασκορκίζει...": Ι. Α α μ π ρ έ-

δ ο υ , ὁ.π., τεϋχ.Α, σ.87, καὶ "Ἀντίθετα, ἡ Κεντρικὴ ἀγορὰ (Ἀνεξαρτησίας) κοντὰ στὴ βόρεια εἴσοδο τῆς πόλης εἶχε συναλλαγές μὲ χωριά καὶ πλούσια καὶ μὲ φηλότερο πολιτιστικὸ ἐπίκεδο, ὅπως τὰ Ζαγοροχώρια καὶ τὰ χωριά τοῦ Πωγωνίου, καὶ ἦταν ἡ κύλη τῆς πόλης γιὰ τὴν διεξαγωγὴ ἐξαγωγικοῦ καὶ εἰσαγωγικοῦ ἐμπορίου μὲ λιμάνι τῇ Σαγιάδα": Δ η μ . Ρ ο γ κ ό - τ η , ὁ.π., σ.5.

39. Ὁ Κ.Φαλτάτς, ἐκτός ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα στοιχεῖα τοῦ μᾶς δίνει γιὰ τὴς "ἐπαγγελματικές ἐιδιότητες" ὁρισμένων χωριῶν τῆς Θεσσαλίας ὅπως: "Τεχνικὰ τὰ χριστιανικὰ χωριά τῶν Φλιατῶν: Τσαμαντᾶ, Μπαμπούρι, Λιά, Γλούστα, Κόκκινο Λιθάρι, Λύμποβο, Κεραμίτσα, Φιλιάτι" αἱ τέχναι των: βαρελοποιού, κτίσται, ἑλληνορράκται, σαμαράδες, τσαρουχάδες, μπαλωματῆδες, ἄρτοποιοί, χαλκουργοί, κασσιτερωταί, κυρίως μάλιστα κασσιτερωταί. Οἱ περισσότεροι κασσιτερωταί, οἱ σκορπισμένοι εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, εἶναι ἀπὸ τὰ χωριά τῶν Φιλιατῶν" διατυπώνει καὶ τὴν παρακάτω ἐνδιαφέρουσα ἀποψη σχετικά μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας: "Ἄλλωστε", γράφει, "δὲν ὑπάρχει οὔτε πόλις, οὔτε κωμόπολις χωρὶς τὸ τεχνικὸ ἐπάγγελμα, ὁ μαστορισμὸς δημιουργεῖ τὴν πόλιν ὅπως ἡ γεωργία δημιουργεῖ τὸ χωριό, ὅπως ἡ κτηνοτροφία τὰ μανδροκαλύβια": Κ. Φ α λ τ ᾶ τ ς , ὁ.π., σ.12.
40. Κ. Μ ᾶ ρ ξ , Προκ.Οἶκον.Σχημ., σ.178.
41. Ἐνα ἄλλο ὑλικὸ τοῦ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ ὁρισμένων σκευῶν ἦταν καὶ ὁ λευκοσίδηρος (τενεκές).
42. Οἱ φυσικὲς ἰδιότητες τοῦ μετάλλου δὲν ἐπέτρεψαν οὔτε κἀν τῇ βιοτεχνικῇ παραγωγῇ του, ὅπως συνέβη μὲ ἄλλες παραγωγικὲς δραστηριότητες, ὅπως γιὰ παράδειγμα μὲ τὴν κλωστοῦφαντικὴ, τοῦ "ἦταν ἀπὸ ὁλόκληρη τὴν ἴδια τῆς τῇ φύση ἀνυπόταχτη στὰ δεσμὰ τῆς συντεχνίας": Μ ᾶ ρ ξ , ὁ.π., σ.183.
43. Ὁ καταναλωτὴς δὲν ἀναζητᾶ πιά μόνος του τὸ ἐργαστήριον καὶ τὸν συγκεκριμένο μᾶστορα γιὰ νὰ καλύψει τὴς ἀνάγκες του. Τὰ μέσα ἐπικοινωνίας τὸν πληροφοροῦν καὶ τὸν παροτρύνουν φορτικὰ στὴν ἀγοραστικὴ πράξη (ἐπιδεΐξεις κατ'οἶκον σκευῶν, ψυχολογικὸς ἐξαναγκασμὸς κλπ.).
44. Στὸ σωματεῖο συμμετεῖχαν μόνον ὅσοι εἶχαν δικὰ τους ἐργαστήρια καὶ ὅχι ὅσοι δούλευαν ὡς καλφάδες.
45. Σχετικὰ βλ. καὶ Σ. Παπαδόπουλου, ὁ.π., σ.139 (μαρτυρίες τοῦ τελευταίου προέδρου τοῦ σωματείου Ἀθ. Ζαφειρόπουλου).

46. 'Ο γιός του Μιχάλη Καζαντζή, πού τόν διαδέχτηκε στό μαγαζί έδω καί δύο χρόνια καί χειρίζεται τήν έργαλειομηχανή, δέν έμαθε τήν παραδοσιακή τέχνη.
47. Κι έδω υπάρχουν πολλές "παραιτήσεις" από τούς παραδοσιακούς κανόνες, όπως π.χ. τά γκυούμια κατασκευάζονται χωρίς τό ξάχλι, ή έπιφάνεια τών χάλκινων σκευών "γυαλίζεται" μέ σύρμα κουζίνας κλπ.
48. Πρόκειται γιά "δύο άδημοσίευτα μολύβδινα χρηστήρια έλάσματα είς τό Μουσείον 'Ιωαννίνων, εύρήματα τών άνασκαφών περιόδων 1952/53": 'Ι ο υ λ έ α Κ ο υ λ ε ῖ μ ά ν η - Β ο κ ο τ ο κ ο ύ λ ο υ, Χαλκαῖ Κορινθιουργεῖς πρό-χοι, 'Αθήναι 1975, σ.104.

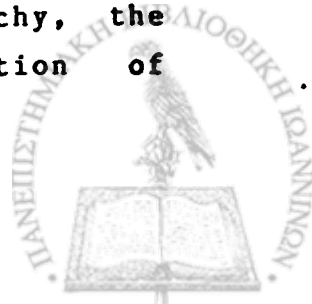
A B S T R A C T

The subject of this thesis is the production, form and function of copper utensils in Yannina, seen as an aspect of pre-war material culture. The study is based on the examination of a large number of copper utensils from public and private sources, produced by the guild of coppersmiths of the city of Yannina, in north-western Greece, until the second world war. Documents from the guild records, interviews with its few surviving members, and relevant folktales, folksongs and other ethnographic information from Yannina and the adjoining countryside were used as secondary evidence. In the introduction, the general background, assumptions and methodology of the study are presented.

The first chapter introduces a classification of extant copper utensils on account of their primary function. A folk taxonomy of domestic copper utensils is presented, consisting of names associated with alimentation, home handicraft, hygiene, lighting, heating or worship. The morphological variation and mode of use of each utensil is discussed, and, where appropriate, specific morphological traits are explained by means of functional peculiarities.

In the second chapter, the technology of domestic copper utensil production is dealt with in detail. The chapter includes discussions of the space organization of the workshop, the source and form of raw materials used by the guild, the various categories of tools and chemicals required, the know-how necessary for each technical process, and the folk terminology used in the production of copper utensils.

The third and final chapter addresses the problems associated with the importance of the copper smithies of Yannina in local economy, and with the social relations resulting from their techno-economic organization. Questions tackled include apprenticeship, division of labour and workshop hierarchy, the nature of the copper utensil market, the relation of

coppersmiths to tinsmiths, the geography of the coppersmiths' quarter in Yannina, and the sharp decline of copper utensil production in the post-war situation.

The chapter is divided into three parts. The first part is devoted to the description of the production of copper utensils in Yannina, the second part to the description of the production of copper utensils in the rest of the region, and the third part to the description of the production of copper utensils in the rest of the country. The first part is divided into three sections: the first section describes the production of copper utensils in Yannina, the second section describes the production of copper utensils in the rest of the region, and the third section describes the production of copper utensils in the rest of the country. The second part is divided into two sections: the first section describes the production of copper utensils in the rest of the region, and the second section describes the production of copper utensils in the rest of the country. The third part is divided into two sections: the first section describes the production of copper utensils in the rest of the country, and the second section describes the production of copper utensils in the rest of the country.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- ΑΛΕΞΑΚΗ 'Ελευθερίου Ε., Σχέση Λαογραφίας καὶ 'Ιστορίας, 'Επιστημονικές ἀνακοινώσεις 'Ακαδημίας 'Αθηνών, 'Αθήνα 1982.
- ALTHUSSER Louis-BALIBAR Etienne, Reading Capital, New York 1970, ἔκδ. Pantheon Books.
- ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Γ.Π., Λαογραφικά. ἔξ 'Ηκείρου, Λαογραφία, Ε(1915-16), σ.31-34.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ 'Ιωάν., 'Η οἰκονομική κατάσταση στα Γιάννινα μετὰ τὸν πόλεμο τοῦ 1897, 'Ηκλειρωτική 'Εστία, 3(1954), σ.586-587.
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ Ε., Χρονογραφία τῆς 'Ηκείρου, τ.Α-Β, ἐν 'Αθήναις 1856.
- ΑΣΠΑΧΑ Στύρου Ι., Ζητήματα 'Ιστορίας, 'Αθήνα 1983, ἔκδ. Θεμέλιο.
- AUGE Mark, CODELIER Maurice, LEVI-STRAUSS Claude, Συζήτηση μέ θέμα: 'Ανθρωπολογία, 'Ιστορία, 'Ιδεολογία, μετάφραση-σημειώσεις Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου 'Ο Εκλῆτης, τεῦχος 15(1977), σ.38-50.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ 'Ακοστόλου, 'Ιστορία τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ. Τόμ.Δ'. Τουρκοκρατία 1659-1812, Θεσσαλονίκη 1973.
- BERNARDI Barnardo, Fonti orali - Oral Sources - Sources orales, Milano 1979, ed. Franco Angeli.
- BRAUDEL F., Capitalism and Material Life, 1400-1800, London 1973 (ἀγγλική μετάφραση), ed. Harper and Row (τίτλος πρωτοτύπου: Les structures du Quotidien. Le possible et l'impossible, Paris 1972, ἔδ. Librairie Armand Colin).
- BRAUDEL Fernand, Scritti sulla Storia, Milano 1973 (τίτλος πρωτοτύπου: Ecrits sur l'Histoire, Paris 1969, ἔδ. Flammarion).
- BRAUDEL Fernand, 'Η ἔννοια τῆς διάρκειας, στόν τόμο: Βασικές ἔννοιες, 'Αθήνα, Χ-Χ., σσ.111-169, ἔκδ. Imago.
- ΧΑΛΙΟΡΗ Ν., Τό παγγάλι, Τό μέλλον τῆς 'Υόρας 16(1956), σσ.61-63, 85-87, 103-111.
- ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ 'Αγγελικῆς, 'Ηκλειρωτική Λαϊκή Τέχνη, 'Ηκλειρωτικά Χρονικά, 5(1930), σσ.253-264.
- ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ 'Αγγελικῆς, "Λαϊκή Τέχνη", στίς λ. 'Ελλάς τῆς Μεγ. 'Ελλ. 'Εγκυκλοπαίδειας, τ.ΙΘ(1934), σσ.825-845.

- ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ 'Αγγελικῆς, 'Η καλλιτεχνική βιοτεχνία, Νέα 'Εστία, 58(1935), σ. 468-512.
- ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ 'Αγγελικῆς, Ραπτάδες-Χρυσορραπτάδες καὶ Καποτάδες, "'Αφιέρωμα στη μνήμη τοῦ Μ.Τριανταφυλλίδη", 'Αθήνα 1960, σσ.445-476.
- ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ 'Αγγελικῆς, Οἱ συντεχνίες. Τά ἑσνάφια, ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν 'Επετηρίδα 'Ανωτάτης Βιομηχανικῆς Σχολῆς Πειραιῶς, 2(1949-1950), σ.3-22.
- ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ 'Αγγελικῆς, Σαρακατσάνοι, 'Αθήνα 1957. Τόμος Α' μέρος α' καὶ τόμος Α' μέρος β'.
- ΧΡΗΣΤΟΒΑΣΙΑΝ Χρύστου, 'Απόκρυφες ἢ συνθηματικὲς γλῶσσες στὴν 'Ηπειρο, Θησαυρός 2(1923), τεῦχος 48, σ.21-22.
- CIRESE Alberto-Mario, Cultura egemonica e culture subalterne, Palermo 1980, ed. Palumbo.
- ΔΑΚΑΡΗ Σωτ., 'Η ὕδρευση τῶν Γιαννίνων στοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, 'Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 2(1953), σ.919 κ.έ.
- ΔΡΙΖΗ 'Ηλέα Δημ., 'Ιστορία τοῦ χωρίου Πλαισίου-κρήνη Πλεσιβύτης, 'Αθήνα 1981.
- FURUMARK Aarne, Mycenaean Pottery. Analysis and Classification, Stockholm 1972.
- ΓΕΩΡΓΟΥΛΑ Σωκράτη, Λαογραφικὰ 'Ανατολικοῦ Ξηροβουνίου 'Ηκεύρου, 'Ηπειρ. 'Εστία 16(1961), σ.31 κ.έ.
- ΓΙΑΓΚΑ 'Αθαν., 'Ηπειρωτικὰ Δημοτικὰ Τραγουδιὰ, 'Αθήνα, χ.χ., ἔκδ. "Πύρρος".
- GODELIER Maurice, Perspectives in Marxist Anthropology, Cambridge 1978² (τίτλος πρωτοτύπου: Horizon, trajets marxistes en anthropologie, Paris 1973, éd. Maspero).
- GOLDSTEIN K.S., A Guide for Field Workers in Folklore, London 1964, ed. H. Jenkins.
- GRAMSCI Antonio, Osservazioni sul folclore, στὸ Gramsci, Letteratura e vita nazionale, Torino 1950, σ.215-221.
- HARRIS Marvin, The Rise of Anthropological Theory, New York 1968, ed. Crowell.
- HERZFELD Michael, Ours Once More. Folklore Ideology and the making of Modern Greece. Austin 1982, ed. University of Texas.
- ΚΑΛΙΝΔΕΡΗ Μ.Α., Αἱ συντεχνίαι τῆς Κοζάνης ἐκ τῆς Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1958, ἔκδ. Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης.
- ΚΑΥΩΜΕΝΟΥ 'Ερατοσθένη, Μαρξισμός καὶ Σημειωτικὴ, Γιάννινα 1983 ('Ανακοίνωση στὸ Α' Πανελλήνιο Συμπόσιο "'Η Κάρλ Μάρξ καὶ ἡ φιλοσοφία", Πανεπιστή-

μιο 'Ιωαννίνων, 3-5 Νοεμβρίου 1983).

ΚΑΡΑ Σπύρου 'Ιωάν., Αινύγματα τῶν Καθενῶν τῆς Εὐβοίας, Λαογραφία, 18(1960-61), σ.547 κ.έ.

ΚΕΦΑΛΑ Κων., Χαλκιάδες καὶ χαλκώματα στὴ Θεσσαλονίκη, Μακεδονικὴ Ζωή, 84(1973), σσ.21-25.

ΚΟΚΚΟΡΟΥ Μιχ., Τὸ 'Αμιλικόν Κουκουλίου, 'Ηπειρ.'Εστία, 2(1953), σ.608 κ.έ.

ΚΟΥΚΟΥΛΕ Φαίδωνος, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικά. Τόμοι 1-2, Θεσσαλονίκη 1950, ἔκδ.'Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν.

ΚΟΥΚΟΥΛΕ Φαίδωνος, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, τ.Β1, ἐν 'Αθήναις 1948.

ΚΟΥΛΕΪΜΑΝΗ-ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ 'Ιουλίας, Χαλκαῖ Κορινθιουργεῖς πρόχοι, 'Αθήναι 1975.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ Στ., 'Εγκύκλιος πρὸς τοὺς λειτουργοὺς τῆς Μέσης καὶ Δημοτικῆς 'Εκπαίδευσως διὰ τὴν συλλογὴν λαογραφικῆς ὕλης, Λαογραφία, 11(1921), σσ. 236-239.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ Στ., 'Ελληνικὴ Λαογραφία. Μέρους Α'. Μνημεῖα τοῦ λόγου, ἐν 'Αθήναις 1922, ἔκδ.Λαογραφικοῦ 'Αρχείου.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ Στ., Τὸ δημοτικὸ τραγούδι, συναγωγὴ μελετῶν, 'Αθήνα 1978, ἔκδ.'Ερμῆς (σειρά: Νεοελληνικά Μελετήματα, ἀρ.3).

ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ 'Αλκης, Τὰ ὕφαντά τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, 'Αθήνα 1965, ἔκδ.ΕΟΕΧ.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ 'Αλκης, Λαογραφικά Μελετήματα, 'Αθήνα 1975, ἔκδ.'Ολκός.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ 'Αλκης, 'Η θεωρία τῆς 'Ελληνικῆς Λαογραφίας, 'Αθήνα 1978, ἔκδ.'Εταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ 'Αλκης, Λαογραφία καὶ Τεχνολογία, Θεσσαλονίκη 1980.

ΛΑΖΑΡΙΔΗ Κώστα Π., Οἱ προικοδοσίτες στὸ Ζαγόρι στὰ παλαιὰ χρόνια, 'Ηπειρ.'Εστία 1(1952), σσ.691-697.

ΛΑΖΑΡΙΔΗ Κώστα Π., 'Ο θεσμός τοῦ 'Αμύλη, 'Ηπειρ.'Εστία 2(1953), σ.951-957.

ΛΑΖΑΡΙΔΗ Κώστα Π., Τὸ πανηγύρι στὸν 'Αγιο 'Ιωάννη στὸ Μπισδουνόπουλο στὰ παλαιὰ χρόνια, ἑφημερ.'Ηπειρωτικὸς 'Αγών, φ. τῆς 8.5.1957.

ΛΑΜΠΡΙΔΟΥ 'Ιωάννου, 'Ηπειρωτικὰ Μελετήματα, 'Ιωάννινα 1971², ἔκδ.Ε.Η.Μ. (τεῦχος τρίτο, Κουρεντιακά καὶ Τσαρκοβιτσιακά).

LEROI-GOURHAN Andrē, Le Geste et la Parole, Paris 1964, éd.Albin Michel.

LEROI-GOURHAN Andrē, L'homme et la matière, Paris 1971², éd.Albin Michel.

ΛΟΥΚΑΤΟΥ Δημ., Νεοελληνικά Λαογραφικά Κείμενα, 'Αθήνα 1957 (σειρά Βασικῆς Βιβλιοθήκης, ἀρ.48).

ΛΟΥΚΑΤΟΥ Δημ., Εἰσαγωγὴ στὴν 'Ελληνικὴ Λαογραφία, 'Αθήνα 1977, ἔκδ.Μορφωτικοῦ 'Ιδρύματος 'Εθνικῆς Τραπεζῆς.

- ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ Δημ., Αίτωλικά οικήσεις, σκεύη, τροφαί, πρόλογος Στ. Κυριακίδου, έν 'Αθήναις 1923, έκδ. Λαογραφικού 'Αρχείου.
- ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ Δημ., Πώς ύφαίνουν καί ντυόνονται οί Αίτωλοί, πρόλογος Στ. Κυριακίδου, 'Αθήναι 1927, έκδ. Συλλόγου πρός Διάδοσιν 'Οφελύμων Βιβλίων.
- ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ Δημ., Ποιμενικά τής Ρούμελης, 'Αθήνα 1930, έκδ. Συλλόγου πρός Διάδοσιν 'Οφελύμων Βιβλίων.
- ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ Δημ., Γεωργικά τής Ρούμελης, είσαγωγή Μ. Γ. Μερακλή, 'Αθήνα 1983², έκδ. Δωδώνης.
- ΛΥΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΥ Γιάννη, Παζαριού 'Ανατομή, 'Αθήνα 1971.
- ΜΑΚΡΗ Κίτσου, 'Εκλογή έργων τής 'Ελληνικής Μεταλλοτεχνίας, 'Αθήνα 1962, έκδ. ΕΟΕΧ.
- ΜΑΚΡΗ Κίτσου, Μεταλλοτεχνία, Νεοελληνική Χειροτεχνία, 'Αθήνα 1969, σ. 240-275, έκδ. 'Εθνικής Τραπέζης τής 'Ελλάδος.
- ΜΑΚΡΗ Κίτσου, Χιοναδύτες ζωγράφοι, 'Αθήνα 1981, έκδ. Μέλισσα.
- ΜΑΡΕ Κάρλ, Τό Κεφάλαιο, 'Αθήνα 1978 (μετάφρ. Π. Μαυρομάτη), έκδ. Σύγχρονη 'Εποχή.
- ΜΑΡΕ Κάρλ, Προκαπιταλιστικού οίκονομικού σχηματισμού, είσαγωγή Eric Hobsbawm, 'Αθήνα 1983 (μετ. Θ. Καλοκύση), έκδ. Κάλβος.
- ΜΑΞΙΜΟΥ Σεραφεύμ, 'Η αύγή τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ. Τουρκοκρατία 1685-1783, 'Αθήνα 1973³.
- ΜΕΓΑ Γεωργίου, Ζητήματα 'Ελληνικής Λαογραφίας, άνάτ. ΕΛΑ(1939), τεύχρῳτο.
- ΜΕΓΑ Γεωργίου, 'Η Λαογραφία καί ἡ συμβολή τῶν διδασκάλων εἰς τό ἔργον αὐτῆς, Λαογραφία ΚΕ(1961), σσ. 43-56.
- ΜΕΓΑ Γεωργίου, Θρακικά οικήσεις- 'Η λαϊκή οίκοδομία τής Λήμνου-Θεσσαλικά οικήσεις- 'Η ἑλληνική Οἰκία, 'Αθήνα 1949.
- ΜΕΗΛΑΝ Αρηο, Οἱ ἐμπορικοὶ δρόμοι στά Βαλκάνια κατά τήν Τουρκοκρατία, στόν τόμο: 'Η οἰκονομική δομή τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν στά χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, 'Αθήνα 1979, έκδ. Μέλισσα.
- MEILLASSOUX Claude, L'Anthropologie économique des Gouro de côte d'Ivoire, Paris 1964.
- MEILLASSOUX Claude, Essai d'interprétation de phénomène économique dans les sociétés traditionnelles d'auto-subsistance, Cahiers d'Etudes Africaines 4(1960).
- ΜΗΛΙΑΤΖΙΔΟΥ-ΙΩΑΝΝΟΥ Εὐδοκίας, Τά κουδούνια καί ἡ τέχνη τους, 'Ηκειρ. 'Εστία 21(1972), σσ. 176-189.
- ΜΗΛΙΑΤΖΙΔΟΥ-ΙΩΑΝΝΟΥ Εὐδοκίας, Χαλκευτική καί χάλκινα σφυρήλατα σκεύη, 'Ηκειρ. 'Εστία 26(1977), Θεσσαλονίκη, (άνάτυπο),

ΜΗΛΙΑΤΖΙΔΟΥ-ΙΩΑΝΝΟΥ Εὐδοκίας, Χάλκινα σφυρήλατα σιινά καί ἡ διακόσμησή τους στό βορειοελλαδικό χῶρο, Θεσσαλονίκη 1980 (Πρακτικά τοῦ Γ' Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ Χώρου)(ἀνάτυπο).

ΜΗΛΙΑΤΖΙΔΟΥ-ΙΩΑΝΝΟΥ Εὐδοκίας, Πόντιοι χαλκουργοί στή Θεσσαλονίκη, Ἀθήναι 1984, Ἀρχεῖον Πόντου, τόμος 38ος, Α' Συμπόσιον Ποντιακῆς Λαογραφίας (ἀνάτυπο).

ΜΕΡΑΚΛΗ Μ.Γ., Σημειώσεις Λαογραφίας, τεῦχος Α', Ἔννοια καί σκοπός τῆς Λαογραφίας Ἰωάννινα 1981. (πολυγραφημένο).

ΜΕΡΑΚΛΗ Μ.Γ., Σημειώσεις Λαογραφίας, τεῦχος Δ', Κοινωνική συγκρότηση Ἰωάννινα 1976 (πολυγραφημένο).

ΜΕΡΑΚΛΗ Μ.Γ., Ἑλληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση, Ἀθήνα 1984, ἐκδ. Ὁδυσσεύς.

ΜΕΡΑΚΛΗ Μ.Γ., Σημειώσεις Λαογραφίας, τεῦχος Ε', Κατάταξη λαογραφικῆς ὕλης, Ἰωάννινα 1977.

ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ Γ., Ἐνεπύγραφα σαχάνια τοῦ ρουφετίου τῶν ἀμπατζήδων φιλιππουκόλεως, θρακικά 9(1938) 401-3.

ΜΠΕΝΕΚΟΥ Πέτρου, Χουλιαράδων Ἀπαντα, Ἰωάννινα 1974.

ΜΠΕΝΤΑ Κων., Πῶς ἔβγαλνε ἡ ρακή, Στατιστικῶν μνήμη (1972) Α66-Α67.

ΝΙΤΣΟΥ Νικ., Μονογραφία περὶ τῆς ἐν Ἠπείρῳ κώμης τοῦ Τσαμαντᾶ, ἐν Ἀθήναις 1926.

ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ Κώστα, Ἡ Ζωοδόχος καί τά ἄλλα καμποχώρια τῶν Γιαννίνων, Ἀθήνα 1976.

ΝΤΑΤΣΗ Εὐαγγελῆς Ἀρ., Χάλκινα ὑδροφόρα σκεύη τῆς Ἠπείρου, Ἠπειρ. Χρονικά 23(1981), σσ. 148-186.

ΝΤΑΤΣΗ Εὐαγγελῆς Ἀρ., Κατάλογος τῶν ἀντικειμένων τοῦ Λαογραφικοῦ Μουσείου τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Γιάννινα 1981, στή σειρά: Δημοσιεύματα Λαογραφικοῦ Μουσείου καί Ἀρχείου, ἀρ. 4.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Γ., Τό Μπισδουνόπουλο καί τό πανηγύρι στόν ἈΪ Γιάννη, Ἠπειρ. Ἐστία 6(1957), σσ. 615-618.

ΠΑΪΣΙΟΥ Π., Ὀλίγα περὶ τοῦ Ἀμιλικοῦ Χιονάδων, Ἠπειρ. Ἐστία, 3(1954), σσ. 45-47.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Βασίλη, Ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση καί ἡ Ἑλλάδα, 1832-1871, στόν τόμο: Ἐκσυγχρονισμός καί βιομηχανική ἐπανάσταση στά Βαλκάνια τοῦ 19ου αἰ., Ἀθήνα 1980, σσ. 216-239, ἐκδ. Θεμέλιο.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γιώργου, Οἱ Συντεχνίες στά Γιάννινα κατά τόν 19ο καί τίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰῶνα, Ἰωάννινα 1982.

- ΠΑΠΑΔΙΩΤΗ Αϊκατερίνης, 'Ιστορικά καὶ λαογραφικά τοῦ 'Αγίου Μηνᾶ, Δελτίο Κέν-
τρου 'Ερευνῶν Ζαγορίου, 6(1983).
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Ν., 'Ερμῆς ὁ Κερδῶς, ἦτοι 'Εμπορική 'Εγκυκλοπαίδεια, ἐν Βενε-
τίᾳ 1815.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Στέλιου, Νεοελληνική Χειροτεχνία, στὸν τόμο: Νεοελληνική Χειρο-
τεχνία, 'Αθήνα 1969, σσ. 13-28, ἔκδ. 'Εθνικῆς Τραπεζῆς τῆς 'Ελλάδος.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Στέλιου, 'Η χαλκοτεχνία στὸν 'Ελληνικὸ χῶρο 1900-1975, Ναύπλιο
1982, ἔκδ. Πελοποννησιακοῦ Λαογραφικοῦ 'Ιδρύματος.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Στέλιου, Συλλογὴ τύπων καὶ διακοσμητικῶν θεμάτων τῶν χάλκινων
σκευῶν, Ναύπλιο 1982, ἔκδ. Πελοποννησιακοῦ Λαογραφικοῦ 'Ιδρύματος.
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 'Αγγελου, Τοπογραφία 'Ιωαννίνων (ἓνα ἄγνωστο κείμενο τοῦ 'Αθαν. Ψα-
λῖδα), "'Ο Νέος Κουβαράς", ἔτος Γ (1963), 'Αθήναι 1966.
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Νικ., 'Ηπειρωτικά, τ. Α', 'Αθήναι 1967.
- ΠΑΤΣΕΛΗ Νικ., 'Η οἰκονομικὴ πολιτικὴ καὶ ὁ πλοῦτος τοῦ 'Αλῆ Πασᾶ τῶν 'Ιωαννί-
νων, 'Αθήναι 1936.
- ΠΑΧΤΙΚΟΥ Γεωργίου, 260 δημῶδη ἑλληνικά ᾄσματα (Εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ), 'Αθήναι
1905, ἔκδ. Βιβλιοθήκης Μαρασλή.
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Δημ., 'Οδηγὸς γιὰ τὴ συλλογὴ λαογραφικοῦ ὕλικου, Θεσσαλονίκη
1963.
- ΦΑΛΤΑΪΤΣ Κων., Οἱ κλανόδοι τεχνίτες στὴν 'Ελλάδα, 'Ελληνικά Γράμματα, 3(1928),
σσ. 8-13.
- ΦΑΛΤΑΪΤΣ Μάνου, Τὰ διακοσμητικά ἀντικείμενα τοῦ σκυριανοῦ σπιτιοῦ ἀπὸ ἱστορι-
κὴ καὶ κοινωνιολογικὴ ἀποψη, 'Αρχεῖο Εὐβοϊκῶν Μελετῶν, 18(1974) (ἀνάτυ-
πο).
- ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Κων., Τ' ἀλειφιδάτα (συνθηματικὸ γλωσσάριο Καλαντζήδων), 'Ηπειρ.
'Εστία 1(1952), σσ. 819-821.
- ΠΛΟΥΜΙΔΗ Γεωργίου, 'Ο ἑλληνισμὸς τῆς 'Ηκείρου στὴς παραμονές τῆς ἀπελευθέρω-
σῆς του (1905-περ. 1912), Δωδώνη, 6(1977), σσ. 355-375.
- ΠΟΛΙΤΗ Νικολάου Γ., Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν Νεωτέρων 'Ελλήνων, Νεοελληνικὴ
Μυθολογία, τόμος 1ος, Μέρος Α', 'Αθήναι 1871.
- ΠΟΛΙΤΗ Νικολάου Γ., Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν, Λαογρα-
φικά Σύμμελκτα, τόμος 2ος (1921), σσ. 268-283.
- ΠΟΛΙΤΗ Νικολάου Γ., Μελέτη περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ 'Ελληνικοῦ λαοῦ.
Παροιμίαι, τόμος 1ος, 'Αθήναι 1899, ἔκδ. Βιβλιοθήκης Μαρασλή.
- ΠΟΛΙΤΗ Νικολάου Γ., Λαογραφία, Λαογραφία 1(1909), σσ. 3-16.
- PROPP Vladimír Ja., Struttura e storia nello studio della favola, στὸν τόμο
Morfologia della Fiaba, Torino 1980¹⁰, ed. Giulio Einaudi, pp. 203-227.

RADCLIFFE-BROWN A.R., Structure and Function in Primitive Society, London 1969⁸.

ΡΟΓΚΟΤΗ Δημήτρης, Τό εμπορικό κέντρο των Γιαννίνων (προβλήματα και δυνατότητες παρέμβασης), 'Αθήνα 1983 (πολυγραφημένο).

ΡΟΚΟΥ Βασιλικής, Τό καμίνι, 'Ηπειρ. Χρονικά, 24(1982), σσ. 345-358.

ΣΑΓΚΟΥΝΗ Φ., 'Ιστορία του Βεζύρ 'Αλή-Πασά Τεκελενλή, ήγεμόνος της 'Ηείρου, συντεθεισα παρά του λογιστάτου Κωνσταντίνου Διαμάντου Τζουκαλά 'Ιωαννίτου 1823, 'Ηπειρ. Χρονικά 9(1934).

SAHLINS Marshall, Culture and Practical Reason, London 1976, ed. The University of Chicago Press.

ΣΑΛΑΜΑΓΚΑ Δημητρίου, Λαογραφικά Σχεδιάσματα, 'Ηπειρ. 'Εστία, 2(1953), σσ. 167-171, 599-601, 704-707.

ΣΑΛΑΜΑΓΚΑ Δημητρίου, Τά έσνάφια και τά επαγγέλματα επί Τουρκοκρατίας στά Γιάννινα, ανάτυπο από τό περ. 'Ηπειρ. 'Εστία, 1959.

ΣΑΛΑΜΑΓΚΑ Δημητρίου, 'Η βρύση του Παζαριού. Τοπωνυμικά των Γιαννίνων, 'Ηπειρ. 'Εστία 2(1953), σσ. 488-490.

ΣΑΡΑΛΗ Γιάννη, Τό ζαγορύσιο σπύτι, 'Ηπειρ. 'Εστία 10(1961), σ. 642.

SATRIANI Lombardi, Folklore et Profito, Rimini 1973, ed. Guaraldi.

ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ Κυριάκου, Ξένοι ταξιδιώτες στην 'Ελλάδα. Τόμος Γ. 1800-1810, 'Αθήνα 1975.

SINGER Charles, HOLMYARD E.J., HALL A.R., WILLIAMS Trevor I., A History of Technology, τόμ. II, Oxford 1957², ed. Clarendon Press.

ΣΚΟΥΤΕΡΗ-ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ Νόρας, Annales, Past and Present, Review: Τρία μαχητικά περιοδικά 'Ιστοριογραφίας, 'Ο Πολύτης, τεύχ. 52(1982), σσ. 56-72.

SLAVOV Atanas, Copper Vessels, Sofia 1974, έκδ. Bulgarian Academy of Sciences.

ΣΟΥΛΗ Χρύστου, 'Επιγραφαί και 'Ενθυμήσεις 'Ηπειρωτικά, 'Ηπειρ. Χρονικά, 9(1934), σσ. 81-126.

ΣΤΑΛΙΔΗ Κ.Γ., Οί συντεχνίες και τά επαγγέλματα στην "Εδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας, "Εδεσσα 1974, έκδ. Φιλοπρόδου Συλλόγου "Εδέσσης "Ο Μέγας 'Αλέξανδρος".

STOIANOVICH Traian, 'Αγρότες και γεωκτήμονες των Βαλκανίων και όθωμανικό κράτος: Οίκογενειακή οίκονομία, οίκονομία αγοράς και έκσυγχρονισμός, στον τόμο: 'Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώ., 'Αθήνα 1980, έκδ. Θεμέλιο.

STOIANOVICH Traian, 'Ο κατακτητής όρθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος. στον τόμο: 'Η οίκονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της όθωμανικής κυριαρ-

χίας, 'Αθήνα 1979, έκδ. Μέλισσα.

ΣΤΟΥΠΗ Σκύρου, Πωγωνησιακά καὶ Βησσανιώτικα, τόμ.Α', ἐν Πάτραις 1952.

TEIGRAY Emmanuel, Marxism and "Primitives" Societies, London 1972 (τίτλος πρωτοτύπου: Le Marxisme devant les sociétés "primitives", Paris 1969, éd. Maspero).

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΙΔΗ Μανόλη, 'Υπόμνημα περὶ τῆς συλλογῆς τῶν ἐπαγγελματικῶν τεχνικῶν ὄρων, "Απαντα, τόμ.Α'", Θεσσαλονίκη 1963, σσ.389-97.

TYLOR Edward, Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Languages Art and Custom, vol.I-II, London 1958³.

VAUDONCOURT G., Memoires in the Ionioan Islands, London 1816.

ΞΥΝΟΥ 'Ιωάννου Α., 'Η Μπούλτση (νυν 'Ελάτη), Γιάννινα 1979.

ΖΕΡΒΟΥ Γ. (ἀνάδοχος καὶ συνεργάτης), Μελέτη ἀπογραφῆς δραστηριοτήτων χειροτεχνίας, οἰκοτεχνίας καὶ καλλιτεχνικῆς βιοτεχνίας, 'Αθήναι 1973.

ΖΩΡΑ Πόκης, Δύο μεγάλοι μαστόροι τοῦ ἀσημιοῦ: 'Αθανάσιος Τζημούρης, Γεώργιος-Διαμαντῆς Μπάφας, 'Αθήνα 1972, έκδ. ΕΟΕΧ.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΟΡΩΝ

Ἀβγοτήγανο 35,44,45,46,91,102

ἀγάνωτα 129

ἀγορά 86,115

ἄλειμα 112,117

ἀλειφιάτικα 180,181

ἀμειλικό 74,132,169

ἀμμωνιακό ἄλας 18,61,69,87,132

167

ἀνέβασμα στό σουφᾶ 70,118

ἀπλάδα 35,47,48,91,93,103,105

ἀποκαΐδια τοῦ ταβλᾶ 86,87

ἀποστραγγίζω 87

ἀρβάλι 111

ἀρβαλωτά 111,162

ἀρής 75

ἀσκή 65,67,117,167

ἀτσαμής 84

Βάφιμο 72

βλαχοτήγανο 44,45,46,91,93,142

βόρακας 18,67

βούλα 89

βούτα 64,65,83,87

βράσιμο 22,64,81,82,83,85,86

102,108,116,118,122

βρύση 29,37

Γάνωμα 89

γανωματής 132,180

γανωτής 74

γάστρα 44

γλεάκι 63,64,67,87,105,116

γλελακτοής 25,67,116,135,143

γκιούμι 32,38,39,62,73,78,79,81,

85,91,97,99,102,103,106,

110,111,124,126,128,135,

157,170,174,181,183

γκιούμι (καρατραπέζιο) 34,39,93,98

γοῦβες 69,98,143

γουβώνω 70,102

γουδὶ 67

γουδοχέρι 67

γούλη 92,106

γρύνικο 71,74,97,143

γυφτοκάρβουνα 65

Δεμένα 69

διαβήτης 69,76,79,94,102

δύκοκο 75

δύκατο 165

διπλωμάδες 84

διχάλα 69,70,73,76

δοῦλος 64,69,82,118

δρένια 65,117

Εἰδὴ 136

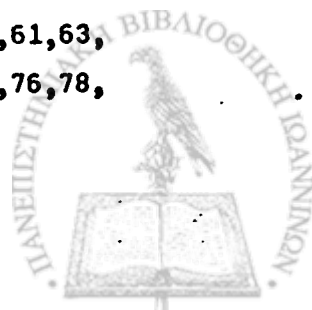
ἐμπόρευμα 114,116

ἐπαγγελματική στέγη 11,78,119

ἐργαλεῖα 11,13,16,18,21,25,29,61,63,

64,68,69,70,71,73,75,76,78,

83,116,118,136

Ζουμπάς 69,76,77,89,168,170

Θηλειά 37,41,110

Ίεραρχία 21,115

Ίντσόμετρο 69,76,79

Καζάνι 33,35,37,53,51,52,53,62
72,78,79,82,91,96,102,
110,121,142,181

καζαντζής 131

κάζι 96,101

καθάρισμα 29,63

κακκάβι 33,35,42,43,44,62,72,78
79,91,110,125,142,161,
162,178

καλάϊσμα 64,89,90,117,130

καλαντζής 74,117,127,131,132,180

καλαντζιάμενο 74,131

κάλας 11,21,25,118,173,182

καμάρι 108

καμάρωμα 173

καμύνι 25,64,117

καράμκαμκας 49,50,81

καράς 94,105

κάρφωμα 82

κασσιτέρωμα 18,25,63,67,77,116,167

κασσιτερωτής 22,117,131,135,175

καταμερισμός τεχνικός 21,25

καταμερισμός εργασίας 13,15,22,26,
115,120,122,154,157

κατσαρόλα 35,44,45,79,84,85,86

κατσαρόλα κλειστή 48,49,79,111,142

κατσαρόλα για σαλέκι 50

κατσάρωμα 98

κατσαρώνω 93

καφάσι 56

καφόμεπρικο 163,181

καφοτήγανο 35,49,91

κίκαρες 103

κινάει ή κόλληση 82

κλειδιά 80,85,99

κλειδωμα 80

κλειδοκίνακα 48

κλωστοϋφαντική 51

κόθρος 44,93

κοιλιά 30,70,108

κοινωνικές σχέσεις 17,19

κόλληση 82

κολλητήρι 67

κολυμπήθρα 60,103,110

κοντολούλι 92,106,108

κουβάτα 47,91,100,104,129

κουμπί 113

κουρούνα 73

κουσενές 44,45,78,84,111,126,162

κουτάλα 47

κόψιμο 22,76,79,80,83,116

κυβισέδια 68,89

Λαιμόκοψη 57

λαιμός 39,70

λεγένι 56,83,105,106

λεγένι κουρείου 36,56,91

λεγενόμεπρικο 34,35,55,91

λεκάνη 54,79,83,91

λεγγιέρες 181

λιφτί 106,108,143

λουλάς 52,68,106,108,109

λουτροτάσι 54,91,125

λυχνάρια 57

Μαγγάλι 36,58,103,104,187

μάγουλο 66
μαζεύω 55, 84, 99
μαθητεία 21, 25, 63, 114
μαντσακίδα 112, 133
μασγαλότορνος 18, 140
μάσια 67
μάσιμο 84, 93, 95, 98, 103, 172
μασούρι 107
μάστορας 11, 21, 25, 64, 70, 73, 74, 78
80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88
98, 99, 106, 109, 111, 115, 118
130, 169, 173, 177
μάστορας άφεντικό 26, 119, 120, 121,
122, 127, 131, 136, 139, 143
178
μάστορας κάλφας 26, 119, 120, 132, 143
178
μαυροτσούκαλο 42, 43
μαχαλοσάκι 131
μεροκάματο 119, 120
μέσα έργασίας 15, 18, 25, 61, 63, 64, 82
μέτρημα 64, 79, 80, 83, 116
μισονάης 71, 73, 143
μονοκόμματο 18, 21, 76, 78, 83, 86, 103
μπάλωμα 18
μπεζεστένι 181
μπέσα 128
μπινιώςτα 126, 162
μκουντούμικα 130
μκουράζος 67, 86, 171
μκραγάτσι 35, 48, 91, 97, 126, 181
μκρίκι 35, 49, 50, 55, 81, 85, 98, 102'
196, 110, 181
μκρούμενο 75, 102
μκρουντζοκόλληση 108, 171

Μάης 18, 71, 72, 76, 96, 143, 168
νησιατήρι 68, 86, 90, 167
νοτισμένα 87
νταβάς 35, 44, 46, 123, 129, 178
ντουρούκι 74, 111, 112
νύχια 80, 91, 161

Ξάχλι 106, 107, 183
ξετσιατζίζω 81
ξυλοκάρβουνα 61
ξυλόσφυρα 75, 84, 87, 95, 103

Ούνοκοιρία 29, 51
όυντζίζω 87, 102, 130
όυντισμα 25, 87, 88, 94, 105, 116,
119
όρθό 45, 53
ούρά 110

Παζάρι 133, 181
παζάρισμα 130
παζαριάζω 127
παλάσι 67, 90
πανηγύρι 22, 26, 40, 127, 128, 131,
179
παράγκα 25, 64, 82, 116''
παραγωγικές δυνάμεις 15, 20, 27
παραγωγικές σχέσεις 15, 19, 20, 27
παραγωγικότητα 115
παραθύρια 87
κατερύτσι 75
πάτημα 75, 80, 122
πάτος 92, 96, 99, 100, 103
πατούρα 75, 80, 102
πηγάδι 29, 31, 37, 39

κηγαδόσκοινο 31,37
κιάσιμο 43
κιάστρα 45
κιρ 112
κιάκα 43,93
κιάτη 120
κλευρό 79,81,85
κλόσκα 35,40,41,81,111,160
κοδαρικό 25,55,56,59,60,92,99,
100,102,103
κότα 171
κριτσύνια 110
προφύσι 65
κρώτη ύλη 11,13,15,18,19,25
27,42,51,52,61,62,77,78,
84,114
κύρωμα 63,64,67,75,83,85,86,102,
103,117
κυροστιά 66
κυρώνω 93,96

Ρακ 51,52
ρακοκάζανο 35,51,52,68,92,97,106
108,110,123,141
ριν 77

Σαγάνι 35,48,62,91,100,193,109
181
σαμάρι 38
σαλεκιντζής 50
σεφέρ-τάσι 48,49,91,94,125
σιάμικο 18,71,72,73,76,101
σίδερο τοῦ λουλα 53,67,68
σίκλος 34,37,53,62,78,79,84,85
91,101,104,125
σιν 35,46,47,91,129,161,163

σκαρ 95
σκάφη 66
σκαφίδα 43
σκόνισμα 90
σουρωτήρι 35,47
σουράς 69,70,73,75,76,83,85,86,
116,118,123,162
σκίρτο 68
στέρινα 37,39
στουρναρόπετρα 67
συγκόλληση 18,25,29,66,77,80,82
συνεργασία 15,26,115
συρραφή 66,80,86,92,96,106,116
σφάρισμα 86,87,94
σφήνες 69,70,76
σφυρήλατα 29
σφυρηλάτηση 15,63,77,83,93,105,
116,142
σφυρηλάτισμα 65,83,85,86,99,103
118,120,123
σφυρι 18,69,74,75,84,85,86,88
89,101
σφυρίζω 88
σφύρισμα 25,63,64,75,88,89,98,108
110,122

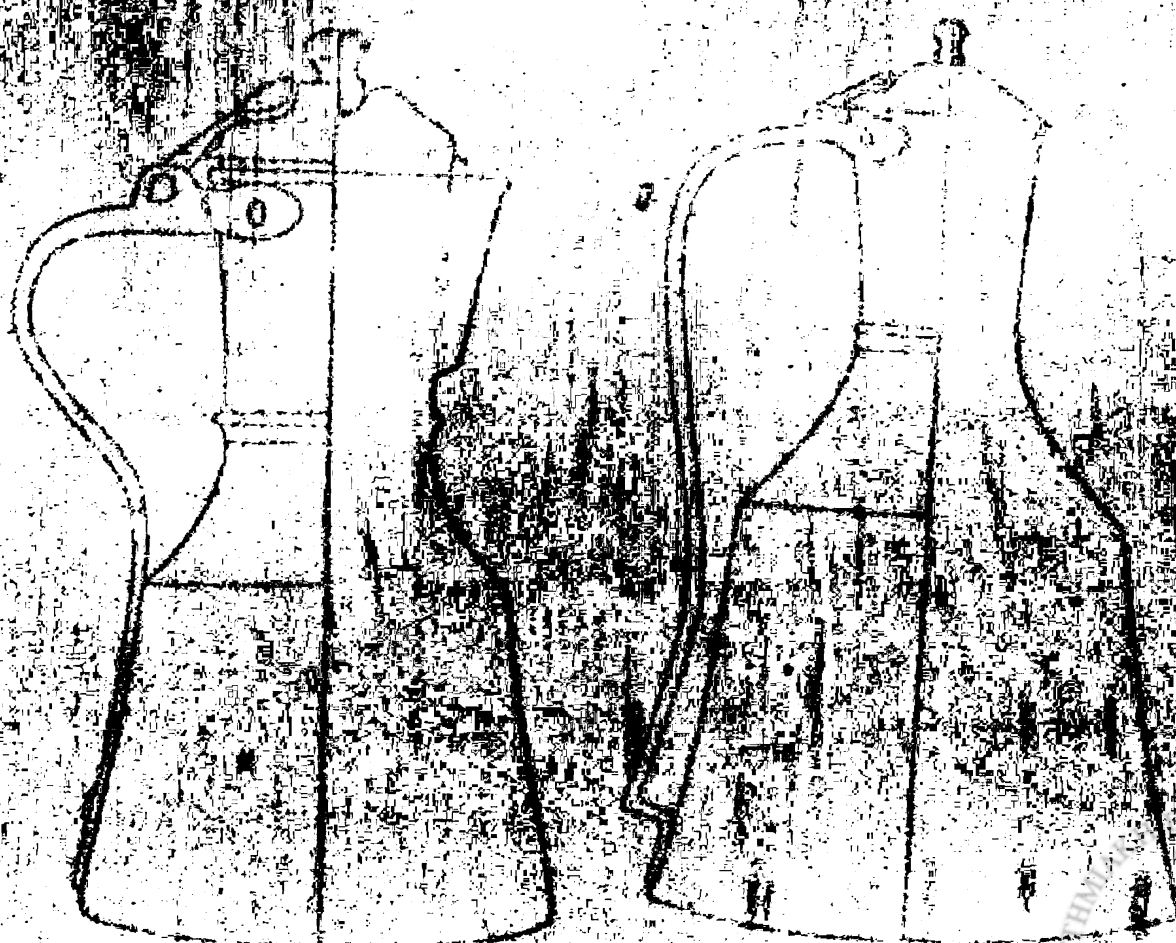
Τάβλα 58
ταβλές 67,86,87,89
ταλικά 41,160
τάσι νεροῦ 35,39,40,54,55,59,78,
79
τάσι μαλλιῶν 55
τάσι μαγκαλιοῦ 58,59
ταφιά 34,43,62,78,79,104,124
τεζιδχι 65,66,67,166
τεχνικές προδιαγραφές 85

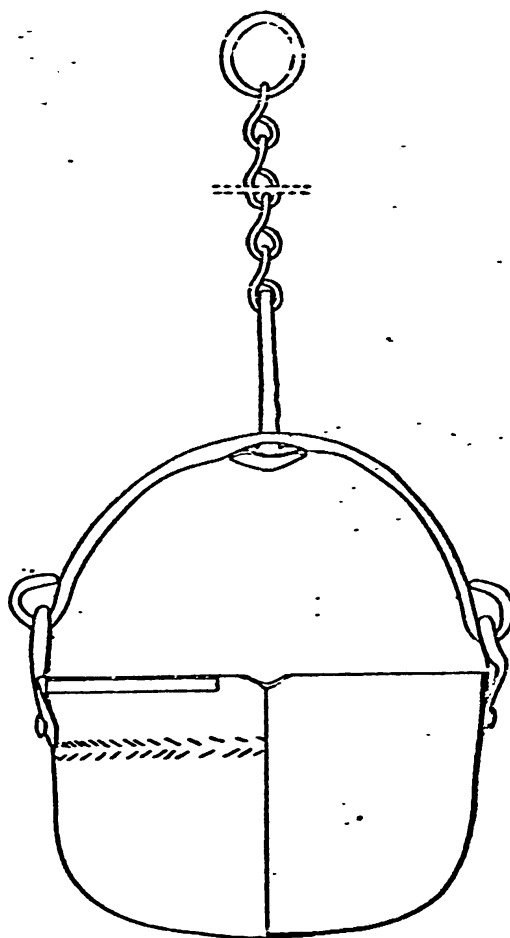

- τεχνική 13,18,22,25,39,61,62,74,
77
τηγάρι 44,46,78,79,104
τζουλιές 89
τεντζερέδες 181
τμηματικά 18,21,79,80,86
τμηματική κατασκευή 18,78
τράβηγμα 51
τσεμπέρι 113
τσιαμτσιακίζι 108
τσιατίσμα 80,122
τσιμπίδες 65,66
τσιουβρέμι 67
τσιουμπλέκι 35,44,45,91,98,125
τσιόκουρο 35,51,108
τσιράκι 11,25,115,117,118,143,
173,175
τσουκάκι νερού 39,40,43,53,74
78,91,104
τσουκάκι φωτιάς 43,44
τυροκομιά 29,51,53,142
- φασκιά 62,96,121
φατούρα 139,165
φόρος 134
φουρλίδι 62,78,79,93,96,97,98,
103,121
φοῦρνος 43,44
φουφού 50,126
φύρα 62,121
φυστηῖρες 65,82
- Χάγκωμα 22,127,128,129,156,158
169,173,179
χαμάλης 84
χαμαλίκι 120
- χάνια 41
χελῶνες 166
χέρια 83
χερούλι 110
χνάρι 108
χουρδάδες 166
χύμα 107
χωνεύω 82,84
- φαλίδια 76,77,79,85

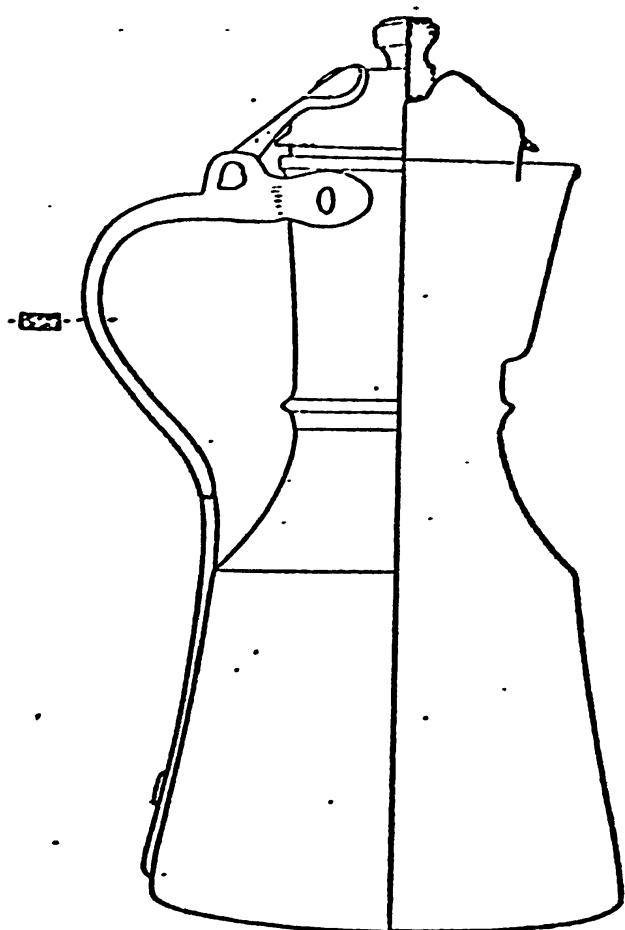

ΠΙΝΑΚΕΣ

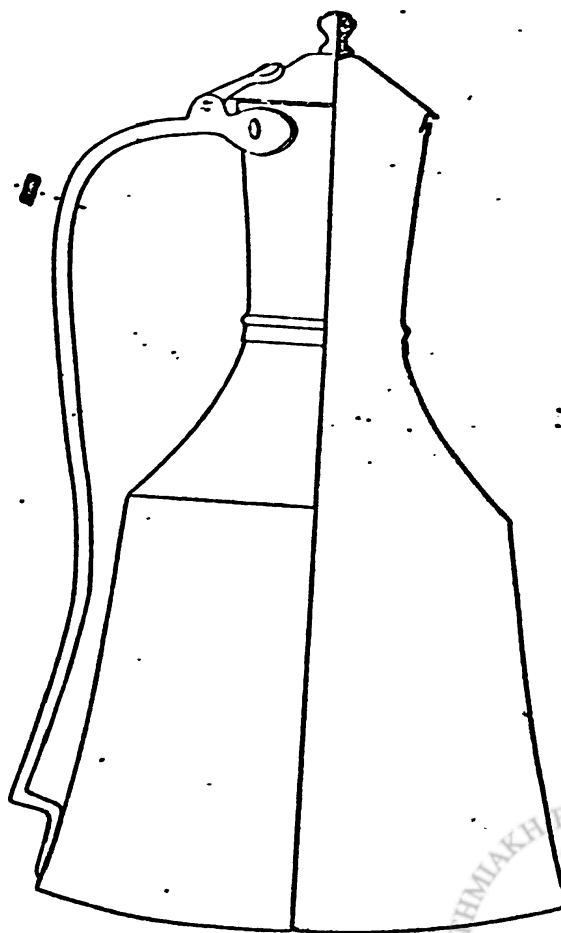

α

γ

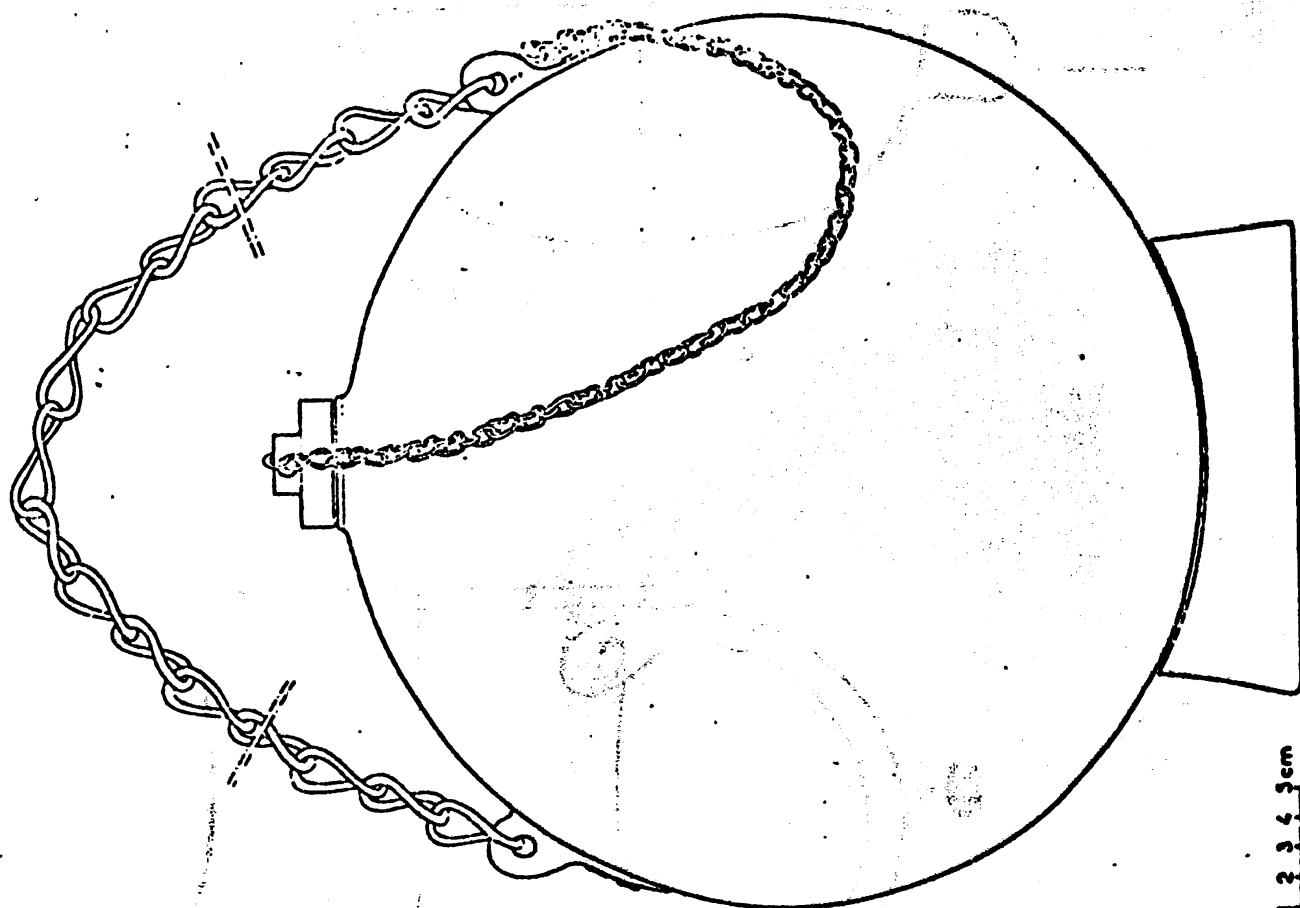

β

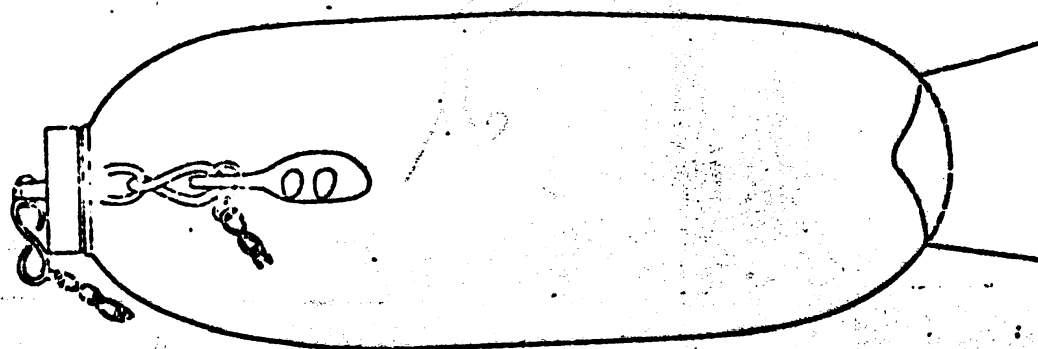
0 1 2 3 4 5cm

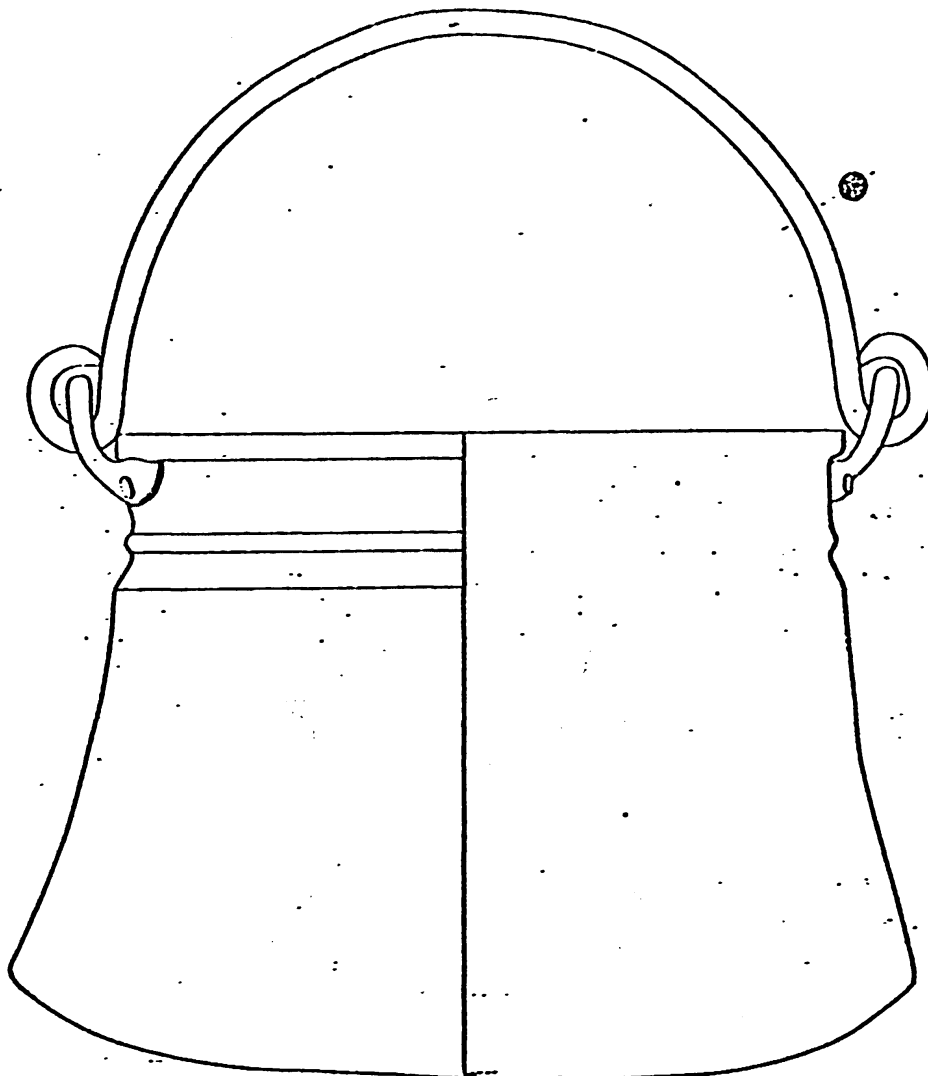
πλν. 1

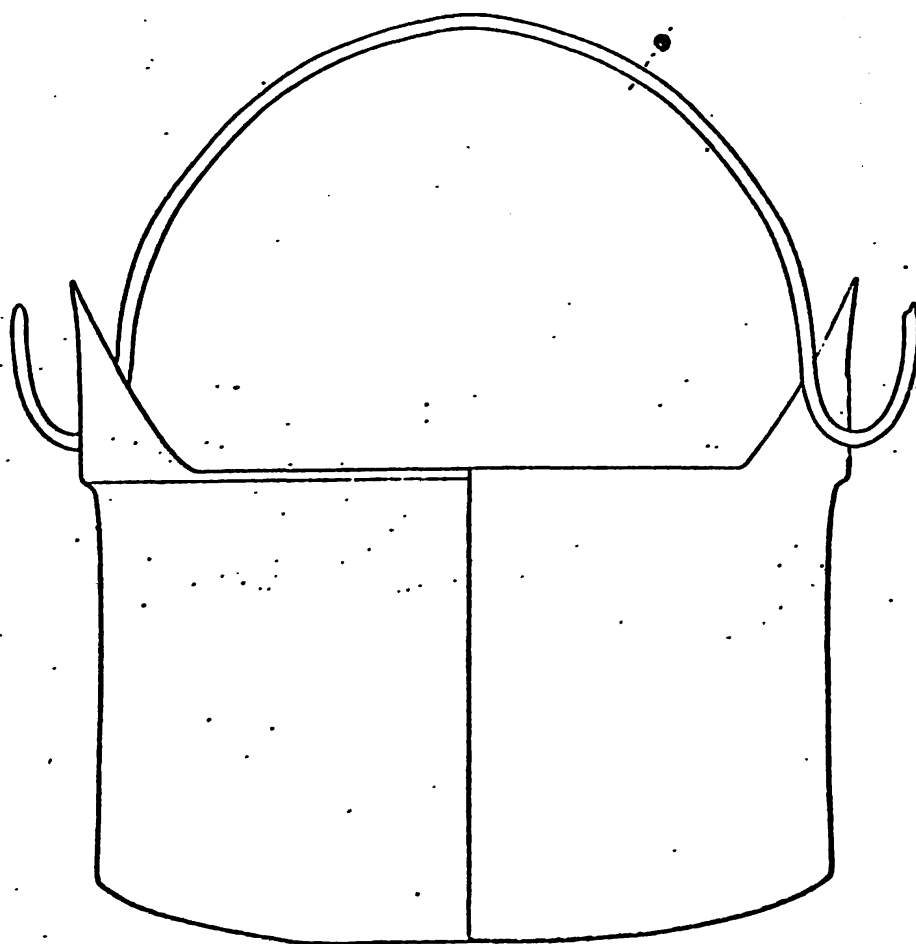

0 1 2 3 4 5 cm

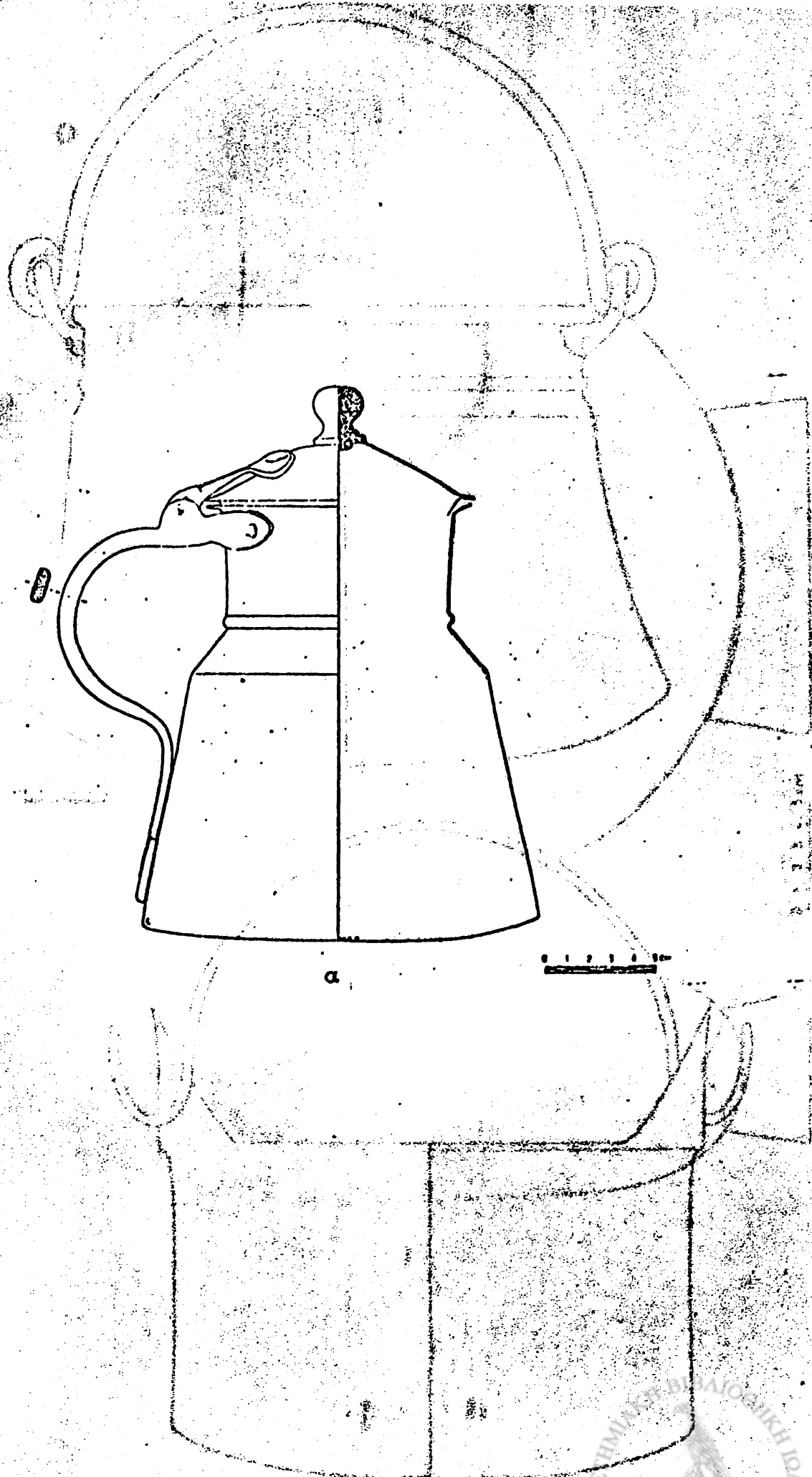
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

πλν.5

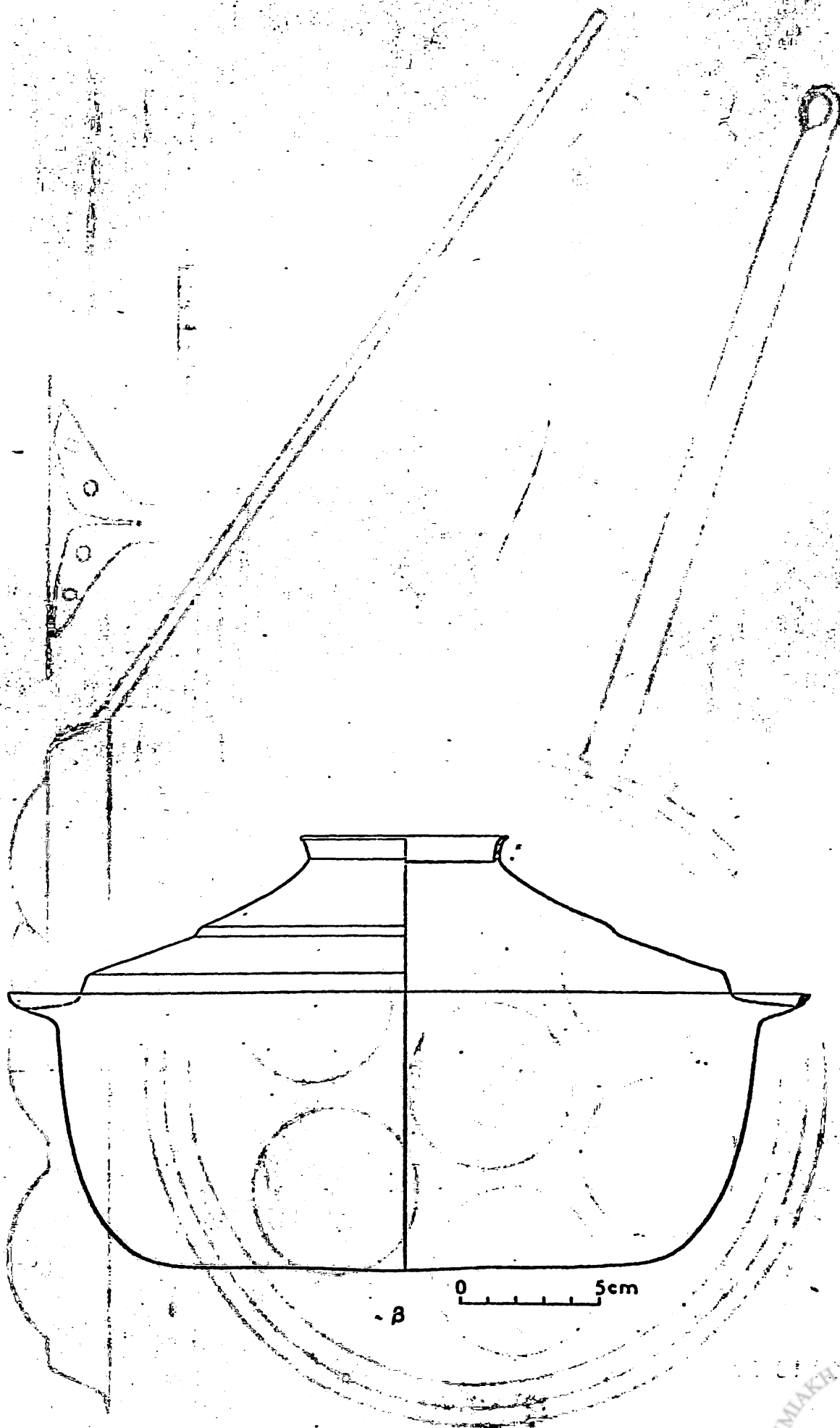
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

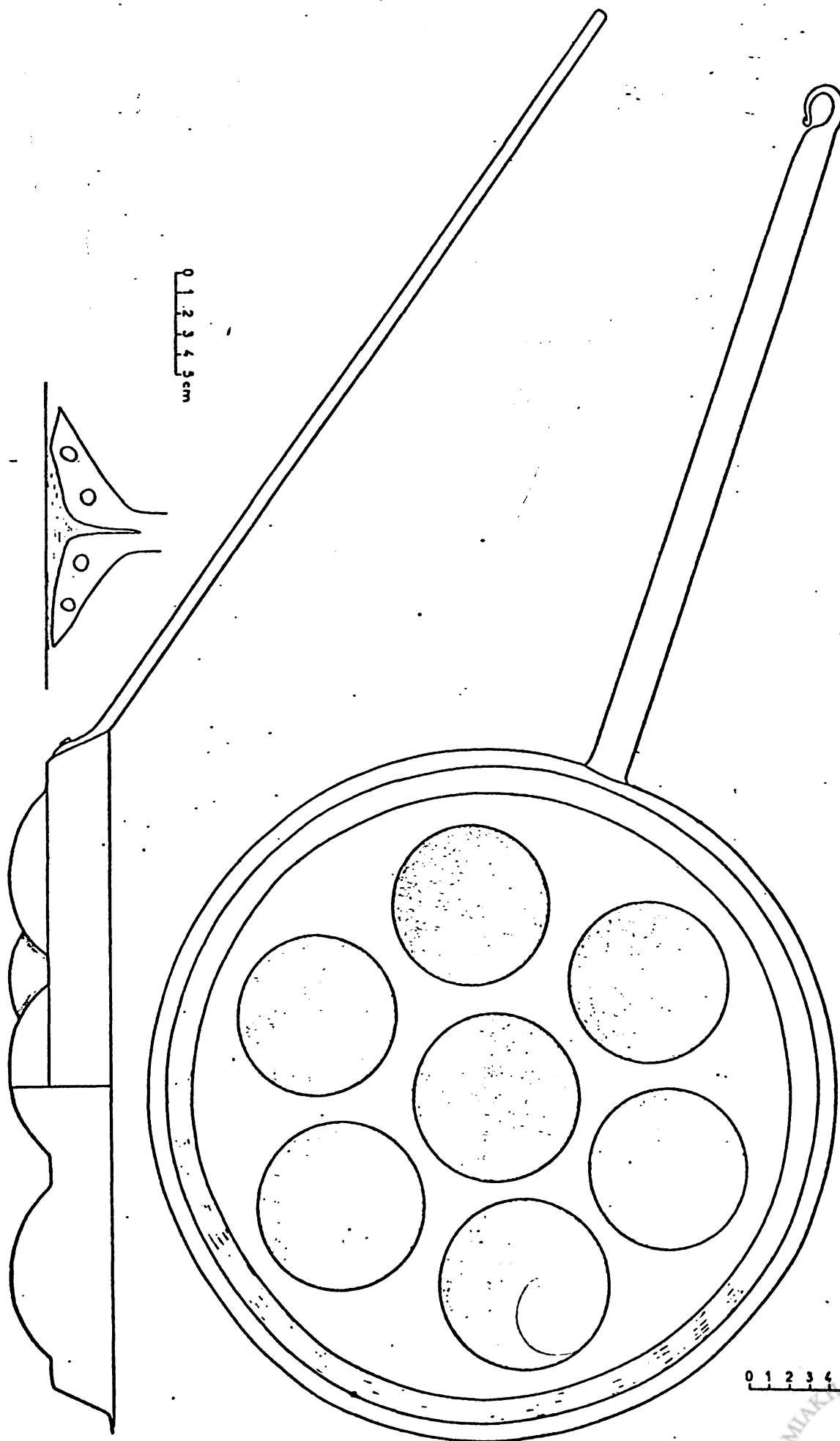
πλν. 6

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΜΕΤΕΠΕΜΒΕΛΕΣΕΩΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

πλν.7

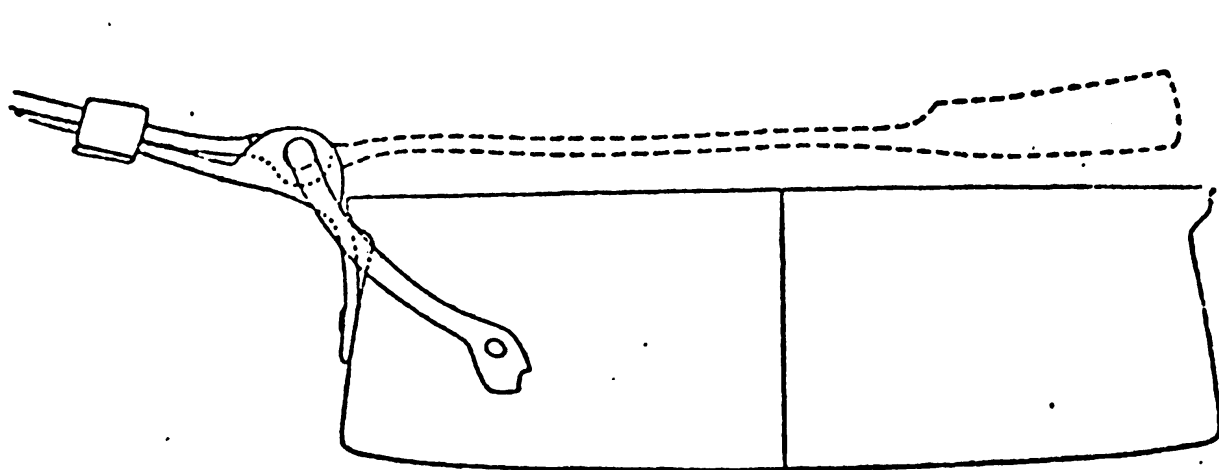

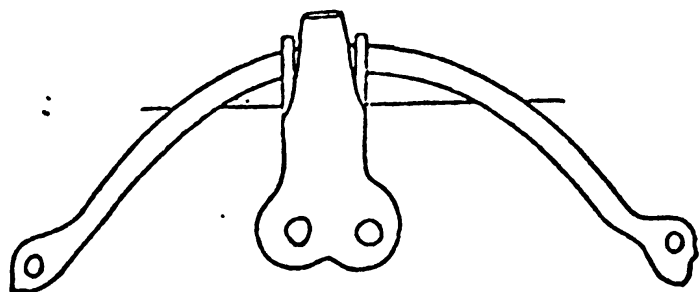
πλν.9

0 1 2 3 4 5cm

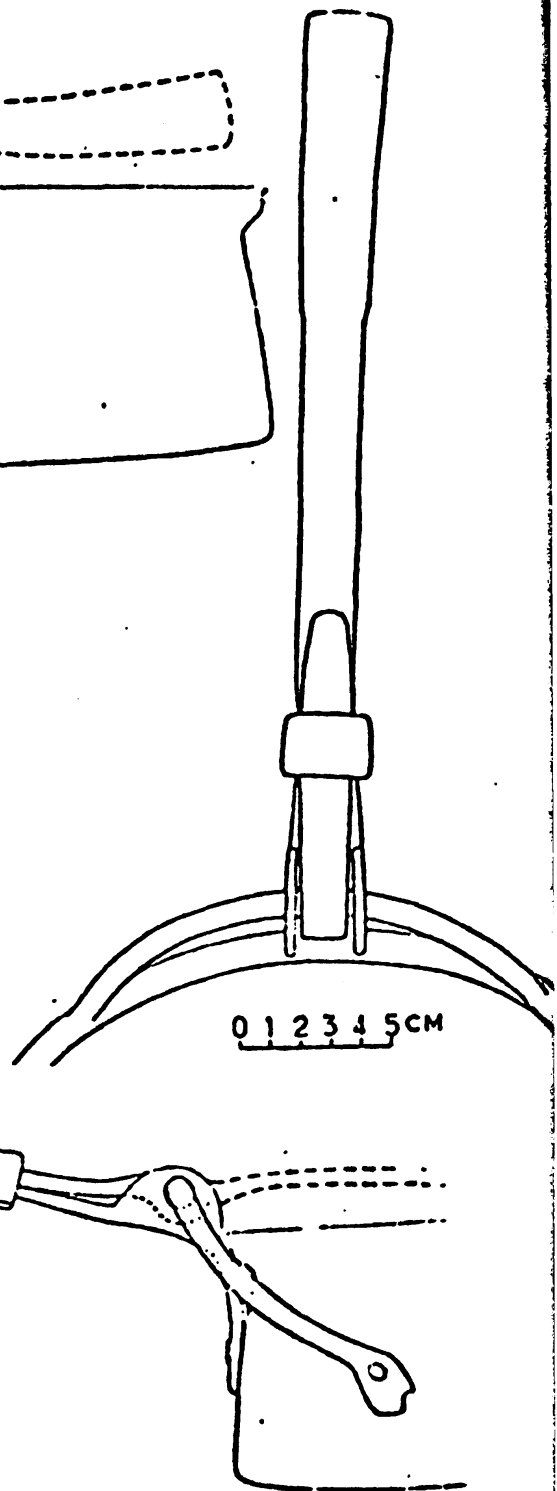

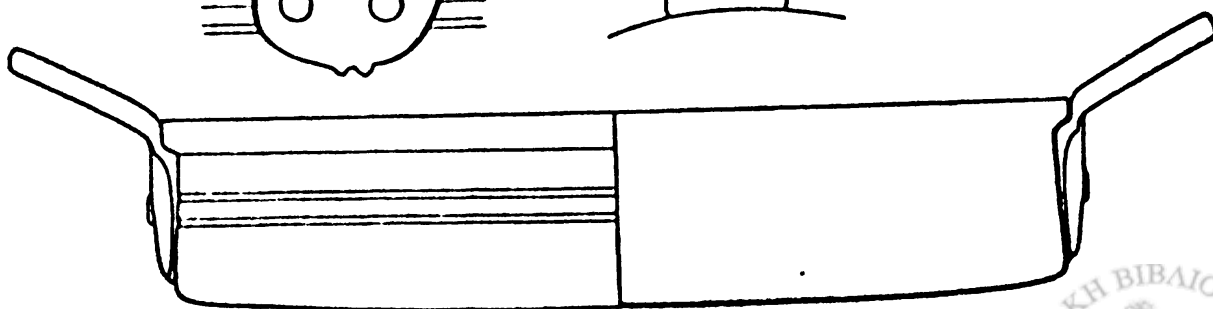
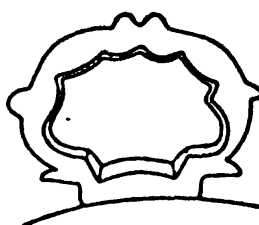
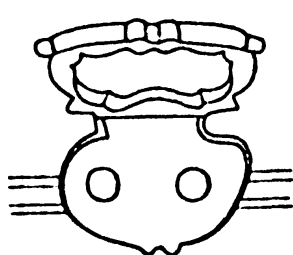
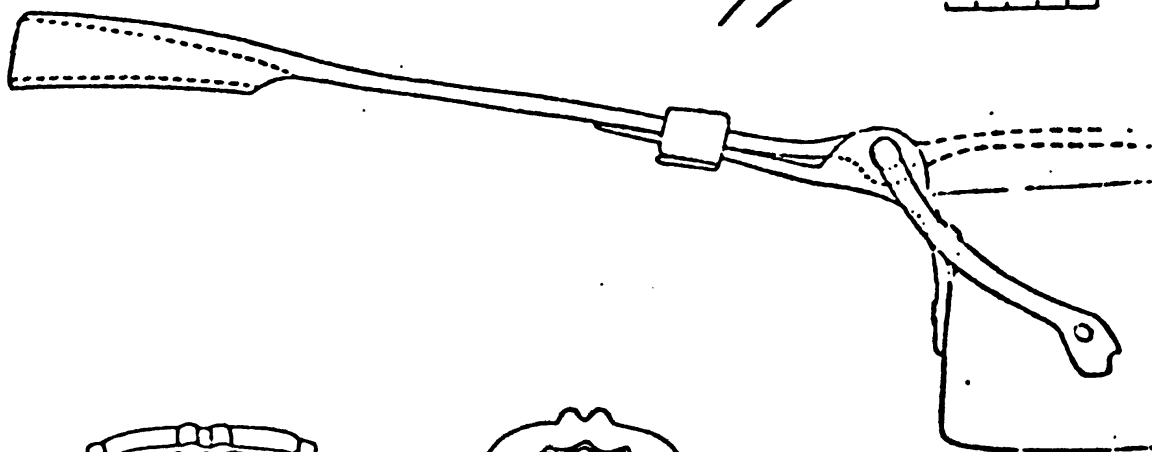
α.

0 1 2 3 4 5 CM

0 1 2 3 4 5 CM

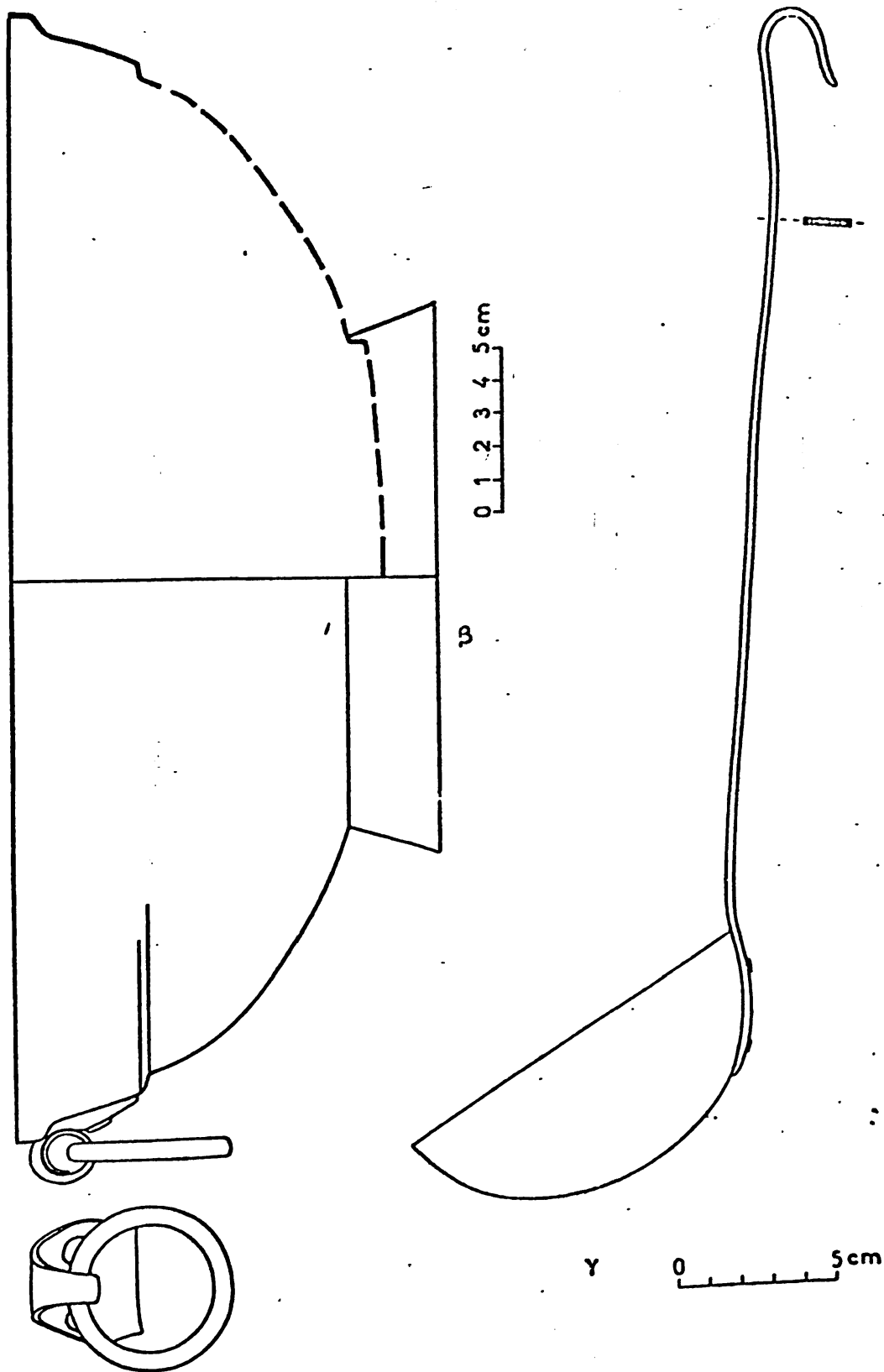

β.

0 1 2 3 4 5 cm

πλν.10

0 1 2 3 4 5 cm

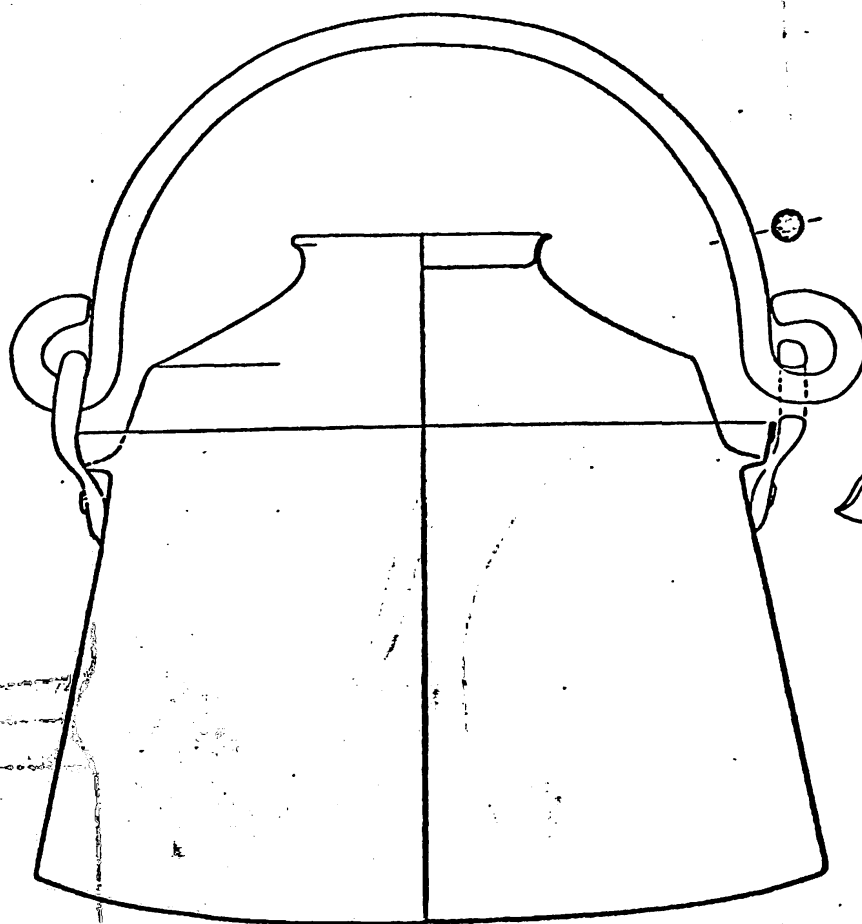
β

0 1 2 3 4 5 cm

α

hcv.12

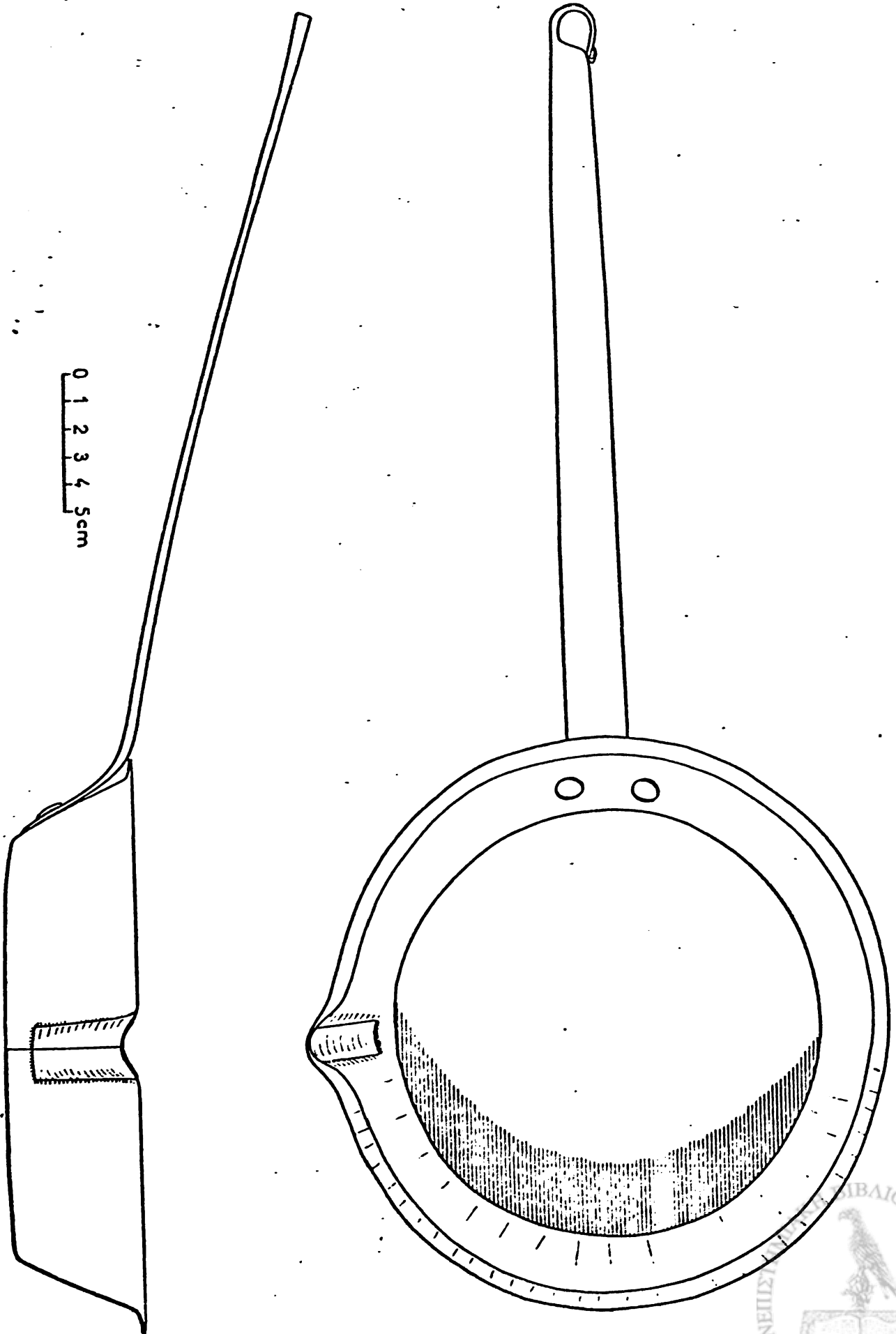

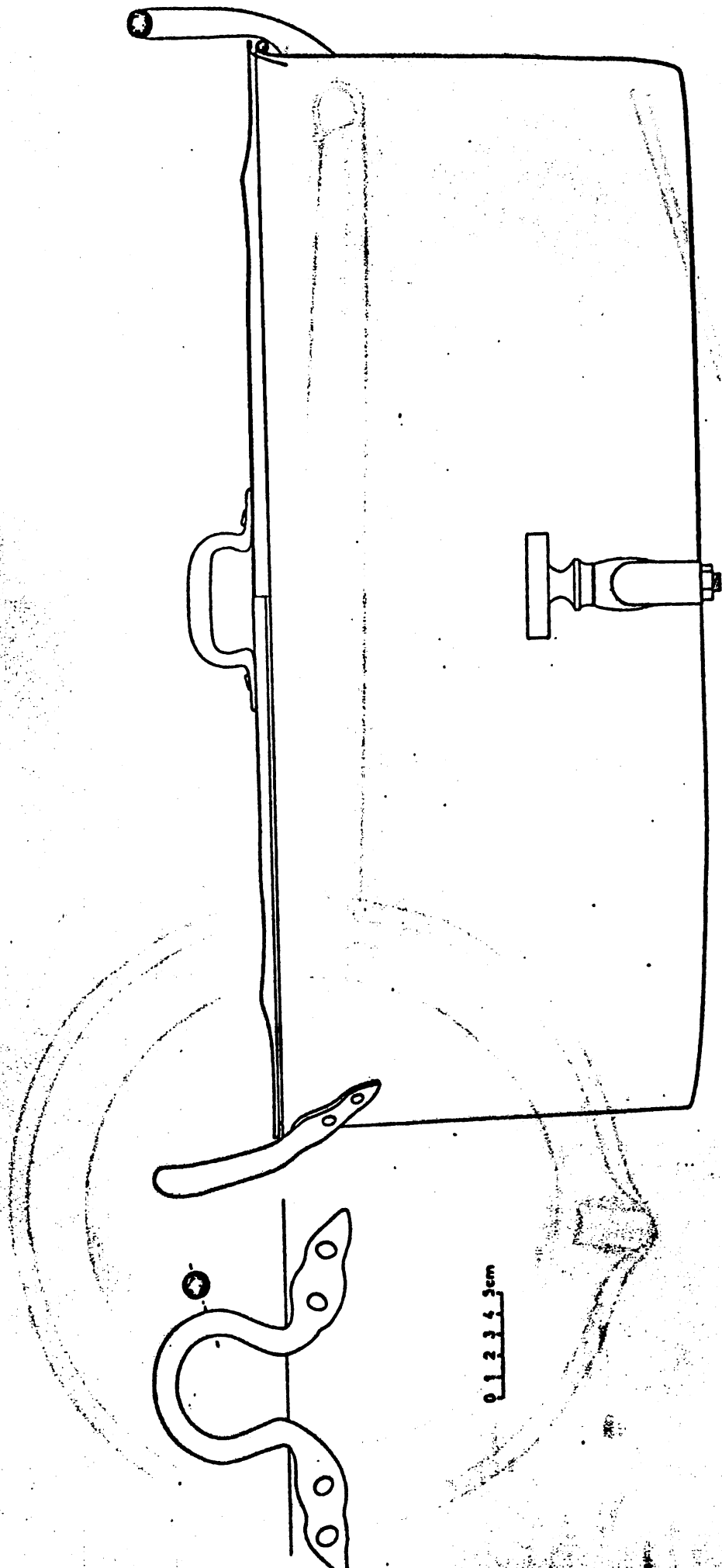
α

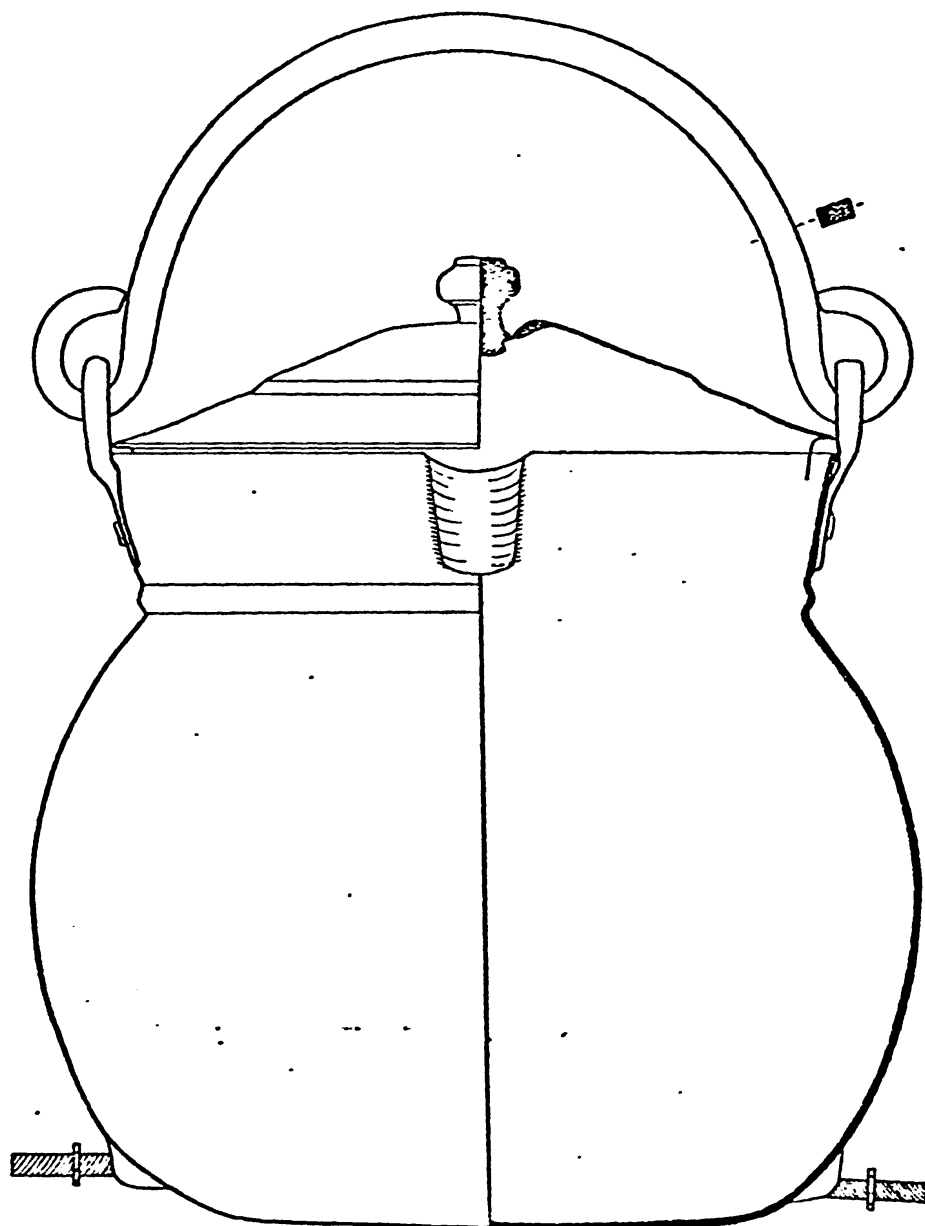
0 5 cm

πλν.13

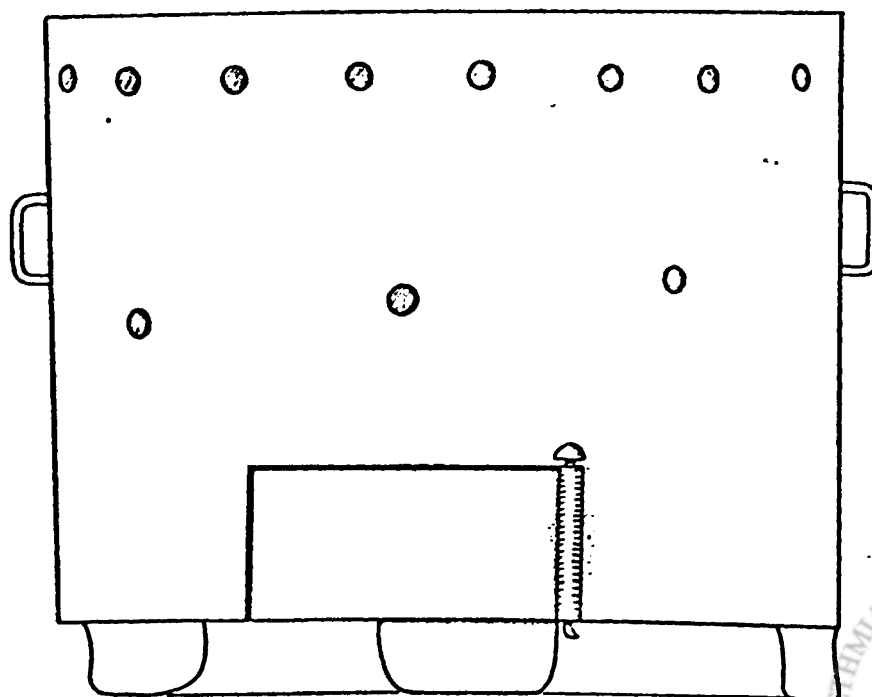

α

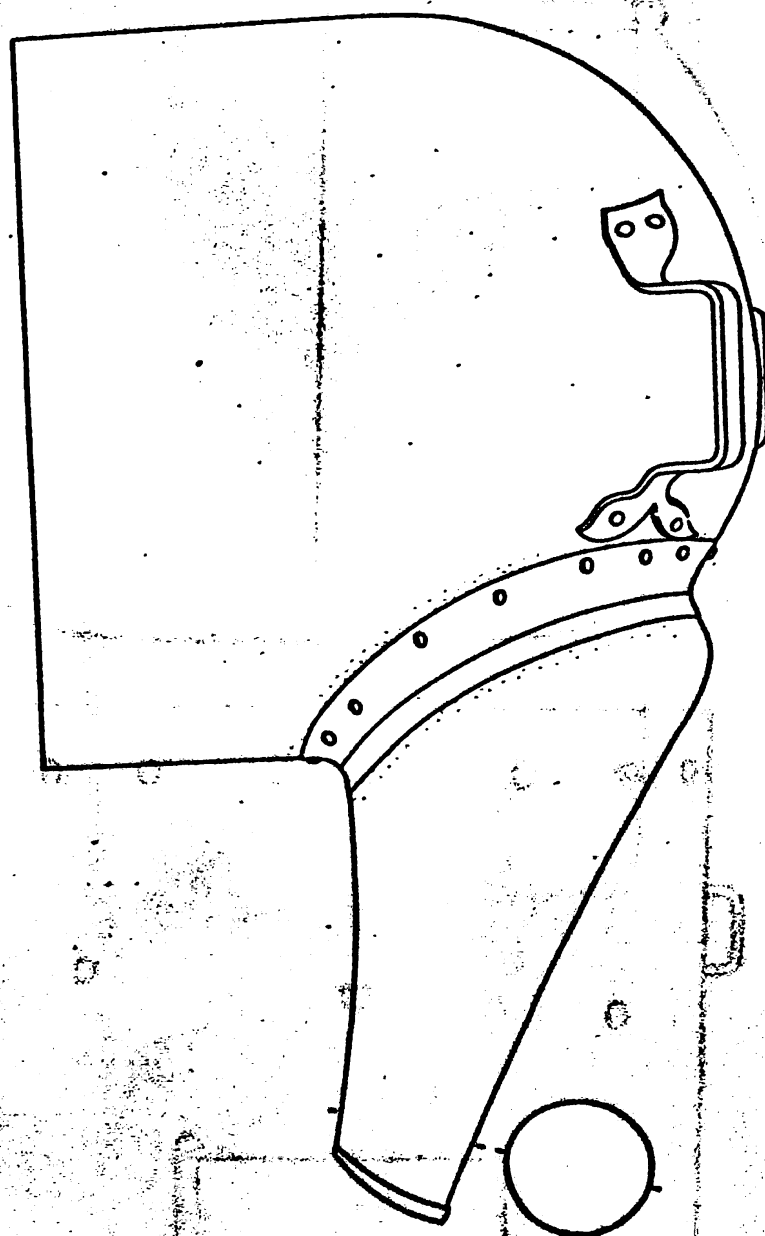
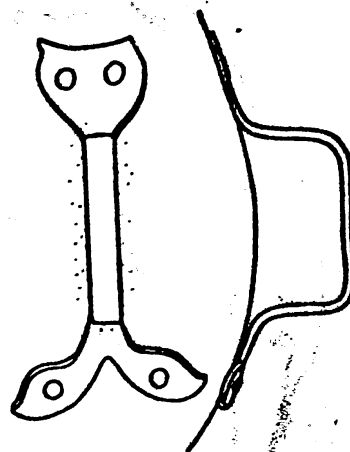
β

Πςν.17

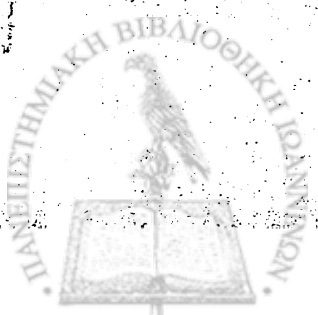
0 1 2 3 4 5cm

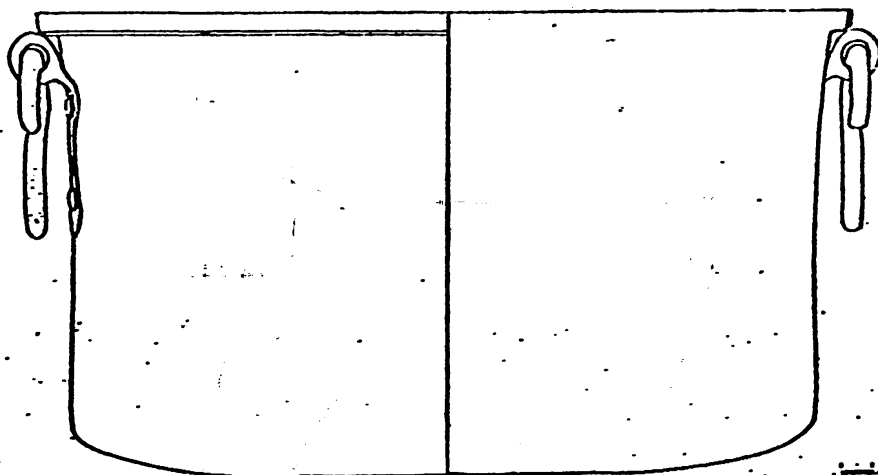

0 5 10cm

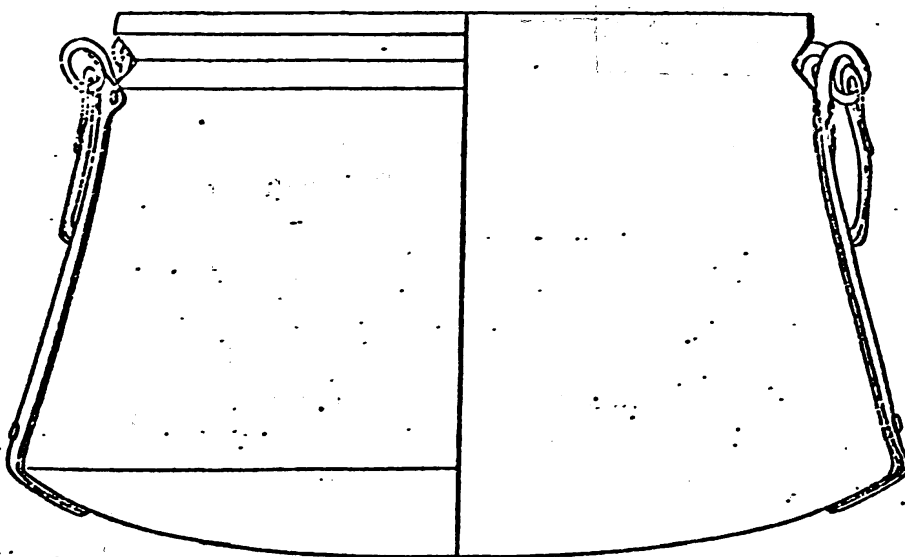

Πετ. 18

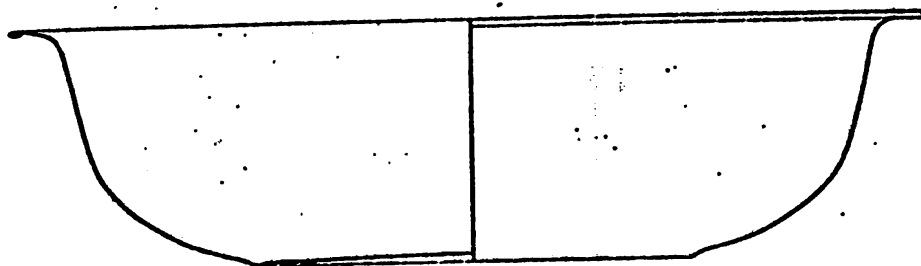

α

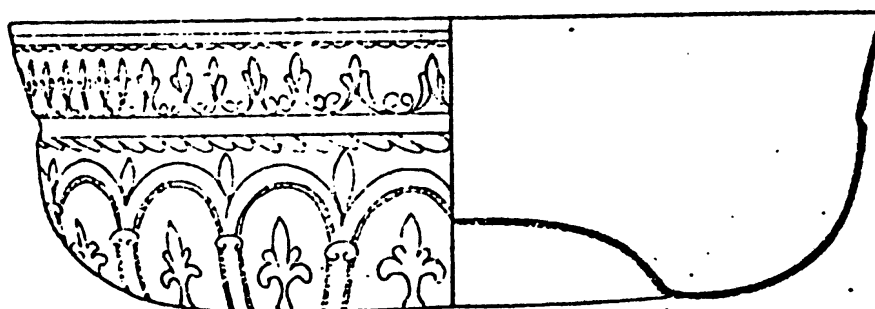

β

0 1 2 4 6 8 10 cm

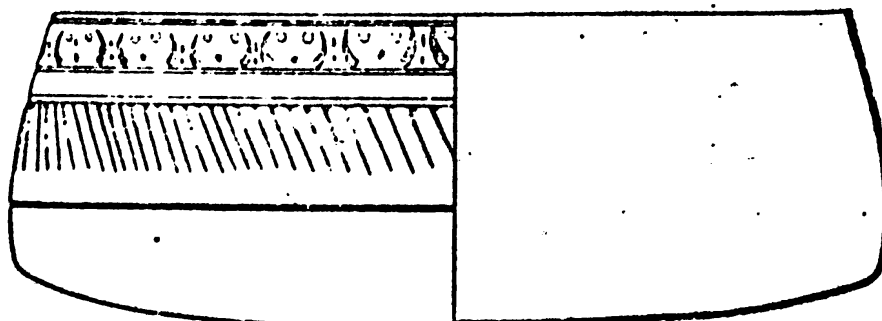

α

β

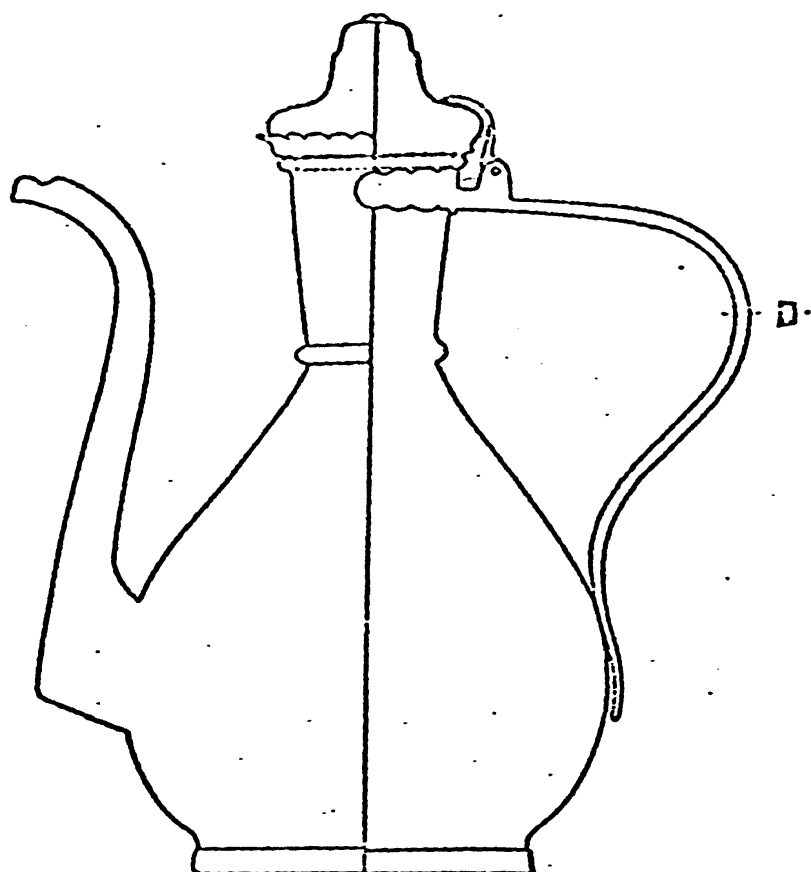
0 1 2 3 4 5 CM.

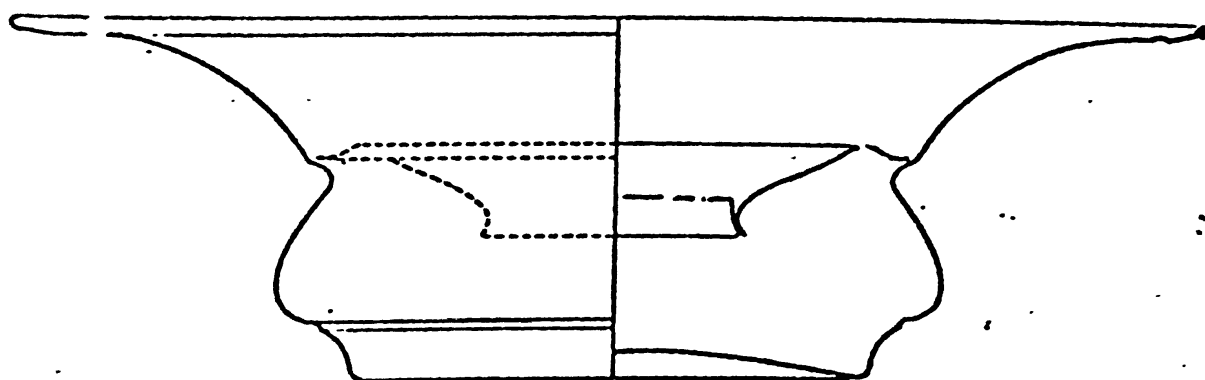
γ

0 1 2 3 4 5 CM.

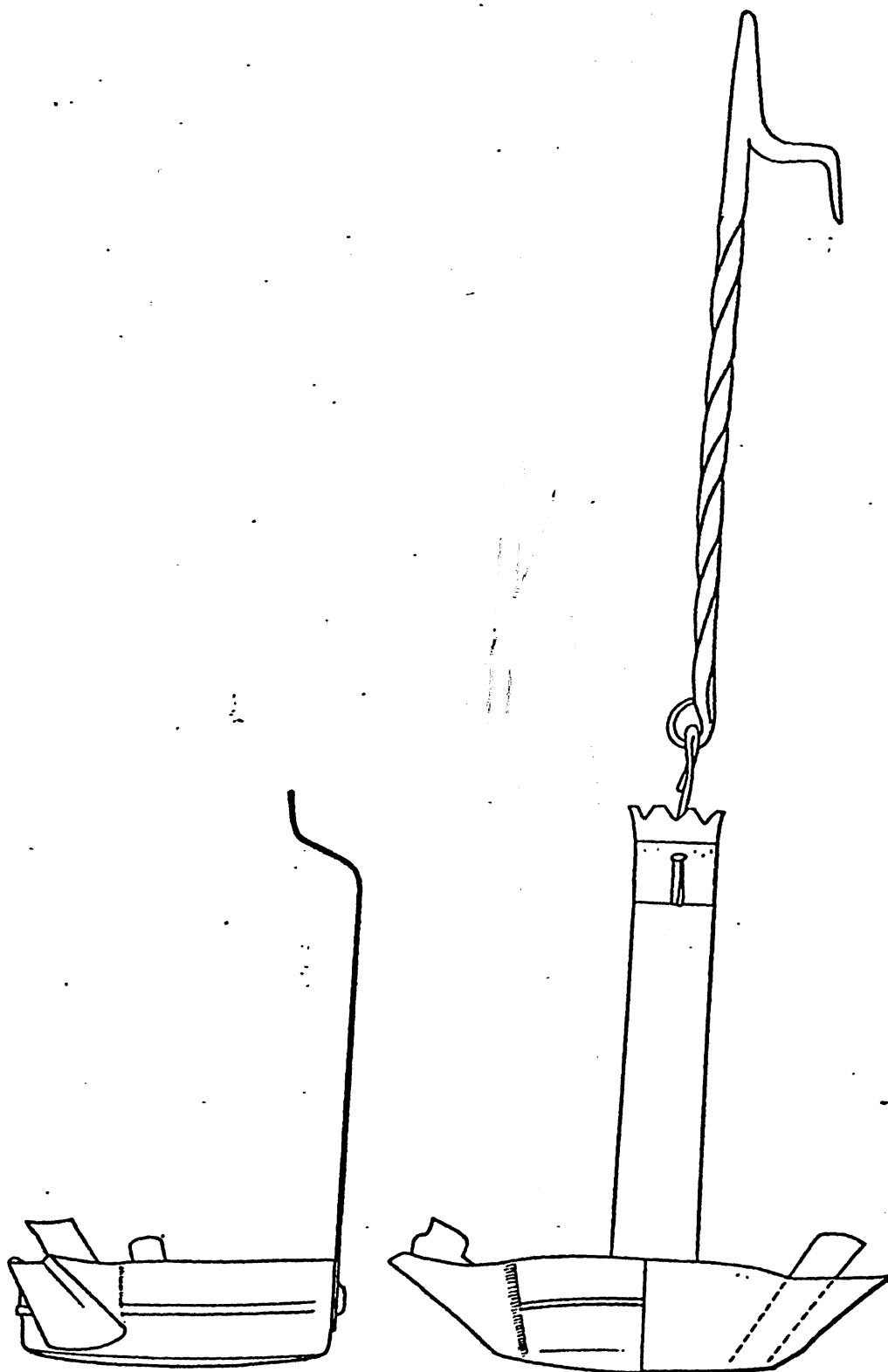

α

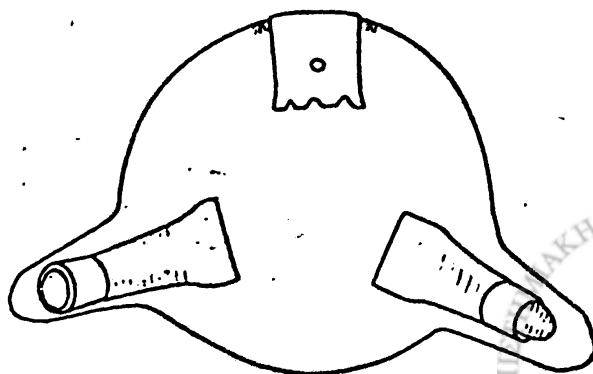

β

0 5 10 cm

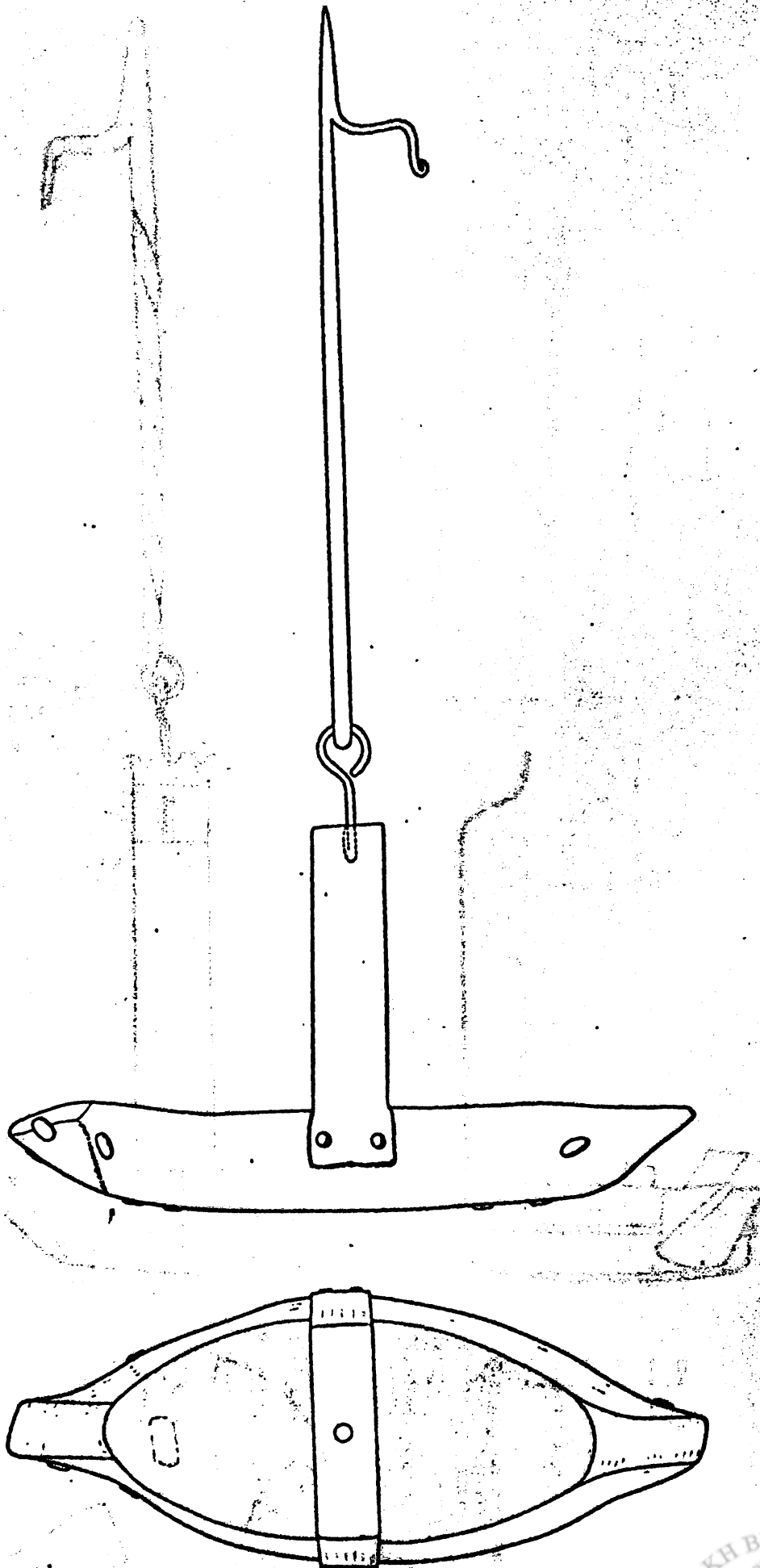

0 1 2 3 4 5 cm

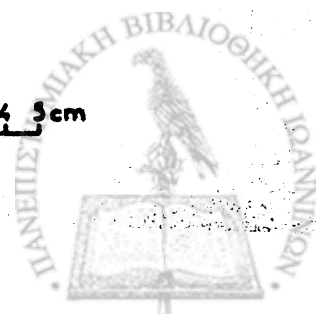
πλν. 23

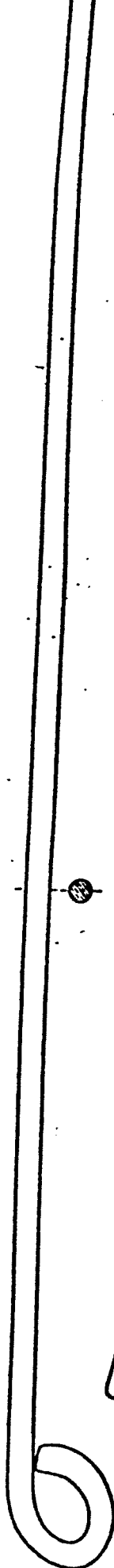
0 1 2 3 4 5cm

Π6v.24

ΤΣΙΜΠΙΔΑ

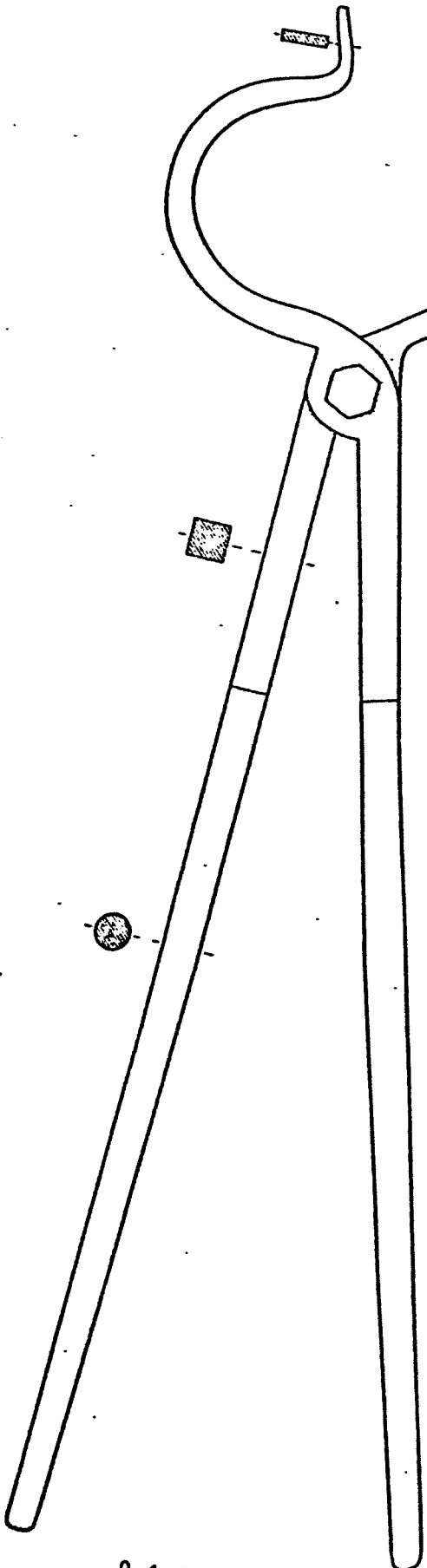
α

0 1 2 3 4 5cm

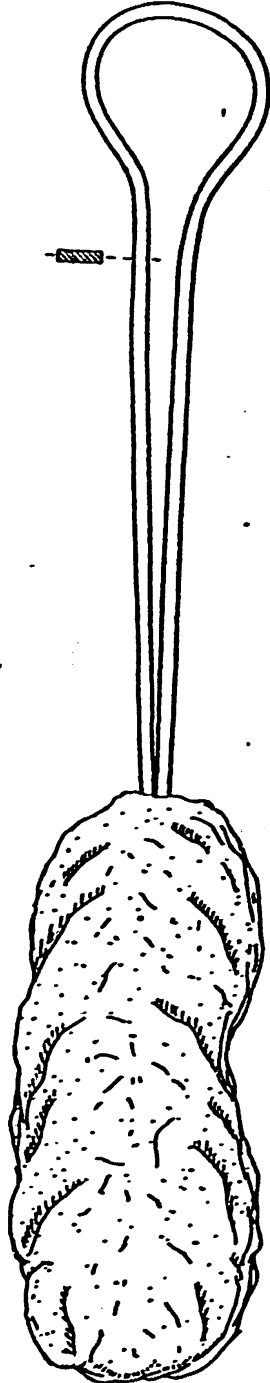
π6v. 26

β

0 1 2 3 4 5cm

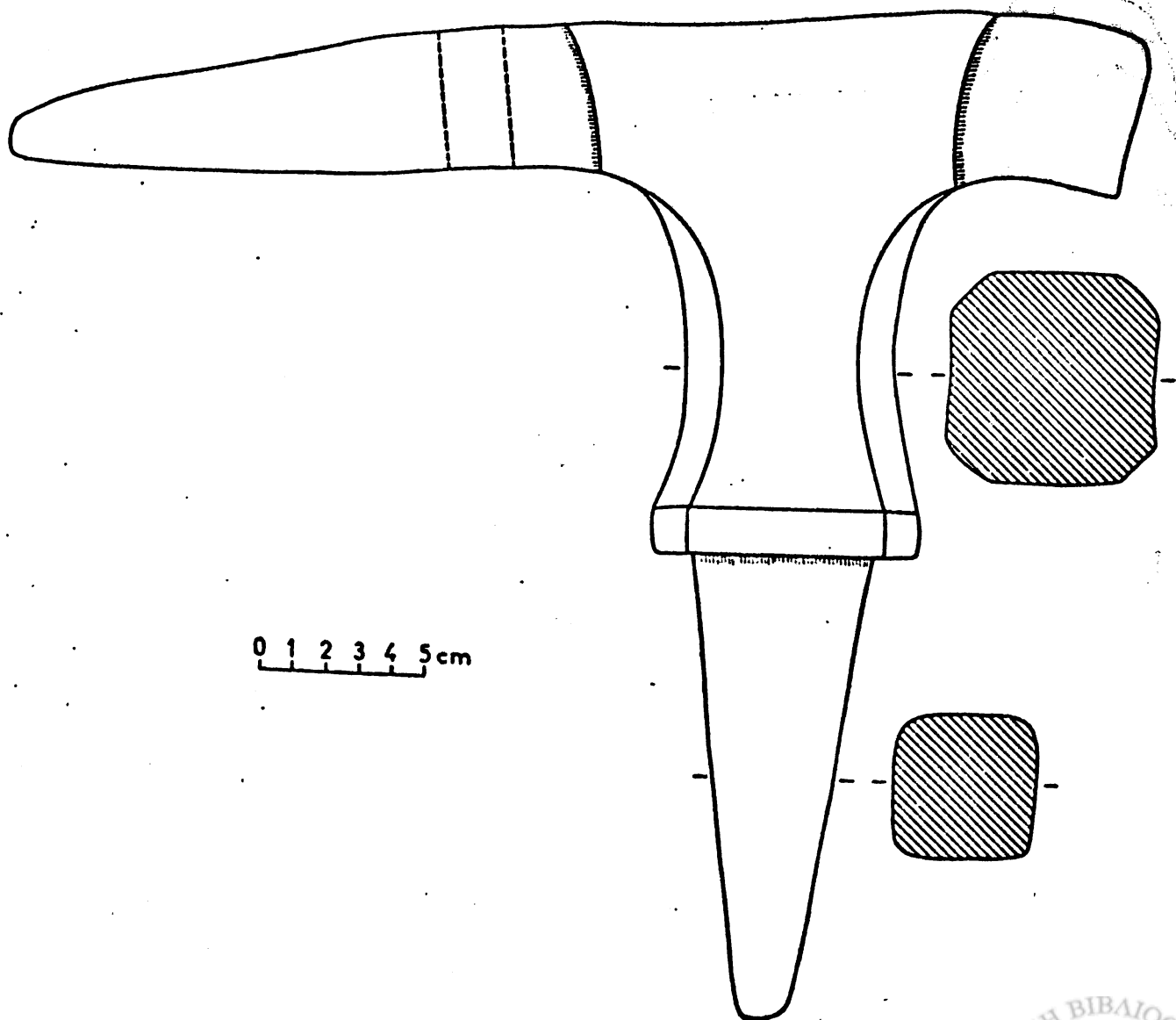
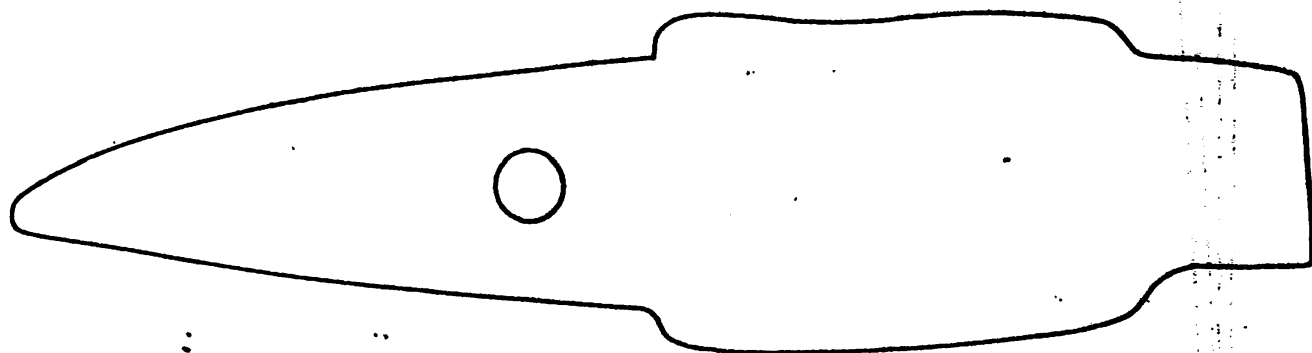

0 1 2 3 4 5cm

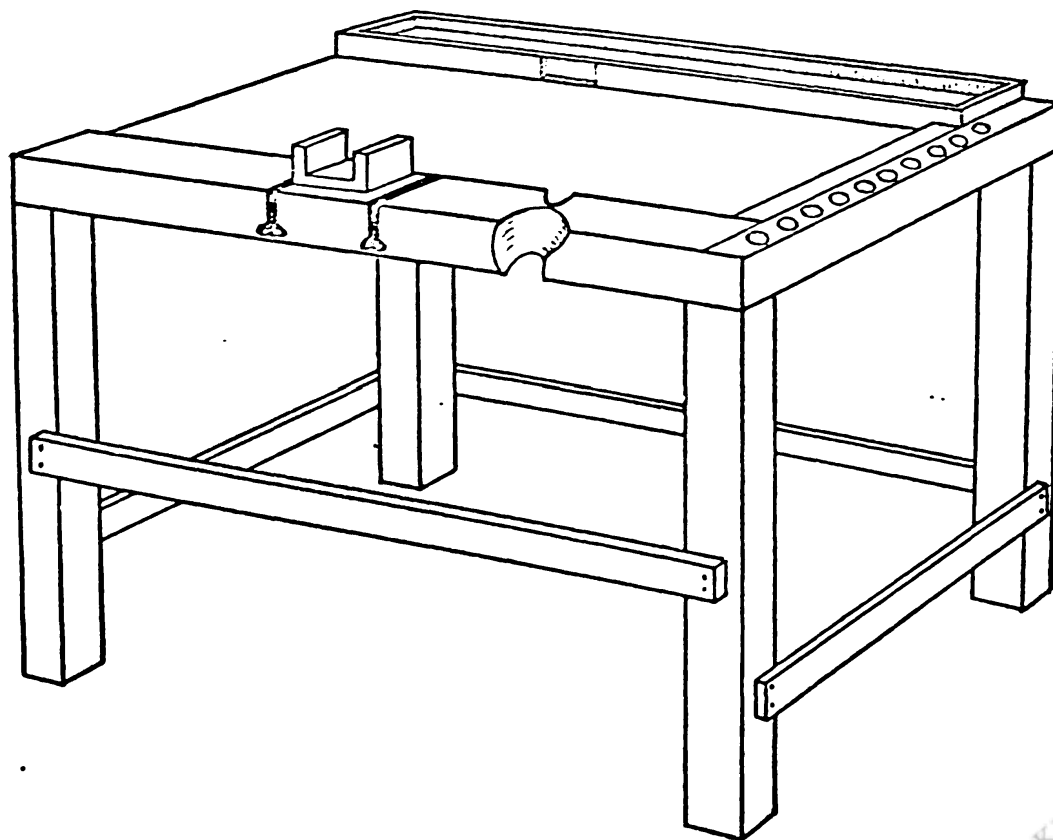
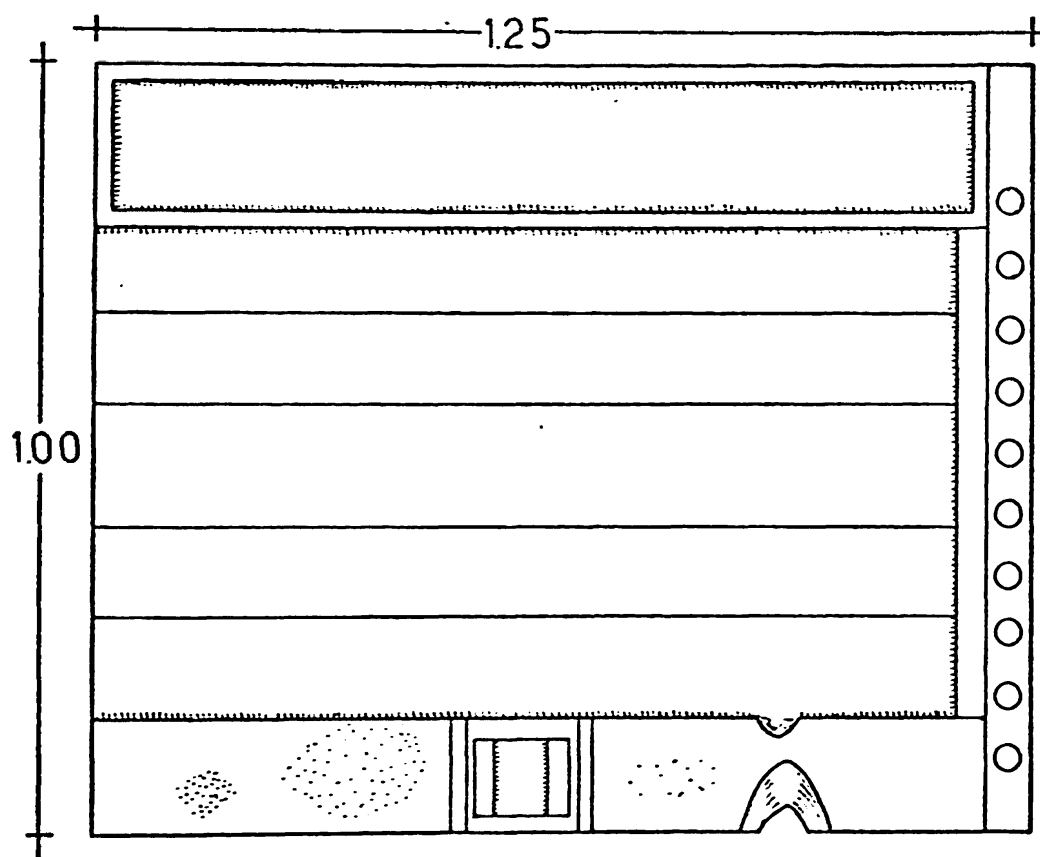
πλν. 27

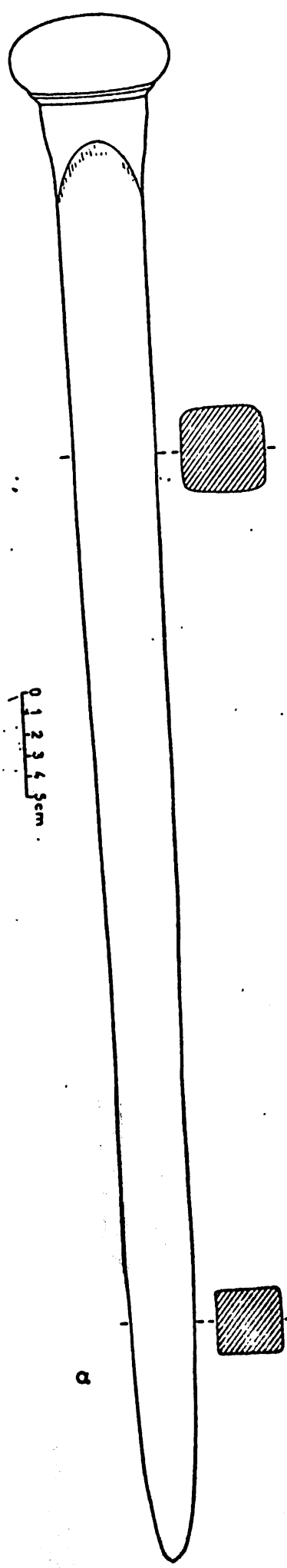

AMONI

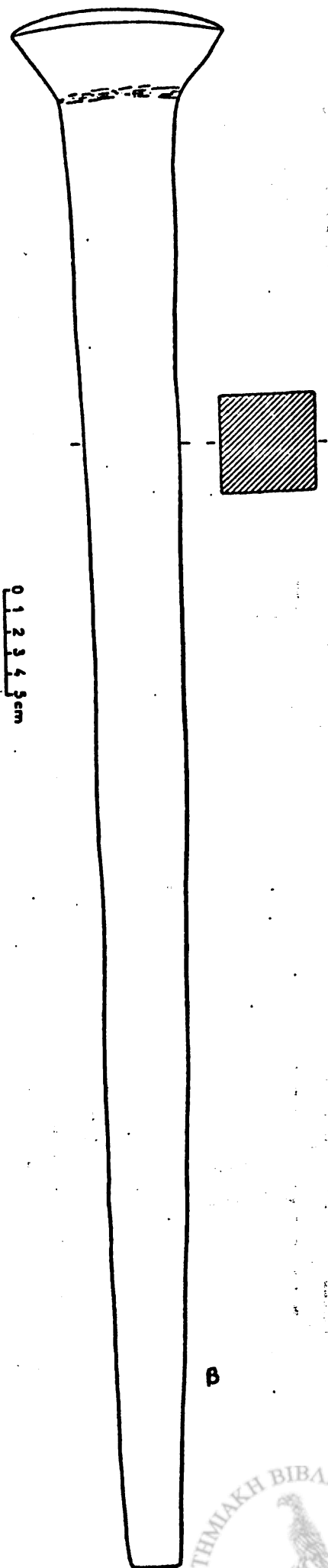
0 1 2 3 4 5 cm

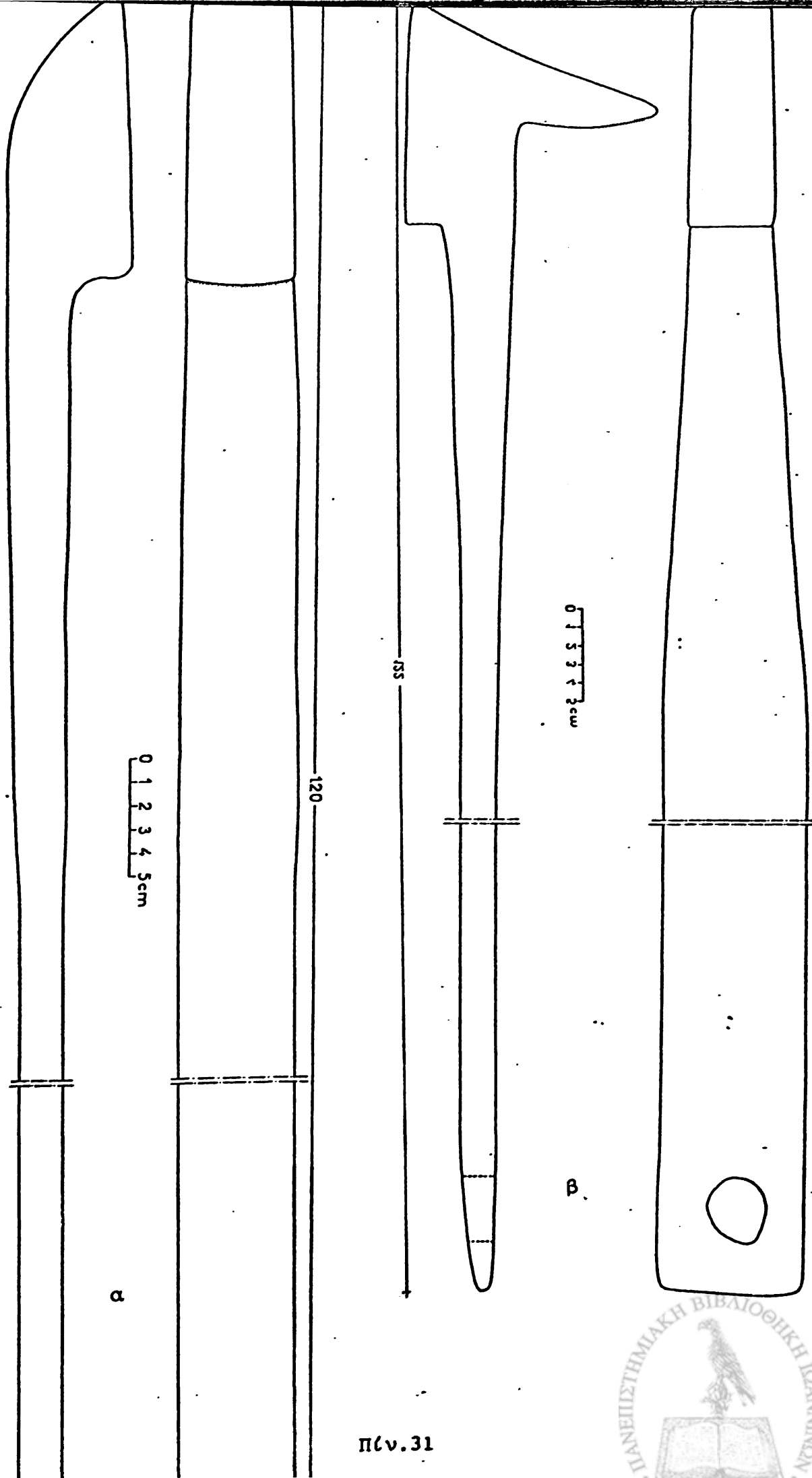
α

0 1 2 3 4 5 cm

β

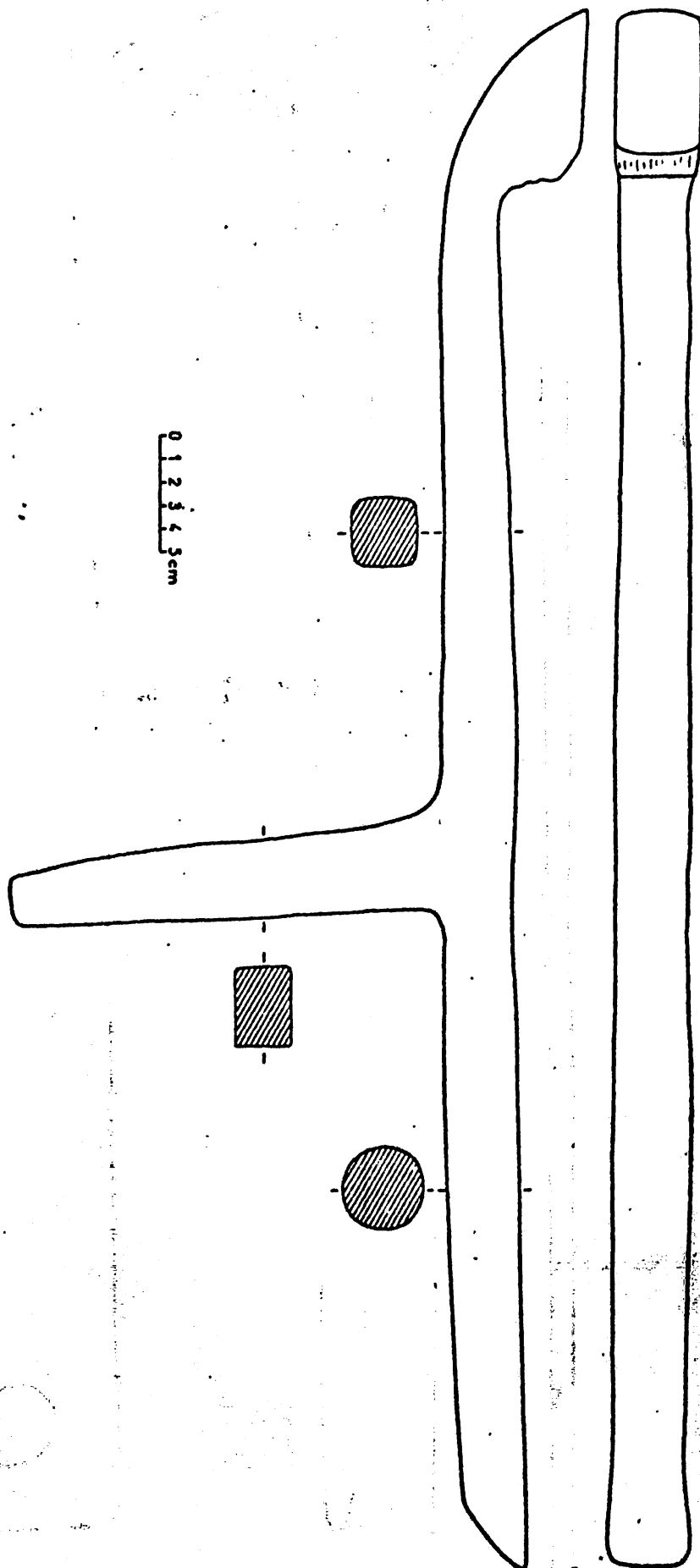

α

β

πλν.31

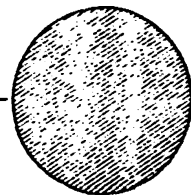

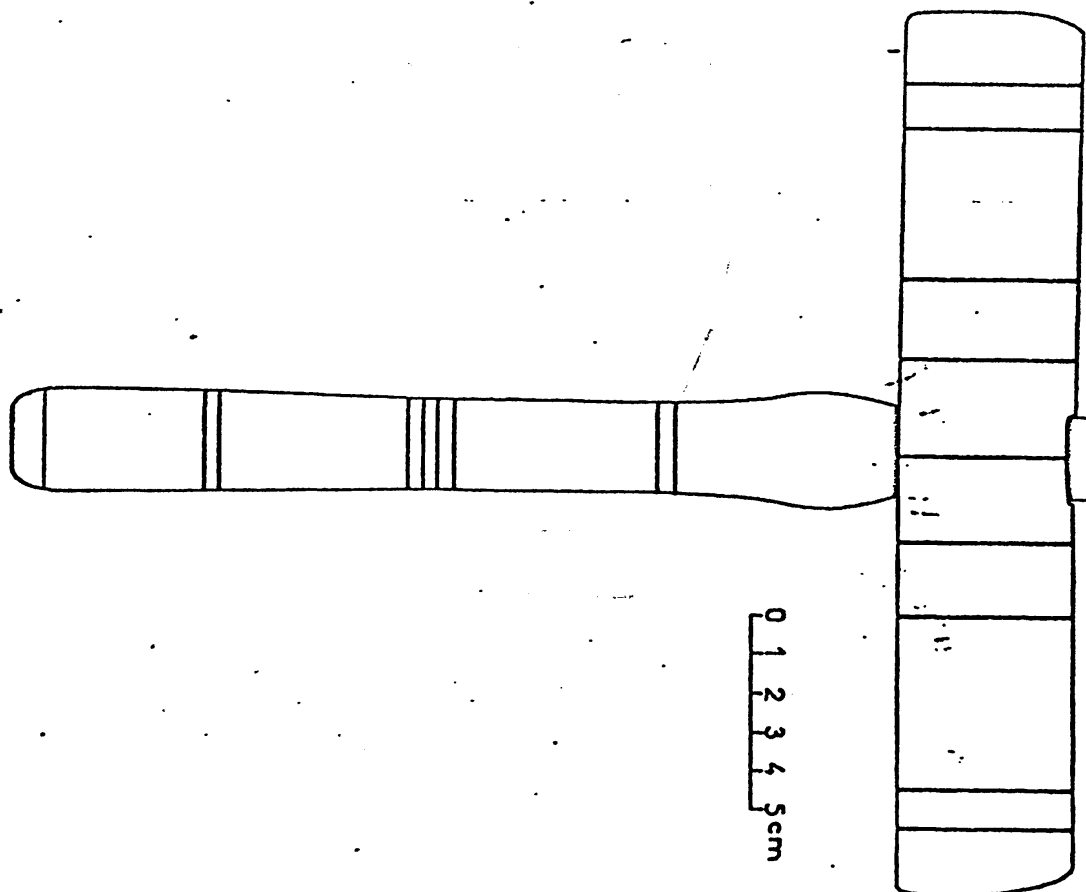
β

πλν. 32

ΕΥΛΟΓΙΟΥΡΑ

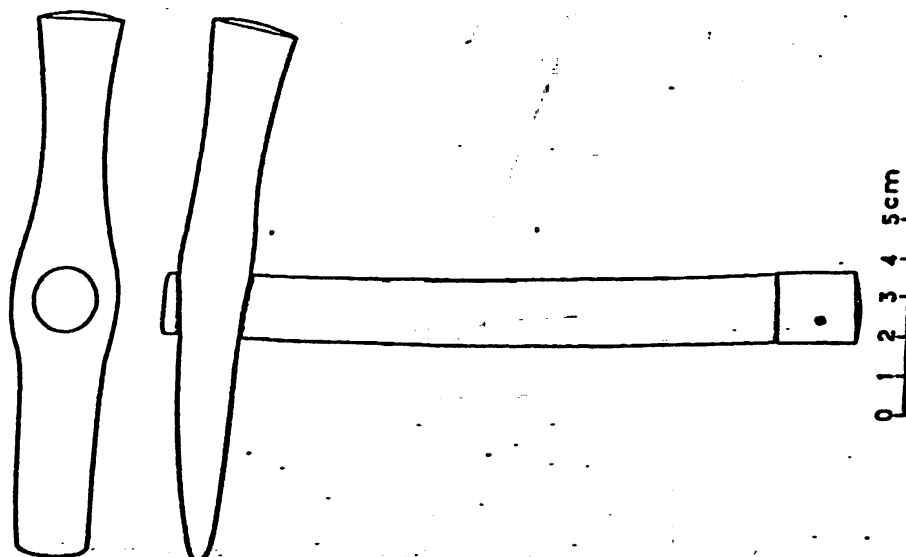
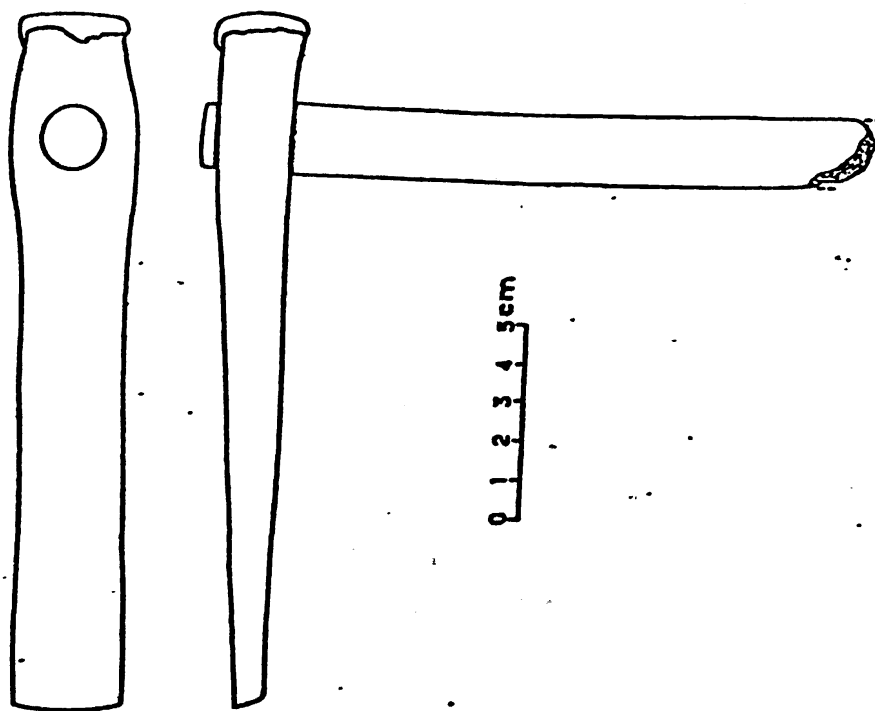

πλν. 34

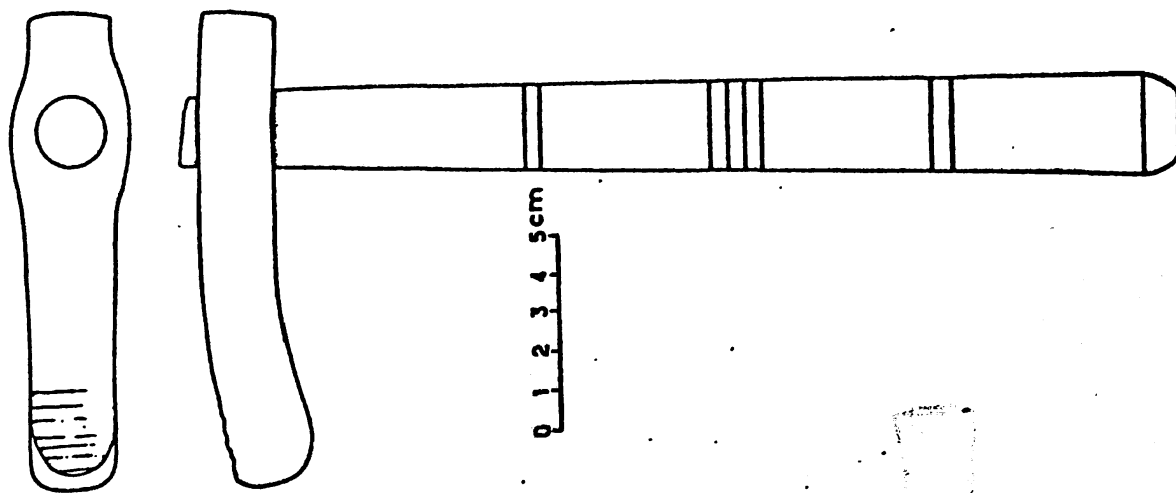

ΑΡΙΣ

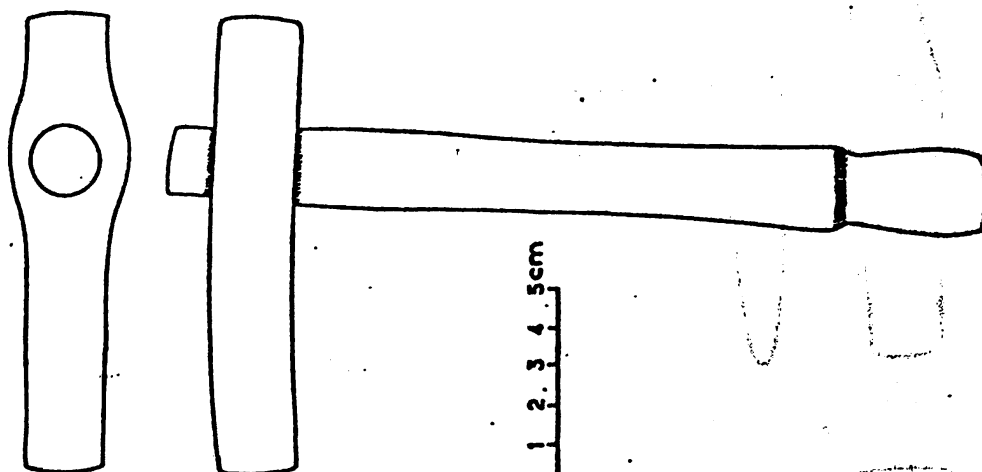
ΠΑΤΕΡΙΤΣΙ

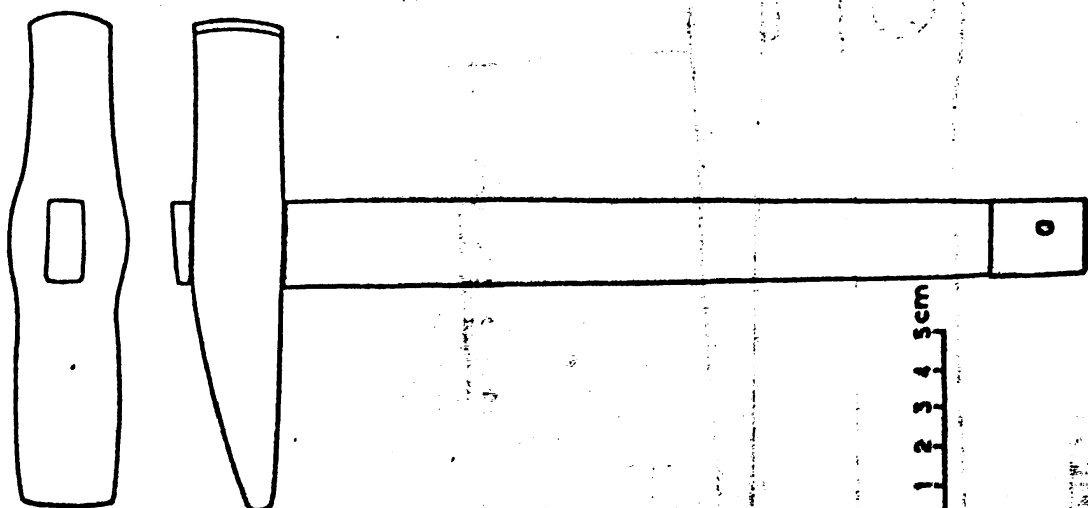
ΜΠΡΟΥΜΕΝΟ

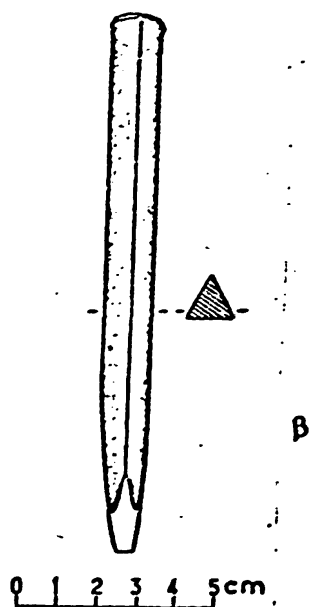
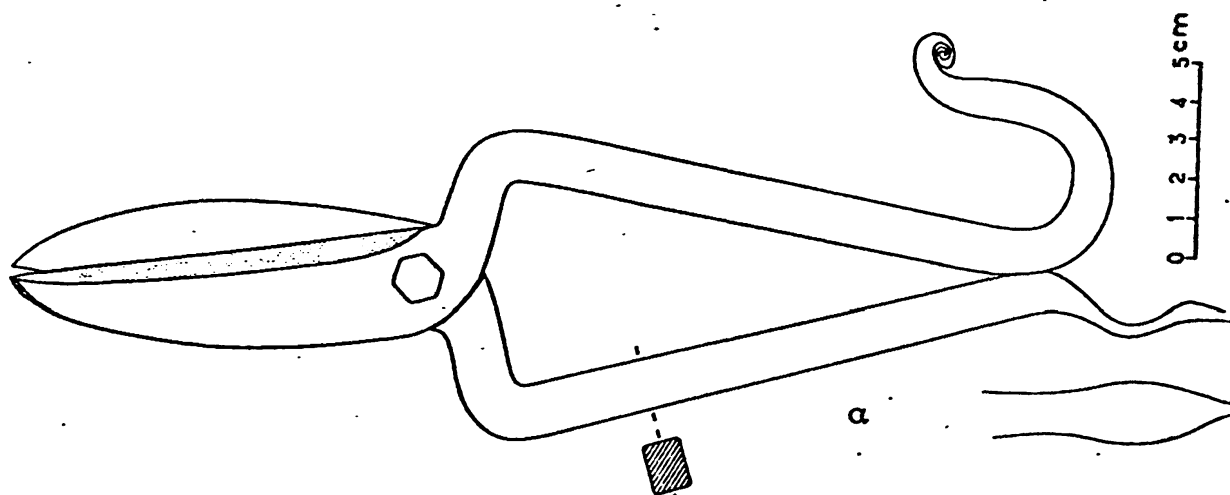
ΙΟΥΡΙ

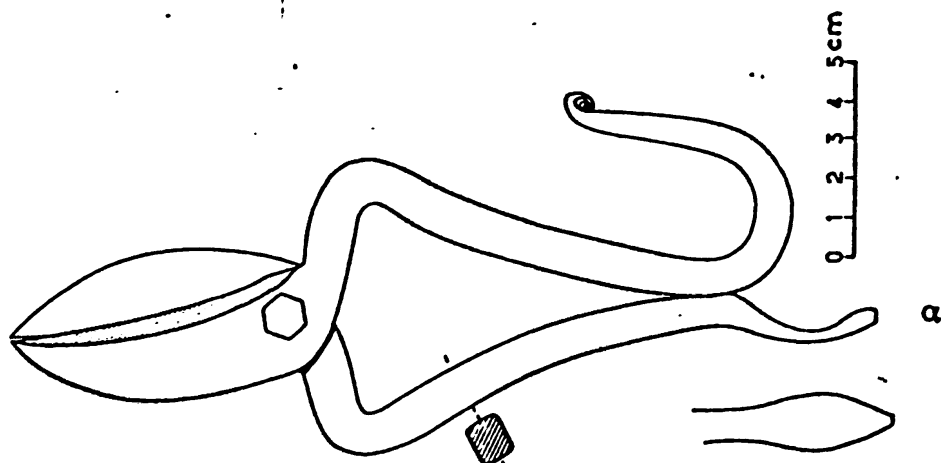
ΑΙΚΟΝΟ

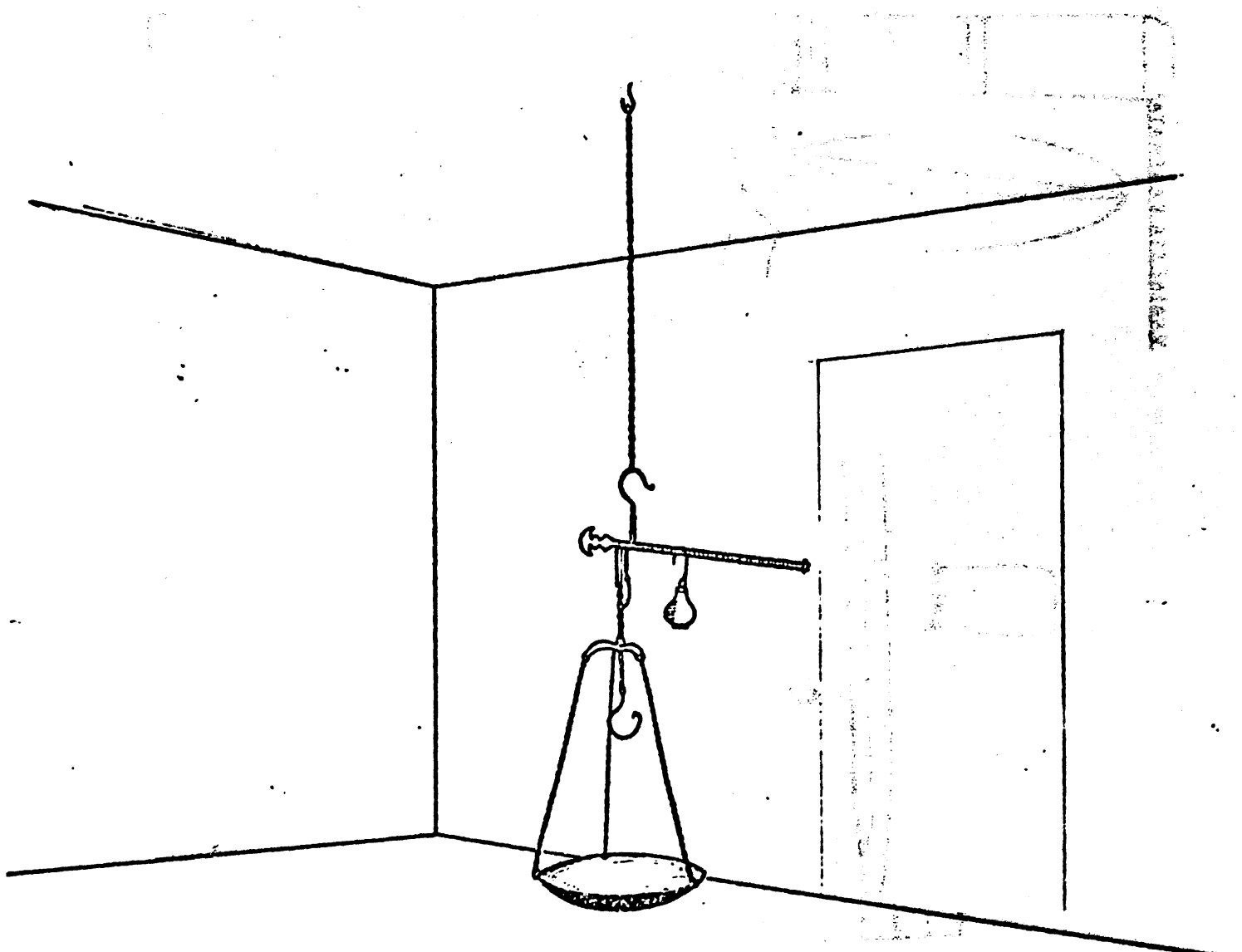

ΨΑΛΙΑ ΓΙΑ ΕΛΑΣΜΑΤΑ

ΨΑΛΙΑ ΓΙΑ NYXIA

4

७७५५
७७५५

SECRET

• E • C • I • P • A •

2-2-4-10

[Illegible handwritten signature]

Amphiprion ruber (Forsk.) as a new species
from the Pacific Ocean.

1-11-63

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

1871

1875

Wheat

[Faint, illegible handwritten notes]

[Faint, illegible handwritten notes]

[Faint, illegible handwritten text]

ПАРАРТИМА

1. 1941 1942 1943 1944 1945 1946 1947 1948 1949 1950 1951 1952 1953 1954 1955 1956 1957 1958 1959 1960 1961 1962 1963 1964 1965 1966 1967 1968 1969 1970 1971 1972 1973 1974 1975 1976 1977 1978 1979 1980 1981 1982 1983 1984 1985 1986 1987 1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100 2101 2102 2103 2104 2105 2106 2107 2108 2109 2110 2111 2112 2113 2114 2115 2116 2117 2118 2119 2120 2121 2122 2123 2124 2125 2126 2127 2128 2129 2130 2131 2132 2133 2134 2135 2136 2137 2138 2139 2140 2141 2142 2143 2144 2145 2146 2147 2148 2149 2150 2151 2152 2153 2154 2155 2156 2157 2158 2159 2160 2161 2162 2163 2164 2165 2166 2167 2168 2169 2170 2171 2172 2173 2174 2175 2176 2177 2178 2179 2180 2181 2182 2183 2184 2185 2186 2187 2188 2189 2190 2191 2192 2193 2194 2195 2196 2197 2198 2199 2200 2201 2202 2203 2204 2205 2206 2207 2208 2209 2210 2211 2212 2213 2214 2215 2216 2217 2218 2219 2220 2221 2222 2223 2224 2225 2226 2227 2228 2229 2230 2231 2232 2233 2234 2235 2236 2237 2238 2239 2240 2241 2242 2243 2244 2245 2246 2247 2248 2249 2250 2251 2252 2253 2254 2255 2256 2257 2258 2259 2260 2261 2262 2263 2264 2265 2266 2267 2268 2269 2270 2271 2272 2273 2274 2275 2276 2277 2278 2279 2280 2281 2282 2283 2284 2285 2286 2287 2288 2289 2290 2291 2292 2293 2294 2295 2296 2297 2298 2299 2300 2301 2302 2303 2304 2305 2306 2307 2308 2309 2310 2311 2312 2313 2314 2315 2316 2317 2318 2319 2320 2321 2322 2323 2324 2325 2326 2327 2328 2329 2330 2331 2332 2333 2334 2335 2336 2337 2338 2339 2340 2341 2342 2343 2344 2345 2346 2347 2348 2349

5. The following information is provided for the year ended 31 December 2014:

... ..

1890

100-443887-100

St. Louis, Mo. 27th Nov. 1892

... ..

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

1944

... ..

2000-01-01 to 2000-01-01

[Faint, illegible handwritten notes]

[Faint, illegible text]

100

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

1. The first step is to identify the problem or question that needs to be answered. This involves understanding the context and the specific requirements of the task.

100

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ

[illegible]

ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΝ

ΕΙΣΕΡΧΟΜΕΝΑ ΕΓΓΡΑΦΑ			
ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΑΠΟΣΤΕΛΛΩΝ Ή ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ ΕΓΓΡΑΦΟΥ
	Εκδόσεως Πρόεδρος Αντιπρόεδρος		Σα Μ.Δ. - Εκτελεστική
	Εκδόσεως Λήψεως		Θ Νομικός Πρόεδρος Μηχ. Γραμματείας
	Εκδόσεως Λήψεως		Πρόεδρος Εκτελεστική Εκτελεστική
	Εκδόσεως Λήψεως		Πρόεδρος Εκτελεστική
	Εκδόσεως Λήψεως		Πρόεδρος Εκτελεστική Εκτελεστική
	Εκδόσεως Λήψεως		Πρόεδρος Εκτελεστική
	Εκδόσεως Λήψεως		Πρόεδρος Εκτελεστική
	Εκδόσεως Λήψεως		Πρόεδρος Εκτελεστική
	Εκδόσεως Λήψεως		Πρόεδρος Εκτελεστική

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΕΞΕΡΧΟΜΕΝΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΠΟΣΟΣΤΟΝ ΑΠΟΣΤΕΛΛΕΤΑΙ Ή ΑΝΑΦΕΡΕΤΑΙ	ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ ΕΓΓΡΑΦΟΥ
Εκδόσεως	Μουσικών	
Αποστολῆς	Ανδρέα Σωφράν Γ. Καλαμίνης - Γρ. Γ. Παπαγιάννης	
Εκδόσεως	Ηλ. Γουρόπουλος Θ. Πρόκος	2 2
Αποστολῆς		
Εκδόσεως	Με τη βοήθεια των μαθητών της Σχολής	
Αποστολῆς	Διὰ τὴν ἐκδόσιν τῆς	
Εκδόσεως	Εκδόσεως	
Αποστολῆς		
Εκδόσεως	11	
Αποστολῆς	11 12	
Εκδόσεως	11 13	
Αποστολῆς	Σ 14 Κ 15	
Εκδόσεως		
Αποστολῆς		
Εκδόσεως		
Αποστολῆς		

1.500
3.150
4.650

I

ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΝ

ΕΙΣΕΡΧΟΜΕΝΑ ΕΓΓΡΑΦΑ			
ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΑΠΟΣΤΕΛΟΝ Η ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ ΕΓΓΡΑΦΟΥ
1	Εκδόσεως	Κεφαλαίος	Κρυσεύου 14
Δ	Λήψεως	"	Γαλιλ 13
11	Εκδόσεως	Νεοπαλαισίου	11
12	Εκδόσεως	"	"
13	Λήψεως	Κορυθ 65	
14	Εκδόσεως	Αδφ 8	
15	Λήψεως	Κορυθ 25	
16	Εκδόσεως	Ανεξαραιώς 144	
17	Λήψεως	Κορυθ 136	
18	Εκδόσεως	Κορυθ 190	
19	Λήψεως	Κορυθ 204	
20	Εκδόσεως	Κορυθ 155	
21	Λήψεως	Κορυθ 188	
	Εκδόσεως		
	Λήψεως		
	Εκδόσεως		
	Λήψεως		

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΕΞΕΡΧΟΜΕΝΩΝ	Χρονολογία			Αρχή προς την οποίαν.	Θύρις	Φάκελλος	Παρατηρήσεν
	Έτος	Μην	Ημέρα				
<i> απαμειβόμενους τους ευνόους μαρτύρους του αιματηρού μαρτυρίου την κίνηση διαβίαν, δι' αιδωμένα, και τα μαρτυρικά </i>	1945	Μαΐου	2	<i> Λατρεία Μανδύκου Πατρών </i>			
<i> απαμειβόμενους τους ευνόους δι' αιδωμένα μαρτύρια και χερσών και γυναικών το έτος 1945 δι' αιδωμένα μαρτυρία από εχέως </i>	1945	Μαΐου	23	<i> Ύδαρ. Ευαγγελιστής Ιωαννίνων </i>			

ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΝ

Αριθμός Πρωτοκόλλου	Συνεδρίαση	Παραρτηρ. έγγραφοι			Τόπος θέν. εξέδ. η	Χρονολογία λήψης			Έκδουσα αρχή	Περίληψη εισερχομένου εγγράφ.
		Αριθμός	Χρονολογία	Μήν.		Έτος	Μην.	Ημέρα		
1										
2										
3		1193/19	27.10.1946	10.11.1946	1946	10.11.1946	22		Υπουργείο Εθνικ. Οικονομίας	Γραφή ότι τινες επίτιμα φιλία εξήματα περί 1300 αφαιρ. χημεία παραδίδ. τ. Αυστρία Γερμανία.
4										
5										

Δωματεῖον Λαμπροῦ
ἰ. Ορεγκανίου Γραμματεῖ.

Παρίσι 23 Μαΐου 1916

Αφρ. Πρωτοῦ 9.

Πρὸς
Τοις ὑπογράψαντι Λαμπροῦ
Ἰταῖδα

Σταβαίς μου ἐνὶ τῇ τῇ τῇ τῇ
ἡ δ' ὅτι ἐστὶν ὅτι τὸ Δωματεῖον ἔχει
ἀναστῆναι ὑπογράφον ἡ δ' ὅτι
μαγιστρὸν ἡ δ' ὅτι, ὅτι ἡ δ' ὅτι
ὑπογράφον ἡ δ' ὅτι ὁμογενείας καὶ ἡ δ' ὅτι
ὅτι τὸ Δωματεῖον ἡ δ' ὅτι ὅτι ἡ δ' ὅτι
ὅτι ἡ δ' ὅτι ὅτι ὅτι ὅτι ὅτι ὅτι
ἡ δ' ὅτι ἡ δ' ὅτι ὅτι ὅτι ὅτι ὅτι
Μετὰ τὸν—

ἡ δ' ὅτι παρὰ τὸν ὅτι ὅτι
ἡ δ' ὅτι τὸ Δωματεῖον καὶ ὅτι ὅτι
ἡ δ' ὅτι ὅτι ὅτι ὅτι ὅτι ὅτι

Μετὰ τὸν
ὁ Πρόεδρος τοῦ Δωματεῖον
ἡ δ' ὅτι ὅτι ὅτι ὅτι ὅτι ὅτι
ἡ δ' ὅτι ὅτι ὅτι ὅτι ὅτι ὅτι

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΥΝ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Εν Ἀθήναις τῇ 12/6/46 1946

ΓΕΝΙΚΗ Δ'ΣΙΣ Επα. & Βιοτ.
Επαθροίου

Διεύθυνσεις

Τμήμα Εξ. Διευ. (B)

Γραφείον Καταν. Πρωτ. το κατά Ελβετινον Σ.
Βιοτεχνικόν Κατασκευαστικόν
Παιδίον

Αριθ. πρωτ. 45319

'Ix'v'v'v'v'

Εἰς ἀπάντησιν ἐπὶ τοῦ ἀν' ἑρ. 0. 22/7/74/
5/16 ἐγγράφου σας, ἔχομεν πλὴν τιμῆς καὶ γκαρι-
σμεν ὑμῖν, ὅτι ἀπορῶν εἰς τὴν ἀντιθέσιν τοῦ
καθ' ἡμᾶς ἱστορικικοῦ προσώπου ψευδογράφου εἰς
χελωνῆς.

ὅτι τὸν χρόνον σου ἔχει ὁ Θεὸς ἐξέσας ἑαὶν
 ὅπως ὑποβῇτε ἡμεῖς ἀντιπαραστήσαντες ἑαυτοὺς
 ὡς θύραν τοῦ σώματος.

Ἡ καρδιά μου γέρχεται ἐν τῶν ἀνοθεύτων φρεσίν·
 ἀλλ' ὅτι ἐπὶ τῇ ἀρετῇ σου ἐκτρέφεται ἡ καρδιά μου
 (138). Ὡς γὰρ, κατ' ἐπιταγή σου τὸν ἐνδία-
 φρονητὸν νοσητὴν ἀποστρέφουσιν.

Χαίρει Χυτήρι: καὶ ἐν τῷ παρόντι εἰς τὴν δια-
δουλήν σου μετέβη σήμερον.

Kotvachinsk

-Σωπότερον ὁπείχοντες οὐκ ἔσμεν

Α. Παναγιώτης

(ἐκ τῆς ἐκείνης) - ἰσχυρὰ

1100' in 100'

Πρακτικὸν
Προσωπικοῦ Συμβουλίου Διοικήσεως
Ἑξαμενηνῆς Ἑρευνατικῆς

Ἐν ἑξαμηνίῳ Συμβουλίου 1. Οὐκ ἐστὶν
ἔτι πρὸς ἀντιτάκτον Μὲν τοῦ Προσωπικοῦ Συμβουλίου
τοῦ Διοικήσεως Ἑξαμενηνῆς Ἑρευνατικῆς
Προσωπικοῦ ἀποαρτίας διὰ τῆς παροῦσας ἀπο-
δῶς 5. μνημῶν.

Καθὰντιον παραμένει
1. Ἐν πρὸς ἀντιτάκτον τοῦ 11. Διοικήσεως.
2. Ἐν ἀντιτάκτον τοῦ 11. Διοικήσεως.
3. Ἐν γραμματεῖα τοῦ 11. Διοικήσεως.
4. Ἐν ταμείῳ τοῦ 11. Διοικήσεως.
5. Ἐν Μνημῶν τοῦ 11. Διοικήσεως.

Πρὸς ὅτι ἡ ἀποαρτία ἔστιν ἀποαρτία
Ὁ Πρόεδρος ὁ Γεν. Γραμματεὺς ὁ Μνημῶν
Ἀντιπρόεδρος ὁ Ταμειάρχης ὁ Διοικητὴς
Ἑρευνατικῆς

Αρ. 1.

Πραγματὶ Γεννῆς Λυγίωνος καὶ Διφρακίου
 Χαμνοῦ καὶ Γουκαρμίου

Ἐν Στανίσεσσι σήμερον τῇ 15' Οὐκτωβρίου
 1950 πρῆξαν ἐπὶ ἐδδομίδος Κυριακῆς ὥραν 11 π. μ.
 καὶ ὁσον ναυοικητῆς ἀποσκευῆς τοῦ Πρεσβυτέρου καὶ
 Γεωρ. Παπακωνσταντίνου ἀντιφῶν καὶ Μίση καὶ Διφρακίου
 Χαμνοῦ καὶ Γουκαρμίου ἐν Γεννῇ Λυγίωνος ἀπὸ
 διενέμεται ἐκδοτῆς ἀπὸς ἀνδρῶν Θεοῦ. Διφρακίου
 Παύλου καὶ Γεωρ. Κασαπόπου. 2/110 ἀπὸ
 καὶ 3/110 ἀπὸ Κασαπόπου. 2/110 ἀπὸ Παπακωνσταντίνου
 καὶ Παπακωνσταντίνου. 6/110 ἀπὸ Κασαπόπου. 1/110 ἀπὸ Κασαπόπου
 8/110 ἀπὸ Κασαπόπου. 2/110 ἀπὸ Παπακωνσταντίνου καὶ Κασαπόπου
 ἀπὸ Κασαπόπου 11/110 καὶ Κασαπόπου 12/110 ἀπὸ Κασαπόπου
 13/

Γενόμενος ἀπαράδελος διὰ αὐτῶν καὶ ἀποστεινύται
 καὶ αὐτῶν μυῖα. ἐνέμεται ἐξερπύσσων ἐκδοτῶν
 καὶ ἀποστεινύται. ἐν αὐτῶν καὶ αὐτῶν. 2/110 ἀπὸ Κασαπόπου
 καὶ ἀπὸ Κασαπόπου.

Γενόμενος διαφυγὴ τῶν ψευδοπροφητῶν ἐξ ἑλπίων
 τῶν κατὰ τὴν ἀποστασία
 Κατὰ τῇ ἀνέκδοτον καὶ ἀποστεινύται 12 μυῖα καὶ
 100000 ψευδοπροφητῶν. ἐν τοῖς αὐτοῖς

ἔργον ψήφους ὁ Κ. Αἰδαν. ἀπὸ Κασαπόπου καὶ ψήφους 12
 " " ὁ Κ. Γεωρ. Παπακωνσταντίνου " " 12
 " " ὁ Κ. Διφρακίου Κασαπόπου " " 12
 " " ὁ Κ. Κασαπόπου Κασαπόπου " " 12
 " " ὁ Κ. Κασαπόπου Κασαπόπου " " 12
 καὶ ὅτι αὐτοὶ ἀποστεινύται ἀπὸς Θεοῦ. Διφρακίου

18/4/50

Ο Διοικητής Χανσιονοργάνων και Οργανισμών

Παρακαλώ την τιμήν να παρατεταθεί στις ενδεδειγμένες
και τις άλλες τις υποδείξεις ενόψει των απαιτήσεων του
και να κριθεί οπωσδήποτε κριτήριο των μελών της διοίκησης
από την οποία θα προκύπτει η απάντηση.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Τὴν 21^{ην} Ἰαννουαρίου

1. Τὴν 21^{ην} Ἰαννουαρίου ἡμερᾶς ἡμεῖς

2. Ἡ. Παπαδημιτρίου ὑποχρεωθὲν ὑπὸ τοῦ 188
3. Ἡ. Παπαδημιτρίου ὑποχρεωθὲν ὑπὸ τοῦ 2/5
4. Ἡ. Παπαδημιτρίου ὑποχρεωθὲν ὑπὸ τοῦ 2/5
5. Ἡ. Παπαδημιτρίου ὑποχρεωθὲν ὑπὸ τοῦ 2/5
6. Ἡ. Παπαδημιτρίου ὑποχρεωθὲν ὑπὸ τοῦ 2/5
7. Ἡ. Παπαδημιτρίου ὑποχρεωθὲν ὑπὸ τοῦ 2/5
8. Ἡ. Παπαδημιτρίου ὑποχρεωθὲν ὑπὸ τοῦ 2/5
9. Ἡ. Παπαδημιτρίου ὑποχρεωθὲν ὑπὸ τοῦ 2/5
10. Ἡ. Παπαδημιτρίου ὑποχρεωθὲν ὑπὸ τοῦ 2/5
11. Ἡ. Παπαδημιτρίου ὑποχρεωθὲν ὑπὸ τοῦ 2/5
12. Ἡ. Παπαδημιτρίου ὑποχρεωθὲν ὑπὸ τοῦ 2/5
13. Ἡ. Παπαδημιτρίου ὑποχρεωθὲν ὑπὸ τοῦ 2/5
14. Ἡ. Παπαδημιτρίου ὑποχρεωθὲν ὑπὸ τοῦ 2/5

Tamp Terveningan
 Abov, Zayfow
 H. L. Terveningan
 Zayf, K. L. Terveningan
 Makolep Terveningan

Tamp Terveningan
 of Abov, Zayfow
 Abov, K. L. Terveningan
 Zayf, K. L. Terveningan
 Makolep Terveningan
 Zayf, K. L. Terveningan

Q

Tamp Terveningan
 Abov, Zayfow
 H. L. Terveningan
 Zayf, K. L. Terveningan
 Makolep Terveningan
 Zayf, K. L. Terveningan

Q

Γαίης Παύλου καὶ ἐν
Ἰερουσαλὴμ ἑλθόντες ὁδοῦ
τοῦ ἐκείνου
Ἐρεμίου καὶ Ἰερουσαλὴμ
ἑλθόντες ὁδοῦ
✠

Αδ. Ζαχαρία
Σπυρ. Σωτῆρας
Γαίης Παύλου καὶ ἐν
Ἰερουσαλὴμ ἑλθόντες
ὁδοῦ
✠

Ἰερουσαλὴμ καὶ ἐν
Ἰερουσαλὴμ ἑλθόντες
ὁδοῦ
Γαίης Παύλου καὶ ἐν
Ἰερουσαλὴμ ἑλθόντες
ὁδοῦ
✠

1. Γαργίος Πανδανιμάρου
 2. Εὐδοκίου Ζαυροβόου
 3. Αδριανίου Ζαυροβόου
 4. Ζωγράφου Ζαυροβόου
 5. Ζωγράφου Ζαυροβόου

Ω

Εὐδοκίου Ζαυροβόου
 Πάου Ζαυροβόου
 Ζωρ Ζαυροβόου
 Νικη Πανδανιμάρου
 Η Ζωγράφου

Ω

Γαργίος Πανδανιμάρου
 Πανδανιμάρου Ζαυροβόου
 Ζωγράφου Ζαυροβόου
 Ζωγράφου Ζαυροβόου
 Ζωγράφου Ζαυροβόου

Ω

Γερ. Πατριάρχης
Σερβ. Στέφανος
Αδελφ. Ζαχαρίας
Σερβ. Χρυσός
Ενδον. Ηγούμενος
Ω

Γερ. Πατριάρχης
Σερβ. Στέφανος
Αδελφ. Ζαχαρίας
Σερβ. Χρυσός
Ενδον. Ηγούμενος
Ω

Μαδ. Κασαντρίτης
Αδελφ. Ζαχαρίας
Σερβ. Χρυσός
Ενδον. Ηγούμενος
Ω

Πρακτικὸν τῆς 1ης Συνεδριάσεως
 ἡμετέρας ἐκκλησίας καὶ ἀδελφότητος τοῦ ἁγίου πνεύματος
 καὶ τῶν ἐνοχίων καὶ ἐκκλησιῶν τῶν γύρω . . . τῆς 1ης
 ἡμετέρας τῆς ἐκκλησίας ἐκκλησιῶν τῶν γύρω καὶ ἐκκλησιῶν
 ἀντιόχειας καὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῶν γύρω καὶ ἐκκλησιῶν
 καὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῶν γύρω καὶ ἐκκλησιῶν τῶν γύρω
 τῆς 1ης ἐκκλησιῶν τῶν γύρω καὶ ἐκκλησιῶν τῶν γύρω

1. Πρακτικὸν τῆς 1ης Συνεδριάσεως 13
2. Γενικὴ ἐκκλησία
3. Ἐκκλησία τῶν γύρω 14
4. Ἐκκλησία τῶν γύρω 16
5. Γενικὴ ἐκκλησία
6. Ἐκκλησία τῶν γύρω
7. Ἐκκλησία τῶν γύρω
8. Ἐκκλησία τῶν γύρω 13
9. Γενικὴ ἐκκλησία 4
10. Ἐκκλησία τῶν γύρω 13
11. Ἐκκλησία τῶν γύρω
12. Ἐκκλησία τῶν γύρω
13. Ἐκκλησία τῶν γύρω
14. Ἐκκλησία τῶν γύρω
15. Ἐκκλησία τῶν γύρω
16. Ἐκκλησία τῶν γύρω

ἡμετέρας ἐκκλησίας καὶ ἀδελφότητος τοῦ ἁγίου πνεύματος
 καὶ τῶν ἐνοχίων καὶ ἐκκλησιῶν τῶν γύρω
 ὁποῦς τῆς 1ης ἐκκλησιῶν τῶν γύρω καὶ ἐκκλησιῶν τῶν γύρω
 καὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῶν γύρω καὶ ἐκκλησιῶν τῶν γύρω

Τ. Μ. Σπυρίδης
4. 2. 1913
Π. Βλαχάκης
Ε. Μανώλης
Π. Βλαχάκης
Π. Βλαχάκης
Π. Βλαχάκης
Π. Βλαχάκης
Π. Βλαχάκης

Shipping Dept.

1st March, 1950.

Messrs.
George Kazantzis
Andreas Skopas
Nicolas Papachristou
Athanasios Zafiropoulos,
Ioannina,
Greece.

Dear Sirs,

We have pleasure in enclosing copy of our invoice for copper bottoms and sheets supplied for your account, and now in course of shipment by the s.s. "Memphis" from Liverpool for Piræus.

A full set of shipping documents will be sent to the Westminster Bank Ltd. as soon as available, for payment in accordance with the credit opened in our favour.

Yours faithfully,

(S.E. Hall)

IMPERIAL CHEMICAL INDUSTRIES LIMITED

INVOICE from

METALS DIVISION

Metals Department

METALS DIVISION

Principal Factories:
Kynoch Works, Witton
Kynoch's Norton Works, Birmingham
Hiscox Works, Birmingham
Hugboes Smith's Works, Birmingham
Allen's Norton Works, Birmingham
Broughton Works, Manchester
Lauder's Works, Swansea
Wannatoydd Works, Swansea

KYNOCH WORKS · WITTON

BIRMINGHAM, 6

22nd February 1950.

Date

Telephone:
BIRMINGHAM 4848 (50 lines)

Telegrams:
KIMETAL, 11111, BIRMINGHAM

Codes:
A B C 5th & 6th Editions
Western Union, Beatty's

George Karamanis
Andrew Sheppard
Nicolae Popadristou
Atchassias Zafirovoulos,
Ioannina,
GREECE.

MS. 10135

QD5 PF 872632 (23/2/50)

Sp. Co. 23/2/50

Copper Circles (Gross Weight)

Important: see conditions on reverse

S. Co. 23/2/50					T.	c.	q.	lb.	Rate	f	s.	d.
No.	Bottoms	Inn.	S.G.	Wt. in	per 1000 kilos							
1.	150	8	22	30.8	212.10.0 9 16 2							
	200	9	22	51.7	235.4.6. 15 6 4							
	200	10	22	64.4								
2.	200	11	"	71.4	232.2.0 54 11 10							
	100	12	"	45.4								
	2 Drums.											
3.	100	12	"	45.4	292.2.0 13 5 3							
	150	13	"	73.5								
4.	50	13	"	27.7	286.6.6. 30 8 2							
	150	14	"	94.8								
5.	120	15	"	86.6	277.1.0 82 14 7							
	60	16	"	49.0								
6.	60	16	"	10.1								
	100	17	"	92.1								
7.	20	17	"	17.7	215.6.6 105 11 11							
	120	18	"	123.4								
8.	120	19	"	135.6								
9.	60	20	21	76.7	247.1.0 22 15 8							
	40	"	"	59.0								
10.	20	"	"	29.0	242.2.0 25 14 1							
	70	21	"	112.0								
11.	50	"	"	80.7								
	30	22	"	52.2	273.1.6 170 2 2							
12.	90	22	"	101.5								
13.	60	23	"	117.5								
14.	60	23	"	116.6								
				1875.5								
Despatched per					Carriage							

NK4715
MA47181

AKH BIBAIOG
E 2 02

CONDITIONS

1. CLAIMS

(a) *For Damage, Shortage or Loss.* No claim for damage in transit, shortage of delivery or loss of goods will be entertained unless, in the case of damage in transit or shortage of delivery, a separate notice in writing is given to the Railway Executive or Carrier concerned and to the Seller within three days of the receipt of goods, followed by a complete claim in writing within five days of receipt of goods and, in the case of loss of goods, notice in writing is given to the Railway Executive or Carrier concerned and to the Seller and a complete claim in writing made within ten days of the date of consignment. Where goods are accepted from the Railway Executive or Carrier concerned without being checked, the Delivery Book of the Railway Executive or Carrier concerned must be signed "not examined."

(b) *For Non-delivery.* So long only as the present relaxation of the Railway Rules is in force, the period of twenty-one days shall be substituted for the period of ten days mentioned above in the case of material despatched by rail or inland water transport within Great Britain only.

2. PACKAGES

Unless otherwise stated, packages and wrappers will be charged extra at cost, and will be credited in full upon return to our works, carriage paid, in good condition.

Metals Department

METALS DIVISION

Principal Factories
 Rybach Works, Wotton
 John's Station Works, Birmingham
 P. & H. Works, Birmingham
 Hogg's, Stables Works, Birmingham
 Ackerly & Co. Works, Southwick
 Bury & Co. Works, Manchester
 Lander Works, Swansea
 Warratheydd Works, Swansea

METALS DIVISION

KYNOC H W O R K S • W I T T O N

BIRMINGHAM, 6

RES. 22/2/50.
Date .

Telephone:
BIRchfields 4-43 (50 lines)

Telegram
MCT-ITAL, TULSA, BIRMINGHAM

Codes
A B C 5th & 6th Editions
Western Union, Bentley's

George Karabidin,
Andrew Skopov,
Michael Sapozhnikov,
Alexander Krasnoperov,
Igor Kozlov,
Oleg.

REF. 10135

Important: see conditions on reverse

[illegible]

ANDRÉ PH. SKOPAS

CHAUDRONNIER
ANEXARTISSIAS 190
JANNINA—(GRÉCE)

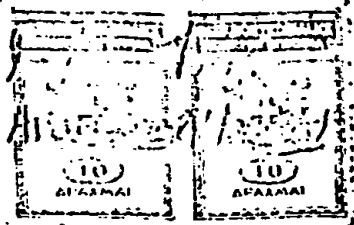
ΣΩΜΑΤΕΙΟΝ ΧΑΛΚΟΥΡΓΩΝ
ΟΡΥΧΑΛΚΕΩΝ & ΚΑΣΣΙΤΕΡΩΤΩΝ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
« Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ »

Αριθ. Πρωτ. _____

ΑΝΔΡΕΑΣ ΦΙΛ. ΣΚΟΠΑΣ

ΧΑΛΚΟΥΡΓΟΣ
ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ 190
ΙΩΑΝΝΙΝΑ

Πρό
Πατρ. Γρηγόριος Δαυίδου

Επαύριον

Αἰτίον

Αποστόλ. Ματθαίου
Καταργησὶς Τροφῶν
ἐν ἑκαστῇ ἡμερᾷ τῆς ἑβδομάδος

Καίρια 9 Δεκεμβρίου 1945

Ἐκτελεσθὶς τὸ πρῶτον
ἀποστολικὸν ἐν τῷ ὄντι ἐκτελεσθὶς
ἵνα μὴ ἐπὶ τῇ ἐκτελέσει τῶν
μαθ' αὐτῶν ὑπομείνῃ.

Ἐκτελεσθὶς
ὁ αἰεὶ

Πρό

Τὰ ταῦτα ἵνα ἐκτελεσθῇ
κατὰ τὴν ἀποστολικὴν ἐντολήν.
ἵνα ἡ ἐκτελέσεις τῶν μαθ' αὐτῶν
ἐκτελεσθῇ. Ἐκτελεσθὶς.
Καίρια 9 Δεκεμβρίου 1945.

ὁ Πρόεδρος
Γρηγόριος

Αποστόλ. Π. Ματθαίου

Ἐκτελεσθὶς τὸ πρῶτον
ἐκτελεσθὶς.

9-10-45

ὁ Τακτικός
Γρηγόριος

Ἐκτελεσθὶς τὸ πρῶτον ἐκτελεσθὶς τὸ
ἵνα ἐκτελεσθῇ ἐκτελεσθὶς τὸ
κατὰ τὴν ἀποστολικὴν ἐντολήν.

Καίρια 9 Δεκεμβρίου 1945

ὁ Πρόεδρος
Γρηγόριος

Πρός
Τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ
Πατριαρχικῇ
Ἐκτετατῇ

Αἰτιοῖς
ἐκ τῆς ἐκείνης - Γραφῆς Μιχαήλ
Πατριαρχοῦ ἐν
Πατριαρχικῇ ἐκείνῃ Σχολῇ
23 Σεπτεμβρίου, ἀριθμ. 49
ἡμερῶν 26, Ἰουνίου 1957

Παραβάνω τῇ τυχόντι
κατασκευῇ ἐκείνῃ, ὅπου
με ἐγγράψετε ἐν μελὶ
τοῦ Ἀσπιδίου ἐκείνου
τὸ ἑορταστικὸν ἀσπιδίου
τοῦ ἀπὸ τοῦ 1946

Θεοφάνης
ὁ αἰτιώτης
ἐκείνος

Π Ρ Ο Σ

ΤΗ: ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΕΙΟΥ

ΟΡΘΟΙΧΑΛΚΟΥΤΤΩΝ

Ε ν τ α ρ θ α

Α Ι Τ Η Σ Ι Σ

Εφ' αφορμήν Αποφασίας του Συμβουλίου

Χαλκουργού εν Αφένιας γ' Ιωάννου

Ιωάννινα 26', Ιουνίου 1957

Λαμβάνω την τιμήν ελ παρακα-
λέσω υμᾶς όπως με εγγράψετε ὡς μέλος
τοῦ Σωματείου εἰς ἐκείνην τὴν ἐπαγγελ-
μα τοῦ χαλκουργοῦ ἐπὶ τὸ ἔτος 1945

Μετὰ τιμῆς

ὁ αἰτῶν

[Signature]

Προς
Αγαθότατος 184
Ιωάννη 75-6-60

Προς
και κληρικόν και ιερομόναχον
εφχαριστήριον
Ιωάννην

Παραβάνω την τιμήν και
αγαπήν σου υπέρ οδών
και υπηρεσίαν ως βίον και
ευσέβειαν ως αιώνον και
εὐσεβείαν και εφχαριστήριον
αὐτό και εὐχαριστήριον

μετακρίνεις.
Προς

Αγαθός
Χρυσό Παναγιώτης
εφχαριστήριον

Αγαθότατος 184
Ιωάννη 15-6-60

Προς
και κληρικόν και ιερομόναχον
εφχαριστήριον
Ιωάννην

Παραβάνω την τιμήν και
αγαπήν σου υπέρ οδών
και υπηρεσίαν ως βίον και
ευσέβειαν ως αιώνον και
εὐσεβείαν και εφχαριστήριον
αὐτό και εὐχαριστήριον

μετακρίνεις.
Προς

Τον παλαιόν
τοίς δικασταίς Χερσεύων
ερεχάμενον και κακί-
τερον

Αιμενός

Ενταύθα

Χερσον Ζωνταν Κων/νου
μασσεργνοι

αδης Μωφισανιν 117 Ιωαννουδωρεαυραζω υψος οδους
Ιωαννουδωρε 20-10-60

Παλι-δωρε τον παλαιον και
μασσεργνοι υψος οδους
και εγγεγραφε ως υψος
τοίς δικασταίς εως.

αυτων το παλαιον του
μασσεργνοι εως το
νος 1913.

Μετα παλαιον

ε αυτων

Χαρις Δα?

